TÜRK — MOĞOL ŞAMANİZMİNİN TASAVVUFÎ İSLÂM TARİKATLARI ÜZERİNDEKİ TESİRİ

Köprülüzade M.FUAD

Çev. Y.Doç.Dr. Ferhat TAMİR

İslâm Tasavvufunun gelişmesine tesir eden çeşitli yabancı tesirler - Hindûculuğun, İran'ın, Yeni Eflâtunculuğun, Hristiyanlığın tesirleri- daha önce farklı ilim adamlarınca ayrıntılı olarak incelenmiş ve bu konuda birçok hipotez ileri sürülmüştü(1). Biz, bu kısa risâlemizde, sadece Türk Moğol Şamanizminin bazı İslâm tarikatları üzerindeki tesirinden söz edeceğiz ve bilhassa Sûfîlik tarihinde bugüne kadar hemen hemen hiç farkına varılmamış olan bir hususa dikkat çekeceğiz. Vaktiyle, WUNDT, büyük filozof sezgisiyle, sûfi tarikatlar tarafından icrâ edilen bazı oyunların, İslâm dünyasına Kuzey Sibiryalı Türk boyları aracılığıyla sokulmuş olabileceğini düşünmüştü(2). İlk Türk mutasavvıfları hakkındaki eserimizde, Türk tarikatlarının en eskisi olan Yeseviyye tarikatındaki Şamanizmin bazı çarpıcı izlerini gösterdik(3). Şimdi bazı tarihî ve etnografik malûmata dayanarak bu meseleyi biraz daha aydınlatmayı arzu ediyoruz. Büyük sûfilerin tasavvuf anlayışlarında Şamanizmin herhangi bir rolünün olmadığı kesindir. Ancak bu rol Sûfîlik doktrinlerinin tarihi açısından pek ehemmiyetli olmasa da, sufiliğin dış tarihi açısından ehemmiyetten yoksun olarak telakki edilemez.

Bu tesiri, bilhassa Türk muhitlerinde yayılmış olan tarikatlar için, inandırıcı delillerle ispat edeceğiz.

I

Ayrıca, sûfiliğin İslâm dünyası üzerindeki tesiri veya daha ziyade İslâmıyetin beynelmilel bir karaktere bürünerek(4) ve bu tasavvufî tarikatların kılığına girerek çok sayıda ülkede kesif olarak yayılması, yani incelediğimiz mesele Türk din tarihi bakımından hususi bir ehemmiyet arz etmektedir.

Türk Şamanizminin ilk izlerini(5), en eski Türk tarikatı olan "Yeseviyye"de(6) aramak gayet tabidir.

Aslen Yesi'li olan AHMED YESEVÎ isimli bir Turk tarafından 12. yüzyılda kurulan bu tarikat, asırlar boyunca Türk boyları arasında yaşadı ve iptidai dinlerinin izlerini muhafaza eden ve göçebe yaşayışlarını devam ettiren, Seyhun'un kuzeyindeki Türk boylarının Müslüman olmasında önemli bir faktör oldu. Pek tabiidir ki Yeseviyye tarikatı, bu eski geleneklerden etkilenmiş, bunlardan bazılarını kendi bünyesine almak zorunda kalmıştır. Yesevî dervişleri arasmda yaygın olan bir menkıbeye göre, yüzleri peçesiz kadınların, erkeklerle beraber, AHMED YESEVÎ"nin zikir toplantılarına katılması, Horasan ve Transoksian din âlimlerinin ve sûfilerinin şiddetli protestolarına yol açmıştı. Bu menkıbeyi nakleden aşırı muhafazakâr NAKŞİBENDÎ dervişi, bunu, tam

bir iftira olarak kabul etmesine rağmen, bizzat bu menkıbenin teşekkülü, tam tersine bize, tarihî bir gerçeği haber veriyor. Şüphesiz eski Türk ailesinin mâderşâhi bir karakter taşımasının sonucu olarak, kadına hâlâ büyük bir önem veriliyordu ve İslâm'ın hükümlerine rağmen kadınlar halk toplantılarına katılabiliyorlardı(7). Bu âdet göçebe hayatını sürdüren Türklerde günümüze kadar devam etti ve yüzünü peçeyle örtme âdeti, başlangıçtan itibaren sadece, İslâmiyet'in etkisinin diğerlerine göre daha çok hissedildiği şehirlerde ve kasabalarda yerleşti.

Bu menkıbeden, göçebe Türklerin kendilerini İslâm'a inandıran kendi soylarından sûfileri, Şamanlar(Türkçe:Kam) gibi düşündükleri sonucuna varabiliriz. Onun için erkekler ve kadınlar dinî toplantılarda(8) çok rahatlıkla hazır bulunuyorlardı. Bu toplantılarda Şamanların duaları yerine kendi dillerinde bestelenmiş tasavvufî ilâhîler dinliyorlardı.

Eski bir Müslüman yazar(9), Yeseviyye tarikatına has olan ve zikir-i erre (nakarat zikri) diye adlandırılan zikir tarzının, özellikle Türklerin zevkine cevap verdiğini; bu tarz zikirde Kuzey Asya'nın göçebe Türk boylarının Şamanlara has vecd verici oyunlarından birçok izler bulunduğunu söyler.

Yeseviyye tarikatının ilk kuruluşu hakkındaki bilgilerimizin yetersiz olması, bizi menkıbelere başvurmak zorunda bırakıyor. Bu menkıbeler, eski Türk boylarının birçoğunda bulunan öküz kurban etme âdetinin bu tarikatta de var olduğunu gösteriyor(l0). Yesevî menkıbelerinde göze çarpan bir başka özellik daha vardır. Bu, Yesevî velilerinin mucizeleri ile Budist ermişlerin mucizeleri arasındaki büyük benzeyiştir. Meselâ, menkıbeye göre Ahmed Yesevî ve dervişleri kuş suretine girerek uçma melekesine sahip olurlar; biz aynı iddiaya sık sık Bektaşî menkıbelerinde de rastlarız(11). Bu mucizevî uçuşa Çin Türkistanı velilerinin menkıbelerinde de rastlanılır.

Bu anlatılanlarla Hiouen T'Sang tarafından nakledilen Budist menkıbeleri arasında da bir benzerlik olması gerekir(12). Bu benzerlik, Türklerin uzun zamandan beri yaşadığı bazı bölgelerde, meselâ Seyhun nehri kıyılarında ve Doğu Türkistan'da uzun zamandan beri mevcut olan Budizm geleneklerinin bir devamı veya Türk evliya menkıbeleri içine eski bir Hint folklor temasının karışmasının sonucu olamaz mı? Hoten çevresindeki evliya mezarlarından bir kaçının eski Budist manastırları olduğunu ileri süren Grenard, haklı olarak eski Türklerdeki atalar kültünün, bu mezarlara saygının yerine ikame edildiğini ilâve ediyor(15). Yine ilâve edelim ki, Hint folklorunda rastlanan temaların bir kaçı, söz konusu menkıbelerin bazılarında bulunmaktadır: Ahmed Yesevî'nin hasımları, onu hırsızlıkla suçlamak niyetiyle, öldürülmüş bir öküzü mutfağına bırakmışlardı. Fakat Yesevî, hasımlarını köpek haline getirdi ve o öldürülmüş öküzü onlara yedirdi(16). Öteki tesirler gibi Türk Şamanizminde Budizm'in izleri de vardır. Doğrudan doğruya olmasa da Şamanizm'in vasıtasıyla Hindu dininden gelen tesirlerin Yeseviyye tarikatında görülmesi ihtimalini göz önünden uzak tutmamak gerekir.

Türk sûfîliğinin ilk devreleri hakkındaki bilgilerimiz arttıkça Şamanizmin Yeseviyye tarikatındaki izleri, yani eski Türk dininin İslamlaşmış kalıntıları, bize daha açık olarak görünüyor. Meselâ, Orta Asya ve eski Anadolu evliya menkıbelerinde o kadar çok tekrarlanan mukaddes ağaçlar(17), bu çeşit izlerden başka bir şey değildir. İslâm ülkeleri içinde batıya doğru olan Türk göçleri 10. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar sürdü ve bundan anlaşılacağı üzere, Türkler arasındaki İslâmlaşma bir kaç yüzyıl boyunca devam etti, böylece Şamanist tesirler durmadan yenilendi ve Şamanizm gücünü tam anlamıyla kaybetmedi(18). Onun için biz 13. yüzyılda, Harezmşahların sarayında, eski Türklerin bazı sihrî geleneklerinin var olduğunu görüyoruz(19).

II

Moğol istilâsının İslâm dünyasının siyasî gelişmesi üzerindeki tesirleri umumiyetle bilinir. Dinî tarih açısından, bu istilânın, daha önce bir başka eserimizde(20) açıkladığımız birçok neticeleri daha vardır. Biz burada onları tekrar ele almıyoruz.

Bizim şimdiki maksadımız, bu istilânın ardından Moğol Şamanizminin bazı Müslüman tarikatlar üzerinde bırakmış olduğu izleri araştırmaktan ibarettir. Yakın-Doğu'da, İlhanlılar çağında orduda ve Moğol sarayında Şamanların bulunduğunu biliyoruz. İlhanlıların İslâmiyeti kabul etmesinden sonra bile Şamanlar varlıklarını sürdürmüşlerdir(21). Bundan yaklaşık bir yüzyıl sonra da, İslâm'ın esaslarına çok bağlı ve bu esasları iç politikası için bir dayanak olarak kullanan Timur'un ordusunda bile hâlâ Şamanlar vardı(22). Öyle ki Moğol Şamanizm'i ile temas halindeki bölgelerde bulunan bazı tasavvufî tarikatlarda, Moğol Şamanizm'inin izlerinin mecburî olarak görülmesi gerekir.

"Rifâ'iyye" tarikatının kurucusu Ahmedü'l-Rifâ'den bahseden, tanınmış İslâm tarihçisi Zehebî, bu tesirin varlığını şu münasebetle açıklıyor: "Fakat üyeleri arasında iyileri olduğu gibi kötüleri de vardı. Tatarların Irak'ı istilâ ettikleri tarihten itibaren,

Rifâ`îler arasında ne Şeyh Ahmed'in ne de müritlerinin bilmedikleri yılanlarla oynamak, vahşi hayvanlara binmek, ateşe girmek gibi hokkabaz ve şeytan takımının işleri kendisini gösterdi(23)."

Gayet tabiidir ki Irak'ta, Azerbaycan'da, Anadolu'da ve hatta Altınordu'nun bazı merkezlerinde yayılmış olan Rifâ'îyye veya eski Ahmediyye tarikatı, âyînlerinin dış görünüşlerinde Moğol Şamanizminin etkisi altında kalmıştı: Gerçekten, bir yandan Rifâ'i dervişleri Moğollar nezdinde itibar sahibi olmak için onların Şamanlardan bekledikleri sihirli ve olağanüstü gösterileri onlara yapmak zorundaydılar; diğer taraftan ise, saraylarında İslâmiyetin moda olduğu kendi ırklarından şeflerin ve prenslerin hoşuna gitmek ve bizzat içinde yaşadıkları İslâmî muhitte itibar kazanmak için, İslâm ve özellikle kendilerine uygun olan Sûfîlık maskesini takmak, Moğol şamanlarının işine geliyordu(24). Zaten geniş görüşe sahip Müslüman sufiler, müsamahasız İslâmiyet anlayışının çok katı kaidelerinden kurtulmuşlardı ve hak mezheplere aykırı anlayışlara razı oldukça, İslâmiyetin yayılması maksadıyla harcadıkları çabaları mümkün olduğu kadar etkili kılmak için her türlü vasıtadan faydalanmaya çalışıyorlardı.

Moğol hâkimiyeti çağının umumî hususiyetleri tetkik edilirse, Moğol hükümdarlarının gözünde, devletin menfaatlerinin ve millî geleneklerin, Müslüman olduktan sonra da dinî endişelerden önce geldiği fark edilir(25). Ayrıca bu devrin her türlü dinî karışıma müsait olduğu kolayca anlaşılacaktır.

III

13. yüzyılın sonunda, İlhanlılar sarayında büyük bir şöhret sahibi olan BARAK BABA(26), Moğol Şamanizmi'nin Sûfîlik üzerindeki etkisinin güzel bir örneğidir.

Gazan Han'ın -daha sonra Olcaytu'nun- üzerinde büyük bir nüfuzu olan bu mutasavvıf Türk, bu hükümdarın saltanatında, Gueylân bölgesine yapılan uzun seferlerin öncüsü oldu. Zaten H. 707 yılında bu bölgede öldürüldü. Bizzat Hacı Bektaşî Velî'nin(27) müritlerinden birisi olan meşhur Sarı Saltuk'un müridi idi.

Sarı Saltuk konusunda yeteri kadar geniş bilgi vardır. Bununla birlikte, 13. yüzyıl Türk din tarihinde çok önemli olan bu iki şahsiyetten diğeri hakkındaki bilgiler henüz eksiktir. Barak Baba konusunda henüz hiç bir araştırmanın yapılmamış olması üzücüdür,

Bununla beraber, bu devir ile ilgili İran ve Mısır kaynaklarında, bu sufi hakkında yeteri kadar geniş bilgi vardır. Aynı zamanda bu sûfînin hikmetleri de elinizdedir(28). Bu belgelere dayanarak, ileride bunlar konusunda yayınlamayı düşündüğümüz bir monografi hazırladık. Onun için bahsedilen temel kaynaklardan aldığımız Barak'ın ve müritlerinin gülünç kılıklarıyla ilgili bilgileri burada özetleyerek, Moğol Şamanizmi'nin tesirlerini bu kıyafetler üzerinde incelemek istedik.

14. yüzyıl başlarında Barak, kendisine refakat eden bir grup müridiyle birlikte Şam'a geldiğinde, üzerlerindeki acayip elbiseler halkı hayrete düşürdü. Haklarında türküler bestelendi ve onların tuhaf resimleri gölge tiyatrolarında gösterildi. Onların kıyafetleri ile ilgili olan bu bilgilerin gerçekliğinden aşla şüphe edilemez:

"Kökten tıraş edilmiş sakalları, gür bıyıkları vardı. İki yanına boynuz takılmış, keçeden külâh giymişlerdi. Boyunlarında öküzün aşık kemikleri, kınalı yüzler, ucu eğri değnekler ve çıngıraklar asılıydı. Dış görünüşleri çok çirkin ve korkunçtu. Davullar ve diğer[1] çalgılardan meydana gelen bir mızıka takımları vardı. Birlikte söyledikleri marş, çıngırak, kuru kemik ve değnek sesleriyle karışık bu müziğin sesleri o kadar korkunç bir gürültü çıkarıyordu ki, Suriye halkı, bizzat Şeytanın bu şarkılara katıldığını iddia ediyordu. Bir gün Barak Baba'ya niçin böyle değişik kılıkla gezdiği soruldu. O da "Fakirlere alay konusu olmak istedim" diye cevap verdi."

Anlatılıyor ki bu şeyh, Gazan Han huzuruna ilk defa geldiğinde, önüne kızgın bir kaplan salıverildi. Fakat bu şeyhin bağırışı karşısında yırtıcı hayvan geri çekildi. Barak, Şam'a geldiği zaman yine vahşi bir devekuşu ile korkutulmak istendi. Fakat şeyh derhal devekuşunun üzerine atladı ve onun sırtında bir meydan turu yaptı. Şeyhin etkisiyle deve kuşunun biraz uçtuğu da nakledliyor. Barak, kendisine verilen parayı elinde tutmazdı, meydanda dağıtırdı. Sevk ve idarelerini düzene koymak gayesiyle, müritlerini bir teşkilâta bağlamıştı ve onları gözetlemek için özel bir zabıta teşkilâtı vardı. Eğer tesadüfen müritlerinden birisi, ibadetlerden birini yerine getirmezse, ona yirmi değnek ceza verir ve aynı gün güneş battıktan sonra zikir toplantısı yapılırdı. Bununla beraber bazı kaynaklar, bu insanların Ramazan orucuna riayet etmediklerini ve günahların her çeşidini işlememek kaygusunu pek duymadıklarını belirtiyorlar(29).

Değişik kaynaklardan elde ettiğimiz bu kısa bilgiler Barak'ın ve müritlerinin Moğol Şamanizm'inden ne derece etkilenmiş olduğunu gayet güzel gösteriyor. Bu münasebetleri daha fazla

çoğaltmak için, onları, etnograflar tarafından Şamanlar hakkında verilen bazı tariflerle mukayese edelim:

I- İki Boynuzlu Başlık

Şamanizm de başlık o kadar önemlidir ki, Müslüman tarikatlarda kullanılan çok çeşitli başlıkları belirten kelime taç kelimesidir. Müslüman olan Kırgız-Kazakların baksıları, aynı ırkın diğer fertlerinden hiç bir kıyafet farklılığı göstermiyor, başlıklarını kuş tüyleri veya başka şeylerle süsleme alışkanlıkları ile tanınıyorlardı Altay Şamanlarının başlıkları çok başka bir tarzda yapılmış ve deriler, kuş tüyleri ve demir parçalarıyla süslenmiştir. Buryat şamanlarında başlığın yerini demir bir çember alır. Bu çemberin ucunda da uçları iki yana kıvrılan iki demir boynuz vardır(30). Alarski Buryatları'nda da boynuzlu şaman başlıkları ve bunlar konusunda bazı menkıbeler vardır (31).

Bazı kaynaklar BARAK ve müritlerinin külâh giymeye düşkün olup olmadıklarını bildirmiyor. Fakat keçeden yapılmış öküz boynuzları taşıdıklarını açık bir şekilde söylüyorlar(32).

II- Kuşların Sırtına Binmek

Kuşu binek hayvanı olarak kullanma ve kaplanları itaat altına alma olayları da Şamanizm'le ilgilidir. Mesela Uranda menkıbelerinde, bazı şamanların hizmetinde bulunan ruhlar arasında kuşların veya kargalar ve ayılar gibi vahşi hayvanların ruhları da vardır (33). Aynı şekilde Altay şamanlarının ayinlerinde elbise, başlık, bir kaz tasviri ve bir davul bu sihirbazların eşyalarını teşkil eder. Şaman, sözde göğe yükselmesinde binek olarak bu kaz tasvirini kullanır ve ona seslenerek, kuşun yerine ve kendi adına bizzat kendisinin cevaplandırdığı sihirli sözleri yüksek sesle okur(34). Moğol fatihine Cengiz unvanını veren Moğol şamanının bir atın üzerinde göğe çıkmış olması, diğer mucizelerinin arasında sayılır (35).

Müslüman Başkırtlar arasmda kullanılan ve sihre karşı formüller ihtiva eden sihirli sözler kitabında, aslanların sırtına binen ve kamçı yerine yılanları kullanan Türk evliyâlarından bahsedilir. Bektaşî menkıbelerinde ve diğerlerinde de aynı cinsten şeyler vardır (36).

III- Traş Edilmiş Sakallar Uzun Bıyıklar

Eski şamanların sadece İslâmlaşmış bir şekli olan Kırgız-Kazak baksılarının dualarında, uzun bıyıklı evliyalardan bahis vardır (37). Meşhur seyahat hikâyesinde, ABU DULAF, Bograç isimli Türk boyundan bahsederken, umumiyetle sarkık bıyıklı ve traş edilmiş sakallı olduklarını söyler (38).

Bu mukayeseler vasıtasıyla Türk-Moğol Şamanizminin bazı İslâm tarikatleri, özellikle Türk muhitlerinde yayılanlar üzerindeki tesirlerini ispat etmiş olduğumuzu ümit ediyoruz. Ayıca WUND'un çok güzel tahmin ettiği gibi böylesi sızmalar kaçınılmazdı. Bu sızmanın izleri; Kalenderiler, Haydarîler, Bektaşîler, Torlakiler gibi Sünnilikten farklı tarikatlarda olduğu kadar, bilhassa Kırgız-Kazaklar arasmda yayılan tarikatlarda da takip edilebiliyorsa da bu kısa açıklamayı fazla uzatmamak için, bunlardan bahsetmeyi bir başka defaya bırakmayı uygun buluyoruz.

DİPNOTLAR

(*) Türk medeniyeti tarihinin bütün sahalarında çığır açıcı ve yol gösterici eserler vermiş olan Ord. Prof. Dr. M. Fuat Köprülü'nün dinî tarihimiz konusundaki önemli incelemelerinden birisi, Fransızca olarak yazdığı INFLUENCE DU CHAMANISME TURCO - MONGOL SUR LES ORDERS MYSTIQUES MUSULMANS isimli 19 sayfalık bir risaledir. Bu risale 1929 yılında, kendisinin müdürlüğünde faaliyet gösteren İstanbul Darülfünun Türkiyat Enstitüsü tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır. Kendisinden sonraki birçok ilmî araştırmaya kaynaklık eden bu değerli incelemeyi Türkiye Türkçesine tercüme etmekle faydalı bir iş yaptığımıza inanıyoruz.

1. En iyi tenkidî özet, MASSIGON'un şu eserinde bulunur: **Essai sur leş origines du Lexique de la mystique musulmane** (İslâm Tasavvufunun teknik kelimelerinin menşeleri hakkında bir deneme), Paris 1922, s. 45-80, 1. GOLDZIHER**, Le dogme et la loi de l' İslam** (İslâm Şeriati ve Akâidi), Paris 1920, s. 111-155,
2. W WUNDT, **Völkerpsychologie**, Leipzig, 1908, 3, 425; 6, 431.
3. **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, İstanbul 1919, s. 133, Not: 4.
4. Snouck HURGRONJE. **Politique musulmane de la Hodande** (Hollanda'nın İslâm Politikası, Rotterdam 1911, s.70).

Dinî etnografyada epeyce zamandan beri kullanılan Şamanizm kelimesi, Yukarı Asya boyları arasında "sihirbaz" manasına gelen "şaman" kelimesinden türemiştir. Eski Türkçede sihirbazı belirtmek için kullanılan kelime, Mahmud Kaşgârî'nin daha önceden naklettiği gibi "kam" kelimesidir (C. BROCKELMAN, **Mitteltürkichcr Wortschatz,** 143). Her ne kadar Moğollar "şaman" kelimesini kullanıyorlarsa da "böge" kelimesi bu manada daha fazla kullanılmıştır. Fakat hususiyle Tunguzlar ve Mançular arasında "şaman, saman, sama" kelimeleri kullanılır, "cha-men" kelimesi Çince'de kullanılmıştır. Başlangıçta şaman kelimesinin "budist rahibi" demek olan "samânâ" veya bir başka şekle göre"sramânâ" kelimesinden (üretildiği düşünülmüştü; fakat 1842'de W. SCHOTT ve 1846'da BANZAROW bu teorinin yanlışlığını ortaya koydular. M Paul PELLIOT, sihirbaz manasına gelen "cham-man- şaman" kelimesinin 12. yüzyılda Juçenlerin dilinde mevcut olduğunu ispat etmiş, ancak bu kelimenin etimolojik münakaşasına yanaşmamıştır. **Jurnal** Manistique, Xle serie, 1913; Tome 1, s. 466-469). E. BLOCHET' göre Budizm eski çağda Asya'nın kuzey bölgelerine kadar yayılmış ve böylelikle şaman kelimesi Budistlerden alınmıştır. Yeteri kadar müspet deliller ileri sürmeyen bu görüş bugün için bize, acele edilerek ileri sürülmüş ve rizikolu olarak görünüyor (E. BLOCHET, la coquette des Etats nestoriens de l'Asie Centrale **par** les schiites (Orta Asya Nesturi Devletlerinin Şiîler tarafından zaptedilmesi), 1926, s.55). B. LAUFER, haklı olarak, şamanizmin çok eski devirlere kadar çıktığını, "Şaman, saman, kam" kelimelerinin Budistler tarafından getirildiği iddiasının tamamıyla asılsız olduğunu **(Origine of the word Shaman.** Reprinted from Ihe American Anthropolgist [N.S.], vol. 19, No.3, july-september 1917) ortaya koyuyor. **(T'oung pao,** vol. XVUI, 1917, s.237). Prof. W. BANG, Türkçe "kam" kelimesi ile "şaman, saman" kelimeleri arasındaki ilgiye dair J. NEMETH tarafından ileri sürülmüş delilleri kabul etmiyor. MARQUART'm bu konudaki fikrini de ispat edilmiş olarak görmüyor (Hungarischejahrbücher, 1925, Band. V. heft 1, s.55). G. MORADZE **(Der Schamanismus bei der siberischen Völkern,** Stuttgart, 1925, s. 1-2) isimli eserinde bu kelimenin Mançu ve Moğol menşeli olduğunu açıklayarak, yabancı menşeli olduğunu reddediyor. Bu konuda şu esere bakınız: SİL VAIN LEVI, le "Tokharien B" , langue de Koutcha (Kuça Dili), **Journal Asiatique,** 1913, Xle serie, torn. IL s.370.

5. Bu tarikat hakkında daha çok bilgi için, bakınız: **Türk** Edebiyatında İl**k Mutasavvıflar** (I. Bölüm). Bu bölümün notlar dışındaki metninin tercümesi: Tll. MENZEL, **Körösi Csoma - archivum,** B. II, H. 4, s.281-310. J.H. MORDTMANN tarafından Almanca yapılmış küçük bir özet: **Oriental Literatür Zeitung,** 1923. Nr.3. CL, HUART tarafından yapılmış Fransızca bir tercüme: Journal des Savants, N. 1-2, 1922, s. 5-18.L.BOUVAT tarafından yapılmış bir başka özeti: **Revue du Monde Musulmane,** 1921, vol. XLIII, s.236-282.
6. İslâmiyet'ten önceki Türklerde kadının sosyal mevkii konusunda: W. BARTHOLD, **die Historic Bedeutung der Altturkıschen inschriften,** s. 15. P.Pelliot, T'oung pao, vol. XV, s.235, note 3, 1914. İslâmiyetten sonra, şehirlerde oturan Türklerde, kadının sosyal mevkii zayıfladı ve hemen hemen hürriyeti ortadan kalktı. Kutadgu Bilig yazarının kadın konusundaki fikri bunu teyid ediyor KÖPRÜLÜZÂDE M. Fuat, **Türk Edebiyatı Tarihi,** 1926, s. 197). Hâlbuki bozkır hayatı yaşayan Türk aşiretlerinde, kadın İslâmiyetten sonra da geçmişte sahip olduğu sosyal mevkii ve hürriyetini muhafaza etti. Dede Korkut Hikâyelerinde bunu açık olarak görüyoruz. (W.BARTOLD, **Kitab-ı Korkud.** I. Borba bogatyrjas angelom smerti. Zapiski vostoçnago otdelenija imperatorskago russago arxeologiceskago obşşestva. T. 8, 1893-1994, S.Petersburg, 1894). Bununla beraber kadınlar yüzleri örtülü olarak Horasanlı meşhur Sûfi Ebu Said Ebu'1-Hayr (967-1049)'ın toplantılarına katılıyorlardı. (Esrarü't-tevhîd fi makâmatü'ş-şeyh Ebu Saîd, yayınlayan ZHUKOWSKt, St. Petersburg 1899, s. 102). Zaten bu devirde Horasan şehirlerinde kadınlar bu İslâmî hükme tam olarak uyuyorlardı (a.g.e., s.357).
7. KÖPRÜLÜZÂDE M.Fnad, **les origines du Bektachisme** "Bektaşiliğin Kaynakları" (Beynelmilel Dinler Tarihi Kongresinin Kararları), ciltli, s.397 (hastadan ayrı olarak, sil).
8. KÖPRÜLÜZÂDE M.F, **İlk Mutasavvıflar,** s. 132, not 4.
9. Kök Türkler çağında göğü ve yeri yaratan Tanrı'ya atlar, öküzler ve koyunlar kurban ettikleri meşhurdur (E CHAVANNES, **Document sur les Tou-Kiue occidentax»** (Batı Kök Türkleri Hakkında Döküman), s. 248). POTANIN, bu âdetin Altay Türklerinde hâlâ devam ettiğini söylüyor **(Oçerki severo-zapadnoj Mongolii.** Vyjpusk IV. Materialj etno-graficeskije, 1883, 78). Anadolu Bektaşi menkıbelerinde, Yesevîlerde de var olan bu âdetin izlerini buluyoruz. Hacim Sultan Velâyetnamesinde 1001 adet öküzün kurban edildiği zikredilir (R.TSCHUDI, **das Vilajet-name des Hadschim Sultan,** s.23-68)
10. Meselâ tik Mutasavvıflar, s.38; R. TSCHUDİ, **das VUajet-name des Hadschim Sultan,** s. 17-18; Çin Türkistan'ında, mezarları bu bölgede bulunan birçok velinin uçtuğuna dair menkıbelerin var olduğunu biliyoruz. Kuşa istihale etme ile ilgili ise hiçbir açıklama yoktur.
11. Hususiyle Çin Türkistanı evliyasının menkıbelerinde bu benzerlik daha açık ve daha belirlidir. (F.GRENARD, **le Turkestan et le Thibet** (Türkistan ve Tibet), 1898, s.240).
12. E. RECNUS, **Nouvelle geographie Üniverselle** (Yeni Umumî Coğrafya), VI: L'Asie Russe (Rus Asyası, s.556).
13. Hint folklorunun Türk folkloru üzerindeki tesirini ve Türklerin Hint hikâyelerinin yayılmasındaki rolünü anlamak için, bakınız: E. COSQUIN, Etudes

folkloriques (Folklor İncelemeleri), 1922; J. MORAVCSIK, Körösi csoma-Archivum 1-2, s. 166.

14. F. GRENARD, **le Turkestan et le Thibet** (Türkistan ve Tibet), s.241,
15. Bu menkıbeyi bir Asya — Avrupa hikâyesi olan "Sihirbaz ve Çırağı" ve bu hikâyenin Siddhi-Kur`daki tercümesi ile mukayese ediniz (E. COSOUIN, **Etodes Folkloriques** (Folklor İncelemeleri), s.502-503).
16. Türk evliya menkıbelerinde bu çeşit izlerin birçok örnekleri vardır, Türk — Moğol Şamanizm'inde, ağaçlara saygı gösterme büyük bir yer tutar (Chantapie De La SAUSSAYE, **Manuel d'histoire des religions** (Dinler Tarihi El Kitabı), 4, Baskı, s.36), Eski bir Uygur efsanesinde gördüğümüz iki mukaddes ağaç (Tarih-i Cihângüşâ-yı Cuveynî, E. J. W. Gibb. Memorial Series XIV, 1. 5.40) bu eski saygının Maniheizmden etkilenmiş bir şeklidir. (PALFARIC, **les eritures manicheennes (Mani el yazmaları),** 1918, II, s.93).Bu konuda bakınız; JOS. MARQUART, Cuvainî's Bericht über die Bekehrung der uiguren (Sitzungsber Berl. Akad. 1912, s. 486-502). Bu ağaçlara saygı gösterme inanışı Türk -Müslüman halklar arasında hâlâ yaşamaktadır.
17. Bozkır hayatı yaşayan Türk aşiretlerinin Müslüman olması, bazı bölgelerde, 15. yy.da da devam etti. Nesevfye göre Celâleddin Harezmşah'ın ordusunda bulunan Kanglı Türkleri Moğollar gibi müşrik idiler (O, HOUDAS, **Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirti** (Sultan Celâleddin Mengüberti'nin Tarihi), s, 137). Bu devrin tarihçilerinden biri olan KEMALEDDİN de Moğol taarruzlarından kaçarak önce Anadolu'ya sığınan daha sonra Suriye'ye gelen kâfirler ve Karmatların bile yapmadıkları kadar çok zulümden kendisini suçlu kabul eden Harezmîlilerden bahseder. Ayrıca tarihçi bu kimselerin camilere hiç saygı göstermediklerini, onların putperestliği hakkında hiçbir şey söylemeksizin ilâve ediyor (E. BLOCFIET, **Histoire d'Alep** (Halep Tarihi), 1900, s.211-212). Bundan bir asır sonra, İbni Batuta Kerç ile Kefe arasında Hıristiyan Kıpçaklara rastladı. (İBNİ BATUTA'nın Türkçe Tercümesi, cilt I., s359). 15. asır tarihçisi İBNİ ARABŞAH, bu çağda Kıpçak bozkırlarında hâlâ putperestliğin var olduğundan bahseder (S. H. MANGER, **Kitâbu 'acayibi'l-makdür fi ahbârı Temür,** cilt I. s. 352). M BLOCHET, bunların Budist olduklarını açıklıyor. (E. BLOCHET, **la conquete des Etats nestoriens de l'Asie Centrale par les Schiites** (Orta Asya Nesturi Devletlerinin Şiîler Tarafından Zaptedilmeşi), Paris, 1926, s.61.
18. KÖPRÜLÜZÂDE M. Fuad, , **Une Institution magique chez les anciens Turcs** (Eski Türklerde Bir Sihri Müessese): Yat Actes du Congres Intern. d'Histoire de rehgions (Beynelmilel Dinler Tarihi Kongresi Vesikaları), 1925, C: II, s. 440-452.
19. KÖPRÛLÜZÂDE M. Fuad,, **l'Islâmisme en Anatolie** (Anadolu'da İslâmiyet), s. 70-77; bu mesele için bakınız: R. STROTHMAN, **Die Zwölfer-Schî'a, Leipzig,** 1926. Profesör BARTHOLD, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler (İstanbul 1927) isimli Türkçe eserinin birçok yerinde bu meseleyi açık bir şekilde izah etti
20. İlhanlı ordusunda ve saraylarında, şamanların dindar Müslümanlar, Hıristiyanlar ve budistlerle yan yana yaşadıklarını tarihî vesikalardan öğreniyoruz. 14. asrın başlarında Altın Ordu devlerini idare eden ÖZBEK HAN İslâmiyeti yayabilmek için, aldığı kararlara karşı koymaya kalkan çok sayıda tanınmış şahsiyeti; birçok Uyguru, birçok bahşi ve sihirbazı öldürttü. W. DE TIESENHAUSEN, Recueil de Materiaux relatifs â l'histoire de la Horde d'Or (Altın Ordu Tarihiyle İlgili Materyaller), 1884, C: I, s. 173, 185.
21. İbni Arabşah'a göre (E. BLOCHET, **la conquete des Etats nestoriens de l'Asie Centrale** (Orta Asya Nesturî Devletlerinin Zaptı), s. 61).
22. DHAHABÎ'nin özet tarihinde, **(Kitâbu'I-'iber bi-ahbârin min gabr,** C: 2, Bayezid Devlet Kütüphanesi El Yazmaları Koleksiyonu, N 5015) Hicrî 578 yılının hadiseleri arasında. Biz bu önemli kısmı aynen veriyoruz: ve kad kesura'd-dagalu fihim ve teceddedet lehum ahvâlu şeytâniyye munzu ahzi't-tataru'l-Irak min duhûli'n-nirân ve rukûbi's-sibâ've'l-la'ab bi'l-hayyât ve hazâ lâ'arrefehu'ş-şeyhu velâ ashabuhu fene'uzu billâhi mine'ş-şeytan.
DHAHABÎ'nin fikrini, hemen, dayanaktan yoksun bir suçlama olarak kabul etmemek gerekir; çünkü mutasavvıflara karşı olan nefreti ile tanınmıştır. Bütün tarihî kaynaklar, bu tarihçinin Rifaîlere atfettiği herşeyin doğru olduğunu belirtmekte hakikaten ittifak halindedirler. EFLAKİ "Seyyid Taceddin ibni Seyyid Ahmedü'l Rufaî'nin Konya'ya gelişini anlatırken, yılanları yemek, ateşe girmek ve diğer hokkabazlık hileleri gibi güya mucizeler yapan bu dervişlerden kınayıcı bir üslûpla bahseden yazar Konya halkının bu çeşit şeyleri pek nadir olarak görmüş olduğunu ilâve ediyor (Menâkıbu'l-'ârifin, fol, 138; Collection de Manuscrits de la Bibliotheque de 'Üniversite de Stamboul (İstanbul Üniversite Kütüphanesi El Yazmaları Koleksiyonu), No: 838; C HUART tarafından tercümesi, les Saints des Derviches tourneurs, 1922, tome :II, s. 203-204). İBNİ BATUTA Rifâîlerde bu çeşit hareketlerin varlığını teyit eder (ŞERİF PAŞA tarfindan yapılmış Türkçe tercüme, Bölüm I, s. 197-198).
23. Moğol istilâsından sonra yeni Türk aşiretlerinin İran'a, Mezopotamya'ya, Azerbaycan ve Anadolu'ya geldiklerini; bu bölgelerin etnik yapısını etkilediklerini biliyoruz. HAMDULLAH KAZVİNÎ, BULA TİMURİYAN isimli, Kazvin'e gelip yerleşen bir Nayman aşiretini zikrediyor **(Târîh-i Cüzîde, Gibb Memorial series,** XIV, s. 849). Ayrıca Irak-ı Acem'e gelmiş ve ziraatle meşgul olmak için oraya yerleşmiş olan bazı Moğol aşiretlerinden de bahsediyor **(Nüzhetü'l-kulûb, Gibb Memorial Series,** XXIII, I, s. 66). Yine bazı Moğol gruplarının Mâzenderân bölgesine geldiklerinin ve yerli unsurlarla karışarak yavaş yavaş eriyip gittiklerini de biliyoruz (H.L. RABINO, **Mâzenderân and Asterabad, Gibb Memorial New Scries,** 152). Bu Moğolların sadece bir gurubu Afganistan'a yerleşti ve dilini muhafaza etti (BARTHOLD, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,** 1927, s. 193). EVLİYA ÇELEBİ, Kazvin şehri hakkında bilgi verirken, orada uşakların Moğolca

Konuştuklarını kaydeder (Seyahatname, cilt IV, s. 366). Bu kayıt HAMDULLAH KAZVİNÎ'nin sözlerini doğrulamakta ve Moğolcanın XVII. asırda tamamıyla bu bölgelerden çekilmediğini göstermektedir. Ancak EVLİYA ÇELEBİ'nin bu kaydı bizzat yapılmış ve iyi muhakeme edilmiş bir gözlemin neticesi midir yahut bir yazılı eserden mi alınmıştır? İşte incelenmesi gereken bir nokta. EVLİYA ÇELEBİ'NİN seyahat hikâyelerinde böyle iktibasları görmek için bakınız: P. PEILLOT, **le pretendu vocabıüaire Mongol** des **Kaitaks** (Kaynakların Farz edilen Moğolca Lügati), (Journal Asiatique, 1927, Cilt: CCX, s. 294). Mezopotamya ve Azerbaycan'da yerleşmiş olan çeşitli Moğol kabileleri arasında bilhassa Celâyirler, Oyratlar ve Sulduzlar zikredilebilir. Meşhur Celâyirliler Hanedanı, Celâyir kabilesinden çıkmıştır, Oyratlar XIV asrın başlangıcına doğru, Bağdat civarına yerleşmiş bulunuyorlardı; biz onları, XV. asrın başında da aynı yerde buluyoruz (D'OHSSON, Histoire des Mongols (Moğolların Tarihi), 1852, C: IV, s. 731.CL. HUART, **HUtorie de Bagdad,** 1901, s. 10.11.20). Oyratlar dan dan yaklaşık on şekiz bin çadırlık (veya on bin çadırlık) bir kabile GAZAN Han'a karşı isyan edip Suriye'ye geçti ve Mısır Sultanı'na sığındı. Birçok değişmeye uğradıktan sonra yerli ahali arasında eriyip gitti (D'OHSSON, a.g.a. cilt: IV, s. 159-161). Mısır'a sığınmak istedikleri esnada, bu insanlar henüz İslâmiyeti kabul etmemişlerdi. Sulduzlar için, Minorski'nin L'Encyclopedie de L. "Sulduz" maddesine bakınız. Bu etnolojik bilgiler, Rifâiiye tarikatının Müslüman olmayan Moğol kabileleri ile nasıl temasa geçtiğini açıklamaya yeterlidir.

24. BARTHOLD, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,** s. 159-209.
25. Bu kelimeyi Burak değil Barak şeklinde okumak gerekir. Clement HUART tarafından, Eflâkî Menâkıbi'Nin tercümesinde Kabul edilen "Berrak" şekli (bölüm II, sayfa 324) tamamen yanlıştır. "Barak" kelimesi, Eski Türkçede "tüysüz köpek" demektir. Bu konuda bir menkıbe de vardır **(Dîvanii Lûgati't-Türk,** Cilt: I, s. 315; BROCKELMANN, **Mittelrürkischer Wortschatz,** s. 31; Radloff, Vörterbuch, IV, 1477). DEDE KORKUT hikâyelerinde de bu kelimenin aynı manada kullanıldığını görüyoruz (İstanbul baskısı, s. 62) MÜNECCİM BAŞI'nın Yazıcızade Ali'nin Selçuknâme'sinden bizzat aldığı bilgilere göre, Sarı Saltuk, bir Selçuklu şehzadesi olan BARAK'ı Dobruca'ya, kendi yanına davet ederek onu Müslüman yaptı, halifesi olarak yetiştirdi ve daha sonra onu Sultaniyye'ye gönderdi. Aynı kaynaktan yapılmış bir nakle göre, SARI SALTUK bu gözde müridini "benim köpeğim" manasına gelen ve ona lakap olarak kalan "BARAĞIM" kelimesiyle çağırdı (Cami'-ü'l-düvel, Bayezid Umumî Kütüphanesi El yazmaları, No. 5019-5020. YAZICIOĞLU'nun Selçuknâmesi, Bibliotheque Nationale, Suppl.turc,No. 737, Topkapı Müzesi, REVAN ODASI Kütüphanesi El Yazmaları, No. 1390).
26. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar isimli kitabımda (sayfa; 63-65), Sarı Saltuk hakkında Türk kaynakları tarafından verilmiş olan bilgileri özetledim. E. W. HASLUCK tarafından **Annual of Biritish School at Athens,** XIX, XX'de yayınlanmış iki makale, Avrupalı seyyahların bu konudaki gözlemlerini bir araya topladı. F. BABINGER**1'Encyclopedic de l'islam'daki "Sarı Saltuk Dede"** başlıklı makalesini yazmak için bu etütlerden bilhassa faydalandı.
27. Önceki notta zikredilmiş diğer kaynaklar Barak konusunda devrin tarih kaynaklarında pek çok biyografik malûmat bulunur. Bu kaynakların, detaylar bakımından zaman zaman birbirleriyle tezat halinde olduğunu ifade edelim. Bununla beraber, bu kaynakların hepsini ciddi bir tarih tenkidinden geçirerek Barak'ın şahsiyetini ve politik-dinî rolünü tam olarak anlamak mümkündür. **"Kelimât-ı** Hazret-i **Şeyh Barak"** isimli ve bu şeyhin vecizelerini ihtiva eden Türkçe risâle Viyana Kütüphanesinde bulunmaktadır (G.FLÜGEL, **Die Arab. Pers. und Türk. Handschrift. der Wiener Hofbib). I,** 242). Bu eserin Farsça aslı da Türkiye'de bazı kütüphanelerde bulunmaktadır.
28. Bu özet AYNÎ'nin tarihinden, İBNİ HADJAR'ın **El-Dürerü'l-Kâmine'sinden; El-Menhelü's-sâfi** ve **A'yânu'l-'asri'l-vâfi'den** ve benzer diğer kaynaklardan alınmıştır. Bu kaynakların mukayeseli tenkidi ve bunlarla ilgili metinler, bizim SARI SALTUK ve BARAK hakkındaki monografimizde yayınlanacaktır.
29. G.RTOTANIN, **Oçerki severo-Zpadnoj Mongolii,** Vyjpusk IV. Materialyj etnografiçeskije, S. Petersburg, 1883,54-55.
30. N. ZATOPLJAJEV, ZURUTKAN-ONGON, **ZapisW vostçno-sibirskago otdela imperatorskago geografiçeskago obsçestvapo geograffi,** T. II, vyjpusk 2, Irkutsk, 1890, 9. MAHMUD KÂŞGARÎ "kızma börk" adını verdiği bir başlık çeşidinden bahseder (C: I, s. 406. Brockelmann, s. 167). Birisi önde diğeri arkada iki kanadı olan bu başlık ile iki boynuzlu başlık arasında bir münasebet var mıdır? Gaznelilerde, "külâh-ı dü-şâh" adı verilen iki boynuzlu başlık sultanların ve valilerin hüküm sahibi olmalarının sembolü idi. Bu âdet ilk Selçuklu beylerine de onlardan geçmişti (KAZIMıRSKI, Menoutcheri, 1887, s. 103). Bu başlıklar arasında da münasebet var mıdır? İşte önemli bir soru; burada onu sormaktan memnunuz. W. ANUTSCHJN'in verdiği bilgilere göre (Oçerk schamanstwa u jenissejskich ostjakow, fig. 103,104) bazı Sibirya şamanlannda da ren geyiğinin boynuzlarıyla süslenmiş başlığa rastlanıldığını ilâve edelim (Publications du Musee d'Anthropologie et d'Ethnographie de l'Academie Imperiale des Sciences de St Petersbourg (Petersburg Çarlık ilimler Akademisi Antropoloji ve Etnoğrafya Müzesi Yayınları): C: II.2, 1914)
31. Meselâ AYNÎ'nin tarihinde, A'yânül-'asr'da ve DORN tarafından yayınlanan metinde, **Mohammedan, quell zur Geschichte der südlich. küsteniünd. de Kaspischen meeres,** IV, s. 150; bundan, başlıkların göze görünmeyecek kadar küçük oldukları, fakat bariz taraflarının boynuzları olduğu anlaşılıyor.
32. W. RADLOFF, **Proben der volkslitterat. der Türkischen Stamme, IX, s.** 283.

33. I. VERBITSKIJ, **Altajskije inorodtsyj.** Sbornik etnografieeskix. Statej i izsledovanij, Moskva 1893,43.avzatü's-safâ, **Bombayneşri,** C S, s. 20. CÜVEYNÎ bu şamandan bahsederken göğe çıktığından bahsetmez (Târîh-i Cihân-güşâ, C:I, s. 28).

14. yüzyılın sonlarına doğru, zincirlerinden kurtulan bir arslanın, gözlerinden yaşlar dökerek, Anadolu'da büyük bir şöhrete sahip olan Emir Sultan'ın türbesine hacca gittiği nakledilir (Beliğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfan, s.76). Arslanın sırtına binme ve ejderlere hükmetme âdetini İBNİ HAZM gibi alimler tarafından kendisine sık sık yapılan kuvvetli hücumlara rağmen **(El-milel ve'n-nahl,** C: IV, s. 188),

EBUL-HAYR'a isnat edilen kerametler arasında görüyoruz (Esrârü'l-tevhîd fî mâkâmâtu'ş-şeyh Ebu Saîd, s. 82, 129, 239).

sadece Horasan'da değil aynı zamanda bütün İslâm dünyasında büyük bir üne sahip olan sûfî EBU SAİD

34, A.A.DİVAEV, iz oblasti kirgizskix verovanij, Kazan 1899, S.4.

35. F. WUSTENFELD, **Jakut's geograf. Worterbnch,** Band, III, s 447, (**be, gaym, ra, elif, cim)** imlasıyla yazılan kelimeyi Marquart'in görüşüne uygun olarak "Bograç" şeklinde okumayı tercih ettik (J. MARQUART, Osteuropâische und ostasiatische Streifeüge, s. 77).

PİR-İ TÜRKİSTAN HOCA AHMED YESEVÎ'DE TASAVVUF DÜŞÜNCESİ

Yrd. Doç. Dr. Rıdvan CANIM

A.Ü. Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi

Hoca Ahmed Yesevî ismi, bugün dünyanın belli bir coğrafyasında, ölümünün üzerinden asırlar geçmiş olmasına rağmen bir bayrak gibi dalgalanmaya devam etmektedir. Orta Asya'da asırlardır maruz kaldığı haşin rüzgarlara, acımasız fırtınalara inançla dayanan bu güzel bayrak, gölgesine Anadolu'muzu almayı da unutmamış. Asrın son çeyreğinde dünyamızın siyasi arenasında olup bitenler, bir anda belki de iletişim dediğimiz olgunun da tesiriyle değişik kültürleri yüz yüze getirmiş bulunmaktadır. Zaman zaman mensubu bulunduğumuz kültürün geçmişini araştırma, inanç sistemimizi, gelenek ve göreneklerimizi şekillendiren, yaşama tarzımızı ve dünya görüşümüzü oluşturan, kaybolmaya yüz tutmuş kültür kaynaklarımızı arayıp bulma, inceleme ihtiyacını duyuyoruz. Bu kaynaklardan biri de Pir-i Türkistan unvanıyla bilinen ve şöhreti günümüze kadar ulaşmış bulunan Hoca Ahmed Yesevî'dir.

Ahmed Yesevî'yi ve Yesevîyye tarikatını sıradan bir tasavvuf hareketi olarak düşünmek, kanaatimce asırlardır küllenmiş bir sosyal realiteyi bütün yönleriyle kuşatamamaktır. Bundan yedi sekiz asır önce Orta Asya'da ortaya çıkmış böyle evrensel bir hareketin toplum üzerinde yapmış olduğu tesirleri tahlil edebilmek demek; bir anlamda günümüz kültürünün dokusunu derinlemesine görebilmek demektir. Asırlar sonra kaybolan bir hazinenin bulunması gibi tekrar bütün ilgi ve dikkatlerin Orta Asya'ya çevrilmesi, yeniden bir takım inceleme ve araştırmaların başlatılması son derece anlamlıdır.

İslamiyet, daha hicretin ikinci asrında eski haline göre önemli sayılabilecek bazı değişiklikler göstermeye başlar. Bunun en büyük nedenlerinden biri de kuşkusuz tasavvuf cereyanı idi. Suriye'de ilk zaviyeyi kuran Kûfe'li Ebû Hâşim'den sonra Süfyân-ı Sevrî, Horasan'lı Bâyezîd-ı Bistâmî, Hallâc-ı Mansur, Cüneyd Bağdâdî değişik fikirlerle ortaya çıktılar. Bunları izleyen Kuşeyrî, Gazali, Suhreverdî, Abdülkâdir Geylânî, bu alanda kendilerine inanıp bağlanan binlerce insan buldular. Eski İran geleneklerinin en yakın takipçilerinden Horasan, İslamiyetin kabulünden sonra tasavvufun başlıca merkezlerinin başında yer alırken, Maverâünnehir bölgesinin de Müslüman oluşuyla tasavvuf cereyanına Türkistan yolu görünmüştü. III. asırda Herat, Nişabur, Merv gibi merkezlerin ardından IV. asırda da Buhara, Semerkand ve Fergana da mutasavvıflarla dolmaya başlamıştı. Ahmed Yesevî'nin ortaya çıkış devirlerinde ise Türk alemi epey uzun bir zamandan beri tasavvuf fikrine alışmış, mutasavvıfların menkıbe ve kerametleri sadece

şehirlerde değil, göçebe Türkler arasında da az çok yayılmış idi (1).

Hoca Ahmed Yesevî, ortaya koydukları ile yüzyıllardır "pîr" unvanıyla anılıyor. Benim kanaatime göre bir tasavvuf terimi olan bu tabiri, Türk insanı asırlardır ilâhî aşk yolculuğunda erişilmesi güç bir zirve, rehber ve önder karşılığında kullanmıştır. Bu terimin bir tarikat şeyhi anlamı dışında, özellikle Ahmed Yesevî için düşünüldüğünde, çok daha evrensel bir boyutu olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Ahmed Yesevî'nin Yesi şehrinde irşada başladığı sıralarda Türkistan'da, özellikle Yedisu civarında kuvvetli bir İslamlaşma yanında İslam ülkelerinin her tarafına yayılan tasavvuf hareketleri de vardır. Medreselerin yanında kurulan tekkeler, tasavvuf cereyanının merkezleri durumundaydı. Yine bu yıllarda Maverâünnehr'i kendi idaresi altında birleştiren Sultan Sencer vefat etmiş (1157), Harezmşahlar kuvvetli bir İslam devleti haline gelmeye başlamışlardı. Bu uygun şartlar altında Ahmed Yesevî, Taşkent ve Sırderya yöresinde Seyhun'un ötesindeki bozkırlarda yaşayan göçebe Türkler arasında kuvvetli bir nüfuz sahibi olmuştu. İslamî ilimlere vâkıf olan, Arapça ve Farsça'yı da bilen Ahmed Yesevî'nin, çevresinde toplananlara İslâmın esaslarını, şeriat hükümlerini, tarikatının âdâb ve erkânını öğretmek amacıyla söylediği "hikmet'ler ise, bu büyük insanın maddî olduğu kadar manevî hayatına dair son derece kıymetli bilgileri bize kadar ulaştırmaktadır.

Rivayetlere göre Ahmed Yesevî'nin on iki bini kendi yaşadığı çevrede, doksan dokuz bini de uzak ülkelerde bulunan müridleri ve geleneğe uygun olarak hayatta iken tayin ettiği pek çok halifesi bulunmaktaydı. Mürşidi Şeyh Yusuf Hemedânî gibi Ahmed Yesevî de Hanefî Sünnî bir alimdir. İlmi sağlam, tasavvuf bilgisi de çok güçlüydü. İslâm dinine ve Hz. Peygamber'in sünnetine sıkı sıkıya bağlı olan Ahmed Yesevî'nin şeriat ile tarikatı kolayca telif etmesi, Yesevîliğin Sünnî Türkler arasında süratle yayılıp yerleşmesinin ve daha sonra ortaya çıkan birçok tarikatlara tesir etmesinin başlıca sebebi olmuştur(2). Bu arada yeri gelmişken Ahmed Yesevî'nin Hacı Bektâş-ı Velî ve Sarı Saltuk gibi Anadolu ve Rumeli erenleri ile ilgisinin ise daha çok menkabevî olduğunu, bu konuda bilinenlerin de sadece Evliya Çelebi ve tarihçi Gelibolulu Mustafa Alî'nin naklettiklerinden ibaret olduğunu belirtelim. XIII. yüzyılda Anadolu'da Yesevîliğin izleri görülmekle beraber bu tarikatın zamanla özellikle Haydarîlik ve Bektâşîlik tarikatı içerisinde kaybolup gittiğini söylemek mümkündür (3).

Bir inanç sistemi ve yaşama biçimi olarak Yesevîyye tarikatının temelinde iki şey bulunmaktaydı. Bunlar; "ilim ve hikmet" ile "Hanefî fıkhı'dır. İki kategoride ele alınabilecek bu hususlar; hakikaten ismiyle müsemma olan Hoca Ahmed Yesevî tarafından marifet ve şeriat isimleri ile "tasavvuf bayrağı altında bir araya getirilmiştir. Yesevîlik; her şeyden önce son derece olumsuz şartlar içersinde doğdu. Manihaizm, Mazdakîlik ve Zerdüştlük gibi farklı inançların yoğun biçimde ilgi gördüğü bir zeminde 'İslâm' adıyla ortaya çıktı.(4) Tahmin edilebileceği gibi İslam dininin sonraki asırlarda insanların her zaman birbirlerine karşı gösterilmesini öngördüğü hoşgörüyü de pek göremedi. Yesi'liler tarafından otuz yıl süreyle taşlanan, horlanan, iftiralara maruz kalan hatta bu yüzden oğlu öldürülen(5) gönüller sultanı bu büyük insan Ahmed Yesevî, buna rağmen mücadelesinden dönmedi. İslamiyet'e yeni girmiş olan ve büyük çoğunluğu okuma yazma bilmeyen göçebe Türkler arasında bu dinin yerleşmesi ve yayılması için, İslam dinini o insanların anlayabileceği şekilde ve seviyede anlatmayı başarmıştır. Çok sade bir Türkçe ile ve Türklerin hiç yabancısı olmadıkları millî şiir vezni ile, hece vezni ile "hikmet'lerini yazmıştır. Yani, onlara bu yeni dinin inanç ve ibadetle ilgili esaslarını kendi dilleri ile anlatmıştır. Hoca Ahmed Yesevî'nin anlaşılmasında ve yüzyıllarca bütün Türklerin gönüllerinde taht kurmasında bu anlatım biçiminin çok büyük payı vardır. Diğer taraftan o, sade deyişleri ile İslamiyet'i tanıtır ve yayarken bu dinin iyiyi, güzeli, doğruluğu, iyi insan olmayı, özellikle insanları her şeyden önce insan oldukları için sevmeyi, insanlara iyilik yapmayı ve onlara her bakımdan faydalı olmayı telkin eden esaslarını anlatmaya önem vermiştir (6).

Bütün tarikatlarda olduğu gibi Yesevîyye tarikatı sâlikleri için de uyulması gereken bir âdâb vardı. Ana hatları itibariyle diğer tasavvuf mesleklerinden pek farkı olmayan ancak ayrıntılardaki bazı özellikler bakımından dikkate değer esaslar şunlardı: Her şeyden önce mürid, hiç kimseyi şeyhinden üstün görmemeli, mutlak bir teslimiyet içerisinde olmalıdır. Mürid zeki, uyanık ve dikkatli olmalı, şeyhinin bütün işaretlerini anlamalı, şeyhinin bütün sözlerinden ve işlerinden razı olmalıdır. Yine mürid hocasının kendisine verdiği görevleri büyük bir ağırbaşlılıkla yerine getirmeli, ağırdan almamalı, isteksizlik, gevşeklik göstermemeli, bütün bunların şeyhinin rızasızlığına

sebep olabileceğini bilmelidir. Mürid, sözünde sadık, sağlam ve güvenilir olmalı, hocasının büyüklüğü konusunda hiç bir zaman şüpheye düşmemelidir. Mürid, hocasına ait özel birtakım sırları saklamayı bilmeli, bunları olur olmaz yerlerde ifşa etmekten şiddetle sakınmalıdır (7).

Ahmed Yesevî'nin söylediği hikmetlerin her biri gerçekten bütün insanlık için saadet ve mutluluğun sırrını taşımaktadır. Ahmed Yesevi'ye göre hakiki bir sûfinin riyazet ve mücahedeye alışması, yeme içme nimetinden, halvet, şehvet ve işretten uzak kalması lazımdır. Yesevîye tarikatında halvetin özel bir yeri vardır. Halvet esnasında nefse ve şeytana ait hazlar yanıp mahvolur (8). Aslında şeriat ile tarikat birbirinden ayrı şeyler değildir.

Kul Hâce Ahmed kırka girdin kır nefsini
Burada ağlayıp ahirette temizle kendini
İman postu şeriattır, tarikat bil esasını
Tarikata giren Hak 'tan nasîb aldı dostlar

Şeriata dayanmayan tarikat bâtıldır, imanın postu şeriat, içi ve özü ise tarikattır. Aslında bu anlayış sadece Yesevî hazretlerine mahsus olmayıp bu devir sûfilerinin çoğunda bulunmaktadır.(9)

Tarikata şeriatsız girenlerin
Şeytan gelip imanını alır imiş
İşbu yolu pirsiz dâvâ kılanları
Şaşkın olup ara yolda kalır imiş

Ahmed Yesevî hazretleri herkese iyilik eder, hiç kimse kendisinde rahatsız olacak bir hal göremezdi. Bütün insanların dünya ahret saadeti ve rahatları için gayret ederdi. Dergahı fakir ve yoksullar, yetim ve çaresizler için sığınak yeriydi. Allah'ın rızasını kazanmanın yollarının başında insanların rızasını kazanmak gelir. İnsan ancak bu şekilde Allah'ın yakın dostlarından olabilir.

Nerde görsen gönlü kırık, merhem ol sen
Öyle mazlum yolda kalsa hemdem ol sen
Mahşer günü dergâhına mahrem ol sen
Ben sen diyen kimselerden geçtim işte

Kâfir bile olsa hiç kimsenin kalbinin kırılmasını istemezdi. Bunun Allahü Teâlâyı incitmek anlamına geldiğini de her zaman söylerdi. Şeriattan ayrılanlar, haksızlık yapıp zulmeden idareciler, sonunda hesap günü çok zor durumda kalacaklardır.

Molla müftî bolganlar yatgan fetvâ birgenler
Akını kara kılganlar ol tamugga girmişler
Rüşvet alan hâkimler haram alıp yigenler
Öz parmağın dişleben korkup turup kalmışlar

"Molla müftü olanlar yalan fetva verenler, akı kara kılanlar cehenneme girmişler, rüşvet alan hâkimler, haram alıp yiyenler, parmağını dişleyip korkup durup kalmışlar "

Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerim'in önemli bir bölümü peygamber kıssalarını ihtiva eder. Eski kavimlerin durumu anlatılarak insanların bunlardan ibret almaları istenir. Aynı hatalara düşmemeleri hususunda insanlar ikaz edilir. Ahmed Yesevî Kur'ân'ı rehber kabul eden bir sûfî olduğu için hikmetlerinde sık sık bunu dile getirir.

Zekeriyyâ gibi başıma bıçkı koysam
Eyyüp gibi hem tenime kurtlar sakam
Mûsâ gibi Tür dağında tâat kılsam
Bu iş ile ya Rab seni bulur muyum ?

Yunus gibi deniz içinde balık olsam
Yusuf gibi kuyu içinde vatan tutsam
Yakup gibi Yusuf için çok ağlasam
Bu iş ile yâ Rab seni bulur muyum?

Kur'ân-ı Kerim, yüce Allah'ın yolunda mücadele edenlerin, insanları iyiye, güzel, doğruya çağıranların Allah'a iman edenlerin mükafatlandıracağını müjdeler. Bu yol aşk yoludur, ama çetin bir yoldur.

Aşık değil sevdiğine can vermese
Köylü değil çapa yapıp nan vermese
Burada ağlayıp ahirette can vermese
Yolda kalır Hûdâ lûtfunu alan yok

Seherde erken kalkıp kanlar yut sen
Pir-i mugan eteğini muhkem tut sen
Hakka âşık olsan eğer candan geç sen
Candan geçen gerçek aşık üryân olur

Bu yol zorluklarla dolu, sonu ölüme kadar varabilen bir yoldur. Ama yüce Allah'ı seven bunlara katlanır. Aşk insan ölüme götürebilir ama aşık bundan korkmaz. Çünkü mükafatı büyüktür. Hz. İbrahim bunun en güzel örneğidir. Ahmed Yesevî bunu da şöyle dile getirir.

Allah diyerek ateşe girdi Halîlullah
O ateşi bostan kıldı görün Allah
Baş eğerek ağlayıp dedi şey 'en lillâh
Fakir miskin ateşte ne diye hevâ kılsın

İnsanlar kusurdan uzak değildir. Zaman zaman hata yaparlar, günah işlerler. Böylece iyiyi ve güzeli emreden yüce Allah'ın emrine muhalif davranışta bulunmuş olabilirler. Bundan derhal tevbe etmeleri gerekir. Allah tevbeleri kabul edendir.

Cennet mülkünü anlayan kullar tevbe kılsın
Tevbe kılıp huzuruna yakın olsun
Huri, köşkler, gılman, vildân hizmet kılsın
Türlü türlü giydiği şeref hilatı var (10).

İnsan, Allah'ın sevdiği bir kul olmak isterse bu yolda zahmet ve sıkıntı çekmeli, birtakım zorluklara katlanmalı, nefsini yere vurabilmeli ve her türlü fedâkârlıktan çekinmemelidir.

Gece yatmayıp uykusunu haram kılsa
Kalp zikrini sır zikrini tamam kılsa
Bin bir adını tesbih edip dile alsa
Kul ne diye dergahında hâtâ kılsın

Her yerde olduğu gibi zâlimlerin, yetim hakkı yiyenlerin mahşer gününde hesaplarının çok çetin olacağı kesindir.

Zâlim olup zulmeden yetim gönlün ağrıdan
Kara yüzlü mahşerde kolunu arkada gördüm

Tasavvufi remzleri anlamak herkesin harcı olmadığı gibi bunu söyleyen Hak âşıkları da çok zahmetler, sıkıntılar çekmişlerdir.

Bilmediler mollalar Ene 'l-Hakk'ın mânâsın
Kâl ehline hâl ilmin Hak görmedi münâsip

Ana hatları ile Ahmed Yesevî'de tasavvuf düşüncesini ele aldığımız bu çalışmada sözlerimizi yine sesi asırların ötesinden bize kadar ulaşan bu büyük insanın dizeleriyle bağlayalım.

Ey mü 'minler tâât kılıp dayanmayın
Emânettir aziz câna inanmayın
Haram mekruh yığılmış mala güvenmeyin
Mallarını karış adlı yılan kılar

Bu dünyaya bina koyan Kârun hani
Dâvâ kılan Fir'avn ile Hâmân hani
Vâmık Azrâ Ferhad Şirî,n Mecnûn hani
Kalır eylese bir lâfızada yeksân kıl

DİPNOTLAR

1. Fuat KÖPRÜLÜ, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara 1976. s, 14
2. Kemal ERARSLAN, **Türkiye Diyanet Vakfi İ. A,**. Cilt. 2. s. 160-161
3. Yaşar OCAK, "Anadolu Sûfîliğinde Ahmed-i Yesevî ve Yesevîlik." **Türk Dili** Aylık Dil Dergisi Hoca Ahmed Yesevî Özel Sayısı, Sayı: 504 Aralık 1993, s. 585-586
4. Aşirbek Kurbanoğlu MÜMİNOV, "Yesevîyye Tarikatının Doğuşu Hakkında", Çev. Aşur Özdemir. **Yedi İklim. Sanat Kültür Edebiyat Dergisi**. Beşinci Cilt. 5, Sayı: 42 Eylül 1993. s. 10-13.
5. Aşirbek Kurbanoğlu MÜMİNOV, **a.g.e**. s. 12.
6. Reşat GENÇ, "Türklerde Dini Tolerans ve Hoca Ahmed Yesevî". **Türk Dili** Aylık Dil Dergisi. Hoca Ahmed Yesevî Özel Sayısı. Sayı:504 Aralık 1993, s. 565-566.
7. Fuat KÖPRÜLÜ, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**. Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara 1976. s. 98.
8. Fuat KÖPRÜLÜ, **a.g.e**. s. 102-103.
9. **Ahmed Yesevî. Divan-ı Hikmetten Seçmeler**. Haz: Kemal Erarslan. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara 1983. s. 37.
10. Hayrani ALTINTAŞ, "Ahmed Yesevî Düşüncesinin Kur'ani Kaynakları". **Türk Dili** Aylık Dil Dergisi, Hoca Ahmed Yesevî Özel Sayısı. Aralık 1993, s. 609.

ORTA ASYA TÜRK EDEBİ DİLİNİN ANADOLU TÜRK EDEBİ DİLİNE ETKİSİ VE AHMET YESEVİ

Prof. Dr. Mustafa İSEN

Gazi Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi

Dillerin tarihi gelişimi, o dille meydana getirilmiş yazılı eserler aracılığıyla izlenebilir. Edebiyat, bilim ve kültür eserlerinde kullanılan dile de edebi dil adını veriyoruz.

Türk toplumu XIII. yüzyıla kadar tek bir yazı dili, yani tek bir edebî dil kullandı. Bu yazı dilinin merkezi başlangıçtan itibaren IX. yüzyıla kadar Ötüken idi. Daha sonra Tarım havzasındaki Hoço ve Turfan şehirleri merkez oldu. X. ve XI. yüzyılda Kaşgar ve Balasagun yeni merkezler olarak ortaya çıktılar. Ama bu farklı merkezlere rağmen yazı dili yine tekti. XIII. yüzyılda ise ikinci bir yazı dili doğdu. Bunun adına Batı Türkçesi diyoruz. X. yüzyıldan itibaren Müslüman olmaya başlayan Seyhun boylarında yaşayan Oğuz Türkleri, Bağdat ve çevresinin hilafet merkezi olmasının da etkisiyle Maverâünnehir, Horasan ve İran'a doğru göç etmeye başladılar. Bu göçü, İran devletinin merkezi otoritesinin yok olması da ayrıca teşvik etmiştir. 1040'taki Dandanakan savaşından sonra İran'a yerleştiler. Azerbaycan ve Anadolu'ya doğru devam eden yürüyüşler, 1071 Malazgirt savaşından sonra, özellikle de XIII. yüzyılda Cengiz'in ortaya çıkması, onun ve çocuklarının Türkistan'da kalmış olan aşağı yukarı bütün Oğuz Türkleri'ni Azerbaycan ve Anadolu'ya sürmesi, bu bölgeleri artık ebedi Türk vatanı haline getirdi. Orta Asya'daki Türk yazı dilinden bu göçler yüzünden uzak düşen atalarımız, yeni coğrafyada başlangıçta mevcut olan Farsça ve Arapça'yı yazı dili olarak kullandılar. Böylece Türkçe, Anadolu'da başlangıçta konuşma dili, Farsça ve Arapça ise yazı dili olarak kullanıldı. Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra Anadolu'da ortaya çıkan Türk beyliklerinin yöneticileri, Türkçe'den başka dil bilmedikleri için çevrelerindeki yazarların eserlerini Türkçe yazmaya teşvik ettiler ya da Arapça, Farsça eserleri Türkçe'ye çevirtmeye başladılar. Bu yazarlar, Orta Asya'daki yazı dilini bilmiyorlardı. Bunun içindir ki kendileri Anadolu'da konuşulan Oğuz ağzını yazı dili haline getirdiler ve buna Osmanlıca daha doğru bir isimle **Batı Türkçesi** adı verildi(l). Bu yazı dilinin ilk örnekleri XIII. yüzyılda görülmeye başlanmış, XV ve XVI. asırlarda ise standart bir görünüm kazanmıştır. Böylece Orta Asya'da daha önceden mevcut olan Doğu Türkçesi veya Çağatayca gibi adlarla anılan yazı dilinin yanında bir ikinci yazı dili, Batı Türkçesi veya Osmanlıca ortaya çıktı.

Her ne kadar Batı Türkçesi, farklı bir coğrafyada ve Orta Asya'dan binlerce kilometre uzakta gelişip serpilmişse de sonuç olarak bu iki edebi lehçe aynı dile ait lehçelerdi ve ikincisi, ilkinin

bir anlamda takipçisi idi. Bu etkileşimin ilk örneklerini biz, tasavvuf edebiyatı metinlerinde görüyoruz. Bilindiği gibi öncelikle Orta Asya'da şekillenen Türk tasavvuf düşüncesi, yetiştirdiği önemli elemanlarının bir bölüğünü yeni bir Türk yurdu olarak yapılanan Anadolu'ya gönderiyordu. Horasan erenleri olarak adlandırdığımız bu öncü kuvvetler, Anadolu'nun hem Türkleşmesi, hem de Müslümanlaşması konusunda en büyük paya sahip kişilerdir. Müslüman Türkler arasında tasavvuf gelişip yayıldıkça bunun edebiyat alanına yönelmesi de tabii idi. İnsanı mutlak hakikatle yüz yüze getiren, kainattaki umumi ahengin derin sırlarını ruhlara duyuran sufiyâne ilhamın bu yüce aşk felsefesi, şairler için mutlaka değerlendirilecek bir konuydu. Bu yüzdendir ki Anadolu'da ilk sûfîlerin pek çoğu kendi düşüncelerini telkin etmek ve yaymak için şiirler söylemişlerdir. Mutasavvıf şair için şiir, sanat gösterisi değil, mesajını karşısındakine iletecek bir vasıtadır. Dolayısıyla karşısındaki insanla aynı dili konuşmalı ve söylediklerini karşı taraf bütünüyle anlamalıdır. Onun içindir ki bu örnekler hemen daima yalın bir dille ve muhatabının seviyesine göre ifade edilmiştir, işte Ahmet Yesevi'nin Doğu Türkçesi ile söylediği bir şiir:

Işkıng kıldı şeydâ mini cümle âlem bildi mini
Kaygum sinsin tüni küm minge sin ok kirek sin

Taâlallâh zihî ma'nî sin yarattıng cism ü cânı
Kullık kılsam tüni küni minge sin ok kirek sin

Közüm açdım sini kördüm kül köngülni singe birdim
Unıglarım terkin kıldım minge sin ok kirek sin

Sözlesem min lilimde sin közlesem min közümde sin
Könglümde hem cânımda sin minge sin ok kirek sin

Alimlerge kitâb kirek sûfîlerge mescid kirek
Mecnûnlarga leylâ kirek minge sin ok kirek sin

Uçmalı kirem cevlân kılanı ne hûrlarga nazar kılam
Anı munı min ne kılam minge sin ok kirek sin

Hâce Ahmed minim atım tüni küni yanar otım
İki cihânda ümîdim minge sin ok kirek sin (2)

Şimdi de bu şiirin Anadolu'daki tasavvufî şiirin öncülerinden Yunus Emre'nin (6.1320) dilinde aldığı şekle bakalım:

Aşkın aldı benden beni bana seni gerek seni
Ben yanaram düni güni bana seni gerek seni

Ne varlıga sevinürem ne yokluga yirinürem
Aşkun ile avunuram bana seni gerek seni

Aşkını âşıklar öldürür aşk tenizine taldırur
Tecellîyile toldurur bana seni gerek seni

Aşkun şarâbından içem mecnûn olup taga düşem
Sensin dün ü gün eğlencem bana seni gerek seni

Sûfîlere sohbet gerek ahîlere ahret gerek
Mecnûnlara Leylî gerek bana seni gerek seni

Eğer beni öldüreler külüm göğe savuralar
Topragum anda çagıra bana seni gerek seni

Yunus durur benüm adum gün geldükçe artar odum
İki cihânda maksûdum bana seni gerek seni (3)

Bu iki şiir arasındaki muhteva benzerliğinin ötesinde, söyleyiş benzerliği de ilave bir şey eklemeyi gerektirmeyecek kadar açıktır. Bunların nazire veya aynı şiirin Yunus'a mal edilmiş olup olmaması meselesini burada tartışmıyorum. Zira bizim açımızdan hangi değerlendirmeyi esas alırsak alalım bu iki örnek, sonuçta Orta Asya edebi dilinin Anadolu'daki edebi dile etkisinin bir göstergesi olmaktadır.

Doğu Türkçesi'nin merkezi XIII. yüzyılda Harezm, XV. yüzyılda ise Herat ve Semerkand oldu. Bu edebi merkezlerden Anadolu Türk yazı dilini en çok etkileyeni Herat idi. Timurlular devrinde ve onu takib eden dönemlerde dünyanın en önde gelen siyaset ve kültür merkezlerinden biri olan Herat(4), yetiştirdiği bilgin, şair, yazar, hattat, musikişinas, müzehhib, mücellid ve minyatür ustaları ile Anadolu'da gelişmekte olan kültür hayatını besleyen ana kaynaklardan biri olmuştur. Öbür alanları bir tarafa bırakarak konumuz olan edebi dile dönecek olursak, o zaman karşımıza bütün Türk edebiyatının en büyük şairi olan Ali Şir Nevâî (10 Şubat 1441-3 Ocak 1501) çıkacaktır. Nevâî, Türkçe'nin bugün Çağatayca olarak adlandırdığımız yazı diline kendi adını verdiren ve kaynaklarda bu dilden, *Nevâî Dili, Nevâî Tarzı* diye söz ettiren çok büyük bîr sanatkardır. Bu özelliği ile dünyada tektir. Onun dışında dünyada hiç bir dil, bir şairin adıyla anılmaz. Bunun ötesinde o, Türkçe'de pek çok türün başlatıcısıdır. Dilimizin ilk hamsesini o yazdı. İlk Türkçe şuarâ tezkiresi onun tarafından kaleme alındı. Aruzla ilgili ilk teorik eser ona aittir. Divanlara *isim verme* geleneği ve bu eserlere *dibace* ile başlama, ilk kez onda görülür. Onun Anadolu Klâsik Türk Edebiyatı'na etkisi şuarâ

tezkirelerinden başlanarak fark edilmiş ve bu alanda değerli araştırmalar yapılmıştır(5). Bu bilgilerden de yararlanarak ve Ali Şir Nevâî'yi eksen tutarak ben de gazeller, mesneviler ve şuarâ tezkireleri üzerinde Orta Asya edebi dilinin Anadolu edebi dili üzerindeki etkisinden söz edeceğim.

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra burasını İslam dünyasının her bakımdan merkezi yapmak düşüncesiyle pek çok sanatçıyı bu şehre davet etmişti. Gelenlerin büyük bölümü de Orta Asya ve İran çevresinden idi. Ali Kuşçu, bunların en önde gelenlerinden biridir. Yeni gelenler, kuşkusuz geldikleri yörenin önde gelen sanat eserlerini de beraberlerinde getiriyorlar, bu farklı yöreleri birbirlerine yaklaştıran kültür elçileri olarak görev yapıyorlardı. Mesela Basîrî (ö. 1535), Nevâî'nin Divanı'nı Anadolu'ya ilk getiren kişidir(6).

Anadolu Türk edebiyatında ilk şuarâ tezkiresi Sehî Bey (Ö.1548) tarafından kaleme alınmıştır (y. 1538). Heşt-Behişt adlı bu tezkire, türün, Türk edebiyatındaki ilk örneği olan Mecâlisü'n- nefâis'ten (y. 1491) kırk altı yıl sonra kaleme alınmıştır. Sehî Bey, eserinin önsözünde, Heşt-Behişt'i yazarken Câmi'nin (Ö.1492) Baharistan'ından, Devletşah'ın (ö. 1495) Tezkire'sinden ve Mecâlisü'n-nefâis'ten etkilendiğini açıkça yazar(7). Fakat Heşt-Behişt bunların içinde en çok Nevâî'nin tezkiresinden etkilenmiştir. İki eserin sadece tertip tarzına bakmak bile aralarındaki etkilenmeyi kolayca gösterebilir: Mecâlisü'n-nefâis *meclis* adı verilen sekiz bölümden meydana gelir. Heşt-Behişt de *tabaka* adı verilen sekiz bölümden meydana gelmiştir. Sehî Bey,

I. Tabakada Kanunî Sultan Süleyman'ı;
II. Tabakada şiir yazmış Osmanlı padişah ve şehzadelerini;
III. Tabakada şiir yazan devlet ileri gelenlerini;
IV. Tabakada şair bilim adamlarını;
V. Tabakada kendisinden önce yaşamış ve ölmüş şairleri;
VI. Tabakada çocukluğunda tanıdığı şairleri;
VII. Tabakada çağdaşı olan şairleri;
VIII. Tabakada istikbal vadeden genç şairleri, yazmıştır.

Bu tertip tarzıyla Nevâî'nin Mecâlisü'n-nefâis adlı tezkiresi karşılaştırılacak olsa Sehî'nin büyük ölçüde bu eseri örnek aldığı kolayca görülecektir. Sehî, Nevâî'nin Hüseyin Baykara'ya ayırdığı sekizinci tabakayı başa almış ve burada Kanunî'yi yazmıştır. Nevâî'de, yedinci bölümde yer alan sultan ve şehzadeler, onda ikinci tabakada, onun beşinci ravzada zikrettiği mirzaları, Sehî üçüncü tabakada anlatır. Bilginleri, Sehî de dördüncü tabakada anlatmıştır. Nevâî'nin altıncı bölümde anlattığı Horasan dışındaki şairlere karşılık Sehî, hayatlarına yetişemediği eski şairleri beşinci tabakada yazmıştır. Mecâlisü'n-nefâis'te bir, iki ve üçüncü ravzada anlatılan daha önce ölmüş, yazarla çağdaş ve henüz genç şairler, Heşt-Behişt'te altı, yedi ve sekizinci tabakalarda anlatılmıştır. Sehî Bey üslûp, şekil ve muhteva bakımından da Herat tezkirelerini örnek almıştır. *Dibâce* ve *Hâtime* bölümleri de Herat ekolünden gelmektedir. Biyografilerde şairler hakkında kısa bilgiler verilmiş, hayatları kısaca anlatıldıktan sonra şiirleri ve sanatları hakkında bazı değerlendirmeler yapılmış ve bu şiirlerden bir ya da birkaç beyit örnek olarak alınmıştır. Bu özellikler de büyük ölçüde Nevâî'nin tarzına benzer.

Anadolu'da bu ilk tezkireyi takiben yazılan Latîfî Tezkiresi'nin (y. 1546) önsözünde ve XI. yüzyılın diğer örneği olan Aşık Çelebi'nin (Ö.1571) Meşâirü'ş-şuarâ'sında (y.1566) Herat tezkirelerinin kendilerine modellik etmelerinden söz edilir.

Klasik edebiyatın en çok tercih edilen şekli olan gazel, aynı zamanda tanzir edilmeye en müsait şekil olma özelliğini de taşır. Bu tarzla alakalı olarak XV. yüzyılın önde gelen şairlerinden Ahmed Paşa (Ö.1496) ile ilgili ilk kez Aşık Çelebi Tezkiresinde zikr edilen, daha sonra da Hasan Çelebi Tezkiresi ve Künhü'l-ahbâr'da tekrarlanan bir anekdot anlatılır(8), Rivayete göre Ali Şir Nevâî, Osmanlı Sultanı II, Bayezid'e otuz üç tane gazel göndererek bunlara Osmanlı şairleri tarafından nazire yazılmasını istemiş. Bunun üzerine Padişah, Osmanlı devletinin onurunu da düşünerek bu gazellere devrin en ünlü şairi Ahmed Paşa'nın nazire yazmasını istemiş. Hasan Çelebi'ye göre Paşa bu gazellere nazire yazdıktan sonra *"üslûb-ı şi'rı hûb ve tarz-ı güftârı mergûb almış idi"*. Bu meselenin doğru olup olmadığı araştırmalarca tartışılmakla birlikte, ilk dönem kaynaklarının hadiseye böyle bakmaları bile, iki yazı dili arasındaki etkileşimi göstermektedir. Riyâzi Tezkiresi'nde ise bu anekdota benzemekle birlikte alakayı tersine çeviren şu rivayete yer verilmiştir: *Mervîdür ki Sultan Hüseyin Baykara zemânında diyâr-ı Horasân menba'-ı ehâli-î ehl-i irfân ve menşe'-i ashâb-ı belagat ü beyân olup vezirleri olan Mîr Ali Şîr Nevâî bir meclis-i hâsü'l-hâsda Dârü'l-eyâletinün ulemâ vü şu'arası bihterin-i her merzbûm olan mülk-i Rûmun ulemâ vü şu'arâsına gâlib olmasın iddi'â ider. Hazret-i Mahdûmî ol meclisde hâzır bulunup tıynet-i Rûmiyânda olan vüfür-ı ehliyyet ve kemâl-i kâbiliyyel dahi inkâr olmaz buyururlar. Bu mukavele*

esnâsında cânib-i derden bir murakka'-pûş zûhir olup güşe-i meclisde mütemessil olur. Ahvâlinden su'âl olındukda Rûmdan geldügi zuhûr bulur. Şu'arâ-yı Rûmun nev-peydâ eş'âarından istifsâr iderler. Sâhib-tercemenin (Ahmed Paşa'nın) bu bir kaç beytini okur.
Nazm:
Çîn-i zülfîn miske benzetdüm hatâsın bilmedüm
Key perîşân söyledüm bu yüz karasın bilmedüm

Kad kıyâmet gamze âfet zülf fitne hatt belâ
Ah kim ben hüsninün bunca belâsın bilmedüm

Hazret-i Mahdûmî bu terâne-i dil-keşi istima' ittükde bî-ihtiyâr ser-âgâz-ı raks ü semâ' idüp mûdde âmuz sâbit oldı buyururlar(9).

Aynı şekilde biraz önce adı anılan Basîrî, Behiştî, Bursalı Kandî (ö. 1554), Atâ, Aşkî, Lâmiî, Zihnî, Seydî Ah Reis (Ö.1563), Cemîlî (Ö.1544), Azmî (ö. 1582), Hâfiz-ı Acem, Şükrî, Nazmî (ö. 1548), Niyâzî, Şânî, Salâhî, Ferâgî, Râkım, Sûseni Bey Sünnî (Ö.1572), Şâhî, Subhî ve Zâyiî kaynaklarda Nevâî'nin tarzını benimsemiş şairler olarak anılırlar. Bunlardan Cemîlî, Nevâî'nin gazellerine baştan sona nazire yazmıştır(10).

Türk Edebiyatı'nda ilk Hamse'nin Nevâî tarafından yazıldığı daha önce ifade edilmişti. Anadolu sahasında Hamse yazan şairler bu tarzın ustaları arasında daima Nevâî'yi zikr etmişlerdir. Mesela Dukaginzâde Yahya Bey, hamselerinden biri olan Gülşen-i Envâr adlı mesnevisinde Nevâî'yi şöyle tanıtır.

Mîr Nevâî gül-i bî-hârdur
Hamsesi bir nâfe-i tâtârdur
Sözleridür 'ışk odının sarsarı
Her biri bahr-i gazelün gevheri
Vasfidemem zât-ı hıredmendini
Ayn-ı Acem görmedi mânendini
Gerçi sakîl oldı veli zer gibi
Sözlerinün kıymeti gevher gibi(\ 1)

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Anadolu Türk yazı dili üzerinde Orta Asya etkisi en çok II. Bayezid (1481-1512), Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) devirlerinde görülmüştür. Çavuşoğlu'nun da ifade ettiği gibi sonraki dönemlerde de Anadolu şairleri bir heves halinde Çağatayca şiirler yazmış olmakla birlikte, XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı şairleri Sebk-i Hindî cereyanına ilgi göstermeye başlamışlar ve bunun sonucu olarak da Urfî, Sâib, Şevket, Bidil gibi, bu yeni ekolün isimleri moda olmuş, klasik dönem İran şairleri ile birlikte Nevâî'de gündemden çekilmiştir.

DİPNOTLAR

1. Ahmet Bican ERCİLASUN, **Türk Dünyası Üzerine Makaleler- İncelemeler**, Ankara 1993, s.27,65; Reşid Rahmeti ARAT, "Türk Lehçe ve Şiveleri" **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992, s.59.
2. Kemal ERASLAN, **Divan-ı Hikmet**, Ankara 1983, s.326; Müjgan CUMBUR, "Yunus Emre'nin Ahmet Yesevi'ye Bir Naziresi" **Türk Halk Kültürü Araştırmaları**, 1991/1, Ankara 1991, s. 1; İsmail ÜNVER, "Ahmed-i Yesevî'nin Anadolu'daki Etkileri" **Türk Dili**, S.504, (Aralık, 1993), s,326.
3. Faruk Kadri Timurtaş. **Yunus Emre Divanı**, İstanbul 1972, s. 153.
4. İslam Ansiklopedisi, C.5/1, s. 440.
5. Fuat Köprülü, **Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar**, İstanbul 1934, s.257; Osman F. SERTKAYA, "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri 1", **TDED**, C.XVII (1970), s. 133; O. F. SERTKAYA, "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri II", TDED, C.XIX (1971), s. 171; O. F. SERTKAYA "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III", TDED, C.XX (1972), s.181; Mehmed ÇAVUŞOĞLU, "Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâî Tesiri Üzerine Notlar" **Atsız Armağanı**,. İstanbul 1976, s.75; Eleazar Bımbaum. "The Ottomans and Chagatay Literature" **Central Asiatic Journal** C.XX, (1976), S3, s.157.
6. Latîfî, **Tezkiretü'ş-şuara**. İstanbul 1314, s.104
7. Sehî Bey, **Heşt-Behişt** (Haz. Günay Kut), Harvard, 1978, s.77.
8. Aşık Çelebi, **Meşâirü'ş-Şuarâ** (Haz. Meredith Owens) London 1971, 172 a; Hasan Çelebi, **Tezkire** (Haz. İbrahim Kutluk), Ankara 1978, s.135; Alî, **Künhü'l-ahbâr**, Ü. Ktp. Ty5959, 132 a.
9. **Riyazi Tezkiresi**, Nurosmaniye Ktp. Nu: 3724,16.
10. Alî, **Künhü'l-ahbâr** (Haz. Mustafa İsen) Ankara 1994, s. 111.
11. Mehmed ÇAVUŞOĞLU,**a .g.m**. s.87.

DEDE KORKUT DESTANLARINDAN "KANLI KOCA OĞLI TURALI BOYI"NIN TAHLİLİ

Doç.Dr.M. Öcal OĞUZ

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Destan özetle şöyledir: Kanlı Koca, oğlu Kan Turalı'yı evlendirmek ister. Kan Turalı, evleneceği kızın birtakım yiğitlik vasıflarını taşımasını istemektedir. İç Oğuz'da Taş Oğuz'da Kan Turalı'nın istediği vasıflarda kız bulunamaz. Kanlı Koca, yanına pirleri alarak kız arar; Trabzon tekfurunun kızı Selcen Hatun, istenilen vasıfları taşımaktadır. Ancak bu kızı alabilmek için üç canavarı öldürmek gerekmektedir, bunu kim denemiş ise başarılı olamamış, ceza olarak kellesi burca dikilmiştir. Kanlı Koca durumu Kan Turalı'ya olduğu gibi açar. Kan Turalı gitmeye karar verir; engel olamazlar. 40 yiğidi ile Trabzon tekfurunun karşısına çıkan Kan Turalı, Allah'ın emri ile Selcen Hatun'u almaya geldiğini, üç canavarla da mücadele etmeyi kabul ettiğini bildirir. Kan Turalı, anadan doğma soyundurulur. Selcen Hatun'un da gönlü Kan Turalı'ya meyyâldir. Kan Turalı Allah'ın inayeti, Peygamber'in himmeti ve 40 yiğidinin kopuzla cesaretlendirmesi neticesinde üç canavarı öldürür, kızı alır, memleketine doğru yola çıkar. Yolda, kızını Kan Turalı'ya verdiğine pişman olan Tekfurun askerleri ile çarpışmak zorunda kalırlar. Yaralanan Kan Turalı'yı Selcen Hatun kurtarır, düşman ordusunu tek başına dağıtır. Bu, Kan Turalı'nın ağırına giderse de Selcen Hatun'un üstünlüğünü, savaşçılığını kabul eder. Evlenirler.

I- TİPLER

a) Kan Turalı

Dede Korkut destanlarında kahramanlar, destanî vasıflar taşırlar. Onlar; alp, cihangir, cilasun Oğuz beyleri/beyzadeleridir. Kan Turalı da bu tarif çerçevesindedir. O da yiğitliğine güman duyulmasını, kendisine yapılmış en büyük hakaret sayar, yiğitlik olarak dünyada yapamayacağı hiçbir şeyin olmadığına inanır. Bu sebeple seçeceği eşin de en az kendisi kadar yiğitlik vasıfları taşımasını ister:

"... men yirümden turmadın ol turmış ola, men kara koç atıma binmedin ol binmiş ola, men kanlu kâfir iline varmadın ol varmış, mana baş getirmiş ola"(l).

Yaşanılan hayatın bir gereği olan bu isteğin gerçekleşmesi için tabii olarak kahramanın da kahramanlığını göstermesi gerekir. Gösterilen kahramanlığın lıiç bir sosyal faydası bulunmamasına mukabil, kahramanın gururu açısından önemi büyüktür. Bilinmeyen bir mekân ve ilk kez yapılacak olan bir mücadelede kahraman, bazı iç tereddütler geçirse de kahramanlığını ispat etmek, gururunu kurtarmak zorundadır. Kan Turalı'da bu hali açıkça görmekteyiz:

"... Baba bu sözi sen mana dimemek gerek idün, çünki didün elbette varsam gerek, başıma kahınç yüzüme tohunç olmasun"(2).

Ya varam ya varmayam
Ya gelem ya gelmeyem
Ya kara buğranın göksi altında kalam
Ya buğanın boynuzında ilişem
Yâ kağan aslanun kıyrağında didilem
....."(3), '

Görüldüğü gibi, Selcen Hatun'u çok zor olduğunu Kan Turalı kabul etmektedir. Ancak bu noktada Selcan Hatun'u almaktan daha mühim olarak "başa kakınç yüze tohunç" bir iş yapmamak fikri öne çıkmaktadır.

Kızına talip olduğu bir yaşlı olarak gördüğü tekfura:

"Tar eteğine gin koltuğuna sığını gelmişem"(4),

demekte bir mahsur görmeyen Kan Turalı, boğa ile mücadele ederken yumruğu sayesinde ayakta durabilen boğanın önünden çekilmeyi -bir oyun, taktik olarak da olsa- kaçmak olarak değerlendiren bir tereddüt hali yaşayacak kadar da gururludur. Öyle ki düşmanını bile başkasının kovmasını, kendisine bir hakaret olarak görür (5).

b) Selcen Hatun

Selcen Hatun, Kan Turalı'nın Oğuz illerinde bulamadığı erden er güzeller güzeli bir kızdır:

"Sağına solına iki koşu yay çeker-idi.Atdığı oh yire düşmez idi"(6).

Selcen Hatun'un güzelliği dile getirilirken Kan Turalı tarafından "selvi boylu", "tar ağızlı", "kara kaşlı", "kara saçlı" olarak tarif edilmektedir(7). Bunun yanında Kan Turalı da "cemâl ve kemâl iyesi"dir(8). Destanda yiğitliği ön plana çıkarılan Selcen Hatun'un, Kan Turalı'nın cemalini görünce duyduğu hisler, müşahhas benzetme unsurları kullanılarak çok güzel bir şekilde dile getirilir:

"... Kız Köşkeden bakar idi, taraklığı boşaldı, kedisi mavladı, avsıl olmuş tana gibi ağzının suyu akdı"(9). Selcan Hatun, Kan Turalı'yı görünce gönül düşürmüştür. Onun üç canavarı yenip yenmemesi artık bir önem taşımamaktadır. Bu motif hikayelerimizde istemediği kimselere varmak istemeyen kızların zor şartlar öne sürmesi motifine benzemektedir. Nitekim, Selcan hatun, hislerini çok açık olarak ifade eder:

"Hak Ta'âla atamın könline rahmet eylese, kebin kesip meni ol yiğide virse, bunun kibi yiğit hayıf ola ki canavarlar elinde helak ola"(10).

Saray hayatının durgunluğu içerisinde bir genç kızın cemâl güzelliğine aşık olması normaldir ve bu bir yerleşik medeniyet motifidir. Selcen Hatun saraydan yaylaya çıktığı vakit, göçebe hayatına geçtikten sonra aranılan vasıflarını ortaya koyar: Kan Turalı'yı derin uykusundan uyandırır, düşmana ilk o saldırır. Kan Turalı'yı kurtarır. Bu vasıflarıyla Selcen Hatun, göçebe medeniyetinin ortaya çıkardığı bir kadın tipidir (11),

Dede Korkut Destanlarından Bamsı Beyrek'te, Beyrek de Kan Turalı gibi, yiğitlik vasıfları taşıyan bir kız istemektedir. Bu bakımdan Banı Çiçek'le ok yarıştırır, ata biner, güreşir, hepsinde üstün gelir. Ancak Banı Çiçek'in de aradığı vasıflarda olduğunu anlar, ondan sonra yüzüğünü çıkarıp parmağına takar(12).

Kan Turalı ise, Selcen Hatun'un sadece methini duymuştur. Güreşmeden, ok yarıştırmadan, ata binmeden almaya razı olur. Bunu babanın müşahedesine inanma olarak değerlendirebiliriz (13). Aynı şekilde kendisiyle evlenilme şartı olarak ortaya konulan 3 canavarın öldürülüp öldürülmemesi de Kan Turalı'yı gördükten sonra Selcen Hatun'u ilgilendirmemektedir. Bunu, göçebeliğin vazgeçilmez şartlarından birisi olan yiğitliğin, sarayın emniyetli atmosferinde unutulmasına bağlayabiliriz.

Nitekim, bozkırda düşmanla karşılaşınca akılları başlarına gelir, birbirlerini yiğitlik yönünden denerler(14).

Burada yerleşik medeniyetin değer yargılarının yavaş yavaş Oğuzlar arasında da kabul gördüğüne yorumlanabilecek unsurlar vardır. Buna yeri geldikçe temas edeceğiz.

c) Kanlı Koca

Kendisi için de mukadder olan ölüme yaklaştığını hisseden ve son vazife olarak oğlunu evlendirmek isteyen yaşlı bir Oğuz beyi olarak karşımıza çıkmaktadır. Oğluna kız araması, mal mülk vermek istemesi, Trabzon'a göndermek istememekteki haklı endişesi, mutlu sondaki sevinci ile çok realist bir şekilde tarif edilmekte ve hadiselere karıştırılmaktadır. Bu tavırlarıyla Kanlı Koca, bugünkü Anadolu köylüsünün hasletlerine sahiptir.

ç) Kanlı Koca'nın Karısı

Destanın muhtelif yerlerinde "kancık olmuş ana" olarak geçen, veda anlarında eli öpülen bir yaşlı kadındır. Kocası ile oğlunu karşılamaya geldiklerinde gelini Selcen Hatun'u görüp oğlunu göremediği zaman teessürle söylediği manzumeyle karşımıza çıkmaktadır.

"Anam kişi kızum kişi
Ala tan ile yiründen tan geldün

Oğulı tutdurdın-mı
Gafil ile görklü başın kesdürdün mi
Kadın ana bigbaba diyü buzlatdun mı
Sen gelürsin bir bigim görünmez bağrum yanar
Ağız dilden bir kaç kelime haber mana
Kara başum kurban olsun gelin sana"

Bu manzumede Dirse Han'ın hatununun oğluna duyduğu sevginin tezahürü olan manzumedeki şiiriyeti bulmak mümkün değildir(15). Ancak, en eski hayat tarzının, klanlığın bir gereği olan ana-oğul yakınlığının, yerleşik medeniyetteki ata-erkil yapı lehine bozulduğunu, şiiriyetin, hislerdeki kesafetin azaldığını veya normale döndüğünü düşünebiliriz(l 6). Ayrıca, destanın kuruluşunda ana-oğul ilişkisi birinci tema olmadığından şiiriyet zayıf kalmıştır, diye de düşünebiliriz.

d) 40 Yiğit

Dede Korkut destanlarının sık rastlanan motiflerinden olan ve Kan Turalı destanında da karşımıza çıkan 40 sayısı, Türkler arasında kutsal olarak bilinmektedir. Bu bakımdan bu sayıya kesin rakam gözüyle bakamayız. Diğer destanlarda da bu izafilik açıkça ortaya çıkar. Kadın kahramanların 40 nedimesi, erkek kahramanların 40 yoldaşi/yiğidi bulunmaktadır. Dirse Han 40 yiğidi ile ava çıkar, onun hatunu 40 nedimesi ile Boğaç'ı arar. Daha sonra Dirse Han'ı kafirlere teslim eden 40 yiğit, 40 namert olarak anılır. Bu örnekleri çoğaltabiliriz.

Dede Korkut kahramanları mağrurdurlar. Yapmaları gerekeni tek başlarına yapmak isterler. Yiğitlerin varlığı daha çok "kalabalık korkudur" atasözünde tekrarlandığı şekliyle adeta bir güvencedir. Nitekim, Kan Turalı da üç canavarı yenmesi için 40 yiğidinden kendisini cesaretlendirecek şeyler söylemelerini ister. Ancak, olaya doğrudan müdahale etmelerini istemek aklından bile geçmez. 600 kâfirle kavga ederken de 40 yiğidi yanında yoktur; Selcen Hatunun müdahalesini de kendisine hakaret sayar(17).

e) Tırabuzan Tekfuru

Selcen Hatunun babasıdır. Kara şayka giymekte ve sarayda oturmaktadır. Kan Turalı, boğayı öldürünce, kızını ona vermek ister. Ancak kardeşi ve oğlu diğer hayvanlarla da mücadele etmesi gerektiğine Tekfuru ikna eder. Kızını Kan Turalı'ya önce verir, sonra pişman olur, peşlerinden 600 atlı gönderir.

Buradan kâfirlerin sözüne güven olmayacağının telkin edilmekte olduğu neticesini çıkarabiliriz. Zira, Dede Korkut'ta bütün kâfirler, nâmerttirler. Düşmanın ruh yapısına ehemmiyet veren ancak onlara güvenemeyen Dede Korkut kahramanları ile düşmana hiç ehemmiyet vermeyen Oğuz Kağan arasında mühim farklar vardır. Dede Korkut kahramanları yeni çevrede, yeni dinin telkinleri altında, iç karışıklıklar içerisinde tezat ve tereddütlerle doludurlar.

f) Ozan

Destanda ozan karşımıza iki yerde çıkmaktadır. Birincisi:

"At ayağı külük, ozan dili çevük olur"(l 8) atasözü ile, Kan Turalı'nın Trabzon'da gerdeğe gireceği vakit ikinci kez karşımıza:

"Ozan gelür yiltime çalar"(l 9)

cümlesinden çıkmaktadır

Bu iki cümleden, bu destanın bir ozan tasnifi olduğuna ve düğün ve sair eğlencelere ozanların çağrıldığı hükmüne varmaktayız.

g) Dede Korkut

Destanlardan anlaşıldığına göre Dede Korkut, ozanların piri ve bu destanların tasnif edicisidir. Destanlarda Dede Korkut kâh eski Türk dininin kâh İslâmiyetin bir ulu'su olarak karşımıza çıkmaktadır. Kan Turalı Boyunda da:

"Şadılık çalıp boy boylayan soy soylayan"(20). Dede Korkut'un, hikayenin sonunda yaptığı dua tamamiyle İslâmî bir karakter taşımaktadır. Kan Turalı, kafir beyleri ile "şarap" içer, babası oğlunu görünce "Allah'a şükürler olsun" diyerek "attan aygır kestirir, göl gibi kımız sağdırır"(21), sonra da Dede Korkut'tan "şadılık" isterler. Attan aygır yenip göl gibi kımız içildikten sonra Dede Korkut:

"Ecel geldiğinde ara imandan ayırmasun. Kadir seni nâmerde muhtaç itmesün, Allah viren ümizün üzilmesün, ağ alnında biş kelime du'a kılduk kabul olsun, âmin diyenler dizar görsün, yigişdursun dirüşdürsin günahunuzı adı görklü Muhammed Mustafa'ya bağışlasun"(22) der.

Bu tezadı, Dede Korkut Oğuzlarının İslamiyeti yeni yeni kabul etmekte oldukları şeklinde yorumlayacağımız gibi, bu dua bölümünün destana çok sonraki anlatımlarla da ilave edildiği hükmüne de varabiliriz.

II- MEKÂN

Dede Korkut destanlarının hangi mekanda geçtiği konusunda birbirinden farklı fikirler bulunmaktadır. Prof. Dr. Mehmet Kaplan, bu destanların "Oğuzların yeni mekandaki hayatlarını" anlattığı fikrindedir(23). Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu da bu fikri doğrular mahiyette çalışmalara sahiptir(24). Prof. Dr. Muharrem Ergin ve Dr. Faruk

Sümer ise, destanların, Oğuzların Sırderya dolaylarındaki hayatlarından ilham aldığını beyan ederler(25). Bunun yanında M. Ergin, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da olan yeni mekânın destanlara sonradan adapte edildiği, ancak bu adaptasyonun başarılı olmadığı fikrini de belirtir(26).

Akkoyunlular'ın ilk beyi Tur Ali Bey'dir(27) ve oğlunu Trabzon'dan evlendirdiği tarihi kayıtlarda geçmektedir(28). Destanımızdaki Kan Turalı'nın bu beyin destanlaşmış hayatından izler taşıdığı açıktır. Ayrıca, destanlarda bey hanımları "hatun" olarak zikredildiği halde, genç kızlar ve sair kadınlar isimleriyle anılmaktadır, Banu Çiçek, Kısırca Yenge, Boğazca Fatma... isimleriyle anılırken Selcen'e devamlı olarak Hatun diye hitap edilmesinde, destanın Tur Ali Bey'le olan ilgisini görmeliyiz. Buradan hareketle de mekanın bir adaptasyon değil, hadisenin asıl cereyan ettiği yer olduğunu söyleyebiliriz.

Kanlı Koca'nın:

"Oğul sen varaçak yırün
Tolamaç tolamaç yolları olur
Atlu batup çıkamaz anun balçığı olur
Ala yılan sökemez anun ormanı olur
Gök ile pehlü uran anun kal'ası olur"(29).

diyerek bahsettiği yer, Doğu Karadeniz'in sarp, yolları dolambaçlı, sık ormanlı Zigana Dağları çevresine çok benzemektedir. Bu bakımdan, diğer destanlardan bazılarında açıkça belli olmayan mekânın, bu destanda kaba hatlarıyla ortaya çıktığını görmekteyiz.

III- TABİAT

Destanlar incelendiğinde görülmektedir ki, Dede Korkut Oğuzları henüz yerleşik hayata geçmemişler, akıncı özelliklerini kısmen kaybetmişler, deve ve koyun sürüleri beslemeye başlamışlardır. Bu durum onları belli bir merkeze bağlamakta veya sık sık merkez değiştirilse de bu hareketlerin kısa sürede neticelendirilmesi zaruri olmaktadır. Akına veya ava giden beylerin geride bıraktıklarını düşünmesi gerekmekte, bazen de uzayan av veya alandan sonra ellerini, yurtlarını yerlerinde bulamamaktadırlar(30).

Bir geçim kaynağı olarak karşımıza çıkan at, koyun ve deve sürülerinin bol otlu açık alanlara ihtiyaçları vardır. Bu sürüler için ormanlık alanlar, bir çok tehlikenin kol gezdiği yerlerdir. Kurtları ve sair vahşi hayvanların tasallutundan koyun sürülerini ancak bütün sürünün görülebileceği yerlerde korumak mümkündür. Bu yüzden Dede Korkut kahramanları, çayırlı çimenli yerleri tercih ederler. Akıncı insana, tabiatta hareketini atlarla temin edenlere orman engeldir.

Bu hususu Kan Turalı destanında çok açık bir şekilde görmek imkanına sahibiz. Kanlı Koca oğlunu Trabzon'a gitmekten vazgeçirmek için "korkunç haberler" vermek ister:

"Oğul sen varacak yirün
Ala yılan sökemez anun ormanı olur"(31).

Buna karşılık Kan Turalı:

"Ala yılan sökemez ormanını
Çakmak çakup oda yâkam"(32)

cevabını verir.

Buradan, ağacın henüz bir yerleşik medeniyet unsuru olarak Oğuzların hayatına girmediğini söyleyebiliriz. Ormanın, kerestesinden istifade edilen yer değil de atların hareketine engel olan bir yer, bir tuzak olarak karşımıza çıkması, bu fikri doğrular mahiyettedir.

Dede Korkut kahramanları diğer destanlarda da açıkça görüldüğü gibi açıklık alanlardan hoşlanmaktadırlar. Dağlar, ormanlar durulacak değil, aşılacak yerlerdir. Kan Turalı Trabzon Tekfuruna şöyle seslenir:

"Karşı yatan kara tağını aşmaya gelmişem"(33)

40 yiğidi Kan Turalıyı cesaretlendirmek için:

"Arka Mili Ala Tağı
Avlayuban kuşlayuban aşmadın mı"(34)

derler.

Nitekim, Selcen Hatun'u alan Kan Turalı, yedi gün yedi gece hiç bir yerde konaklamaz. Oğuz'un serhatti olarak bildirilen ve konmaya karar verilen yer şöyle tarif edilir:

"Kan Turalı baktı gördi bu kondığı yirde kugı kuşları, turnalar, turaçlar, keklikler uçarlar. Sovuk sovuk sular çayırlar, çimenler..."(35).

Oğuz kahramanları, uzaktan gelmekte olan düşmanını görebileceği, atına binip rahatça vuruşabileceği açık alanları tercih eder. Gerdeğe hazırlanan Kan Turalı'nın çadırı "gök ala, görklü çemene"(36) dikilir

IV- HAYAT TARZI

Dede Korkut destanlarında göze çarpan dikkate değer unsurlardan biri de göçebe medeniyeti ile yerleşik medeniyet arasındaki mücadeledir. Bu mücadeleyi bütün destanlarda görmek imkanına sahibiz.

Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın da Dede Korkut ile ilgili makalelerinde temas ettiği gibi(37) Kan Turalı, evlenmek istediği kızı şöyle tarif eder:

"Men yirümden turmadın ol turmış ola. Men kara koç atuma binmedin ol binmiş ola, men kanlu kâfir iline varmadın ol varmış ola, mana baş getürmiş ola"(38).

Bunun yanında Kan Turalı istemediği kız tipini de şöyle anlatır.

"Pes varasın bir cici bici Türkmen kızını alasın nagahandan tayanam üzerine düşem karnım yırtıla"(39).

Göçebe hayatının gerektirdiği kadın tipinin açıkça belirtilmesine karşılık, Kan Turalı'nın İç Oğuz'da Taş Oğuz'da, aradığı vasıflarda bir kız bulamamasını "kızların cicili bicili" olmasını, Oğuzlar'ın yerleşik hayata geçmekte olmalarına bağlayabiliriz. Ayrıca, yukarıda temas ettiğimiz gibi ormanı yakacak kadar göçebe ruhuna sahip Kan Turalı'nın, atlıların battıkları balçıklara kumlar döşemesi(40), yurdunda yiğitlik vasıfları taşıyan bir kız bulamaması, medeniyet değiştirmekteki buhran ve çelişkileri çok güzel izah etmektedir.

Kanlı Koca kızı aramaya giderken oğluna şu tembihte bulunur:

"... Oğul sen mala becit ol yığ, men sana arayı gideyim"(41).

Destanlardan, göçer evlerde yaşadıklarını anladığımız Oğuzlar'ın becit olunacak, yığılacak mallarının bulunması dikkate değer bir husustur. Çünkü malın yığıldığı yerde beklemek, ayrılmamak esastır. Bu da az çok yerleşik olmayı gerektirir.

Bu destanda hayat tarzını belirleyici olarak dikkatimizi çeken bazı unsurlara da işaret edelim. Ata-ana saygısı büyük bir yer işgal etmektedir. Akına giden, yurttan ayrılan yiğit, mutlaka anasının babasının elini öpmekte, müsaade almaktadır. Evlenmelerde kalınlık vermek şarttır. Bir istisnai husus olarak Kan Turalı da kalınlığın üç canavarı öldürmek olduğunu görüyoruz. Şenlik/şölenlere ozan çağrılmakta, ak çadır dikilmekte, attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırılmaktadır.

Dede Korkut destanlarından Oğuzlar'ın hayvancılık ve yağmacılık ile hayatlarını idame ettirdiklerini anlamamıza karşılık, bu destandan geçimlerinin hayvancılık esasına dayandığına hükmolunacâk işaretler mevcuttur: Kanlı Koca oğluna "mala becit ol yığ" der, oğlunun düğününde "attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırır" (42).

V- DÜŞÜNCE SİSTEMİ

Dede Korkut Oğuzları müslümandırlar. Ancak göçebe hayatının ve eski Türk dininin kuvvetli tesiri altında, ruhtan ziyade bedene önem veren bir karakter sergilerler.

Kan Turalı Trabzon Tekfurunun ikram ettiği "al şarab"ı(43) içer; sıkıntı anında "adı görklü Muhammed'e salavat getirir"(44); ziyafet sofrasında "kımız içip at eti yer"(45); dileği yerine geldiği vakit de "iki rekat şükür namazı" kılar(46). Kan Turalı'da gördüğümüz bu çelişki, diğer Dede Korkut kahramanlarında da mevcuttur.

Göçebe medeniyetinden yerleşik medeniyete geçiş mahsûlü olarak değerlendirilen Dede Korkut destanlarında maddî kuvvet esastır. Ancak, manevî kuvvet de artık kendisini hissettirmektedir. Çok güçlü bir vücut yapısına sahip Kan Turalı, 3 canavarı yenmek için gene de "Hak Ta'âla'nın inayeti"ne (47) muhtaçtır.

VI- EŞYA VE ALETLER

Bu destanda, göçebe/yerleşik çatışmasının bariz örneklerini, maddî kültür unsurlarında da görmekteyiz:

Kan Turalı Trabzon'a geldiği zaman "tekfurun adamları ak çadır diktiler, ağça koyun kırdılar, yidi yıllık şarap içirdiler"(48). Buna mukabil tekfurun kendisi sarayda taht üzerinde, kızı Selcen hatun ise köşkte oturmaktadır(49).

Oğuz beylerini hoş karşılamak isteyen tekfurun onları ak çadırda ağırlamasını, Oğuzlar'ın sarayda oturmayı beğenmedikleri şeklinde yorumlayabiliriz.

Oğuzlar kendi toplantılarında daima kımız içerler. Bu destanda kafirlerin şarap içtiklerini, Oğuz beylerine de ikram ettiklerini görmekteyiz. Şarabın elde edilmesi, yedi yıl bekletilmesi, uzun sabır isteyen bir iştir. Göçebenin buna ne zamanı ne de tahammülü vardır. Ekinci (yerleşik) île akıncı (göçebe) toplum arasındaki yaşayış farkını kımız ve şarap kelimeleri çok iyi sembolize etmektedir kanaatimizce.

Savaşlarda Oğuzlar kılıç, gürz gibi yakın döğüşün aletlerini kullanırlarken, kafirler ok-yay tercih etmektedirler. Bunu kafirlerin "temür tonlu" olmalarına bağlayacağımız gibi, Köroğlu'nun "Delikli demir çıktı mertlik bozuldu" demesinden hareketle, Oğuzların uzak döğüşü namertlik olarak değerlendirdiklerini de düşünebiliriz:

Selcen Hatun'un vasıfları anlatılırken "sağına soluna iki koşa yay çektiği(50) belirtilir. Oğuzlar ise ok Ve yayı avda kullanırlar. Dede Korkut'ta ok-yay kullanmak bir yiğitlik işareti olmaktan çok, "avda hüner göstermek" söz konusu olduğu zaman ehemmiyet kazanmaktadır.

Kopuz, Oğuzlarda "ilahi" bir çalgıdır. Ozanlar kadar beyler de kopuz çalarlar. Azgın canavarlar karşısında sıkıntıya düşen Kan Turalı, yiğitlerinden kopuz çalıp kendisini övmelerini ister. Kopuz sesi, Oğuz yiğidinin kendine güvenini artırır, cesaretlendirir; azgın boğayı buzağı gibi görmesini sağlar(51).

Kâfirler saraylarda otururlarken, Oğuzlar şölen/düğün zamanlarında "ak otağ/ak çadır" dikerler, diğer zamanlarda "iv"lerde yaşarlar. Buradaki iv'in diğer destanlardan da hareketle "göçer ev" tabirinde de ifâde edildiği üzere tekerlekli/araba üzerine kurulmuş çadır olduğu araştırmacılarca kabul edilmektedir(52).

Bu arada, pıçak(53), kayış(54), üzengi(55) gibi her iki medeniyet dairesinde de görebileceğimiz malzemenin elimizdeki destandamevcut olduğunu belirtelim.

VII- HAYVANLA MÜCADELE

Prof. Dr. Mehmet Kaplan Dede Korkut Kitabı'nda, "İslam medeniyeti ile Bizans ve Anadolu'da karşılaşılan yabancı medeniyetlerin tesirlerini gösteren bir çok unsurlar vardır"(56) demektedir. Kan Turalı'nm boğa, arslan ve buğra ile yaptığı mücadele, bu dikkat noktasından değerlendirildiğinde, bunun Türklere has bir davranış olduğuna kanaat getirmek güçleşmektedir. Malum destanda Oğuz Kağan gergedanı, milletini; Boğaç ise boğayı, kendisini kurtarmak için öldürürler Dede Korkut destanlarından olan Boğaç Destanı'nda Oguzlar'ın Hanı olan Bayındır, Buğra ile boğa güreştirmektedir. Her nasılsa güreş alanından kurtulan boğa, Boğaç'a saldırır(57).

Halbuki, Kan Turalı destanında ahalinin huzurunda, belli kurallar içinde boğuşmak esastır. Hadise düzenli ve planlıdır. Kan Turalı anadan doğma soyundurulmakta ve silahsız olarak hayvanlarla mücadele ettirilmektedir. Bu, Türklerde görülmeyen bir unsur olarak, bugün İspanya'da yapılan boğa güreşlerinin, Roma'da gladyatörlerin vahşıyane kavgalarının Bizans'a ve Trabzon'a yansımış bir şekli olmalıdır. Diğer Türk destanlarında rastlanılmayan ve batıda sık sık karşımıza çıkan bu unsurun Türklere ait olmadığı aşikârdır. Nitekim, hadisenin geçtiği mekanın Oğuz illerinin dışında olması da bu fikri doğrular mahiyettedir.

Bu tahlil denemesinden - diğer destanları da gözönüne alarak- netice olarak şunları çıkarabiliriz: Dede Korkut destanlarının anlatıldığı dönemde Oguzlar'ın; eski yurtlarından getirdikleri bazı destan parçalarını yeni maceralarla birlikte yeni yurtlarına adapte ettiklerini, karşılaştıkları yerleşik medeniyetler karşısında bir müddet çekingen davrandıklarını, taarruz etmek yerine müdafaa etmeye daha fazla ağırlık verdiklerini, bunun yanında şu veya bu şekilde "kafir"lerle ilişkilere giriştiklerini, önce garipsedikleri yerleşik medeniyete sonraları ısınmaya başladıklarını, müslümanlığı kabul etmelerine karşılık eski Türk dininin ve eski hayat tarzının tesiriyle yarı müslüman bir hayat yaşadıklarını söyleyebiliriz.

DİPNOTLAR

* Bu yazıdaki görüşler 1989 yılında "Türk Destanları'nın Tahlili" adlı Doktora dersinde Prof. Dr. Dursun Yıldırım'a seminer çalışması olarak sunulmuştur.

1. Muharrem ERGİN, Dede Korkut Kitabı I, s. 185.
2. Muharrem ERGÎN, a.g.e., s. 186.
3. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 187.
4. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 188.
5. Muharrem ERGPW, a.g.e., s. 189, 195.
6. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 185.
7. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 197.
8. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 188.
9. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 188.
10. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 188.
11. Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar J, s. 41-54.
12. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 116-153.
13. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 186 (Babası, eğer hünerin var ise sana yarar kız buldum der).
14. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 193-198.
15. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 88-89.
16. Bu hususta M. Kaplan'ın yukarıda zikredilen eserine bakılabilir.
17. Muharrem ERGİN, a.g.e, s. 195.
18. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 186.
19. Muharrem ERGİN, a.g.e, s. 193.
20. Muharrem ERGİN, a.g. .. s. 198.
21. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 198.
22. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 198.
23. Kaplan, a.g.e, s. 72.
24. Fahrettin Kırzıoğlu, Dede Korkut Oğuznameleri 1. Kitap, 119 s. (M. ERGİN'den naklen)
25. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 52; Dr. Faruk Sümer, TFA 2 (30 Ocak 1952) 469. (Dede Korkut'un Teşekkül
26. Tarihi ile ilgili diğer görüşler için M. ERGİN'in eserine bakılabilir.)
27. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 52
28. Muharrem ERGİN, ag.e., s. 56
29. Adnan Sadık Erzi, Akkoyunlu ve Karayonlu Tarihi Hakkında Araştırmalar, TTK BelletenXVIII, 70 (Nisan 1954) 179-221 (M. ERGİN'den naklen) (Biz burada E, Rossi'nin fikrini paylaşıyoruz.)
30. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 186.
31. Muharrem ERGÎN. a.g.e., s. 95-115. (Salur Kazan'ın evinin düşman tarafından yağmalanması anlatılır.)
32. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 186.
33. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 187.
34. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 188.
35. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 189.
36. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 193,
37. Muharrem ERGİN, a.g.e,, s. 198.
38. Kaplan, a.g.e,, s. 41-54,
39. Muharrem ERGİN, a.g.e.,(s. 185. 40-

Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 185.

41. Muhıarrenı ERGİN, a.g.e., s. 187. (Burada kum döşemekten yol yapmayı, bataklıkları ıslah etmeyi düşünmek gerekir ki, bunlar birer yerleşik medeniyet unsurudurlar.)
42. Muharrem ERGİN, a.g.e., s.l 85.
43. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 198.
44. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 188.
45. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 189, 191, 192.
46. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 198.
47. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 194.
48. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 193.
49. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 188.
50. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 188.
51. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 185.
52. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. İ89.
53. Kaplan, a.g.e., s. 70-94.
54. Muharrem ERGÎN, a.g.e., s. 190.
55. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 192.
56. Muharrem ERGİN, a.g.e., s. 192.
57. Kaplan, a.g.e., s. 72.
58. Oğuz Kağan ve Dede Korkut Destanlarından hareketle, göçebe Türkler'de hayvanın yeri, önemi ve onlarla mücadele şekil ve esasları konusunda mühim fikirler ortaya koyan M. Kaplan'ın yukarıda adı geçen eserinin 55-69. sayfalarına bakılabilir.

ÂŞIK ÇELEBİ DİVANINDA ATASÖZÜ VE DEYİMLER

Yrd.Doç.Dr. Filiz KILIÇ

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Gerek atasözleri ve gerekse deyimlerin ortak kültür mirası içinde kendine özgü yeri ve önemi vardır.

XV.-XIX. yüzyıllar arasında yaşamış klasik şairlerimiz arasında bir çokları, atasözleri ve deyimlerden faydalanmışlar, bunları millî varlığın güçlü sembolleri olarak ve söylediklerine inandırıcı bir hava verebilmek isteğiyle rahatça kullanmışlardır(l). Ayrıca, mecazlarla yüklü Divan şiirine, atasözleri ve deyimlerin son derece uygun olması da çok kullanılmalarına sebep olmuştur.

XV. asırda Safî mahlaslı Cezerî Kasım Paşa ile başlayan şiirde atasözü ve deyim kullanma geleneği, gerek bu asırda, gerekse XVI. asırda bir çok şairde görülür. Bu geleneğin edebiyatımızdaki en başarılı temsilcisi Necati'dir.

Klasik edebiyatımızın büyük şairlerle doruk noktasına ulaştığı ve en güzel örneklerini verdiği XVI. asırda şairler, dile son derece hakimdirler, Bu asırda başlayan yerlileşme cereyanı ile birlikte atasözü ve deyimler sıkça kullanılır. Türkçe'nin ifade imkanlarını, kelimelerin değişik manalarını iyi bilen şairler, atasözü ve deyimleri kullanırken büyük ustalık gösterir, adeta kelimelerle oynarlar.

Özellikle XVI. asırda Rumeli şairlerinde yerli nitelikler göze çarpar Divanlardakı şiirlerin konuları genellikle eski konular olup, din, tasavvuf, hikmet, övgü, rindlik, aşk, tabiat vb.dir. Bu konular işlenirken yapılan benzetmelerde kullanılan mecazlarda, çevrenin ve yerli unsurların şiire çokça girdiği görülür. Gelenek ve göreneklerle ilgili benzetmeler, deyimlerin mecazlı anlamlarından yararlanılarak yapılan sanatlar, çevre ile ilgili somut tasvirler vb. gibi(2).

Edebiyatımızda özellikle tezkiresiyle tanınan şair ve yazar Aşık Çelebi'nin divanı olduğu pek bilinmez. Master tezi olarak hazırladığımız bu divanda yer alan şiirlerinde atasözleri ve deyimlere sıklıkla rastlamaklayız. Rumeli'de doğup burada yaşadığı için Rumeli şairlerinde görülen bütün hususiyetler, onun şiirlerinde de mevcuttur.

Âşık Çelebi'nin nazmı, nesrinin aksine oldukça sade bir dil ve çok tabii bir üslup ile yazılmıştır.

İşte, bir çok Divan şairimizin şiirlerinde kullandıkları bu atasözü ve deyimleri tesbit ve değerlendirme konusunda fazla bir çalışma yapılmamıştır.(3). Yapılanlar da yüzeysel olmaktan öteye gidememiştir. Bunları değerlendirme bir yana, ele alınan divandaki bütün atasözü ve deyimler, tesbit bile edilmemiştir.

Bu yazımızın esas gayesi Âşık Çelebi'nin şiirlerinde kullandığı atasözü ve deyimleri gün ışığına çıkarmaktır. Ancak, Necati, Yahya Bey, Hayalî, Usulî, Figanî, Mealî ve Nev'î divanlarında tesbit edilen atasözleri ve deyimleri de vereceğiz. Böylece bir yandan hangi atasözleri ve deyimlerin bu şairlerimiz tarafından daha çok kullanıldığını tesbit ederken, bir yandan da sadece Aşık Çelebi divanında yer alan atasözleri ve deyimleri zikrederek, onun orijinalitesini ortaya koymak istiyoruz.

A- Atasözleri

Aşık Çelebi'nin şiirlerinde 27 adet atasözü tesbit ettik. Bu atasözlerinin 19 tanesi çalışmamıza dahil ettiğimiz diğer şairlerle ilgili olarak yapılan çalışmalarda bulunmamaktadır.

Divanda yer alan atasözleri, genellikle bugünkü kullanışa yakın bir şekilde verilmiştir. Vezin ve kafiye gereği kelimelerin yerini değiştirme, kelime ilave etme veya çıkarma gibi küçük değişiklikler yapılmıştır.

Atasözleri "meseldür", "meşhurdur", "dirler", "söylenür" şeklinde ifadelerden sonra zikredildigi gibi giriş kelimesi verilmeden de söylenmiş.

Atasözleri, beyit içinde çoğunlukla ikinci mısrada yer almışlar. Böylece Aşık Çelebi beyit bütünlüğü içinde ilk mısrada belirttiği durumu ikinci mısrada özlü bir şekilde ispatlamakta ve şiirlerine bir renk katmakta.

Aşık Çelebi divanında bulunan atasözleri, üç tanesi dışında konuyla ilgili günümüzde yazılmış kaynaklar da mevcuttur. Bunlar günümüzde unutulmuş atasözleri veya kelam-ı kibardan veciz, hikmetli sözler olabilir.

Alfabetik olarak Âşık Çelebi divanında yer alan atasözleri şunlardır(4):

- Aşıka Bağdat ırak olmaz. (Aşıka bağdat Irak gelmez, Aşıka Bağdat ırak değil) *(G75/6)Necatî, Yahya Bey, Nev'î*
- Baş gidince ayak payidar olmaz (Baş gidince ayak durmaz) (G80/2)
- Binini gör birini al (K5/36)
- Bitmez iş olmaz (G43/2)
- Bugünü yarına koma (Bugünün işini yarına koma, Bugünün işini yarına salma) (G40/4)
- Dest ber-bala-yı dest (El elden üstündür) (G114/6) *Yahya Bey, Hayali, Nev'î*
- **De**vlet kaza yanındadır (K 11/107) *Figanı, Hayali*
- Elin attığı taş yırak gider (Elin attığı taz uzak düşer) (G111/2)
- İki şahit ile kale alınır (İki şahit ile hisar alınır) (K14/146, DYAŞ6/6)(5) *Yahya Bey*
- Kartala tir-i sehm-gin kendi perrinden irer (Kartala bir ok değmiş, yine kendi teleğinden) (K11/71)
- Kaşıkla aş verip sapıyla göz çıkarır (Kaşıkla yedirip sapıyla göz çıkarır) (Kİ0/21)
- Kelin emi olsa başına tokunurdı (Kelin dermanı-merhemi-olsa başına sürer. -Kel ilaç bilse kendi başına sürer) (G19/4)
- Kemik atar itine ki ıssın ağırlar *(KW)55)YahyaBey*
- Kişiye kendi şehri Bağdat'dan yeg gelir (DYAŞ25)
- Kuru yanınca ya ş da yanar (K14/2 98)
- Kutlu gün, doğuşundan bellidir K10/45)
- Mal ıssını söyletir (Mal sahibini söyletir) G3/4, G12/5)
- Semer vermeyen dıraht taşlanmaz (Meyveli ağaca taş atan çok olur) (G84/5) *Necati, Yahya Bey, Hayalî, Nev'i*
- Sağ olan baş yastık istemez (G77/1) *Necatı*
- Sulu senek suda yatar K13/28, G22/2)
- Su bulanmaymca turunmâz (DYAŞ2/6)
- Üzüme göre kararır üzüm (Üzüm üzüme baka baka kararır) G45/1) *Necati*
- Yar yıkıldığı gün tozar G101/1)
- Zehi tasavvur-ı batıl zehi hayal-i muhal (K5/25)

Muhtelif kaynaklarda rastlayamadığırnız ve unutulmuş atasözleri olarak kabul ettiklerimizi şunlardır:

- Bir ayıdan bir de bokundan kork *(Bu atasözü, yazılı kaynaklarda bulunmamakla birlikte Karadeniz bölgemizde halk arasında kullanıldığına dair sözlü kaynaklar mevcuttur) (DYAŞ3/12)
- Er devleti er öldürür (K3/33)
- Er erden peydah olur** (Günümüzde halk arasında söylenen "erkek adamın erkek evladı olur" tabirini hatırlatıyor)

B- Deyimler

Günümüz kaynaklarında "deyim", diğer bir deyişle "tabir"in tanımı, hemen hemen aynı şekilde yapılmıştır(5). Deyimler çoğunlukla atasözleriyle birlikte ele alınmış ve farklı yönlerine dikkat çekilmiştir. Kısaca deyim, *"genel kural özelliğinde olmamakla beraber bir kavramı yine klişeleşmiş ilgi çekici anlatımla belirtip, çoğunlukla bilinen anlamı dışında bir anlam taşıyan kelime grupları"*dır, şeklinde tarif edilmekte. Kemal Eyüboğlu, "Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler" kitabında deyimi, atasözü ile birlikte tarif eder. *"Atasözü bir*

fikri savunmada, bir olayı, bir davranışı yorumlamada, yermede kullanılan etken bir dil aracıdır; ya tam ya da öznesi, yüklemi veya tümleci eksik bir önermedir. İçindeki düşünceyi dolaylı yoldan benzetme ile söyler. Deyim ise atasözünden farklı olarak bir önermeyi dile getirmez, bir cümlenin ancak bir parçasıdır. "Bu tariften sonra şöyle devam eder: *"Bu ayrıma göre Türkçe'de bir ad altında iki türlü deyim vardır. Birincisi, eksiğini söyleyenin de, dinleyenin de zihninde tamamladığı sözlerdir ki, bunu meselden ayırmak zordur. Allah bana, ben de sana- Dostlar şehit biz gazi- Tavşana kaç tazıya tut vb. İkincisi ise, iki-üç kelime ile ve o kelimelerin sözlük anlamı dışında bir seziyi uyarmak, etkilemek amacı taşıyan sözlerdir. Bunlar atasözü benzerliğinden uzak, onunla ilgisiz bir ereğe dönüktür. Ateş pahası, cin fikirli, göz yummak, yüreği yanmak vb."* Bazı kaynaklar da deyimlerin atasözlerinden farklı yanının bunların bir yargı bildirmemeleridir, demektedirler. Cevdet Yalçın, "Açıklamalı Deyimler Sözlüğünde" atasözü ve deyim arasındaki farkı şöyle belirtmektedir: *"Deyimi atasözünden ayıran özellik, deyimlerin genel kural niteliğinde bir söz olmamasıdır. Bu yönüyle deyimler, bir kavramı belirtmek için halkın hayal gücünün yarattığı özel bir anlatım kalıbıdır. -Bakarsan bağ bakmazsan dağ olur - atasözünde genel bir kural vardır. Oysa -Geçti Bor'un pazarı sür eşeğini Niğde'ye- sözünde genel kural bulunmamaktadır. Söz konusu şey, sadece bazı durumlar veya kişiler içindir, herkes veya her durum için geçerli değildir."*

Bir çok kaynakta atasözü ve deyimin ayrıldığı yönlerin zikredilmesi, ikisinin sık sık birbirine karıştırılmasındandır. Deyimin her ne kadar tarifi yapılmaktaysa da gene de bu kelime içine neleri dahil edeceğimiz kesin olarak tesbit edilememiştir.

Biz yukarıda verdiğimiz deyim tarifinden yola çıkarak Aşık Çelebi'nin şiirlerini incelediğimizde, bunların deyimler açısından son derece zengin olduğunu gördük.

XV. asırda Safî ile başlayan şiirde deyim kullanma geleneği, Aşık Çelebi'de de açıkça görülmektedir Öyle ki, şairin şu gazelinin beyitleri tamamen deyimlerle örülerek son derece akıcı ve orjınal bir gazel ortaya çıkmıştır; (G22)

Çeşmimün *ağzında uslanmazdı gerçi mercimek*
Nâfe-veş şimdi hayal-i halün oldı merdümek

Çarh agladur beni gark olur âhir yaşuma
Bu meseldür dostum suda yatar sulu selek

Gamzesiyle zülfi ucında ne gamlar çekdügüm
Sorsa yâre arz ıderdüm *igneden ipliğe dek*

Cennet-i kuyunla dîdârun durur maksûdumuz
Virmek Allah'un hele bizden nigârâ istemek
Kalb-i düşmen bildürür ışkunda hâlis oldugum
Zer ayarında beli seng-i siyah olur mihek

Hâle sanma mahda hüsn ü ilzam eyleyüp
Gerdeni tavkı nigarun *boynına asdt elek*

Kaldı zulmetde saçun hattun kenar itdi lîk
Çekdi İskender emek Hızr'a nasîb oldı yemek

Kâf-ı istignayı Aşık aşiyân idup gönül
Peşşa dimez püşte-i eflâke simurga sinek

Âşık Çelebi'deki deyimler E. Kürkçüoğlu'nun deyimler konusunda yaptığı ve yukarıda verdiğimiz sınıflandırmanın her ikisine de uymaktadır.

200 kadar deyimin **107** tanesine çalışmamıza dahil ettiğimiz diğer şairlerle ilgili olarak yapılan çalışmalarda rastlayamadık. Bunları unutulmuş deyimler olarak kabul ettik.

Alfabetik sırayla deyimler:

AD

Adı çık- pYAŞ 18/4) (Hayalı)

AĞIZ

Ağız aç- (G99/4) (Nev'î) ; Ağız eğ- (G64/3) (Nev'î); Ağzı eğil- (Kİ4/218) (Hayalî); Ağzı eğri (DYAŞ 18/2); Ağzı suyu ak- / Ağzı suyu (K6/10, K14/300) (Hayalî, Mealî), Ağzı sulan- / Ağzını sulandır- (G31/5) (Mealî, Nev'î); Ağzında mercimek ıslanma- (G22/1) (Yahya Bey)

AHD

Ahde vefa et-(M6/4)

AKIL

Aklın baştan gitmesi (Aklı başından çık-) (M2/4)

ALT

Altında kalma- (G73/5)

AŞ

Aşına ağu katılması (M5/2)

AT

At sal-(K5/2l,K6/33)

AYAK

Ayak götür- (G18/1); Ayağı altına al (T3/4); Ayağını öp- / Ayak öp- (K14/181); Ayakla-(K5/35)

AY

Ayın ondördü (gibi) (K6/2)

BAĞIR

Bağrına bas-(Kİ 1/61)

BAHT

Bahtı siyah ol- (DYAŞ 7/6) (Figanî)

BAŞ

Baş çat- (G21/13); Baş eğme- (G33/2) (Usulî, Hayalî, Mealî, Nev'î); Baştan ayağa (K4/13); Başı göğe er- (DYAŞ 2/3) (Usulî, Hayalî, Nev'î); Başını al- (G10/5) (Mealî); Başını taşlara vur- (G111 /1,DYAŞ 2/5)

BAZU

Bazuya kuvvet (K3/18)

BEL

Belini bük- (K5/29,G 19/2) (Hayalî, Mealî, Nev'î)

BIÇAK

Bıçak kemiğe dayan- (75/4) (Mealî) **BİR**

Bir ayak üzerinde bin ayak (G80/6) **BİZ**

Bizden istemesi Allah'tan vermesi (G22/4)

BURUN

Burnundan getir- (G24/3) (Mealî)

CAN

Can erit- (G36/4, NeVî) ; Can u dilden (TBI/ 3-1) (Mealî); Can ver- (G6/1, G31/2, G28/2) (Usulî, Mealî); Can kulağıyla dinle- (G24/1, T/5) (Hayalî) ; Cana minnet (DYAŞ 31) (Nev'î) ; Canı ağzına gel- (TB2/4-4) (Yahya Bey) ; Cam çık- (G9/3) (Mealî) ;Canı yerine otur- (K3/28, M7/4); Canına değ- (G104/5) \ Canına kıy- (M2/2, M5/5); Canına layık (G77/5)

ÇAN

Çanına ot tık- (Ki3/14) (Hayalî) **DAĞ**

Dağ üstü bag (G7/5, G83/5) (Yahya Bey, Hayalî)

DAL

Daldan dala kon- (T2/4)

DELİ

Deh gönül (G103/2) (Usulî)

DEM

Dem vur- (K6/3) (Hayalî) **DERD**

Derdi tazelen- (Ki 1/98) (Yahya Bey)

DERİ

Derisine sığma- (K6/6)

DİKİŞ

Dikiş tutma-(DYAŞ 17/2)

DİL

Dilde niyaz elde piyaz (K4/38); Dili dolaş- (K7/21); Dili yani- (K7/22); Dili olmaması (DYAŞ 5/18)

DİŞ

Diş sırıt- (G99/4)

DÜNYA

Dünyadan geç- (K14/115)

EĞRİ

Eğri bak-(K13/16) (Nev'î)

EL

El ucuyla merhaba di- PYAŞ 20/2) (Usüli) \ El uzunluğu (K7/27) ; El üstünde yeri ol- (Kİ0/49) ; El üstünde/üzre tut- (K7/13) (Figani, Hayali, Meali, Nev'i); Ele al- (K5/35) (Hayalî, Mealî, Usulî) ; Eli açık ol- (K4/36) (Nev'î) ; Eli er-/ Eh erme- (G4/3) (Mealî,Usulî) ; Elini al- (K5/29, K6/35, DYAŞ4/21) (Mealî, Nev'î)

ELEK

Elek as- (G22/6, G97/5) (Yahya Bey)

ES-

Esip savur-(K6/9)

EZGİ

Ezgi düz- (M5/7)

GAM

Gam yeme- (K14/188); Gam ye- (Usulî, Mealî, Nev'î)

GECE

Geceyi gündüze kat- (G19/1) (Yahya Bey, Hayalî, NeVî)

GÖBEK

Göbeği ..... ile kesil-(G88/l) (Meali)

GÖK

Gökte istediğini (aradığım) yerde bul- (G3/3) (Yaya Bey, Nev'î)

GÖNÜL

Gönül aç- (K4/20) (Usulî, Nev'î); Gönül ver- (TB1/111-1) (Usulî, Mealî, Nev'î) ; Gönül yık-(G10I/1) (Nev'î); Gönül yap- (Kİ4/150) (Yahya Bey)

GÖZ

Göz göz et- (K10/33); Göz kulak ol-(G67/2) (Hayalî); Göz ucuyla bak- (Kİ 3/16) (Usulî, Nev'î) ; Gözde uç- (K14/180) (Hayalî) ; Gözden nur dökülmesi (Kİ 4/257) ; Gözden gönülden çıkar-(DYAŞ 3/9); Göze alma (Gl/4) ; Gözle- (TB2/1-6, 2-6, 3-6, 4-6); Gözü açık ol- (G39/3, G92/4); Gözüne dar et- (K3/13); Gözüne yedir- PYAŞ 2/19) ; Gözünü aç- (DYAŞ 22) (Usulî, Mealî, Nev'î)

HADD

Haddini bil- (DYAŞ 6/7) (Mealî)

HESAB

Hesaba çek- (G26/2) (Nev'î)

HİÇ

Hiçe sat- (G87/1) (Usulî) ; Hiçe say- (G113/2) (Usulî)

İBRET

İbretle bak-(14/45)

İĞNE

İğne basacak yer olmaması (G32/3); İğneden ipliğe dek (G22/3)

İKİ

İki göz üzre ol- (DYAŞ 31) ; İki yüzlü ol- (G62/5) (Mealî, Usulî)

İLİK

İliğe er- (TB2/3-3)

İlip çekeni olma- (G6/5)

İNCE

İnce ele (K14/121)

İŞ

İşi tamam öl- (G30/1)

İŞİT-

İşitenlerden ırak (G67/6)

İT

İtler güler (DYAŞ .11/5)

KAN

Kan ağla- (Gl 1/3, G44/2, N43/4, TB1/4-5 (Usulî, Figanî, Hayalî, Mealî, Nev'î); Kan bahası (G2/3); Kan terle-(G75/5) (Nev'î); Kanı kuru-(KlO/29) (Yahya Bey, Hayalî, Nev'î); Kanına gır-(M5/5) (Usulî, Yahya Bey, Meali)

KARA

Kara baht (K5/27, KG/36, G74/2, TBI/1-3, TB1/5-4,M1/4) (Usulî, Mealî, Hayalî) ; Kara günlü (K6/36) (Usulî, Yahya Bey), Kara yazılı (K11/10,G34/4)

KATI

Katı gönüllü (K5/28)

KESAD

Kesarta ver-(G61/2)

KIL

Kmkırket-(yar-)(K6/14)

KIYAMET

Kıyamet kopa (G 88/5) (Nev'î)

KIYI

Kıyı çiz- (G54/5)

KOL

Kol kanat ol- (G2/4) (Hayalî)

KÖR

Körlüğüne gözüne gir- (DYAŞ 7/2)

KÖTÜ

Kötü (uğursuz) talih (K5/31JB1/1-6)

KULAK

Kulak as- (G72/4); Kulak çek- (DYAŞ 1/16) (Hayalî, Nev'î); Kulak kesü- (K4/13), Kulağa çalın- (DYAŞ 19/3) (Yahya Bey, Nev'î) ; Kulağa kurşun akması (G24/1); Kulağın ardına tut-(K14/118) (Usulî) i Kulağına küpe ol- (14/117) ; Kulağında pamuk tıkalı ol- (Kİ 1/27) ; Kulaktan aşık ol-(G81/2)

KUSUR

Kusur benden kerem şenden (G87/2)

KUŞ

Kuşça can (G2/37)

MASRA

Masra deliğinden ola Mısra nazar (Kİ 4/255)

MİNNET

Minnet çek- (G72/7)

NAME

Name uçur-(Kİ2/20)

NAMERD

Namerde muhtaç olma- (Kİ3/36, M4/1-5)

OD

Od ocak ol- (G67/1) ; Oddan gömlek (G44/3)

ON

Onmadık baş (Kİ4/120)

ÖKÜZ

Öküz gibi bak- (K14/45)

ÖL-

Ölmeden önce öl- (K13/33) (Usulî)

PAK

Pak daman (DYAŞ 30)

SAMAN

Saman altından su yürüt- (G92/3)

SİNE

Sine aç- (DYAŞ 30); Sineye çek- (Kİ 1/63) (Mealî)

SÖZ

Sözünü eri ol- (G2/4)

SU

Su gibi ezber oku- (K6/10) (Nev'î); Suya ver- (G8/3) (Mealî)

SÜRÜNDÜR-

Süründür- (K13/39)

TAC

Tacı havaya at- (K6/12)

TAP

Tadı tuzu (G16/3.G41/2)

TAŞ

Taş altında ol- (TB3/4-8) ; Taş bağır (K5/28); Taşdan çıkar- (G93/2)

TATLI

Tatlı can (DYAŞ 9/9)

TIRNAK

Tırnağına değme-(G28/3)

TUZ

Tuz ekmek hakkı (G20/3) (Hayalî)

UTANÇ

Utancından yere geç- (G65/4) (Hayalî)

VEBAL

Vebalı boynuna sal- (K6/13, G5/3) (Hayalî)

VADE

Vadesi er- (M6/4) (Nev'î)

YAB YAB

Yab yab (G26/5)

YABAN

Yabana at- (K5/29) (Mealî, Nev'î); Yabana öt-(Kİ 4/21)

YAKA

Yaka yırt- (K6/6) ; Yakası açılmadık söz (G98/2) ; Yakayı kurtar-Zkurtarama- (K5/24, K6/32), Yakaya dikili ol- (K5/24, K6/32)

YAKI

Yakı eyle-(G71/2)

YAN

Yan bas-(G51/4) (Mealî)

YAN-

Yanıp yakıl- (TBl/3-1) (Yahya Bey, Hayalî, Mealî)

YAR

Yardan uçur- (G8/5)

YEL

Yel yöpük ol- (K6/9)

YER

Yere geç- (DYAŞ/4) (Yahya Bey, Hayalî, Nev'î); Yerini tut-/ tutma- (K7/41) ; Yerlere çal- (G33/4) (Usulî, Mealî, Nev'î)

YETMİŞ

Yetmişiki dereden su getir (G3/1) (Figanî)

YILDIZ

yıddızı barışma- (G45/5) (Yahya Bey, Hayalî) , Yıldızı düş- (K14/115, K6/2) (Figanî, Hayalî)

YOL

Yol az- (G46/2) Nev'î) ; Yol vur- (İ 3/32) Yolsuz (13/32) (Usulî) ; Yolun açık olması - (DYAŞ5/2), Yoluna can ver- (G3I/2) (Usulî, Mealî); Yoluna kurban ol- (Mealî, Usulî)

YÜK

Yükünü tut- (G73/3) (Nev'î); Yükünü yukarı yığ- (G101/2) (Yahya Bey, Hayalî)

YÜREK

Yüreği kan dol- (K4/42); Yürek oynaması tut- (K3/28, DYAŞ11/5) (Yahya Bey, Nev'î)

YÜZ

Yüz ağart- (Kİ/3) (Nev'î) ; Yüz bul-/bulma- (G72/7) (Figanî, Hayalî, Nev'î); Yüz sür- (Kİ 0/33, K14/175, K14/181, G32/2, G44/5, G72/7, DYAŞ30) (Nev'î); Yüzü kara ol- (K14/184, K14/259, DYAŞ9/10); Yüzü olma- (DYAŞ5/18); Yüz suyu dök- (G93/2, M4/3) (Usulî, Hayalî); Yüzü yerde ol- (DYAŞ2/3) (Usulî); Yüzü yok (DYAŞ5/18); Yüzün yere düşmesi (G45/2) (Hayalî, Yahya Bey), (Eksiğini) yüzüne vur- (G107/3, DYAŞ5/11, 12) (Hayalî, Mealî, Yahya Bey, Usulî, Nev'î) Yüzünü dönder- (G62/3)

Bu yazıda Âşık Çelebi'nin şiirinin bu yönünü karşılaştırmak gayesiyle ele alınan şair sayışı son derece sınırlı olmuştur. Gönül isterdi ki, bütün Divan şairlerimizin divanları titizlikle taransın ve bu konuda karşılaştırmalı bir çalışma yapılarak değerlendirme imkanı bulunsun.

Bu tür çalışmalarda Divan Edebiyatı'nda kullanılmış atasözleri ve deyimleri tesbit etmekle kalmıyoruz. Aynı zamanda atasözü ve deyim hazinemizin zenginliğini ortaya koyarken yenilerini de tesbit imkanını buluyoruz. Öte yandan Divan şiirinin tamamen halk dilinden uzak, halkın anlamadığı bir dille yazıldığına dair basmakalıp iddialara da bu türden çalışmalar güzel bir cevap olacaktır sanırız.

DİPNOTLAR

1. Abdülkadir KARAHAN, "Trabzon'lu Figanî'de Atasözleri ve Deyimler" T**DED** XXIII.(I977-1979) İstanbul 1981, s. 165-174
2. **Türk Ansiklopedisi** "Eski Türk Edebiyatı Maddesi", Haz: Hasibe Mazıoğlu, s.l 13.
3. Bu konuda mevcut olan birkaç çalışma şunlardır;
   - Abdülkadir KARAHAN, **a.g.m.**
   - Edith AMBROS, **The Lyrics of Meâlî, an Ottoman Poet of The 16 Century** Berlin 1982
   - Mine MENGİ, "Necati'nin Şiirinde Atasözlerinin Kullanımı" **Erdem,** C:2 S:4(Ocak 1986) s.47-56.
   - Cemal KURNAZ, "Taşlıcalı Yahya Bey Divanında Atasözleri" **Türk Kültürü Araştırmaları,** Yıl XVH-XXI/1-2(1979-1983) S.195-207.
   - Mustafa İSEN. **Usulî, Hayatı, Sanatı ve Divanı.** Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1988 M. Nejat SEFERCİOĞLU, Nev'î Divanının Tahlili, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1990.
4. Atasözlerinin altındaki harf ve numaralar tezimiz dikkate alınarak verilmiştir. Bkz. Filiz Hançerlioğlu (Kılıç). **Aşık Çelebi Divanı.** Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Oni. Sosyal Bilimler Ens. Ankara 1988 Beyitlerin altındaki harfler şiirlerin türünü, rakamlar ise sırasıyla şiirin ve beytin numarasını göstermektedir.
   Atasözlerinin günümüz kaynaklarında farklı olanlarını parantez içinde gösterdik. Faydalandığımız kaynaklar:
   - Asım AKSOY, **Atasözleri ve Deyimler**, Ankara Oniv. Basımevi. 1965.
   - **Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler.** Ankara Univ. Basımevi, 1969.
   - E. Kemal EYÜBOĞLU, **13.yy.dan Günümüze Kaadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler.İst.,** 1973.
   - Enver Naci GÖKŞEN, **Atasözleri ve Deyimler.** İstanbul 1974.
   - Refik TOPKAN, **Hiç Bir Yerde Yayınlanmamış Atasözleri ve Deyimler,** Ankara 1979.

* DYAŞ: Divanda yer almayan şürler.Aşık Çe- lebî'nin divanı dışında bazı kaynaklarda bulduğumuz şiirleri de tezimize dahil etmiştik. Bunları topladığımız kısmı DYAŞ şeklinde kısalttık.

** Bu atasözü yazılı kaynaklarda bulunmamakla birlikte Karadeniz bölgemizde halk arasında kullanıldığına dair sözlü kaynaklar mevcuttur.

5. **Türkçe Sözlük,** TDK; **Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük; Meydan Larousse ; Türk Ansiklopedisi**; Abdülkadir KARAHAN, a.g.e.

Metinde Kullanılan Kısaltmalar

A.g.e.	*Adı Geçen Eser*
Ank	*Ankara*
Bak.	*Bakanlık*
Haz.	*Hazırlayan*
G	*Gazel*
K	*Kaside*
M	*Murabba*
T	*Terkib berıd*
TB	*Terci' bend*
TDK	*Turk Dil Kurumu*
Ün.	*Üniversite*
Yay.	*:Yayınları*

YAHYA KEMAL BEYATLI'NIN ELÇİLİK YILLARI VE DİĞER RESMİ VAZİFELERİ

Nezahat ÖZCAN

Gazi Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve *Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi*

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, hemen bütün kurum ve kuruluşlarda başlayan yenileşme çabalarından Hariciye Nezareti ve ona bağlı elçilik müessesesi de nasibini almıştır.

Osmanlı Devleti'nin, 18. yüzyılın son çeyreğinde(1) oluşturduğu "Osmanlı Daimi Elçilikleri", 20. yüzyılın ilk çeyreğinde büyük bir değişim geçirir. Bizatihi devletin kendisi de değişmiştir. İmparatorluktan millî devlete geçilmiş, bir o kadar önemi haiz Türk-İslam medeniyeti, yerini Batı medeniyetine terk etmiştir. Medeniyetler, bir bakıma müesseselerdir. Elçilik müessesesi de yeni medeniyetin gereklerine, başta kanunlarındaki yenilenme(2) ile uyumlandırılmaya çalışılmıştır.

Biz bu yazımızda Yahya Kemal'in elçilik yılları ve diğer resmi vazifeleri üzerinde durmaya çalışacağız.

"Hazine-i İrfandır, Şairdir, Münşi'dir, Müverrihdir."

1912 yılında Paris'ten İstanbul'a gelen genç bir adam, Peyam başmuharriri Ali Kemal tarafından; "Kari'lerimiz Süleyman Sadi Bey'i tanımazlar. Bu genç bir hazine-i irfandır, şairdir, müverrihdir" şeklinde tavsiflendiriliyor, ilk yazısı ise, "Umarız ki kari'lerimiz bu satırları, layık olduğu en'am-ı takdire mazhar kılarak o refik-i şebabımızı böyle mesud iştigallere ister istemez sevk ederler" temennisiyle takdim ediliyordu(3).

Türk okuyucusu, arayışlarına cazibeli bir mahfilde cevaplar bulabileceğine inanarak, on sekiz yaşında Paris'e firar edip, yirmi yedi yaşında "Eve dönen adam"a, gerek yazılarında, gerek sohbetlerinde büyük alâka gösterdi.

Yahya Kemal, cumhuriyetin ilk yıllarındaki birçok elçimiz gibi, diplomalı bir bürokrat değildi. Ancak, kendisini, diplomatik hayata hazırlamış, yetiştirmiş bir ortamın içinde bulmuştu. Paris'te "Ecole Libre des Sciences Politiques (Ulum-ı Siyasiyye Mektebi)"in seksiyon diplomatiğine kaydolunmuş, bu mektebin beş şubesinden biri plan harici siyaset şubesine yazılmış ve derslere devam etmiş(4), kuvvetli bir Fransızca ve muhakeme yeteneği kazanmış olarak İstanbul'a dönmüştü.

İlk diplomatik vazifesi, 1922 yılında Birinci Lozan görüşmeleri münasebetiyledir. Lozan Heyeti murahhasasında, Ruşen Eşref (Onaydın) ile beraber matbuat ve istihbarat işlerini idare etmek üzere müşavir olarak görevlendirilmiştir(5). Oradan, Muazzez Nimet ve Leylâ hanımlara yazdığı bir mektupta, kendisine verilen vazifenin ağırlığını üzerinde ne denli hissettiğini ve ciddiye aldığını şöyle

anlatır: "Konferans müzakerelerinin sürekli cazibesine tutulduk, o zamandan beri bila fasıla dımağen meşgulüz. İnsan bu alemin içinden harice pek az bakabiliyor. Bahusus benim meşguliyetim daima bir ihtimam ister. Ben de işimde hadd-ı azami intizam ve sa'y gözetiyorum, ta ki bir şair, vatan işlerini lazım olduğu gibi göremez denilmesin. Bilirsiniz ki şairlere dünya işlerinde hiçbir kusur affedilmez; Ben bunun aksini isbat etmeğe çalışıyorum (6).

Yahya Kemal, İkinci Lozan görüşmelerine katılmaz. Onun vazifesi Nihat Reşat (Belger)'a verilir.

Lozan'daki vazifesinden sonra milletvekilliği yılları başlar(7). 1923'te, 379 oyla liste başı "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti ve Halk Fırkası namına Urfa Livası"ndan(8) meclise girer. 1925'te Türkiye - Suriye Sınır Tahdidi Hey'eti'nde vazifelendirilir. "Fransızlarca yapılan bu müzakerede Payas İstasyonu'nun arkasında altı kilometre arazi ile, Kilis'ten on üç, Hassa'dan on sekiz Türk köyünün anavatana ilhakını temine muvaffak olmuştur"(9).

Polonya / Varşova: 14 Haziran 1926 – 14 Mart 1929

"Bir erganun ahengi yayılmakta derinden
Duydumsa da zevk almadım İslav kederinden"

1926 yılına kadar Yahya Kemal, siyasi ve diplomatik vazifeler içinde yetişir. 14 Haziran 1926 tarihine gelindiğinde, kendisine Varşova orta elçiliği(10) verilir(ll). Hem Varşova'dan, hem de daha sonra elçilik yaptığı diğer şehirlerden dostlarına yazdığı mektuplarda, sürekli olarak vatana duyduğu hasretten bahseder. "Gönlü, İstanbul'un en özlü sesiyle dolu" gurbet ve hasret duyguları içindedir. Abdülhak Şinasi (Hisar)'ye Varşova'dan yazdığı mektupta, sakin bir hayat geçirdiğini (12), vazife dışında devamlı okuduğunu, bilhassa tarih üzerinde durduğunu ve İstanbul kütüphanelerinden ayrı olduğunu yazar(13). Varşova'dan Fazıl Ahmet (Aykaç)'e yazdığı mektupta ise (8 Aralık 1927), şiirle dolu olduğunu, içindeki büyük birikintileri bir şiir mecmuasına dönüştürmeyi arzuladığını belirtir(14).

Yahya Kemal, kırk iki yaşında üzerine aldığı bu vazifede, hem san'atkar bir mizaca sahip olmanın sıkıntılarını çekmekte, hem de diplomatik hayatın gereklerini yerine getirmeye çalışmaktadır. 11 Temmuz I928'de Faruk Nafiz'e Varşova'dan "...bu Temmuz'da İstovanya'da yapılan "Şiir ve Teganni" bayramları diye fevkalade millî yortulara bizden de iştirak istediler. Ben bu teklifleri Maarif Vekaleti'ne yazdım. Fakat, henüz bir cevap gelmedi. Zaten yortular da geçti"(15). diye yazar. Yahya Kemal, sadece siyasi elçilik değil, aynı zamanda kültür elçiliğini de üstlenmiştir. Raufı Manyasi, onun Varşova'daki tesirini şu cümlelerle değerlendiriyor: 'Tertip edilen müteaddit resm-i kabuller esnasında Polonya'da kendisini o kadar sevdirmiş olduğunu çok canlı delillerle müşahede ettik. Laalettayin bir kordiplomatik azası gibi değil, kendilerinden biri imiş gibi etrafım alıyorlar, musahabesini arıyorlardı. Hem büyük bir fikir adamı, hem insanı hayretlere gark eden bir hafıza kuvveti de inzimam ederek, ender rastlanır kudrette bir tarihçi olarak, Türk-Polonya tarihi münasebetlerini orada bilmeyenlere adeta aşılamış, onların takdir, sevgi ve hürmetlerini bihakkın kazanmış bulunduğu her vesile ile göze çarpıyordu"(16).

"Yabancılar Sefirle Konuşunca Türkiye'yi Görmeli"

Yahya Kemal, Paris yıllarının muhassılasmı, 1912'de İstanbul'a döndüğünde etrafında hemen teşekkül eden hayranlar topluluğu ile kendi ikliminde almıştı. Bu ilk sefirlik vazifesinde ise, Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında, hem tarih bilgi ve muhakemesi, hem de diplomatik münasebetlerde gösterdiği titizlikle kendisini ikinci defa ispatlıyordu, Yahya Kemal, bir sefirden neler beklendiğinin bilincinde olan bir diplomattı. Sefirlik vazifesi ile ilgili şu tespitleri önemli olsa gerektir: "Sefir niçin istihdam edilir? İş orada değil. Bir sefir bir milleti temsil eder. Ahlak ve karakterce ileri olmalı. Yabancılar sefirle konuşunca Türkiye'yi görmeli. Mantalitesini anlamalı. Türkiye'nin timsali olmalı. Beynelmilel münasebatı mükemmel bilmeli. Böyle sefir ecnebi memleketlerde daha da olgunlaşır (17).

Yahya Kemal, Varşova'daki bu ilk elçilik vazifesinde bazı endişeleri de yaşamaktadır. Bu endişelerin temelinde, sanatkar bir mizacın siyasette, diplomaside ne derece başarılı olacağı veya siyaset ile sanatın birbirini nasıl etkileyeceği soruları yatmaktadır.

Yahya Kemal, Varşova'da bulunduğu yıllarda Napolyon'un Almanya seferi ile ilgili bir kitap okur. Kitapta Napolyon'un XVIII. asır Almanyası'nda ediplerin politika ve yönetimden uzak tutulmalarını kınadığı görüşüne yer verilmiştir. Napolyon'a göre Almanya, bu davranışın bedelini ağır bir şekilde ödemiştir. Napolyon'un bu tesbitı Yahya Kemal'i bir hayli düşündürür. Varşova'dan 9 Kasım 1928 tarihinde Fazıl Ahmet (Aykaç)'e yazdığı

mektupta, bu endişeleri dile getirir: "Bir milletin mütefekkirleri, onun mukadderatına en ziyade alakadar olan ve en hassas insanlar ise herkesten ziyade onların politika içinde yaşamaları doğru olur. Trabzon mebusu ve sabık Maliye Nazırı Hasan Bey'in (18) buna muteriz olduğunu bilirim, fakat bu bahiste onu dinlememeli. Kendi milletinin mütefekkirleri ile düşüp kalkan bir rejimin iş amirleri, tasviyekar bir murakabe altında bulunduruluyorlar, demektir. Bu ne kadar hayırlı bir şeydir. Hemen hepsi havastan ve fikir aleminde yetişmiş olan şu Fransız Cumhuriyeti'nin ricaline bakıyorum da gıpta ediyorum

"Şu hayatta hiçbir şey olmayanlar, bir şey olanları bilhassa politika içinde görünce hemen taşlamaya başlar. Mesela 'Aman efendim o şairdir.' yahut da 'Feylesoftur!' diye hatta "Mühendistir, doktordur!' diye tensik etmeye çalışırlar değil mi? Nadanların bir halet-i ruhiyesi tahlil edilince anlaşılır ki, politika yani bir milletin mukadderatının cereyanları tamamiyle şahsiyetsiz olanların elinde bulunmalıdır demek istiyorlar. Ben bu nazariyeyi tersine çevirerek bir parlamentonun içinde hiçbir mesleğe ve meziyete muzaf olmayan bir kimse görünce: 'Bu adam politika ile uğraşamaz, dışarı atınız, çünkü kendisi hiçbir şey değildir! ...' demek isterdim"(l9)

Bu müdafaa cümleleri, yine de kendisi hakkında yapılan tenkitleri engelleyemedi. "Siyaset onun mesleği değildi. Hayatta böyle bir terbiye almamıştı. Hariciyemizle ne yakından, ne uzaktan alâkalı idi'(20) denilerek diplomalı sefir olmayışı tenkit ediliyordu. Üç yıla yakın bir süre Varşova'daki çalışmaları ve etrafındaki hayranları, kardeşi Reşat (Beyatlı) tarafından şöyle anlatılıyor: "Halide Edib'in bir yazısında da belirtildiği gibi, o zaman Varşova sefareti, ilim adamlarının adeta mütevali ziyaretgâhı olmuş ve bu sebeple Yahya Kemal, en büyük akademik nişanı almıştı. Madrid'de de ilim ve saray muhitinde derin bir hürmet halesi içinde yaşadığını lafla değil, neşriyatla ispat mümkündür. Bu arada kendisine müsteşrikler kongresince bir de akademik nişan verilmiştir(21). Fehmi Nuza da, "Yahya Kemal Beyatlı Hariciye Hizmetinde" adlı makalesinde Yahya Kemal'in, 14 Haziran 1926 tarihinden 14 Mart 1929 tarihine kadar Varşova'da bulunduğu 33 ay müddetince dikkatle vazifeleri yerine getirdiği, bakanlığı aydınlatmada kusur etmediği hususlarını dile getirmektedir(22). Yahya Kemal, Varşova Orta Elçiliğinden 14 Mart 1929'da ayrılmıştır.

İspanya / Madrid: 6 Şubat 1929 - 1932

"Zil, şal ve gül. Bu bahçede raksın bütün hızı...
Şevk akşamında Endülüs üç defa kırmızı."

Yahya Kemal'in Madrid'deki göreve atanma tarihi, 6 Şubat 1929(23), göreve başlama tarihi ise, 29 Şubat 1929'dur. Madrid elçiliği sırasında bir takım geziler yapan(24) Yahya Kemal, elçilik vazifesine başladığında, İspanya tahtında Kral XIII. Alfonso vardır. Yahya Kemal Kral Alfonso'nun takdirini kazanır. Yahya Kemal'i av partisine davet eden Kral, onun sohbetlerinden bir hayli etkilenir(25).

Yahya Kemal, Madrid'de Kral Alfonso'u kendisine hayran bırakır: "Yahya Kemal'in vatanını sevmesi, tarihini sevmesi, milli mefahirini sevmesi, yalnız biz Türkleri heyecanlandırmıyor, Vatanını çok seven, çok zeki, çok zarif İspanya Kralı XIII. Alfonso'u da heyecanlandınyor.(...) Hariciye Nazırını çağırıp kendisine:

"- Ben de böyle sefir isterim, bu Türk sefiri gibi İspanya sefiri isterim, demesi, büyük hadise oluyor. Kral sözlerine devamla diyor ki:

'-Türk sefirinin bütün Türk tarihi başının içinde, vatanının aşkı da kalbinde. .."(26).

1930 yılında yol ve otel masraflarını bizzat karşılayarak, misafir ettiği Vala Nureddin, kültür elçiliği vazifesini başarıyla yerine getiren ev sahibi Yahya Kemal hakkında şunları yazıyor." ... gayet iyi tarih bilen Yahya Kemal, İspanya tarihinde de derinleşmişti. Beni tarihi menkıbelerin havası içinde yaşatarak - Tuleytule ve Escurial Şatosu dahil- İspanya'nın birçok yerlerinde gezdirdi. O sıralarda memleket bir isyan başlangıcı havasını yaşıyordu" (27).

Dostu, eski büyükelçi Münir Ertegün'ün tavsiyesi üzerine yazdığı İspanya hatıralarında, İspanya, şehir şehir özellikleri ile tasvir edilmekte, bilhassa mimari doku üzerinde yorum ve mukayeseler yapılmaktadır(28).

San'atkar mizacı ve musikiye olan ilgisinin de tesiriyle Yahya Kemal, ispanya'nın kültür hayatı ile yakından alâkadar olmuş, İspanya'yı köy köy gezerek bilgi edinmiştir(29).

Yahya Kemal, bir medeniyet nişanesi olan Madrid'i çok sever: "Uzlete iyi alışmış insanlara göre Madrid sıkıntılı bir şehir olmakla maruftur. Hakikat de böyledir. Genç, kanı hareketli, eğlenceye düşkün, hareketi seven insanlar burada rahatsız olabilirler. Lakin ben günden güne daha ziyade münzevileştiğimden, sekiz dokuz asır evvel mutekif ve münzevilerin divan olduğu için, Araplar tarafından 'Mücerrid' ismi verilmiş olan Madrid'den memnunum"(30).

Madrid elçiliğini yürütürken, kendisine Lizbon (Portekiz) elçiliği de verilir: "Aram hükümetle daha doğrusu Tevfık Rüştü ile iyi değildi. Tevfik Rüştü sık sık Portekiz sefirliğini de bana vermek istiyordu. Nihayet itimatnamemi göndermiş (böyle ara açıklığına can kurban). Kış sonunda kalkıp Portekiz'de gittim. Lizbon'a varınca: 'aman burada kalma, Estoril'e git' dediler. Vale ile oraya gittim. Gayet lüks yeni bir otel yapılmıştı. Ona indim. Sonra Lizbon'a itimatnamemi vermeye gittim. Hükümdar çok iyi bir insandı, İstanbul'u çok sevdiğini söyledi.

"Lizbon çok sıkıntılı bir yer. Bana İstanbul'a benzediğini söylemişlerdi. Lizbon, ancak İstanbul'un Dolapdere'sine benziyor. Estoril de cenup denizine açık olduğu için çöl gibi sıcak oluyordu. On gün sonra Madrid'e döndüm"(31).

Yahya Kemal, Mart 1931'de birdenbire elçiliği bırakarak Paris'e gider(32). Madrid meselesini kardeşi Reşat Beyatlı, Paris seyahatine değinmeksizin, Yahya Kemal'in Ankara'da istihdam edilmek üzere çağrıldığını, Tevfik Rüştü(33) ile aralarının iyi olmamasından dolayı Yahya Kemal'in, onun emrinde maiyet katibi gibi çalışmak istemediğini, bunu bir izzet-i nefis meselesi addederek sefaretteki vazifesini terk etmek suretiyle bıraktığını anlatmaktadır(34).

1958 yılında, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'ndaki delegeler arasında Adile Ayda da vardır. Üç aya yakın bir süre Altıncı Komisyonun çalışmalarına katılan Ayda, dönüşte Madrid'e uğrar. Maksadı, Yahya Kemal'in Madrid'den Paris'e gidiş sebeplerini bulmaktır. Yahya Kemal'in elçilik yaptığı dönemden kalan tek kişi olan Büyükelçilik Kavası Mustafa Topaloğlu ile görüşür. Mustafa Efendi, Yahya Kemal'in çok içtiğini, içince kendisini kaybetmediğini ancak, ertesi günleri rahatsız olarak geçirdiğini anlatır. Adile Ayda, meseleyi 'bir şair alınganlığına bağlamaktadır. 1929-1932 yılları, İspanya'da iç savaşın olduğu, buna bağlı olarak karışıklıkların yaşandığı yıllardır. Adile Ayda, Yahya Kemal'in bu karışık dönemde gereken titizliği göstermeyerek, Bakanlığa yeterli malumatı veya resmi bir evrakı zamanında göndermemiş olduğu kanaatini taşımaktadır(35).

Yahya Kemal'in Dışişleri'nde aldığı ilk vazife yerlerinden ve Varşova'dan yazdığı mektuplarda, kendisine verilen bu vazifeleri 'şair' sıfatını aşarak yerine getirme çabası içinde olduğunu ve bu konuda ne kadar titiz davrandığını belirtmiştik. Sanatkar bir mizacın, bürokratik kayıt altına girmesi, zamanı kullanırken dikkatli davranması zorunluluğu, sanatkar olmayanlara göre daha zordur. Yahya Kemal'de, diplomatik hayatın zor ve çetrefil şartları ile şair mizacının çatıştığını sarih bir şekilde görmemekle beraber, mektuplarında, diplomasideki münasebetlerin tabii olmayışından şikayetlendiğini, her fırsatta İstanbul'a ve dost çevresine olan hasretini dile getirdiğini görmekteyiz: "Bu akşam da bizim hey'et-i murahhasa ilk ziyafetini veriyor. İki saat sonra hepimiz aşağıdayız. Diplomasi aleminin sun'iyyeti içinde iki üç bendesi saat geçireceğiz.(...)

"Mamafih, hiçbir şiir ü hayale kapümaksızm temin ederim ki bizim Kandilli'deki alemimiz, bütün bu alemden kat kat güzel, eğlenceli ve hoştu. Kandilli'nin suları, ağaçları, dağları gözümde tütüyor"(36).

İspanya'dan yazdığı bir mektupta da, yine mekanın sıkıcılığından bahseder: "Heyhat ki insanın ruhu ne kadar san'ata mevkuf olsa yine bir müzeye kapanamıyor; etrafında hayat istiyor. Bu itibârla Madrid çok sıkıyor"(37).

Varşova'dan Süleyman Nazife gönderdiği 16 Ağustos 1924 tarihli mektupta ise(38), "Medeniyetin bin türlü külfetlerle vücuda getirmeğe çalıştığı neş'eler"in İstanbul'da dostları ile yaptığı sohbetleri unutturamadığını yazar. Çok mamur, medeni, ancak eğlenceli olmayan yağmurlu ve kapalı havanın hüküm sürdüğü Varşova, dağ ve deniz ufkundan(39) mahrum oluşuyla da Yahya Kemal'e fazla cazip gelmez. Şair, İstanbul hasreti ile dopdolu Tamburi Cemil Bey'i dinler: "Burada ömrüm masa başında geçiyor. Çok okuyor ve çok yazı yazıyorum.(...) Bazen odamda, gece yarılarına doğru, Cemil Bey'in bir taksimini veya peşrevini fonografa koyuyorum, Boğaziçi ve İstanbul havasına giriyorum"(40).

Adile Ayda, Dışişleri arşivinde yaptığı araştırmada, 5 Nisan 1932'de merkezde görevlendirilmek üzere Yahya Kemal'e telgraf geldiğini, bu telgrafa 20 Nisan'da Paris'e tedavi için gideceği yazılı olan bir telgrafla cevap verilmiş olduğunu tespit eder. Yahya Kemal, bilindiği gibi, 25 Nisan 1932'de müstafi sayılmıştır.

Yahya Kemal'in merkeze çağrılmasına rağmen, Ankara'ya dönmeyip tedavi maksadıyla Paris'e gitmesi, farklı şekillerde yorumlanacaktır. Bunlardan biri, alfabe değişikliği meselesinde Atatürk'le Yahya Kemal arasındaki(41) görüş ayrılıklarına dayandırılmaktadır: "Yahya Kemal, Madrid elçiliğine tayin edildikten sonra, Atatürk'e veda etmeye gelmişti. Atatürk, kendisine, tasavvur ettiği harf inkılabından bahsetmişti. Şair, 'nasıl olur, koskoca Türk kütüphanesi, Türk kültürü ne olacak?' diye sormuş, Atatürk, hiç cevap vermemişti. Harf

inkılabı gerçekleşince, Yahya Kemal, Madrid'den Paris'e geçmiş, ne vazifesinin başına ne de Türkiye'ye gelmeğe cesaret edememiştir, kendisine teminat verilince de memlekete dönebilmiştir"(42).

Afet İnan'ın değindiği gibi, alfabe değişikliği meselesinde, Atatürk ile Yahya Kemal arasında görüş farklılıkları vardır. Ancak Yahya Kemal'in Paris'e gidiş tarihi 1932, harflerin değiştirilmesi ise, 1928'dır.

Yahya Kemal'in Madrid'den Paris'e gidişi ile ilgili bir yazıda ise, şair, "Karanlıkta kar yağıyor / Sen Madrid kapısındasın / İki çıplak çocuk gibi üşüyor ayakların" dizelerinin şairi ile mukayese ediliyor, yurda dönmek için "Hamdullah Suphi'nin yanına sığındığı" ve Atatürk ile aralarını düzeltmek için "kendisini bağışlatmasını" istediği yazılıdır(43).

Madrid'den Paris'e gittiği 1930'lu yıllar, aynı zamanda sağlığının da bozulmaya başladığı yıllardır Doktoru Prof. Dr. Nihat Reşat Belger, Madrid sonrası Yahya Kemal'in içinde bulunduğu halet-i ruhiyeyi: "... aynı zamanda bir ruhi ızdırap içinde kıvranıyor, üzülüyor, sıkılıyor ve neş'esini bulamıyordu. Çok konuşmuyor, sükutu tercih ediyor ve çok düşünüyordu. Ruhi bir depresyon içinde olduğu aşikar idi"(44) cümleleriyle tespit ediyor. Bu cümleler, vazife mesuliyetini üzerinde hisseden bir insanın ruh hali ile ilgili ipuçları vermektedir.

Yahya Kemal, bir müddet Paris'te tedavi görür. Bu sırada, Hamdullah Suphi, Bükreş'te elçilik vazifesindedir. 1933 yılı sonlarında Yahya Kemal, O'nun yanına gelir. Aralık'ta Hamdullah Suphi ile Karadeniz'den İstanbul'a, oradan da Ankara'ya gelirler(45). Bu geliş, biraz da Hamdullah Suphi'nin ısrar ve zorlaması ile olur(46). Atatürk, Yahya Kemal'in dönüşü üzerine ertesi gece bir davet verir(47).

1934 yılında, IV.dönem milletvekili olarak meclise giren Yahya Kemal, yıl sonunda Tekirdağ'dan V. dönem milletvekili seçilir. 1943 yılına kadar bu vazifesi devam eder. 1943'te bir ara CHP'nin estetik müşavirliğini yapar. 1932'de müstafi sayıldığı Madrid elçiliğinden ayrılışından on bir yıl sonra, 1943'te emeklilik işlemlerinin yapılmasını ister. 1 Ağustos 1943'te emeklilik işlemleri neticelenir(48). 1945'te Recep Peker ve İsmet İnönü öncülüğünde CHP ikiye ayrılır. Her iki kanat da, Yahya Kemal'i ara seçimlerde aday göstermek ister(49). Yahya Kemal, bu teklifleri kabul etmeyince, üniversite öğrencileri aralarında imza toplamak suretiyle adaylığı kabul etmesini isterler. 1946 seçimlerinde İstanbul'da yapılan kısmi seçimi büyük bir oy çoğunluğu ile kazanır ve böylece İstanbul milletvekili olarak meclise girer. 1946 büyük seçiminde ise kaybeder.

Pakistan / Karaçi: 21 Şubat 1948-24 Mart 1949

"Sefaretler ehliyetli adam yetiştirmeye yarar "

Yahya Kemal, Sermet Sami Uysal'a anlattıklarına göre, 1946 seçimlerine ısrarlar neticesinde katılmıştır. Kazanamayınca Başbakan Recep Peker, onu zahmetlerinden dolayı Pakistan'a elçi olarak göndermek ister: "Karaçi Büyükelçiliği'ni bana çok uygun gördü. Hasan Saka bana otelde rastlayınca 'Namzetliğin uygundur' dedi. O zaman Necmettin Sadak, Hariciye Vekili idi. O da aynı şeyi söyledi"(50).

Adile Ayda, Karaçi vazifesinin veriliş hikayesini şöyle tespit etmektedir: "Halk Partisi döneminin son yıllarında Yahya Kemal'in büyük hayranı Necmettin Sadak Dışişleri Bakanı olunca, beş yıldan beri emekli bulunan şaire Karaçi Büyükelçiliği teklif edilmişti. Şair de teklifi kabul etmiş, yeni kurulan Pakistan devletine Türkiye'nin ilk büyükelçisi olarak gitmişti"(5l). Yahya Kemal, 9 Şubat 1948'de Pakistan'a hareket eder(52). 21 Şubat'ta da Karaçi'de vazifesine başlar. 1947 yılında bağımsızlığım kazanan Pakistan'da, Türkiye'nin ilk büyükelçisi olarak Cumhurbaşkanı Muhammed Ali Cinnah(53) ve bütün Pakistan aydınlarından büyük bir alaka görür. Türk-Pakistan kültür birliği toplantısında İngiliz, Amerikalı aydınların da bulunduğu sohbetlerde, hem şairliği, hem de kültür adamlığı ile dikkatleri çeker ve cazibe merkezi olur(54). Yahya Kemal, Tarık Buğra'nın deyimiyle 'kültür devliğini burada da göstermiştir.

İstanbul nüfus kayıtlarına, doğum tarihi 1300 olarak gösterilen Yahya Kemal, rûmî-arabi takvim anlaşmazlığı neticesi iki yıl daha çalışabileceği halde yaş haddinden -iki yıl daha erken- emekli edilir(55).

Adile Ayda, hem, *Yahya Kemal'in Fikir ve Şiir Dünyası'nda,* hem de *Böyle idiler Yaşarlarken*'de şairin, Pakistan'ın ne sıcak iklimine, ne de siyasi muhitine alışabildiğini, emekli olmak için bizzat kendisinin müracaatta bulunduğunu yazmaktadır(56).

24 Mart 1949'da Ortaelçi payesi ile emekliye ayrılır. Büyükelçilikten emekli olduğu halde altı yüz lira zararla "Ortaelçi" maaşı bağlanmıştır(57). Böylece, Yahya Kemal'in üç yıl Varşova, üç yıl Madrid, bir yıl da Karaçi olmak üzere toplam yedi yıllık elçilik hayatı, 1949'da sona erer.

Hikmet Vehbi Eralp, Yahya Kemal'i ne elçilik, ne de mebusluğun değiştirdiğini, görev yerleri ve alanlarının değişmesine rağmen, dost çevresinin aynı kaldığını, dostlarına ve çevresindeki insanlara bakışında ve onlarla ilişkilerinde hep aynı kaldığını belirtir(58).

Yahya Kemal'in elçilik yaptığı yıllar, Türkiye Cumhuriyeti'nın her sahada yapılanmaya gittiği, ekonomik bakımdan sıkıntılı yıllardır. Şair bu sıkıntıların hariciyeye akseden tarafının ağırlığım da taşımaktadır. Görev yerlerinden yazdığı mektuplarda yaşadığı bu sıkıntılardan bahsetmektedir(59).

"İspanya'dan gönderdiği tahriratlar dışında yazılı eserleri kalmayacak mı?"(60) diye soran Peyami Safa, daha sonra Yahya Kemal'in şiir telakkisinin üç devreden geçerek teşekkül ettiğini, bu devrelerden üçüncüsünü Avrupa elçilikleri sonrası olarak değerlendirirdi).

Yaygın olan kanaat, Cumhuriyetin ilk yıllarında kaht-ı ricalden dolayı Hariciye teşkilatında, yabancı dil bilenlerin görevlendirildiklerini, bu insanların başkaca bir hikmetleri olmadığı yönündedir. Yahya Kemal, bu kanaati değiştirmeye yeter. Mustafa Kemal'in iktidar yıllarında (Tek Adam olduğu yıllar) Yahya Kemal örneğinde olduğu gibi isabetli kararlar ve vazifelendirmeler, daha sonraki büyükelçiliğe getiren Atatürk'ün, bu tutumuyla toplumumuzu bir 'bilim ve sanat toplumu' olmaya doğru yönlendirmek istediği ortada değil mi?"(62).

Diplomasız bir sefir olmasına rağmen, Paris'te devam ettiği dersler, aldığı ilk siyasi vazifeler içinde hem bilgisini, hem muhakemesini kuran ve zenginleştiren Yahya Kemal, sefaret görevinde "Şairdi, başaramadı" dedirtmemek için azami bir gayret göstermiştir.

Yahya Kemal'in bir inkırazı yaşayan Türk gençliği için nasıl bir fonksiyon taşıdığını ve yerine getirdiğini Hüseyin Özbay: "Kıymet yer ve zevkler krizine düşmüş yeni Türk nesli için gerekli olan 'aynileşme modeli' (idendifikasyon) Yahya Kemal gibi çok manâlı bir Türk Rönesansçısı ile gerçekleşmiş oldu"(63) şeklinde tespit ediyor.

Yahya Kemal, her şeyden önce kültür adamıdır ve Türk kültürüne aşıktır. Elçilik yıllarını araştırmaya çalıştığım bu çalışmada da onun bu yönü ileri çıktı. Şairliği ise, zaten tartışılmayacak kadar ortadadır.

DİPNOTLAR

1. Ercüment KURAN, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler,** Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 1994. s. 11-20; Cevdet PERİN, **Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri**, İstanbul, 1946, s. 19-24; Yirmisekiz Çelebi **Mehmet Efendi'nin Fransa Seyahatnamesi** (Haz: Beynun AKYAVAŞ), T.K.A.E, Yayını, Ankara 1993, s. 155. Yasemin GÖNEN, **"III. Selim Döneminde Rusya'da İkamet Elçiliği Açma Niyeti"**, Tarih ve Toplum Dergisi, Mart 1993. C. 19. S: 111. s. 7-8.
2. Kemal GİRGİN. **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz** (Teşkilat ve Protokol) T.T.K. Yayını, II. Baskı, Ankara 1994, s.216; Mustafa GÖRÜRYILMAZ, **Mustafa Kemal Döneminde Hariciye Vekaleti'nin Gelişmesi 1919-1938**, Erciyes Universitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi, Kayseri 1990, s. 257 ve belgeler.

(Yahya Kemal, hariciyeden yetişmiş olmamasına rağmen seçilmesinde isabet edilenlerden biridir: "Sanatçının, kendi hakkını tam anlamıyla, bütünsel olarak kullanabildiği dönem, bir tek Cumhuriyet dönemi olmuş. Yazarı, sanatçıyı, bilim adamını çevresine toplayan Atatürk, onlar için belki bir telif düzenlemesi getirmemiş ama, koruyup, kollamak bir yana kurduğu cumhuriyeti bu insanların eline teslim etmiş. Onları bakanlığa, milletvekilliğine getirmiştir.)

3. Süleyman SADİ, **"Sorbonne'de Bir İhtilaf Münasebetiyle"**, Peyam. 2 Teşrin-i sani 1329; Yahya KEMAL, yıllar Sonra Siyasi ve Edebi Portrelerde Ali Kemal'e en fazla yeri ayırarak bu jeste karşılık verecektir.
4. Nihad Sami BANARLI. **Yahya Kemal'in Hatıraları**, İstanbul 1960, s. 44.
5. Nihal Reşad BELGER, Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası, C:l, İstanbul 1959, s İ17; Rıza NUR, Lozan **Hatıraları,** Boğaziçi Yayınlan. İstanbul 1991, s. 36-39.
6. Yahya KEMAL, **Mektuplar Makaleler**, Fetih Cemiyeti, İstanbul 1977, s. 105-107 (18 Kanun-ı Sani 1923 Lozan, Tarihli Mektup).
7. Alemdar YALÇIN, **"Yahya Kemal'in Milletvekilliği ve Ankara Günleri",** Doğumunun 100. Yıldönümünde Yahya Kemal Beyatlı Semineri-Bildiriler, Ankara 1985, K. ve T. Bak., Milli Kütüphane Yayını-Toplantı Bildirileri Dizisi:2, s.145-152.
8. Atatürk'ün Tebrik Telgraü, Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası, C:3, (Haz: Nermin Suner PEKİN- Dr. Muhtar Tevfikoğlu), İstanbul 1988, s. 193.
9. Nihat Sami BANARLI, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, M.E.Bak. Basımevi, İstanbul 1987. C:2, s.1172; Reşat BEYATLI, Yahya Kemal'in elçilik öncesi siyasi

vazifelerini şöyle sıralıyor: İstiklal Harbinin şerefle hitamı bulması üzerine merhum, Lozan Konferansı müşavirliğine tayin edilmiş, daha sonra Türkiye - Sırbistan sulhunun teatisi için mebus ve hariciye encümeni azası sıfatıyla Belgrad'a gönderilmiştir. Bu seyahati sırasında eski harb ve kahramanlık sahnelerimiz olan Tamışvar, Estergon, Peşte ve Tuna havalisini dolaşmış, tetkiklerde bulunmuştur. Mebus seçildikten sonra Hatay'ın bize ilhakı mevzuunda vazifelendirilmiş, İstanbul'da Fransız Büyükelçisi Mösyö Sarrout ile müzakereleri hazırladıktan sonra, hariciye katiplerinden Şahap Bey ile İskenderun'a giderek, Fransız heyetiyle müzakere ve temaslarda bulunmuş, neticede vatanımıza mühim bir miktar arazi kazandırmakta rolü ve hizmeti olmuştur", "Yahya Kemal'in Hayatı", **Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası,** C:1, İstanbul 1959, s. 140.

10. Hariciye Vekaleti'nde elçilik sınıflandırılması 1930 yılında, şehirlerin önem derecesine göre yapılmıştır. Buna göre Büyükelçilikler (Berlin, Londra, Moskova, Paris gibi) 1. sınıf elçilikler, (Atina, Bem, Kahire gibi) 2, sınıf elçilikler, (Belgrad, Bükreş, Madrid gibi) Maslahatgüzarlık, (Brüksel, Lahey, Prag gibi) Başkonsolosluklar, (Baş şehbenderlik, Bağdat, Marsilya, Nev-york gibi) 1. sınıf konsolosluklar, (Şehbenderlik, Baku, Kudüs, Köstence gibi) 2. sınıf konsolosluklar, (Şehbenderlik, Gümülcine, Selanik gibi) Konsolos vekilliği, (Şehbender vekilliği, Belgrad, Cenevre, Varna gibi) olarak sıralanmaktadır.
11. Varşova'da itimatnamenin sunulması ve diğer yazışmalar için bakınız: Fehmi Nuza, "Yahya Kemal Beyatlı Hariciye Nezaretinde", **Ölümünün Yirmibeşinci** yılında **Yahya Kemal Beyatlı,** T.K.A.E, Yayını, Haz.Şükrü Elçin-Muhtar Tevfikoğlu-Sadık K. Tural, Ankara 1983. s. 173-175.
12. Bu "çok sükunlu hayat" edebiyatımıza "Kar Musikileri"ni kazandırır. Şiirin yazılış hikayesi; Nihat Sami BANARLI, **Yahya Kemal Yaşarken,** İstanbul Fetih Cemiyeti, 2. baskı, 1983, s.61-66; Mehmet Kaplan'dan öğrendiğimize göre on üç yılda tamamlanmıştır. Mehmet KAPLAN, **"Yahya Kemal Şiirlerini Ne Zaman ve Kaç Yılda** Yazdı?", Kubbealtı Akademi Mecmuası, Y:9, S:l, Ocak 1980, s.24-26.
13. Abdülhak Şinasi HİSAR, **Ahmet Haşim Şiiri ve Hayatı-Yahya Kemal'e Veda,** Varlık Yayınları, Ağustos 1969, s. 185.
14. Yahya Kemal, **"Varşova Mektupları",** Hayat, Y:3, C:5, Sİ 12. 28 Kasım 1928, s.6-7.
15. Yahya Kemal BEYATLI, **Mektuplar-Makaleler,** ş. 96-97.
16. Raufi MANYASİ, "Birkaç Hatıra-H", **Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası-1,** İstanbul 1959, s. 104-110.
17. **Yahya Kemal'in Dünyası,** Derleyen: A. Süheyl ÜNVER, Tercüman Tarih ve Kültür Yayını, İstanbul 1980, s. 120-121.
18. Hasan Hüsnü Bey, Trabzon Mebusu, 1924-1926 tarihleri arasında iki defa Maliye Bakanlığı yapmıştır. Lozan'a giden heyette Hasan Hüsnü Bey de vardır. Yahya Kemal'in bu ilk diplomatik vazifesi sırasında Lozan'da Hasan Hüsnü Bey'le aralarında bir münakaşa geçmiş olabilir diye düşünüyoruz. Ayrıca bakınız: **Olaylarla Türk Dış Politikası,** C:1 (1919-1973), Haz.Mehmet GÖLÜBOL-Cem SAR, Beşinci baskı, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s.52.
19. Yahya KEMAL, "Varşova Mektupları", **Hayat,** Y:3, C:5, S: 112, 28 Kasım 1928, s. 6.
20. Hakta Süha (GEZGİN), **Yeni Mecmua,** 15.6.1939.
21. Mustafa BAYDAR, **Edebiyatçılarmız Ne Diyorlar?** İstanbul 1960, s.49.
22. Fehmi NUZA, **Ölümünün Yirmibeşinci Yılında Yahya Kemal Beyatlı,** s 174-175.
23. "Senelerimin Bilançosu"nda, "Kötü talihle geçmiş bu hazin senemde Varşova'dan Prag'a, oradan Cenevre'ye geldim. Bir gün Lozan'da kaldım, sonra (Bern) da Münir'de (Mehmet Münir Ertegün, o sırada Washington bûyükelçimizdir, N.Ö.) misafir kaldım. Onunla galiba İnterlaken'e ve birkaç civar şehre gittik. Madrid elçiliğine oradan gittim" cümleleri yazılıdır. (Banarlı, **Yahya Kemal'in Hatıraları,** 1960, s. 131-132), s 132.
24. ,s.132.
25. Sermet Sami UYSAL, **İşte Gerçek Yahya Kemal,** İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul 1972, s.l 15.
26. Münevver AYAŞLI, **İşittiklerim-Gördüklcrim-Bildiklerim,** Boğaziçi Yayınları, 1990, s.63-64.
27. Vala Nureddin, "İspanya'da Yahya Kemal'in Bir Ay Misafiri Olmuştum", **Aile,** C;2, S:5, İlkbahar, 1948, s, 16 (Endülüs'te Raks şiiri de ilk defa bu mecmuada ve aynı sayıda yayınlanmıştır).
28. Yahya KEMAL, **Mektuplar Makaleler,** s.3-20.
29 Hilmi YÜCEBAŞ, **Bütün Cepheleriyle Yahya Kemal, Hayatı, Hatıraları, Şiirleri;** Faruk YENER, **"Yahya Kemal ve İspanyol Müziği",** İstanbul 1962, s.260-261.
30. Hüseyin Avni Şanda'ya İspanya'dan yazdığı 18 Kanun-i sani 1931 tarihli mektup: "Yahya Kemal'in Kaleminden İspanya", **Hayat,** Y:7, No:317, s.45, C:l **1,** s.8-9.
31. Sami UYSAL, **İşte Gerçek Yahya Kemal,** s.l 13.
32. İstanbul Ansiklopedisi'nde "azledildi" denirken (Yahya Kemal Beyatlı maddesi, C:5, s.2611, yazan Aysel ÖZ), Yahya KEMAL, **"Senelerimin Bilançosu" ve "Kaldığım Yerler"de** "Madrid elçiliğinden çekildim" (s.l32) ve "1932'de Madrid azlimden sonra" ifadelerini kullanmaktadır (Nihat Sami BANARLI, **Yahya Kemal'in Hatıraları).** Fehmi Nuza'nın makalesinde ise, konuya değinilmeden Pakistan devresine geçilmiştir.
33. Tevfik Rüştü ARAS, 22.11.1924-4.3.1925 ve 26.10.1937-11.11.1938 tarihleri arasında iki defa Hariciye vekilliği yapmıştır.
34. BAYDAR, **Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar?,** s. 49.
35. Adile AYDA, **Yahya Kemal'in Fikir ve Şür Dünyası,** Hisar Yayınları, Ankara 1979, s.69-95.
36. Lozan'da Nimet ve Leyla Hanımlara yazdığı 18 Kanun-ı sani 1923 tarihli mektup: **Mektuplar Makaleler,** s. 105.
37. **a.ge.,** s. 5.
38. Zeynep KERMAN, "Yahya Kemal'in Neşredilmemiş Bir Mektubu ve Vasiyeti", **Doğumunun 100. Yılında Yahya Kemal Beyatlı,** Marmara Üni. Yayınları, İstanbul 1948, s. 193-198.
39. Burada şairin "Ufuklar" şiirini hatırlayalım **Kendi Gök Kubbemiz,** 6. baskı, s.94-95.
40. Zeynep KERMAN, a.g.m., s. 196.

41. Atatürk ile Yahya Kemal münasebeti için bkz. Saffet Ürfi BETİN, **Atatürk İnkılabı ve Ziya Gökalp-Yahya Kemal-Halide Edip Adıvar**, Güven Basımevi, İstanbul 1951, s.96; Raufl MANYASt, "Birkaç Hatıra" l, Yahya **Kemal Enstitüsü Mecmuası**, C:l, 1959, s. 104-107; Afet İNAN, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, İş Bankası Yayınları, 2, baskı, 1968, s.286-289; Nihat Sami BANARLI, **Türkçe'nin Sırları**, 2.baskı 1975, s.97-98, Cahit TANYOL, **Türk Edebiyatı'nda Yahya Kemal İnceleme ve Anılar**. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s.l89-191; Yılmaz ÖZTUNA. "Atatürk ve Yahya Kemal", **Tercüman**, Y:28, s.9603, 17 Kasım 1988. s.6; Fuat BAYRAMOĞLU, "Mustafa Kemal Atatürk ve Yahya Kemal Beyatlı". **Doğumunun Yüzüncü Yılında Yahya Kemal Beyatlı**, Atatürk K M.Yay., Ankara 1994, ş.5-37; Önder GÖÇGÜN, **Edebiyat Dünyası ve Atatürk** Atatürk K.M. Yay., Ankara 1995, s. 133-142, 143-155.
42. **Akşam Gazetesi**, "Atatürk ve Şair". 19.11.1961 (Afet İNAN'dan nakil).
43. Mehmet KEMAL, "Yahya Kemal Madrid'den Kaçıyor", **Günaydın Gazetesi**, 22 Kasım 1975, s. 1-4.
44. Nihat Reşat BELGER, "Yahya Kemal'in Hastalığı", **Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası**, C:l, İstanbul 1959,s.H8.
45. Nihad Sami BANARLI. **Yahya Kemal'in Hatıraları,** İstanbul 1960. s. 133.
46. Hilmi YÜCEBAŞ, **Bütün Cepheleriyle Yahya Kemal**, İstanbul 1962. s.243-245.
47. **Ölümünden Sonra Yahya Kemal Hakkında Yazılanlar ve Şiirleri**, Derleyen: Doğan Nail ALTUNCUOĞLU, 1958, s;78,
48. A AYDA **Yahya Kemal'in Fikir veŞiirDünyası**,s.91
49. Nihad Sami BANARLI, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C:2. s. 1172; Sevinç KURTÇA Devrim **Meseleleri İçinde Yıl Esasına Göre Yahya Kemal**, G.Ü.S.B. Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988, s.482.
50. Sermet Sami UYSAL, **İşte Gerçek Yahya Kemal**, s153. 51 Adile AYDA, **Böyle İdiler Yaşarlarken**, s.31 38. 52. Yahya Kemal. Pakistan'a yola çıkışını şöyle anlatır: "Kararnameyi ertesi günü Vekiller Heyeti'nden çıkardılar. Fakat beş senedir İnönü'yü görmemiştim *(...)* Cemal Yeşil Katib-i Umumisi idi. İnönü bana Çankaya'da akşam yemeği verdi. Hasan Saka, Necmeddin Sadak, Nihat Erim, Fuat Arım orada idiler. İnönü beni kucakladı. Pakistan'a ait direktiflerini bir kağıda yazıp aldım. Ertesi günü pasaportumu yapıp harcırahımı verdiler. Daha ertesi gün Gara Fuat Arım, Cemal Yeşil vs. geldiler ve 1948'de böylece Pakistan'a gittim. Galiba Mart'ta idi. Trenle Basra'ya, oradan Karaçi'ye vapurla gittim." Sermet Sami UYSAL, **İşte Gerçek Yahya Kemal**, s. 154,
53. ALLANA **Bir Milletin Yaratıcısı Cinnah**, Çev: Ahmet Edip UYSAL, K. T. Bak. Yay., Ankara 1982, s.498.
54. Reşat Ekrem KOÇU, **İstanbul Ansiklopedisi**, "Beyatlı, Yahya Kemal" maddesi, C: 5, s.2612.
55- Sermet Sami UYSAL, a.g.e., s. 154,
56. Adile AYDA, **Böyle İdiler Yaşarlarken**, s.31-38 ve **Yahya Kemal'in Fikir ve Şiir Dünyası**, s.50.
57. Sami UYSAL, **İşte Gerçek Yahya Kemal**, s. 154.
58. H.Vehbi ERALP: 1907 Selanik doğumlu, Türk felsefe tarihçisi. 1958'de Yahya Kemal'i Sevenler Derneği'ni kurdu. Yahya Kemal için, Yahya Kemal'i Sevenler Derneği Neşriyatı, No: 1, 1959, s,95.
59. İspanya'dan Münir (Nurettin Ertegun) Bey'e yazdığı 20 Haziran 1929 tarihli ve Karaçi'den İhsan Şükrü Aksel'e yazdığı 26 Şubat 1948 tarihli mektuplarda, gerek o ülke şartlarından, gerekse de kira bedellerinin gecikmesinden kaynaklanan sıkıntılardan bahsetmektedir. (Mektuplar-makaleler s.3 ve doğumunun 100. yılında Yahya Kemal Beyatlı, s, 191),
60. Peyami SAFA, **Artist**, 24 Eylül 1941.
61. Peyami SAFA Objektif:2, **Sanat Edebiyat Tenkit**, "Yahya Kemal'in Üç Devresi", İkinci Baskı, İstanbul 1976,5.322-323.
62. Sadık Arslankara, "Sanatçı Haklan Telif Hakları mıdır?". **Adam-Sanat**, Aralık 1995, S:12I, s.78.
63. Hüseyin ÖZ.BAY, "Yahya Kemal'in Misyonu", **Töre**, "Ölümünün 25. Yılında Yahya Kemal Özel Sayısı", C:13, S: 150, Kasım 1983, s.20.

TAHKİYELİ ESERLERİ TAHLİL PLÂNI HAKKINDA BİR DENEME

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖNAL

Gazi Üniversitesi Fen Ed. Fak. Öğretim Üyesi

Edebî eserleri incelemek üzere teklif edilen tahlil plânlarının hiçbiri, sanatçının eserini tam olarak deşifre edemez. Tabiat harikalarının değerlendiricisi olan insan, bir başka tabiat harikası sayılması gereken sanat eseri ile karşılaştığı zaman, onu anlamak ve değerlendirmek ihtiyacını yaşar. Güneş sisteminin esrarı gibi veya atom ile kainatın bilinmez ilişkisine benzer bir cazibe merkezi taşıyan sanat eseri, bu hayatın hakikatine tecelligâh olan aynalardan biridir.

Edebî eseri meydana getiren sanatçı, eserini hazırlarken öyle bir ruh hali yaşar ki, edebî metin, okuyucusuna ulaştıktan sonra, bu ruh hali ile kendi eserini tam olarak tahlil etme imkanına sahip değildir. Sanat eseri güneşin doğması gibi tabiî bir ortamda teşekkül eder ve muhatabı elinde tamamlanır. Edebiyat incelemecisi, sanatçının mücerret dünyasını yaşamaya çalışır, dikkatlerini eser üzerinde toplar ve yeniden keşfettiği contekslerini ifade etme gayretlerini sistemleştirir.

Edebî eserin **güzellik arayışı,** bu arayış sırasında **ulaşılan ufuklar** ve eserin muhataba ulaştıktan sonraki **fayda prensibinin tesbitî,** metin tahlilinin temel yaklaşım biçimlerini oluşturur.

Edebî eserin temel meselesi. güzellik arayışıdır. Sanatkâr, bu arayış etrafında tercih, teklif, telkin veya tebliğ makamlarına uğrayarak yeni ufukları tanımayı ve tanıtmayı ister. Güzellik arayışı ve ulaşılan yeni ufuklar, estetik endişe ile orijinal ifadesini bulduktan sonra sanatkârın mizacına has nüanslar ile ebedîleşir.

Estetik arayışın ve ulaşılan yeni ufukların tesbiti, sanat eserinin tahlili için bir zarurettir ama yeterli değildir. Sayılamayacak kadar çok çağrışım birimleri ile şekil almayı (seçilen edebî tür ve teknik unsurlar sayesinde) sanatkarın mizacında gerçekleştiren sanat eseri tahlil edilirken, fayda prensibi açısından da değerlendirilmelidir. Eğer sanat eseri bir ders malzemesi olarak kullanılacaksa tahlil plânları çok önemli bir görevi üstlenir.

Erbabınca bilinmektedir ki sanat eseri ders malzemesi olmak amacı ile meydana getirilemez. Sanatın tabiatı, buna müsait değildir. Bir sanatkârın yaşarken nefes almak, insanı ve dünyayı algılamak, kendini hissetmek gibi hayatının çok önemli bir parçası saydığı faaliyetlerden biri de sanat eseri vücuda getirmektir.

Meydana getirilen tahlil plânları ve edebî eserin eğitim malzemesi olarak kullanılma ihtiyacıyla oluşturulan metod ve teknikler, yukarıdaki faktörleri göz önünde bulundurmalıdır.

Bu bakış açılarının bir neticesi olarak sanat eserlerini anlamak ve bunları Türk gençlerinin eğitiminde temel ders malzemesi amacıyla kullanmak üzere 1983'ten beri Prof. Dr. Sadık Tural'ın lisans ve lisansüstü derslerinden derlenen ders notları ile çeşitli yayınlarda tartıştığı "tahkiyeli eserleri tahlil" konusunu ele alan yazıları incelendiğinde. fayda prensibi açısından kullanılabilecek bir plânın teşekkül ettiği görülmüştür.

Prof. Dr. Sadık Tural'ın dikkatleriyle oluşan tahkiyeli eserleri tahlil planı pek tabiîdir ki bir teklif hüviyetindedir; zira, bir sanat eseri için tekemmül etmiş bir tahlil plânı sunmak mümkün değildir. Böyle bir şeyi söylemek sanat eserini sınırlandırır.

Günümüzde metin incelemesi için herkesin birleştiği temel ve standart bir tekniğin mevcut olmaması da yukarıdaki sebeplerle birleşince çeşitli arayışlara yönelmek gerekti. Bu arayışlar sonucu, kendimize örnek olarak bazı yollar tesbit etmeye çalıştık.

Tercih edebildiğimiz birinci yol, Mehmet Kaplan'ın **Hikaye Tahlilleri**'nde uyguladığı tahlil metodudur. Metinden hareket eden ve gerektiği zaman "eser-yazar", "eser-sosyal çevre" ve "eser-devir" arasındaki ilgiyi değerlendiren bu metoda göre, edebî eser kendi içinde bir bütünlük taşır.

"Bu metodun esası, dikkati edebî metinler üzerine yöneltmek ve onu oluşturan unsurları, bu unsurların ana fikir ve birbirleriyle olan münasebetlerini incelemekten ibarettir. Bu metod şu estetik prensibe dayanır: Her edebî eser kendi içinde organik bir bütündür. Onun güzelliği de buna dayanır. Mükemmelliyet, eseri oluşturan unsurlar arasında kurulan ahenkten ibarettir. Onu anlamak ve değerlendirmek için eserin dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekir. 'Metin tahlil metodu' edebiyatın gaye ve mahiyetine uygun olan metoddur. Zira edebî eser, ancak kendi içinde organik bir bütün haline geldiği zaman, güzellik ve mükemmeliyete ulaşır.

Bu anlayış tarzı, öteden beri bilinen ve uygulanan eser-yazar, eser-sosyal çevre, eser-devir arasındaki münasebetleri incelemeyi, gayrimeşru veya ilim dışı kalmaz"(l).

İkinci yol ise, Prof. Dr. Sadık Kemal Tural tarafından 1983-1994 yılları arasındaki master ve doktora programlarında verilen ders notlarının incelenmesi ile oluşturulan metoddur. Buna göre "malzemesi dile dayalı"(2) bir sanat eserini incelerken şu meselelere dikkat etmek gerekir.

Dogmatik inceleme, kabuller dünyası, kendi kavrama sınırları içinde bir gelişme seyri takip edebilmekten başka tercihlere açık olmayan ideolojik, önyargılı veya buna benzeyen dünya görüşünün anahtar tabirlerine karşılık arayan bir tedkik yapacağı için, çalışmamızda bu yol benimsenmemiştir.

Objektif inceleme, Mehmet Kaplan tarafından uygulanan metoddur ki, yukarıda bahsedilmiştir.

Empresyonist (intibacı) ve relativist (izafi) inceleme ise, bir metod olarak benimsenmekten daha çok, münekkidin birikim kaynaklarına dayalı, estetik tercihlere imkan veren iki teknik olarak bilinmektedir(3).

Hiç şüphesiz insan tarafından yapılan bütün ölçmelerde hata payı olacaktır(4) ve yüzde yüz objektif kalabilmek zordur. Bu gerçekten hareketle, amacımız, "mümkünün sınırları içinde" objektif kalabilmektir. Bir **bilgi alanı** olmaktan çıkarılmak üzere araştırmalar yapılan edebiyat sahası içindeki estetik ve fikri tercihleri değerlendirmeğe gayret etmek çok daha zordur(5).

Eser, metodlu şüphe endişesi taşıyarak ve araştırmaların sonunda çevre, dönem, şahıs, tür ve teknik ile ilgili atıflar yapılarak; duygu, düşünce, hayal ve davranışların tadâileri doğrultusunda incelenebilir.

Tahkiyeli ifade, olmuş, olması mümkün, olacak veya olmamış, olması mümkün olmayan olayları anlatır; olmak fiilinin müsbet veya menfi şekilleriyle bütün sigaları karşılayacak tarzda insan hayalinin ulaşabildiği yerleri de hesaba katılarak tertip edilmesidir, İnsanoğlu geçmişten bu zamana kadar olmuşu, olduğu gibi anlatmaktan zevk almamış, vuku bulan olayların bir kısmını çıkarmış, olması mümkün olayları düşünmüş, bir kısmını eklemiş, tarihten aynlmış, olayları değiştirmiş ve edebiyattaki tahkiyeli ifade meydana gelmiştir(6).

Tahkiyeli ifadeler, Türk edebiyatında, masal, efsane, destan, menkıbe, hayvan hikayeleri, halk hikayeleri, meddah hikayeleri, latife, anekdot, fıkra, nekre, roman, uzun hikaye, kısa hikaye, mini hikaye ve benzeri gibi çeşitlere aynlır.

"Edebi eseri meydana getiren olay veya durumlar ile onların doğurduğu duygu, düşünce, hayal ve davranışlar, gerçek hayattaki benzerlerinden farklıdır; yer yer seçilmiş, ayıklanmış, yer yer eklenmiş, barizleştirilmiş, şiddetlendirilmiştir. Gerçek alemde olmuş/vukû bulmuş durum ve olaylar ile onların sonucu olan duygu, düşün, hayal ve davranışlardan farklı bir yeni alem- nazım veya nesir-edebî eserde teşekkül etmiştir. Bu yeni aleme itibarilik taşıyan alem/ yapıntılı dünya/örüntülü alem/ batı dillerindeki ifadesi ile **fiktif alem,** meydana

getirilen özel bütünlüğe de fiction/ fiktion (fikşın/ fıksiyon), örüntü, yapı deniliyor"(7).

Bazı araştırıcılar, fiktif kavramı yerine "itibarî"(8) kelimesini kullanıyorlar;

"Üzerinde yaşadığımız dünyadan daha yerinde bir ifade ile haricî âlemden alınan unsurlarla sanatkâr tarafından inşa edilen yeni ve muhayyel âleme *itibarî âlem;* orada cereyan eden olaylara *itibarî olay;* bu olaylara iştirak eden insanlara *itibarî insan;* mekana da *itibari mekan* demek gerekir. (...) Kısacası itibarî âlem, haricî âlemin bir düşünce sistemi etrafında sanatkâr tarafından yorumlanması neticesi vücut bulur"(9).

Bazı araştırmacılar ise, fiction kelimesini kullanmakla beraber, bu terimin şüpheyle karşılanmasını ima ediyorlar:

"Biri olaylara bağlı, belirli bir yer ve zamana ait, dar manası ile tarihi gerçek; diğeri ise kavramlara bağlı, genel mahiyette felsefi gerçek. Bu tarife göre, felsefe ve tarih açısından hayallere dayanan edebiyat, bir 'uydurma', (fiction), bir yalandır. Fiction terimi, edebiyata karşı eski platonik tepki manasını hala muhafaza etmektedir. (...) Edebiyatın aldatıcı olduğuna dair bu eski ithamın izini taşıyan fiction kelimesi, romanın gerçek hayattan daha tabii olduğunu ve hayatı daha iyi temsil ettiğini bilen ciddi romancıyı üzmektedir"(10).

Fiction'ın sözlükte, "roman ve hikaye edebiyatı, kurgusal edebiyat; hayal, icat, masal, uydurma hikaye, yalan; (huk.) kolaylık olsun diye hakikat gibi farz olunan şey."(11) manalarına geldiği bilinmektedir. **Fictive** ise, "masal veya hayal kabilinden, hayalî, uydurma, sahte"(12) gibi anlamları ile fiction'a dayalı olarak tanımlanır.

Bir kısım kaynaklarda ise, fiction: Novel'dan başka özel bir anlam ifade etmez(l3).

Prof. Dr. Sadık Tural'ın "gerçeğimsi yapı" diye ifade ettiği tahkiyeli eserleri tahlil planının alt başlıkları şöyledir:

I-**DIŞ YAPI**

1. Bibliyografik Künye
2. Konu
3. Ana Fikir (Tez- Mesaj- Yorum)
4. Ana Çizgilerle Vak'a (Olaylar Örgüsü)
5. Tahkiyenin Türü
6. Eserin Adı, Tematik Yapı ile ilgisi
7. Eser Hakkında Yapılmış Yayınlar

II-**İÇ YAPI**

A- GERÇEĞİMSİ YAPIYI HAZIRLAYAN UNSURLAR 1-

1-Bakış Açısı:

a.Anlatım Tutumu:

. Teklif, telkin, tebliğ

. Tenkit yöneltici, özeleştiri

. Alay edici, parodi, ironi

. Tavır koymayıcı; tasvir, tahlil

b.Anlatım Şekli (Form) veya anlatıcının kimliği:

. İfade Edilen Şahıs Zamiri : (ben), (o) ve diğerleri

. Anlatıcının Kimliği: Yazar-anlatıcı, Kahraman -anlatıcı

. Anlatıcının Konumu: Hakim Bakış Açısı- İzlenimci Bakış Açısı vs.

2- Anlatım Tekniği:

a. Vak'a Tertibi:

. Tür: Klasik vak'a, durum, an, kesit

. Tertibin Planı: Giriş, Gelişme, Son

. Düğümler: Merkez kişi ve diğerleri ile ilgili düğümler. Hâl, mâzi, gelecek ile ilgili Mekân ile ilgili Ana düğüm ve ara düğümler Çözülme ve ara düğüme bağlanış Kontraslar

b- Vak'a Takdimi:

Diyaloglarca zengin; Mensur şiir; Monolog veya hitabet; Destan veya masal; Polisiye; Allegorik, Sosyal tenkit, hiciv; Mektup, günlük not, seyahat; Hatıra; Velâyet-nâme, menâkıb-nâme, tasavvufi, Derviş eğiten; Hayal kurgu; Kurgu bilim .....vb. takdimler.

B-GERÇEĞİMSİ YAPIYI OLUŞTURAN UNSURLAR :

1- **Figürler:**

a- İnsan, hayvan, bitki, eşya ve diğer unsurlar

İNSAN

. Psikolojik Zenginlik: Tip, Karakter, Şahsiyet

. Görev Dağılımı: Kahraman, Yardımcı kahraman, figüran

. Cinsiyet: Çocuk, genç, yetişkin, orta yaşlı, ihtiyar, genç kız ve kadın, ergen, sakat, hasta, sapmalar,...

. Diğer Unsurlar: Meslek, Sosyal Statü, Eğitim, Kültür, Fizik Unsurlar, Medenî Durum,...

2- Zaman:

a- Eserin yazıldığı zaman

b- Olayların zamanı (Aksiyon)

Kronolojik, geriye dönüşlü, anlık dönüş (flashback), kozmik zaman, psikolojik zaman, şuur akışı (bilinç akımı)...

c- Eserde bahsedilen olayların zamanı (bahis ve nakiller)

ç- Eserin okunduğu zamana etkileri

3- Mekân

a- Dar ve geniş mekân

b- Soyut ve somut mekân (itibâri, gerçek, gerçeğimsi...)

c- Akla, âdete, hâyale göre mekânlar

4- Muhteva:

a- Hemen görülebilen ile arka planın takdimi

b- Kavramlar, kabuller, tezler, tesbitler, izlenimler, yorumlar: Kültür, dil, edebiyat, tarih, coğrafya, maddî unsurlar, ahlâk, Allah, insan, din, vatan, millet, kadın, aşk, cinsiyet, evlilik ve aile, sosyal hayat, halk-millet-cemiyet-cemaat, iktisadi gerçekler, eğitim, idare, politika, bürokrasi, ordu, diğer ülkeler, alegorik kavramlar ve eserlerde seçilebilen diğer kavramlar...

C-GERÇEĞİMSİ YAPIYI GELİŞTİREN UNSURLAR:

1- Dil ve Üslûp:

. Nakil tarzı

Ses, hece, kelime, kelime grupları, cümle, paragraf, metin

. Dil, lehçe, şive, ağız, aksan

. Contekstin oluşumu

2- Anlatma ve Gösterme Yolları

3- Metnin klâsik edebi metne göre durumu

4- Kelime ve kelime gruplarına bağlı çağrışımlar

Bu tahlil planı hakkındaki yorumlarımızı şöyle hülâsa edebiliriz:

Dış Yapı, eserin adı ile birlikte genel özelliklerinin tanıtılmasından ibarettir: Ele alınan romanların kitap halindeki ilk baskılarından itibaren bulunabilen bütün baskıları **Bibliyografik Künye**de gösterilmelidir. Konu "malzemesi dile dayanan" bir fikir veya sanat eserindeki duygu, düşünce, hayal ve davranış topluluğu olarak kabul edilmiştir. Bu kabulden hareketle, "eser ne anlatıyor?" sorusuna bir cümle ile cevap aranmasıyla meydana getirilecektir.

Okuyucuya kabul veya reddettirilmek, iddia veya ispat edilmek, bir fikir halinde ileri sürülmek, mesaj olarak sunulmak ve benzeri amaçlarla ele alınan temel düşünce, **ana fikir** adı altında yine bir tek cümle ile özetlenebilir. **Ana Çizgilerle Vakıa,** romandaki olayların vuku bulmuş yani tamamlanmış özelliği dikkate alınarak bu şekilde isimlendirilmiştir. Olayların ana omurgası veya aksiyonun kalın hatlı çizgisi bu kısımda belirtilebilir. Bu maddede, "özet" kelimesinden ve kavramından özellikle uzaklaşıldığı görülmektedir.

Prof. Dr. Sadık Tural'ın tahkiyeli eserleri tahlil planında **Bakış açısı** iki safhada incelenmiştir: **Anlatım tutumu,** anlatıcının sunma, tenkid, mizah gibi tercihlerden hangisini bârizleştirerek benimsediğini gösterir; ayrıca objektif veya subjektif diyebileceğimiz bir tavır geliştirilmiş ise, bu tavrı belirlemekte yardımcı olur. Şahıslar; mekân, zaman gibi fiktif unsurlar; ya takdim, ya tasvir, ya tahlil, ya diyalog ya da aksiyon gibi aracılar ile okuyucu karşısına gelir. Bu özellikleri belirtebilmek için, anlatıcı ile anlatım tutumu, birbirinden ayrılmıştır. **Anlatıcının Kimliği** ya da **Anlatım Şekli** kısmında üç ayrı bakış açısı belirlenebilir: 1.şahıs (ben şekli), 3.şahıs (o şekli), 1. ve 3. şahıs bir arada (ben ve o şekli). Bu bölümdeki maddeleri, anlatıcı olayın içinde, yazara veya şahıslara yakın, bir kahraman; olayın dışında, yazarın kendisi veya farklı bir şahıs olup olmaması gibi özelliklere göre, yazar-anlatıcı, kahraman-anlatıcı gibi terimlerle ifade etmek **tercihe** bağlıdır(14).

Anlatım Tekniği'ndeki **Plan ve Düğümler,** fiktif yapının birbirini tamamlayan iki temel unsurudur. Plan, takdim ve tarih ile belirlenen iki alt başlığa ayrılır ki, **Takdim Planı** vakıa ve düğümler ile birlikte, **Kronolojik Plan,** hem bu unsurlar hem de zaman ile birlikte düşünülerek yorumlanmıştır.

Düğümler belirlenirken şahısların durumu (vakıanın merkez kişisi ile ilgili olarak atılan düğümler; önceki şahıslara yeni katılan kişilerle ilgili olarak beliren düğümler), olayların kuruluşu, zamanın işlenişi (halden, maziden ve istikbalden faydalananlar), tahlilin ve tasvirin takdimi (geliştirici, tamamlayıcı yeni takdim ve tasvir unsurlarına bağlı ara düğümler) gibi teknik özelliklere de dikkat edilirse her tahkiyeli eser için orijinal bir grafik oluşabilir.

Fiktif Yapıyı oluşturan unsurlardan biri olarak kabul edilen **Figüratif Yapı,** eserin kişilerini inceleyen bölümdür. Bu konuda derleyebildiğimiz kadarıyla birtakım araştırıcının görüşleri şöyledir:

R. Wellek ve A. Warren, **Edebiyat Biliminin Temelleri** isimli eserde, okuyucu ile ilk karşılaşma sırasında kişilerin, görünüşleri ve psikolojileri ile ayrıntılı hesaba katarak ve genellikle bir paragrafta anlatılarak tanıtılmalarına statik (sabit); tiyatroda olduğu gibi yavaş yavaş davranışları ile anlatmağa dinamik (gelişen) metod dedikten sonra, romanda uygulanabilirliği tercih

edilmesi gereken ikinci metodu şöyle yorumlar: "Romanda ise bu değişiklik oluş halinde gösterilebilir. Yalın (flat) karakter yaratma metodu kullanıldığı zaman (çoğunlukla sabit karakterler de bu metodun kapsamına girer), karakterin tek bir özelliği, onun hakim, veya sosyal bakımdan en göze çarpanı bir tarafı olarak belirtilir Bu bir karikatür veya idealleştirilme şeklinde de görülebilir.(...) Çok yönlü karakter (round) yaratma metodunda, dinamik metotta olduğu gibi karakterin iyice belirtilmesi için yer ve zamana ihtiyaç vardır. Bu metot, yazarın görüş açısının önemli bir unsurunu teşkil eder ve ilgiyi üzerinde toplamak istediği karakterler için elverişlıdır"(15).

Forster'ın görüşleri ise şöyledir: "... Romanı roman yapan, anlattığı öyküden çok kişilerin düşüncelerini eyleme dönüştürmek için kullanılan yöntemdir. Günlük yaşamda böyle bir yöntem yoktur.(...) Dış etkenlerin insan yaşamındaki payını vurgulayan tarih, alınyazısı kavramının boyunduruğu altındadır, oysa romanda alınyazısı diye bir şey söz konusu değildir; her şey insan yaratılışının gerçekleri üstüne kurulur.

(…)

"Tarihçinin görevi, olanı yazmak; romancının görevi yaratmaktır" (16).

Forster'a göre, romandaki kişileri, gerçek hayattaki insanlardan daha iyi tanırız; çünkü gerçek hayatta insanların ne düşün-dükleri veya ne hayal ettikleri tam olarak bilinemez; sosyal hayata akseden davranışlarında bir sonuç tahmin edilebilse bile tam olarak tesbit edilemez. Oysa sanatçı, romandaki şahsın bütün iç dünyasını bize açabilir.

Tural'ın kabulüne göre, bir tahkiyeli eserde, cemiyetin bir parçası olarak karşımıza çıkan, hareket unsurlarını yüklenen, karşılıklı konuşmaları veya monologları hazırlayan, geliştiren; entrik unsurların yol açıcısı çözücüsü olan; fikir, his ve hayal unsurlarının ortaya konulmasına vasıtalık eden varlıklara **figür** diyoruz. Figürler, insan, hayvan, bitki, eşya, madde, soyut değerler vs. olabilirler.

İnsanı esas alan figüratif yapı, onların cemiyet içinde bir zümreyi temsil edip etmediklerine göre; fiziki yapıları ile davranış hususiyetleri ile ve daha birçok vasıflarına göre ele alınabilir. Böylece yorumlanan şahısların psikolojik zenginliklerine dikkat edilerek isimlendirilmesi, yaygın kabullerden biridir. Tural'ın planında isimlendirme şu şekilde yapılmıştır: **Tip, karakter** ve **şahsiyet.**

Tip, çeşitli sosyal grup, dilim ve birimlerden seçilmiş bir insanın daha çok bir özelliğini barizleştirerek ve temsil edici noktaya getirerek, öteki hususiyetlerini birinciye göre anlatmak sonunda elde edilir. Bir tahkiyeli eserde tipler, besleyici figürlerdir; bununla beraber kişilerini sadece tiplerden seçen eserler de vardır. Genel olarak, tiplerin çelişkileri dikkate alınmamıştır. Tip, bir kere görünse bile, aksiyonu yürütmeye yardımcı olur.

Karakter, kişinin bütün yönleri ile oluşturulmuş bedenî ve ruhî bir bütünlük arzeder; cins, yaş, meslek, ilgi, eğitim gibi açılardan mümessili olduğu grubun, kalıplarla yaygınlaşan genel özelliklerini her zaman taşımaz; derinlik, tereddüt, çelişki, iç muhasebe gibi vasıflarla şekillenir; uyarıcıları farklı özelliklerle algılayabilir; birikimlerini çeşitli sahalara transfer edebilir.

Şahsiyet ise, karakter olma ölçüsüne ulaştıktan sonra zıtlıklarını - yok edememekle birlikte bastırmaya çalışan ve kendisini, içinde bulunduğu kültür değerlerinin birikimiyle soyut ve somut tekemmül sürecine yaklaştırmaya gayret eden kahramanların içinden çıkar. Şahsiyet kavramının aranması plandaki orijinal tekliflerden biridir.

Figürle ilgili olarak, ihtiyaç hissedildikçe, şahıslar, eserdeki görev taksimi (ana kahraman, kahraman, figüran), cinsiyet (kadın, erkek, çocuk, ihtiyar, özürlü), yaş grubu (çocuk, ergen, genç, yetişkin, orta yaşlı, ihtiyar), meslekler, eğitim seviyesi, medeni hali, va-tandaşlık, estetik tercih gibi çeşitli özellikleri ile birlikte de değerlendirilebilir(17).

Şuur Akışı (Bilinç Akımı), müşahhas veya mücerret, iç dünyadan veya dış çevreden gelen tesbit edilmiş veya edilememiş bir uyarıcı ile insanın farkında olmadan, halden geriye doğru giderek, yaşanmış zaman içinde bölük-parça beliren ve anlık geçişlerle, devamlı bir başka şeye akan hatırlamalar türündeki oluşlar şeklinde belirir (18).

Şuur Akışı ile iç monologun, genellikle birbirine karışması ihtimali vardır; hatta Bowling'e göre iç monoloğun da "sese dökülmemiş monolog" ile ayırd edilmesi güçtür. Bu kavramlar ve roman içindeki etkileri, henüz, kesin çizgiler ile birbirlerinden ayrılamamışlardır.

Tahlil planının **Zamanla** ilgili kısmında, vakıanın geçtiği zaman esas olmak üzere, kronolojik kozmik ve psikolojik zaman özellikleri de değerlendirilmiştir(l 9).

Eserin basılma zamanı da **Bibliyografik Künye'de** verildiğinden başka, ihtiyaç hissedildikçe, **Zaman** ile ilgili bölümde incelenebilir. Kitabın dağıtım ve okunma zamanı ise Edebiyat Sosyolojisini ilgilendiren ayrı bir araştırma konusudur(20).

Olayların geçtiği yerler, Geniş Mekan (ülke, şehir, kasaba, mahalle, cadde, sokak vb.)ve Dar

Mekan (ev, okul, büro, otel, otomobil vb.) adıyla ayrıntı kazanabilir. **Mekanın Değerlendirilmesi,** başlığı altında, tasvir (bazan tahlil) unsurları ile birlikte, çeşitli açılardan yorumlanarak yazarın gerçeğimsi mekanı belirlenebilir.

Kavramlar, Kabuller, Tezler, Tesbitler, Yorumlar bölümünde, daha çok, eserin fikri açıdan yorumlanması önem kazanır. Romanlarla ilgili "mesele", "tez", "'fikir", "mesaj" gibi arayışları ifade eden kavramların ışığı altında, muhtevaya ait olarak görülen önemli hususlar, bu bölümde bir araya gelmektedir. Esere, "ne hakkında anlatıyor?", "niçin anlatıyor?" türünde sualler sorularak cevapların aranacağı alt başlık bu bölüm olabilir. Muhteva ile ilgili fikri ve bedii tercihlerin, önce farkına varılmasına, sonra da yazarın, Türk fikir ve sanat hayatındaki yeri dikkate alınarak yorumlanmasına çaba sarfedildiği anda edebi eserin bir kültür unsuru olarak değerlendirilme fırsatı yakalanır.

Gerçeğimsi yapıyı geliştiren unsurların olduğu yıllar, Yahya Kemal örneğinde olduğu gibi isabetli kararlar ve vazifelendirmeler, daha sonraki yaygın adıyla dil ve üslup incelemesi şeklinde geliştiği ortadadır. Bu planda dikkati çeken nakil tarzı ile contex unsurlarının bir arada verilmesi, ayrıca anlatma ve gösterme tekniklerinin son bölümde değerlendirilmesidir. Malzemesi kelimeler olan edebi eserlerin kelime ve kelime gruplarından yola çıkılarak çağrışım açısından yorumlanması da planın orjinal taraflarından biri olarak kabul edilebilir,

Buraya kadar söylenenleri sonuçlandırmaya çalışırsak, fayda prensibi ve ders malzemesi açısından tahkiyeli eserleri değerlendirmek üzere tekemmül etmiş bir tahlil planının olamayacağı görüşünü tekrarlamak zarureti ile karşı karşıya kalırız. Teklif edilen tahlil planları, incelenecek eserlerin orijinal tarafları ile tashih edildikten sonra uygulanabilir. Çünkü her esere tatbik edebileceğimiz bir plan çıkarmak mümkün değildir. Parmak izi gibi, ses tonu gibi olağanüstü yanları bulunabilen sanat eserlerini çeşitli planlarla sınırlandırmamak gerekir; ama, metodlu bir inceleme planını kısa vadede faydaya çevirebilmek, bu yolda estetiği farkederek ulaşılan ufukları belirlemek, edebiyat eğitimi için bir mecburiyettir.

DİPNOTLAR

1. Mehmet KAPLAN, **Hikaye Tahlilleri,** Dergah Yay., 1st. 1979, s. 7-8. Bu metodun incelenmesinde karşılaşılan bazı meseleleri halledebilmek amacıyla konuyu, Önder GÖÇGÜN tarafından Selçuk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora programında "Metin Tahlili" derslerindeki notlardan çıkardığımız esaslar dahilinde pekiştirdik; ayrıca. Şerif AKTAŞ. **Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş,** Birlik Yay., Ank. 1984, s. 144; Bilge ERCİLASUN, **Servet-i Fünun'da Edebi Tenkid,** K. B. Yay., Ank. 1981. s 400, Berna MORAN, **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, Gem Yay.. İst. 1981, s.26l. künyeli eserlerden de istilade ettik.
2. Şükrü ELÇİN. **Halk Edebiyatı Araştırmaları,** K.B., Yay., Ank. 1977. s. I.
3. Bilge ERCİLASUN. a.g.e., s, 7-34.
4. Niyazi KARASAR, **Bilimsel Araş-tırma Yöntemi,** 2.baskı,Hacettepe Taş Kit. Ltd. S,, Ank. 1984, s. 142-164.
5. Sadık TURAL, " Edebiyat Sahasının İlimleşmesi", **Zamanın Elinden Tutmak: Edebiyat Nazariyatı, Edebi Tenkid Örnekleri,** Ötüken Yay.. İst 1982, s. 18-40.
6. Sadık TURAL, a,g.e., s. 41 -42.
7. Sadık TURAL, "Gerçek, Hakikat ve Ede-biyat Eserinde Gerçek Kavramları Üzerine Bir Deneme", TKAE, **İbrahim Kafesoğlu'na Armağan'dan** Ayrı Basım, Ank. Üni. Basımevi. Ank. 1985, s. 461-477.
8. itibari gerçek olmayan, var sayılan (Ferit DEVELİOGLU, **Osmanlıca-Türkce Ansiklopedik Lügat,** 3. Baskı, Doğuş Ltd. Ş. Mat.. Ank. 1978, s. 562.
9. Şerif AKTAŞ, a.g.e., s.14.
10. R.WELLEK - A. WARREN, **Edebiyat Biliminin Temelleri,** (Çev. Prof. Dr. Ahmet Edip UYSAL), Kültür ve Turizm B. Yay., Ank. 1983, s. 291
11. 12 REDHOUSE **İngilizce Türkçe Sözlük,** Redhouse Yay.Jsl. 1985, s. 358
13. ABRAMS, A **Glossary of Literary Terms,** Rineharl and Company, Inc.. New York 1960, s. 36
14. Bakış Açısı ile ilgili terimler Ünal AYTÜR'ün, **Henry James ve Roman Sanatı,** (DTCF Yay., Ank, 1977, 155 s.) isimli eseriyle karşılaştılabilir, ayrıca Bakış Açısı ile ilgili olarak bkz: EM. FORSTER, **Roman Sanatı,(Çev.** Ünal AYTÜR), Adam Yay., İst. 192,s. 121 ; Şerif AKTAŞ. **a.g.e**.,s. 73-74.
15. R. WELLEK - A.WARREN, **a.g.e**., s. 301 -302
    Bu kaynakta görülen "yalın karakter" ifadesi bize "tip"i hatırlatmaktadır; "çok yönlü karakter" ifadesi de Tural'ın planında karakter olarak isimlendirilmiştir.
16. FORSTER, a.g.e., s. 85-86. Bu kaynakta yazar, kişileri "yalınkat" ve "çok yönlü" diye ikiye ayırarak bir önceki ikili tasnifi benimsemiş görünür, s. 105-125
17. Faydalandığımız kaynakların birinde (Önder GÖÇGÜN, "Şatırzade Şöhret Bey-Şık", **Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu,** Kültür ve Turizm B. Yay., Ank. 1987. s. 9-15) **Şık** romanı incelenirken saydığımız bu özellikler belirtilmiş, ayrıca Şöhret Bey'in tahkiyedeki mekanlara göre durumu incelenmiştir. Biz bu çalışmadan geniş ölçüde faydalandık; bunun yanında; Mehmet KAPLAN, **Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar: 3, Tip Tahlilleri,** Dergah Yay,İst. 1985, 204 s. ; Birol EMİL, Reşat **Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası, İ**st. Üni. Edebiyat Fak. Yay., İst. 1984, nu. 3190 ; İsmail PARLATIR, "Türk Romanında Tipler: Rakım Efendi" **Türk Dili** Dergisi, c. XLVIII, nu. 392-393. Ağustos-Eylül 1984. s.326-331gibi incelemelere de müracaat ettik.
18. Şuur Akışı terimi ile ilgili olarak bkz. . E. Lawrence • BOWLING, "Bilinç Akımı Tekniği Nedir?" (Çev. Murat BELGE), **Yeni Dergi, Bilinç Akımı Özel sayısı,** nu. 8, Mayıs 1965, s.10-22; aynı dergide, Robert HUMPHREY, "Bilinç Akımında Kullanılan Araçlar", (Çev. Ayşe ILICALI), s.23-27 ; Joseph W. BEACH, "Bilinç Akımı", (Çev. Gökçen ÖZEL), s.51-58
    ; William FAULKNER, **Ses** ve **Öfke,** (Çev. Rasih GÜRAN), Remzi Kit., İst. 1965. s.7-27 : Ünal AYTÜR, a.g,e., s. 103-121.
19. Ahmet E. UYSAL, "Edebiyat Açısından Doğu ve Batı MIstisizminde Zaman Düşüncesi", **DTCF Dergisi,** c. XXII, nu. 1-2, Ocak-Haziran 1964, s.71-99; Şerif AKTAŞ, a.g.e., s. 103-12.
20. Robert ESCARPIT, **Edebiyat Sosyolojisi,** (Çev. Ali Türkay YAZICI), Remzi Kit., İst. 1968. s.63-147; Nurettin Şazi KÖSEMİHAL, "Edebiyat Sosyolojisine Giriş", **Sosyoloji dergisi,** nu. 19-20, İst. 1966, s, 1-37 ; Sadık Kemal TURAL, a.g.e., s. 9-18, 164-171.

EBEDİ YAŞAYACAK MİRASLAR (*)

Prof. Dr. Rahmankul BERBİBAY
Kazakistan Bilim Akademisi Edebiyat Enstitüsü

**Çev. Güljanat KURMANGALİEVA*
Hilâl Oytun ARSLAN

Bir halkın tarihini, kaderini ve geçmişini tanımak açısından, nesilden nesile miras kalan efsanelerin önemi oldukça büyüktür. Elbette efsaneler tarih kitapları kadar kesin bilgi vermezler, onlardan geçmişte yaşanmış olayların zamanını ay ve yıl olarak tam öğrenmek zordur. Buna rağmen efsaneler, şecere ve gerçekleri kendine özgü bir tarzla anlatan çok değerli belgelerdir. Efsaneler, halkın belli devirler, olaylar ve tarihte yaşamış büyük insanlar hakkında düşüncelerini ve değerlendirmelerini içerir. Herhangi bir olay efsaneye dönüştüğünde, belli bir ölçüde abartılarak anlatılmasının, sözlü edebiyatın tipik özelliklerinden olduğu bilinir. Hayal katılmadan, defalarca tekrarlanmadan ve halkın ilgisine mazhar olmadan gerçek bile gölgelenebilir ve sonunda tamamen unutulabilir. Bundan dolayı, "hayal gerçeğin çivisidir" denmiştir.

Ayrıca, geçmişi hakkında yazılmış bilgileri pek saklanmamış Kazak halkı için, eski devirleri daha iyi tanımakta efsanelerin önemi büyüktür. Önemli olan da efsanelerin eğitici ve öğretici olması açısından değerini anlamak ve dikkatlice incelemektir. Gerçekten de sözlü edebiyat, asırlarca saklanmış sırların gün ışığına çıkmasına büyük katkıda bulunmaktadır. Bir zamanlar halkımızın inanç, örf, adet, yaşam tarzı, hayat ve tabiat anlayışlarının niteliğini, sözlü edebiyat eserleri, özellikle efsaneler ortaya koyabiliyor. Hatta sözlü edebiyat eserleri sayesinde, halkın yaşadığı mekanlar, karşılıklı etkileşimde bulundukları ülkeler, dostlar ve düşmanları hakkında değerli bilgilere ulaşabiliyoruz.

Kazak halkı arasında çok meşhur olan muhteşem efsanelerin bir kısmı Korkut ismiyle ilgilidir. Yaşadığı dönemde halkının; büyük dehası, akıllı lideri, geleceği tahmin eden medyum, şair, sanatçı ve Lokman hekimi sayılan Korkut'un ismi ve yaptıkları bin seneden fazla zamandan beri unutulmamış, etkisi azalmadan her yeni nesle aktarılmaktadır.

Tarihle uğraşan ilim adamları, halkımızın yaşadıklarını ilmi metotlarla, sistemli olarak araştırdık, diyemezler. Bunun yanında bu asır içinde ölüp bitenlerin bile sebeplerini ve sonuçlarını inceleyip araştırmadığımız ortada. Başlangıcı 7 ve 8. yüzyıllara uzanan Korkut efsaneleri ise, önemli gerçekleri meydana çıkaracak bir yadigârdır. İşin bir başka iyi tarafı, bu efsaneler bir tek Kazaklar arasında değil, bir kökten geldiğimiz Türkmenler, Azeriler ve Türkiye Türkleri arasında da öteden beri çok iyi bilinmektedir. Bu Türk Halkları'nın hepsi Korkut Ata hakkındaki hikayeleri, kendi öz mirasları olarak kabul edip, bununla da her zaman gurur duyuyorlar.

Demek ki, Korkut efsanelerini Türk Halkları'nın asırlar boyunca manevi ilişkilerini sağlayan ortak bir hazine olarak değerlendirebiliriz.

Kazaklar'ın efsanelerini söyledikleri, çok değer verdikleri Korkut Ata ile Oğuzlar'ın "Dede Korkut Kitabı" diye isimlendirdikleri destanın kökü aynıdır. Fakat bunların kaynak noktası bakımından şüphe götürmez benzerlikleri, olayların gelişmesi söz konusu olduğunda devam etmemektedir. Korkut'tan bahsedilirken bu noktalara da değinilmesi gerekir.

Korkut'un doğumundan başlayarak ölümüne kadar başından geçen olayların hikayesinin ilk şekli Kazaklarca daha çok korunmuştur. Korkut'un Kazak nüshaları, kendine özgü biçimi açısından dünyada az rastlanan bir olgudur. Korkut'un dünyaya nasıl geldiğinin tasviri için, eşsiz bir hayal gücünün ürünü olduğu söylenebilir. Efsaneye göre Korkut'un babası, Oğuz'un Bayat boyundandır, annesi ise Kıpçak kızıdır. Bu, bir zamanlar Kıpçaklar'la Oğuzlar'ın Sırderya (Seyhun), Karatau bölgelerinde komşu yaşadıklarının ve ilişki içinde bulunduklarını bir delilidir. Zamanında ayrı bir şöhret sahibi olan Korkut'u, insanlar "ayrı bir *can/özgeşe jan"* olarak değerlendirmişler, öyle övmüşlerdir. Annesi Korkut'u karnında üç sene taşımış, doğururken dokuz gün sancı çekmiş, o zaman dünyayı üç gün üç gece karanlık basmış, kara yağmur, şiddetli fırtına olmuş, dünya insanların birbirini göremediği korkunç bir hale gelmiş. Korkut'un doğduğu yer, Sır ile Karatau arasındaki Karaasman adlı bir yermiş. Korkunç bir durumda doğduğu için çocuğa Korkut ismini vermişler. Korkut dünyaya konuşarak gelmiş... Bu durum halk arasında efsane gibi söylenmiş, şiir olarak yayılmış. Bu şiirlerin birinde;

Qorkit tuwgan kezinde	*/Korkut doğduğu zaman,*
Qaraaspandi suw alğan	*/Karaaspan 'ı su basmış,*
Qara jerdi qum alğan	*/Kara yeri kum basmış,*
Ol tuwarda el qorqip	*/O doğarken korkan halk,*
Tuwğannan son quvanğan	*/O doğduktan sonra sevinmiş...*

satırlarını görüyoruz.

İşte böyle acayip bir durumda doğan Korkut'un büyüdükten sonra yaptığı işler de kimseninkine benzemeyen farklı işlerdir. Yirmi yaşına girdiğinde, rüyasında biri ona kırk yaşından fazla yaşamayacaksın demiş. İşte bu olaydan sonra, Korkut dünyanın faniliğini düşünüp, ölümsüzlüğün yollarını aramaya başlamış, devesine binip dünyanın her tarafını gezmiş. Korkut, her gittiği yerde kazılmış bir mezar görür, bu kimin mezarı diye sorduğunda Korkut'un mezarı cevabını alır. Sonunda doğduğu yere, Sırderya boyuna döner, çam ağacından bir kopuz yapıp, "ölmez ömür"ü besteleyip, çalmıştır. Kazaklar'da 'küy atası Korkut'tur' sözü böylece ortaya çıkmıştır. İnsanlar, Korkut'un başka bir çok kabiliyetleri arasında, onun kopuz yapıp, beste yaptığı, milletin üzüntüsünü ve hayallerini saz diliyle ebedi yaşattığı için ayrı bir değer vermiştir. Korkut, Sırderya suyuna halı serip, küy çaldığı zaman onu dünyadaki tüm canlılar dikkatle ve büyük zevkle dinletmiş.

İnsanoğlunun ömrünü nasıl uzatabileceğini bulmak için ölümsüz bir yer arayışıyla dünyayı gezen Korkut'un bu eşsiz hareketi, asırlarca insanlar tarafından unutulmamış, evliya derecesine yükseltilmesine, bütün şair, sanatçı, besteci ve kamların ulu muallimi sayılmasına sebep olmuştur.

Aradan bu kadar zaman geçmiş olmasına rağmen 'Korkut'un küyü (bestesi)' denilen eserlerin unutulmadan, bugüne kadar korunması hayran olunacak bir durumdur. Korkut'la ilgili efsaneleri inceleyip araştıran Kazak âlimi, akademisyen Alkey Marğulan, bu eski mirasın bu kadar yaşayabilmiş olmasını ilmî şekilde açıklayarak, Korkut mirasının koruyucularını beş gruba ayırmıştır; baskı sanatçılar, kopuzcu besteciler, düşünür şarkıcılar/sanatçılar, anında/doğaçlama şiir söyleyen ozanlar ve şecereciler.

Eskiden kopuzcu şairlerin hepsi insanların önünde şiir okudukları zaman, başlangıcın Korkut'un şiirleriyle yapılması bir geleneğe dönüşmüştür.

Qaragaydin tübinen	*/Çam ağacının kökünden,*
Qayrıp alğan qobizim	*/Yontup yaptığım kopuzum,*
Üyekkinin tübinen	*/Kavakların kökünden,*
Üyirip alğan qobizim	*/Eğip yaptığım kopuzum,*
Jelmayanın terisin	*/Devenin derisinden,*
Şanaq qilğan qobizim	*/Çanağını yaptığım kopuzum*
Beşti ayğırdın quyrıgın	*/Beşli aygırın kuyruğundan,*
İşek qilğan qobızım...	*/Telini yaptığım kopuzum...*

gibi satırlar sürekli olarak tekrarlanmıştır. Bu şiirler 'tolgav' türüne örnek sayılabilir. Son zamanlarda etnograf O. Haymuldin, Korkut'un bazı mısralarını bulup, bunları öncekilere ekledi;

Tawtekenin müyizin	*/Dağ keçisinin boynuzunu,*
Tiyek qilğan qobizim	*/Eşik yaptığım kopuzum,*
Aq tüyenin sütine	*/Ak devenin sütüyle,*
Sılap alğan qobizim	*/Sıvazladığım kopuzum,*
Sırındı aşıp tinindi	*/Sırrın açıp, sesini,*
Sınap alğan qobizim	*/Denediğim kopuzum,*
Aq ırğayın qıyanın	*/Dağın zirvesinden ırğay alıp,*

Quiaq qılğan qobızım / *Kulak yaptığım kopuzum,*
Örtekenin terisin /*Dağ keçisini derisini,*
Sawit qılğan qobızım /*Zırh yaptığım kopuzum,*
Jahan kezip jurgende /*Cihanı gezerken,*
Serik qılğan qobızım /*Dostum olan kopuzum,*
Özek talğan kezimde /*Acıktığım zaman,*
Talşıq qılğan qobızım /*Azık yaptığım kopuzum,*
Tawsılganda amalim /*Tükendiğinde çarem,*
Aqıl bergen qobizim /*öğüt veren kopuzum,*
Zamananın sağımın /*Zamanları beste gibi,*
Küy ğıp tartğan qobızım /*Sende çaldığım kopuzum,*
Sarılğannın sanasın /*Çaresiz olduğum zamanımda,*
Sır ğıp tartğan qobızım... /*Çaresizliğimi paylaşan kopuzum...*

Bu satırlar, Korkut'un besteciliğinin yanında şair ve sanatçı olduğunu gösteriyor olsa gerek. Tabii şiirin sözlerinin aradan geçen onca asırdan sonra değişmemiş olması düşünülemez. Eserlerin ilk nüshalarının değişime uğraması, bazı yerlerinin unutulup, bazı yerlerinin ise yenilenip eklenmesi, sözlü edebiyat miraslarının ortak kaderidir. Buna rağmen Korkut'un sözlerinin ruhunun ve mesajlarının korunmuş olması, dikkate değer ve hoş bir olaydır. Yukarıdaki satırların Korkut'a ait olduğunu, ondan sonraki baksı kopuzcuların bu sözleri değerli görüp, değiştirmeden tekrarlamalarından anlayabiliriz. Üstelik Kazakların Sıpıra, Asan, Kaztugan, Şalgez ve Buhar gibi ulu destancıların hepsi, Korkut geleneğini devam ettiren sanatçılardandır.

Halk arasında Korkut'a ait olduğu söylenen bestelerin sadece müziği değil, tarihi ve anlamı da bilinmektedir. Bunun sebebi ise, kopuzcuların hepsinin ortak geleneğe bağlılıklarıdır. Kopuzcunun bir besteyi çalmadan önce, bestenin hikayesini anlatması eskiden beri devam eden bir gelenektir. Hatta sanatçıların besteleri çalmadan önce kendisinin bildiği şiir ve destanları sayarak, dinleyicilere onların içinden seçme şansını verme geleneğinin de Korkut'tan kalmış olabileceği tahmin edilmektedir.

Korkut bestelerinin bir çoğunun kendi isimleriyle bizim devrimize kadar gelmesinin, halkının, ulu aydına duyduğu sonsuz saygıyla ilgili olduğunu düşünüyoruz. Yüzyıllar boyunca, halkının Korkut mezarını kaybetmeden onun üzerine türbe yapıp, ona ilgiyle bakmasının sebebi de, onu etrafında görmenin, ona evliya değeri vermesinin bir ifadesidir. Demek ki, Korkut'la ilgili efsane, şiir veya baksılık kültürünün ve halkın kaderini etkileyecek anlamlı sözlerin değiştirilmeden, orjinal şekliyle olduğu gibi yayılmasına kutsal bir gelenek gibi dikkat edilmiştir. Korkut'un "Arıstan Bab", "Jelmayanın jelisi", "Tolkın", "Akkun", "Tarğıl Tana", "Uşardın ultra", "Başpay" gibi bestelerinin oıjinalliğinin korunmasını bununla açıklıyoruz.

Kazakistan topraklarında, Korkut adı verilen yer ve su isimleri az değildir. Kızıl Orda vilayetinin Karmakşı mıntıkasında demir yolu boyundaki istasyonun ismi Korkut'tur. Sırderya'nın (Seyhun) bu istasyona yakın kıyısında eskiden Korkut'un mezarı vardı. Maalesef nehrin suyu taşıp, etrafını tahrip ettiği zaman Korkut'un mezarı da sular altında kalmıştır. Şimdi de nehrin suyu Aral Gölüne ulaşmadan kullanıldığı için göl kuruma tehlikesi ile karşı karşıya. Orta Asya halklarının, Kazakların, Özbeklerin ve Karakalpakların ortak gururu olan zavallı Sırderya'yı susuz bırakan, dünyanın yaratılışından beri var olan Aral'ı susatıp çöle dönüştüren totaliter Sovyet yönetimine karşı halk tepkisinin oluşmasında Korkut Evliya'nın da etkisi olsa gerek. Bugün de Kızılorda vilayeti halkının, eski mezarının yerine, Korkut'a adayarak anıt türbe yaptırdığını da belirtmek lazım. Kazakların başına aniden gelen bela ne kadar büyük olsa da, halkın aziz evliyasına karşı büyük sevgisini değiştirememiştir. Korkut'un insanoğlu için yaptığı kahramanlıkları ve sayısız iyilikleri insanların unutmasına imkan yok.

Korkut isminin unutulmamasını sağlayan sebeplerin bazılarını yukarıda dile getirdik. Bu arada bazı şairlerin Korkut'a adayarak yazdıkları eserlerinden de bahsetmemiz gerekiyor. Meşhur Mağcan Cumabayulı'nın "Korkut", "Koylıbay'dın kobızı" isimli destanları da bunlardandır. Mağcan Cumabayulı, ruhu sıkıldığında Korkut'un ruhunun yardım ettiğini ve halka hizmet etmeyi Korkut'tan öğrendiğini şöyle ifade ediyor:

Hayatta başka isteğim yok Korkut'a ersem
Korkut gibi canımı gözyaşıyla yıkayıp
Yaş döküp vefasız hayatta ağlayarak
Kopuzumu kucaklayıp mezara girsem...

Korkut hakkında hikayeler ve şiirlerin bir başka önemli tarafı da Kazak kahramanları hakkındaki destanların oluştuğu devirler hakkında bilgiler vermesidir. Türkiye ve Azerbaycan Türklerinin "Dede Korkut" kitabının üçüncü kısmı ile "Alpamıs Batır" destanındaki olaylar da kahraman isimleri de birbirine benziyor. Kazak destanındaki Alpamıs'la Oğuz destanındaki Bamsı, Gülbarşın ile Banu Çiçek, Bayböri'nin Börübek olarak adlandırılması, bunların kökünün aynı olduğuna dair şüphe bırakmıyor. Akademisyen Alkey Marğulan, "Alpamıs Batır" destanında anlatılan efsane ve hikayelerin, Oğuzlarla Kıpçakların Sırderya boyunda

komşu olarak yaşadıkları devirde geçtiği anlaşılmıştır. Bu, destanın yaratılış tarihinin bin seneden önceye ulaştığını gösteriyor. Gelecekte "Alpamıs Batır" destanının yaratılış tarihini araştırıp, onu anacak imkan olursa, sunacağımız güvenli belgeler çoktur", diyor.

Baş kahramanları ortak olan Kazak efsaneleri ile Türk, Azeri, Türkmen destanları, bu halkların kardeş olduğunun ve sürekli ilişki içinde bulunduklarının göstergesidir. Ayrıca, dili gelenek ve görenekleri yakın halkların hepsinin ortak, kıymetli eserleridir. Halk edebiyatçısı H.Köroğlu, "Dede Korkut Kitabı"nın bazı bölümlerindeki olayların, Oğuzların Sır boyunda yaşadıkları zamanın hikayesini anlattığını düşünmüştür. Oğuz destanının kahramanları, Bayındır, Karaşık'ın isimleri Karatav taraflarında hala kullanılan yer isimleridir. İlginç bir durum da Kazak ve Oğuz destanlarının yapısı ve olayların gelişiminin benzemesidir. Genel olarak Türk destanlarında yaşlanmış anne-babanın (karı kocanın) çocukların olmaması, gelecekteki kahramanın doğuşundaki acayiplikler, erken büyümesi, kahramanlıkla evlenmesi ve düşmanı yenip sonunda halkın muradını yerine getirmesi Kazakların da, Osmanlı Türklerinin de destanlarında, halk edebiyatlarında sıkça karşılaşılan ve sürekli tekrarlanan olaylardır. Tarihi devirlerde çeşitli sebeplerle Türk halkları birbirlerinden uzaklaşmış olsalar da, sözlü edebiyat mirasının o eski yakınlığının korunduğuna bu kadar iyi örnek bulamayız. Demek ki, Korkut ismi, bütün Türk halklarının manevi birliğini sağlayan, onların geçmişte aynı yerleri ve kaderi paylaştığını, amaçlarının aynı olduğunu hatırlatan ve bizim bilmediğimiz çok sırlar saklayan bir olgudur. Yani, bütün Kıpçak halkları destanlarının önemli olaylarının, "Dede Korkut Kitabı"yla derin bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz.

Şimdi de uzaklık yüzünden ve asırlarca ilişkilerin kopması sebebiyle Kazak ve Türk dilleri arasında büyük farklar oluşmuştur. Eski devirlerde İse, dillerimizin birbirine daha yakın olduğunu Dede Korkut kitabı kanıtlamaktadır. Bu destanda, şimdiki Oğuz dillerinde olmayan, ama Kıpçak dillerinde kullanılan kelimeler bulunmaktadır. Bu, dillerin uzaklaşması ve yakınlaşmasının araştırılmasında ilginç bir örnek olabilir.

Zamanının dahi evliyası, bütün halkın değer verdiği akıl hocası Korkut'un doğup büyüdüğü devir hikayelerinin bir tek Kazaklar arasında korunabilmiş olması dikkat çekici bir noktadır. Kafkasya ile Küçük Asya'ya göç eden Oğuzlarda, Korkut'un biraz yaşlanıp, halka bilgece çözümler bulduğu devir bilinmektedir. Bu husus, Korkut Destanı'nın ilk kaynaklarının Sır Derya, Karatav Bölgelerinde oluşup, devamının ise Oğuzların yeni yerleştikleri yerlerde tamamlandığını göstermektedir. Kazaklar arasında Korkut hakkındaki efsane ve destanları bir araya getirip, böylelikle bir zamanlar bütün olan destanın kaybolan kısımlarını yerine koymak, araştırmacıların önemli bir görevidir. Ayrıca "Korkut Ata"nın bütün Türk halklarındaki nüshalarını yayınlamak, onların iç bağlantılarını incelemek, büyük ve zor bir ilmi çalışma olacaktır. Soyu bir, kardeş Türk halklarının dayanışmasının gelişip, kopmuş ilişkilerin tekrar kurulduğu bu dönemde, hepimizin ortak büyük mirasına gereken değeri vermenin hem ilim açısından hem de ortak değerler açısından büyük önemi olduğu şüphesizdir.

"Dede Korkut Kitabı"nda karşılaşılan "Korkut söylemiş" denilen deyimlerin çoğunluğunun, bugüne kadar Kazaklar arasında atasözü olarak yaşamış olması, kardeşlik duygularının kaybolmamış izleri gibidir. 'Tarih unutsa da halk unutmaz' sözünün anlamı budur. Bunun gibi benzerlikler, sadece komşu olarak yaşadıkları devre ait değil, Oğuz ve Kıpçak halklarının, onların içinde Kazakların aynı kök ve aynı soydan türemesinden kaynaklandığının kesin kanıtlarıdır. Fikrimizi kanıtlamak için örnekler verelim, "sönen yanmaz, ölen dirilmez", "eski düşman halk olmaz, eski pamuk ip olmaz", "kız anadan görmeyince örnek almaz, oğul babadan görmeyince öğüt almaz", "kendinden olmayınca kendinden doğmayan evlat olmaz", "kulan kuyuya düşerse, kurbağa kulağında oynar", "kendini beğenmişi Tanrım da sevmez", "kara eşeğin başına dizgin taksan da tulpar olmaz", "devletli oğlan ocağının kaynağı olur, devletsiz oğlan atasının mezarı olur", "yerin en güzel bitkisini geyik bilir", "gece kervanın geçtiğini serçe bilir", "nerde sulu yer olduğunu hayvan bilir", "saçları ağarmış baba, ak sütüne doyurduysa, çocuk emziren ana, değerli kardeşin güzeldir; büyük evin yanına kurulan çadır güzeldir" gibi atasöz ve deyimlerin aynı kökten geldiği şüphesizdir.

Korkut hakkındaki efsane ve şiirlerin anlamını inceleyip önemini kavramanın unutulmuş manevi zenginlikleri tekrar dirilteceği şüphesizdir. Uzun yıllar boyu, kültürel mirasları araştırmanın engellenmesi, tarihi öğrenmeye çalışanların "milliyetçi", "anti-komünist" diye sürgüne gönderilmesi, cezalândınlması halkı aptallaştırmanın yollarıydı. Kazak, Türkmen ilim adamları, yetmiş yıl içinde Korkut hakkında araştırma ve yazmak bir

yana, ismini söylemekten bile çekindiler. Bunun sonucunda Korkut hakkında eski sözlerin yazılmasına imkan bulunamadı. Ulu Ata hakkında herkesin bilmediği efsaneleri bilen insanlardan altın gibi değerli bir mirası tespit edememiz gerçekten çok üzücü.

Son yıllarda Korkut'un bestelerini arama, tespit etme ve tanıtma işleri canlanmıştır. Ünlü bilim adamı, Türkolog Auelbek Konuratbayev, Dede Korkut Kitabı 'nın Türkçe nüshasını Kazakçaya çevirmiştir. Korkut ismine duyulan büyük saygının bir ifadesi de, onun isminin Kızıl Orda Pedegoji Enstitüsü'ne verilmesidir. Bunların hepsi Kazakistan'da Korkut'u tanıma hareketinin daha da canlandığını göstermektedir. Genel olarak, bütün Türk halklarının edebiyatı, kültür ve sanatındaki ortak yönlerini daha iyi tanıtmak ve yaymak, genç neslin tarihi, geçmişi iyi bilmesi, kaybolmuş dayanışmayı geliştirip, kuvvetlendirmesi açısından önemli çözümler olabilir.

Bu noktada Kazaklar arasında "Köroğlu" eserinin ne kadar tanınmış ve sevilmiş olduğu da dikkat çekici bir noktadır. Halkların çoğunda Köroğlu eskiden de söylenirdi. Fakat onların içinde bu esere özel bir saygı gösteren halk Kazaklardır dersek yanılmış olmayız. Bugüne kadar Sır boyunda, Kara Kalpakistan'da "Köroğlu"nu sadece kendine özgü makamıyla söyleyen sanatçıların olması destanın halk hazinesi haline geldiğini göstermektedir...

Kazak halkı, bütün varyant nüshaları ile birlikte dört yüzden fazla destan yaratmıştır. Onların en seçkinleri, dünyanın entellektüel birikimine katkıda bulunacak özellikte hazinemizdir. Bunların en eski, ama hiç eskimeyecek olanının Korkut Ata hakkındaki efsaneler olduğunu gururla söylemekteyiz. Korkut'un binlerce yıl yaşamış ibret ve öğütleri, gelecekte de nice nesillere yararlı olacak manevi yadigar olarak kalacaktır.

ALTAY TÜRKLERİNDE ÇOCUĞUN DOĞMASI VE DOĞUM GÜNÜ KUTLAMALARINA DAİR BAZI İNANIŞLAR

İbrahim DİLEK

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arş.Gör.

Altay Türklerinin inanışına göre tabiattaki bir çok varlığın (ateş, su, ağaç, dağ,...) "ee"(iye) denilen ve fiziki olarak insan, umumiyetle de kadın şeklinde tasavvur edilen bir sahibi veya koruyucu ruhu vardır. Şamanist inanca sahip olan Altay Türklerinin bu inanışının izlerini Anadolu'da da görmek mümkündür. Mesela Toroslarda yaşayan Türkmenler için "suların ve dağların sahipleri daima bir anadır. Zamantı Çayı'nın sarı saçlı, gök gözlü kızı da bu meyandadır. Senede bir gün delikanlı kurban isteyen bu kız, çayın hakiki sahibi yani anasıdır (1).

Altay Türkleri tarafından varlığına inanılan "ee"lerden en üstün olanlarından bir tanesi "ateş eezi"dir. O bütün eelerden daha arı olup otuz veya kırk başlı, altın giyimli, parlak yüzlü bir kız olarak düşünülür. Altay Türkleri ona "ot-one" veya "kıs-ene" adını verirler. "Ot eezinin" ailenin bir parçası olduğuna inanırlar. Bu sebeple gece eve ateş istemeye gelen kişiye ateş verilmez (2),

Çocukların ve kadınların koruyucu tanrısı ise Umay'dır. O ak sarı saçlı, ak sarı simalı ve ak giyimli bir kız olarak tasavvur edilir. Umay kadınlara çocuk doğururken yardım eder. Çocuk doğduktan sonra ise onu kötü ruhlardan korur. Umay'ın Altay Türkçesi'ndeki diğer adları ise şunlardır: "May-ene, Payana, Bay-ene"(3), Umay'a verilen bu adlar onun anaçlığını ve kutsallığını ifade edilecek tarzda seçilmiştir.

Altaylılarda bir kadının doğum saati yaklaşınca çadırın tam ortasında ateş yakılan yere bir direk yerleştirilerek ona bir urgan bağlarlar. Bu urganın bir ucu duvara bağlanıp lohusanın koltukları altından geçirilir. Kadın çok ızdırap çekmeye başlarsa albastı yahut alkarısı denilen kötü ruhun lohusaya musallat olduğuna hükmederler(4). Alkarası veya albastıya dair Anadolu'da da muhtelif inançlar mevcuttur.

Altay Türklerinde kadın doğuracağı zaman "bütün akrabalar yurt adı verilen çadırın içinde toplanır, erkekler dışarıda kalır. Yurtun haricinde bulunan erkeklerin vazifesi, herhalde civardaki fena ruhları kovmak olsa gerektir, çünkü kadın ağrısı başlar başlamaz korkunç bir gürültü koparark yurtun etrafında koşmaya başlar ve tüfek patlatırlar. Bu gürültü çocuk doğuncaya kadar devam eder"(5).

Doğumdan sonra çocuğun doğduğu eve gelen akrabalar ve diğer insanlar, anne ve babaya "bu çocuk gerekli mi? gereksiz mi?" diye sorarlar. Eğer doğan çocuk kız ise gereksiz, erkek ise gerekli cevabı verilir. Çocuk için toy yapılmadan önce çocuğun göbeği kesilir. Düşen göbek **"kulca"** adı verilen bir küçük torbanın içine konularak çocuğun beşiğinin

üstüne asılır. Kulcanın asıldığı iplerin bir yanına ak, diğer yanına gök renkli kıyralar (bezler) bağlanır.

Çocuk doğunca ise babası, annenin dolayısıyla çocuğun daha iyi beslenmesi için ava çıkar. Bu olaya Altay destanlarında da rastlanmaktadır. Mesela, "Ak-Tayçı" destanında Ak-Bökö oğlu olunca şu dileklerle ava gider.

Kış Karazı adala
Uulıma çuu ededim
Kiyik semizin adala
Balamdı cuula azıraydım (6)

Samurun karasını avlayarak
Oğluma kundak bezi yapayım
Geyiğin semizini avlayarak
Çocuğumu yağla besleyeyim

Aynı durum "Ak-Çabdar Attu Altın Bokö" adh Altay destanında da görülür. Bu destanda uzun zamandan beri çocuğu olmayan Altın Bökö bir erkek çocuğu olunca deniz gibi içki, dağ gibi et yığarak bir ziyafet düzenler ve iyi avcıları oğlunun ihtiyaçlarını temin için ava çıkarır. Bu bölüm destanda şu şekilde anlatılır.

"Azırgan canıs uulıma
Çuu ededim
Kara kiştin terezı kerek,
Caş balama soordıratım,
Kiyik annın çiligi kerek" dedi(7)

Besleyeceğim tek oğluma
Kundak bezi yapayım.
Kara samurun derisi gerek
Küçük çocuğumun emmesi için
Geyiğin ilği gerek" dedi

Altay Türkleri çocuk doğduktan sonra onu beşiğe koymadan önce evi, kutsal ağaçlardan sayılan arçınla tütsüler ve süt* saçarlar. Bu arada Umay'a da alkış sözler söylenir(8). Hatta "yeraltının elçileri" diye adlandırılan kötü ruhların çocuğa zarar vermemesi için şu şekilde tedbir alınır. "Çocuğun anne ve babası uyurken veya evden uzak bir yerde iken akrabalardan birkaç kişi gelerek çocuğu kaçırarak yerine yapma bir bebek bırakırlar. Bir süre sonra bunun farkına varan anne ve baba çocuğumuz öldü diye ağlaşarak beşiğe bırakılan bebeği gömerler. Bundan sonra çocuğu kaçıran akrabalara içki götürülerek çocuk geri alınır"(9). Bu yalnızca Körmös'ü (şeytan) kandırmak için oynanan bir oyundur. Ayrıca yine kötü ruhlardan bilhassa Körmös'ten çocuğu korumak için ona bir takım kötü adlar takılır. İyt-Kulak, Camanuul, Tenek, Çıçkan (10) ... Bu şekilde çocuğa "yeraltı elçilerinin" yaklaşamayacağı düşünülür.

Çocuk beşiğe konduktan sonra beşiğe kızıl bir bez bağlanır ve beşiğin yanına ok, yay, kamçı, çubuk... bırakılır(11). Bu hareketin amacı, çocuğun savunmasız olmadığını kötü ruhlara göstermektir. Bundan sonra Umay'a şunlar söylenir.

Közi camanga körgispe
Küüni camanga tiydirtpe

Gözü kötüye gösterme
Gönlü kötüye dokundurtma

Çocuğa ad olarak ise ya doğumdan sonra eve ilk gelen kişi çocuğa bir ad verir. Bu ad veren kişiye de anne ve baba tarafından çeşitli hediyeler verilir(12). Çocuğu görmeye gelen kişi eğer yakın bir akraba ise elbisesinin düğmelerinden bir tanesini sökerek çocuğun beşiğine bağlar(I3). Bu çocuğun rahat ve sağlıklı büyümesi için bir dilektir, bu arada akrabaların getirdiği hediyeler mutlaka gümüş olmalıdır, altın hediye kabul edilmez, Getirilen hediyeler çocuğun yatağının altına bırakılır.

Doğan çocuk eğer kız ise ona toy yapılmaz. Yalnızca erkek çocuk doğduğunda toy yapılır. Çocuk büyükbaba ve büyükannenin ilk erkek torunu ise çocuğu onlar alır, büyüttükten sonra ergenlik çağında çocuğu tekrar anne babaya geri verirler.

Altay Türkleri çocuğun herhangi bir hastalığa yakalanmaması için de anlamı iyi olan adlar vermeye dikkat ederler. Mönküley, Solom, Tan-Colmon, Sümer... bununla birlikte aile uzun bir zaman sonra bir erkek çocuğuna veya aynı şekilde bir kız çocuğuna sahip olsa tersine bir durum olarak kızlara erkek, erkeklere de kız adı veriliri (14). Bu tarz ad verme, çocuğu nazardan ve şer güçlerden sakınmak için alınan bir tedbir olarak düşünülmektedir. Çocuğa verilen bazı adlar ise doğum yeri ve zamanıyla ilgilidir. Ozoloy, Oray, Tuyka, Udaan, Erleçi, Ursu, Çarak,(15)... Bazen de çocuğa yaşlılar ad verir. Bu durum "Kan Kapçıkay" adlı Altay destanında da geçmektedir. Destanda; "Kağan Kara-Bökö ava çıkar. O avda iken oğlu olur. Kara-Bökö oğluna ad vermek için ziyafet düzenler. "Bu bölüm destanda şöyle anlatılır:

Kara-Bökö aydıp turat
"Ce menin canıs uulum çıgarda
Adın adaar toy, corgıl ederin" dedi

...Kara-Bökö konuştu:
"Benim tek oğlum doğduğu için
Adını koyarken düğün, eğlence yapalım. "dedi.

...Cuulgan kalık ortodon Bir kargan
emegen çıkıp, Kayman bir biçik
çıkarala, Kıçırıp mınayda aydat(16)

... Toplanan halkın içinden
Bir yaşlı erkek çıkıp,
Koynundan bir kitap çıkarıp,
Okuyarak, şunları söyledi:

...İhtiyar, kitapta doğan çocuğun Altay üstündeki altmış kağanın başçısı ve Erlik-Biy kadar güçlü olacağını isminin ise Kan- Kapçıkay olduğunu okur. Böylece çocuğa Kan-Kapçıkay adı verilir.

Altay Türkleri toplum hayatlarında olduğu gibi, çocuğun hayatının önemli anlarında da alkış sözler söylerler. Mesela çocuğa ad verilirken söylenen alkış sözlerden bir tanesi şöyledir:

Cakşı cürüm sürzin
Carıngıda cıktırbas,
Bökö bolzın.
Caaktugaayttirbas,
Çecen bolsın.
Cüs caş caşa,
Cügürük ata min!(17)

İyi hayat yaşasın.
Güçlüye yenilmez,
Boğa olsun.
Yanaklıya söyletmez.
Tatlı dilli olsun.
Yüz yaş yaşa(sın)
İyesi yüce olsun!

Çocuğa elbise giydirirken ise şu alkış sözler söylenir.

Cakazı maylu bolzın,
Edegi poktu bolzın.
Aldında edegine bala bassın,
Kiyin edegine mal bassın.
Eezı mönkü bolzın!(]8)

Yakası yağlı olsun,
Eteği boklu olsun.
Önce eteğine çocuk bassın,
Sonra eteğine mal bassın.
İyesi yüce olsun!

Altay Türklerinde doğum günü kutlamaları ise doğulan günün on ikinci yılının sonunda, on üçüncü yılın başında kutlanır.Bundan sonra 25, 37, 49, 61 ve 73. yaşlar doğum günlerinin kutlanıldığı yaşlardır.** Bu günlerde kişi temizlenip, yıkanır, Temiz yeni elbiseler giyer. Altay Kuday'ına, Burkan-Kuday'ına şükreder. Kişi bu günde elbisesine yeni bir düğme*** takar. Bu yeni bir yaşa girdiğinin işaretidir. Ayrıca yeni bir kaseyi ağzına kadar sütle doldurarak, sonuna kadar içer. Yıl bitince ise taktığı yeni düğmeyi ve süt içtiği kaseyi oğluna veya bir yakınına hediye eder(19).

DİPNOTLAR

1. İ. Rıza YALGIN, "Su, Ağaç, Dağ, Taş Hakkında İnanışlar", **Türk Folklor Araştırmaları,** İstanbul 1949, s;59
2. S.SURAZAKOV, **Altay Folklor,** Gorno Altay 1975, s:35
3. K.UKAÇİNA, E.YAMAYEVA, **Altay Alkıştar,** Gorno Altay 1993, s:35
4. Abdülkadir İNAN, **Şamanizm,** Ankara 1954, S.169
5. W.Radloff, **Sibirya'dan 2,** Çev. Prof Dr. Ahmet Temır, İstanbul 1994, ş.71
6. Altay Baatırlar, Gorno Altay 1959, Cilt:2, s:69
7. Altay Baatırlar, Gorno Alta 1974, cilt 8,s:55
   *Süt, Altay Türklerinin özel günlerindeki kutlamalarında önemli bir yere sahiptir. Altaylılar tarafından yeni yıl bayramı olarak kullanılan "Çaga Bayram" kutlamalarında da süt saçılır. (bkz.K. E. Yamayeva UKAÇİNA, **Altay Alkıştar,** Gorno Altay 1993, s.61) Benzer durum Nogay Türklerinde de görülür. "Nogaylar Nevruz Bayramı kutlamalarında evlerinde yemek yapmazlar; Köy kenarına çıkarak sadece getirdikleri sütleri içerler. İnekler ve develer sağılarak çevredekilere süt dağıtılır. Birbirlerine sütle saygı gösterisi yaparlar. Bayram yemeğine en yaşlı kişinin duasıyla başlanır. Sütü alan kişi iki eliyle tası tutarak güneşe bakar. Der ki; "yere sıcaklığını versin, vaktinden önce kavurtmasın," diye dua eder. Bir kaç süt damlasını yere damlatır. Sütten biraz içerek çevresine dağıtır. (bkz: Yay.Haz. Sadık TURAL , **Nevruz,** AKM Yay, Ankara 1995, s:235).
8. K. UKAÇİNA, E. YAMAYEVA, **a.g.e.** s.93.
9. S. SURAZAKOV.a.g.e., s: 93:
10. **a.g.e**, s:44.
11. **a.g.e**, s:44.
12. **a.g.e**, s:46.
13. K.UKAÇİNA, E. YAMAYEVA, **a.g.e,,** s:96.
14. M.A. MUYTUYEVA, T.H.. TUDUNEVA, M.V. EKEYEVA, **Altay Kakktm Attan,** Gorno Altay 1993, s.8.
15. **a.g.e**., s. 12.
16. Altay Baatırlar, Gomo Altay 1974, Cilt:8, s. 10-11.
17. K.UKAÇİNA, E. YAMAYEVA, **a.g.e**., s.96,
18. **a.g.e**., s:97
    ** Altay Türklerinden Aronay Beştinova'dan aldığımız bilgiye göre, inanış gereğince kişi 73 yaşından sonra artık başka birinin hayatını yaşar. Onun için bu yaştan sonra yaş günü kutlanmaz.
19. K.UKAÇİNA, E. YAMAYEVA, **a.g.e**., s.9
    *** Elbiseye yeni düğme takma adeti Altay Türklerinde yeni yıl bayramı olarak kutlanılan "Çağa Bayramı" kutlamalarında da görülür. Bu bayramda elbiseye takılan yeni düğme ise yeni bir yıla girildiğinin işaretidir.

ORTA ASYA TÜRK KÜLTÜRÜNDE İŞANLIK GELENEĞİ

Dr. Ali Abbas ÇINAR

Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü

İşan; din alimi, tarikat büyüğü, yol gösterici demektir. Ferid Develioğlu işan kelimesinin anlamını "Türkistan'da ve İdil havzası Türklerinde 'sufı, keramet sahibi, veli manalarında, ulema ve şeyhlere verilen bir ünvan" şeklinde açıklamaktadır(l). Sovyet öncesi dönemde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarında din ile ilgili kurum ve kuruluşların yapılandırılması, düzenlenmesi, biçimlendirilmesi ve yönetimi işanlar tarafından veya işanların yol göstericiliğinde gerçekleştirilmiştir.

"Türkiye ve Kazak Türklerinde At Kültürü" konulu doktara tezime materyal sağlamak üzere Orta Asya'ya gitmeye karar verdiğimizde konuyu sayın Namık Kemal Zeybek'e açmış, yardımlarını istemiştik. Sayın Zeybek bize tavsiyede bulunmuş, Türk kültür hayatı içinde önemli bir yeri olan işanlık geleneğinin araştırılmasının yararlı olacağını belirtmişlerdi. Bu çerçevede Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da 4-31 Ağustos 1995 tarihleri arasında yaptığımız araştırmada bu gelenek hakkında bazı tesbitler gerçekleştirdik. Bu makale yapılan tesbit ve gözlemleri içermektedir.

Orta Asya'daki işanlık geleneği Türkiye'deki dedelik (babalık), şeyhlik geleneğine büyük benzerlik göstermektedir. İşanlar Orta Asya Türk cumhuriyetleri ve topluluklarında geçmiş yüzyıllarda büyük işleve sahip olmuşlardır. Bunlar kendilerine "ak süyek" demektedirler. "Ak süyek (ak kemik)" ak soy anlamına gelmektedir. İşanlar, soylarını Türkiye'deki Alevi dedeleri gibi Hz. Muhammed'e, Hz. Ali'ye bağlamaktadırlar.

Bir kişinin "işan" olabilmesinin ilk şartı "ak süyek"ten gelmesi, ikinci şartı ise din uleması olmasıdır. İşanlık bir isim değil sıfattır. Tasavvuf ehlinin geldiği mertebedir.

Bunlar iki kütleye ayrılmaktadırlar: Hocalar ve seyitler. İşanlık soydan, kandan gelir. Ak süyekten olmayan birinin İşan olması mümkün değildir. Ak süyekten gelen bireylerin tümünün işan olması da mümkün olamamaktadır. İşanın şeriatın kurallarını yerine getirmesi, tarikatın inceliklerini bilmesi ve uygulaması, marifet ehli olması, dini bilgiler yanında müspet bilimlerden de anlıyor olması beklenir. İşanın en belirgin özelliklerinden biri de "keramet göstermesi"dir. Keramet sahibi olmayan kişiler işan olamazlar. Belli bir yaşa gelen işan, erkek evlatları arasında işanlık yapabilecek niteliklere sahip birini kendine halef tayin eder, öldüğü vakit yerine seçtiği evladı işan olur. Kadınlara işanlık görevi verilmez. İşanlar kendilerini peygamber soyuna dayandırdıklarından "ak süyek"ten başka herhangi bir boya kız vermezler. Bu töre yüzyıllardan beri

süregelmektedir. Öte yandan "ak süyek" bir kızın, başka boylardan gençlere gönül vermesi de sosyolojik ve psikolojik sebeplerden mümkün olamamıştır.

Töreyi bozan olursa ailesi, akrabaları ve çevresi tarafından dışlanmış, "düşkün" kabul edilmiştir. İnsanlar yaşadıktan çevrenin sosyal kânunlarına riayet etmişlerdir. Sovyet sisteminde bu yapıda bazı değişmeler olmuş, eskiye nazaran başka boylarla evlilik yapabilme durumu mümkün olabilmiştir.

Dışarıdan kız alınmasına ise nadiren rastlanır. "Ak süyek"in bozulmaması, kanının temiz kalması için bu zorunlu görülmektedir. Bu töre ve kurallar sistemi Türkiye'de de Alevi dedeler ve şeyhler arasında Cumhuriyetten önce sıkı bir kural olarak uygulanmaktaydı. Günümüzde ise sanayileşme, buna paralel olarak kentleşme olgusunun gelişmesi, öğrenim durumunun belirgin bir dereceye yükselmesi, feodal yapının çözülmesi sonucu bu yapıda büyük değişmelerin meydana gelmesini hazırlamıştır. Bununla birlikte gelenek bazı bölgelerde çeşitli biçimlerde varlığını sürdürmektedir.

İşanlık geleneği bu anlamda muhafazakar bir yapıya sahiptir.

İşanlık soydan geldiği için herhangi bir din aliminin okuyarak işan olması mümkün değildir.

İşanlar şeriatten ziyade, kendilerini tarikat ile ilgili hükümleri düzenlemekle yükümlü görmektedirler.

İşanlar, şer'i kurallara da uymaktadır, namaz kılmaktadırlar. İşanlardan imam veya müezzin çıkabilmektedir.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nden en çok Özbekistan'da örgütlü bulunan işanların her birinin belirli müritleri olmuştur. İşanların herbirine bağlı köy veya köylerin varlığından söz edilmektedir. Bu müritlerden (mürşid-i kamil) doğan çocuklar da babaları gibi aynı işana veya onun evlatlarına bağlı olmaktadırlar. Bu sistem yüzyıllarca devam etmektedir.

İşan her yıl iki defa gelir. "Pata (Fatiha)" verir. Evinin geçiminin huzurlu, sofranın bereketli, ev halkının sağlıklı olmalarını diler. Halk, işana, Türkiye'de dedeye verilen "Hak'ullah" gibi hediyeler verir, İşan geldiğinde kendisine koyun ve benzeri hayvanlar kesilir, kendisi en iyi biçimde ağırlanır. Çocuktan hasta olanlar, yaşamayanlar çocuklarının sağlığa kavuşması için işana müraacat ederler. Prof. Dr Malik Muradoğlu'nun bildirdiğine göre kızı olmayan veya ağır hasta olan biri, çocuğunun yaşaması durumunda bazı hallerde onu "nezir kılar", yanı kızının iyileşmesi halinde, onu sağaltan işana vereceğini vaad eder ve sözünde durur. İşan köydeki davaları, hukuki problemleri çözer. Özbekistan Bilimler Akademisi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Said Alimov'dan yaptığımız derlemeye göre işanlar büyük saygı görür, onların diledikleri kabul edilir. Buna göre kendisinin de doğduğu yer olan Semerkand, Payazık ilçesi, Çirabat köyüne 16.8.1995 tarihinde Karşıhan Ömerhanoğlu adında 77 yaşlarında bir işan gelir. İşan geldiğinde köylüler onu saygıyla karşılarlar. Büyük bölümü kendilerini kamçılatmak ister. Burada "kamçı" aracılığıyla temas büyüsü sağlanır, İşandaki güç ve kudret kamçı aracılığı ile vurulan kişilere geçeceğine inanılır. Kamçının yedi göbekten beri ailede olduğu ifade edilmektedir. İşan ayrıca insanların sırtını elleriyle sıvazlar, "Bu benim elim değil, Hz. Ali Şir-i Hüda'nın elidir" der. Deli olduğuna inananların kırk gün "halhane (Halvethane)"de bağlandıkları olmuştur.

Halkın evliyalara olan muhabbeti, Sovyet döneminde de gizli şekilde, özellikle köylerde sürmüştür. Geleneği özellikle kadınların yürüttüğü anlaşılmaktadır. Yesevi'nin yeğeni olduğu söylenen Taşkent'teki Zengi Ata türbesinde derleme yaptığımız Türkmenistan'lı Özbek Türk'ü Bibisere Halfa'dan edindiğimiz bilgiye göre, yaşamakta oldukları Türkmenistan'ın Daşoğuz ili Kırkyılık kasabası'nda bu geleneği gizlice sürdürmüşlerdir. Bibisere Halfa'nın atatan da işan soyundandır. Kasabanın nüfusunun büyük çoğunluğu işanlardan oluşmaktadır. Kadınlar her çarşamba günü "Müşkilikşad" denilen kitabı okumakta, salavat getirmektedirler. Ramazan ayında "Mevlid-i Nebi" bir ay boyunca okunmakta, salavat getirilmektedir. Yapılan zikre "cer" denilmektedir. Cer'de Yesevi'nin hikmetleri okunmaktadır. Türkmenistan'da Orta Asya'daki evliya türbelerini ziyaret etmekte olan Bibisere Halfa başkanlığındaki bir otobüs dolusu kadın, ricamız üzerine Taşkent'teki Zengi Baba türbesinde bir "cer" töreni gerçekleştirdiler.

"Cer'e" giren müritler, birbirinin ellerinden tutarak bir halka oluşturuyor, rükû halinde duruyor, hep bir ağızdan devamlı olarak "La ilahe illallah" diyorlar. Halkanın ortasında "halfa (halife)" yer alıyor. Buna "başkaruvçı (başlatıcı)" deniliyor Cer ayakta başlıyor, dize geliniyor, fakat halka biçiminde sürüyor. Sonra tekrar ayağa kalkılıp devam ediliyor. Bu sırada "başkaruvçı" Yesevi'nin hikmetlerini dile getiriyor. Diğer kadınlar, hikmetler söylerken hep bir ağızdan "Allah Allah" diyerek kendilerinden geçiyorlar. Eller birbirine kenetli olarak bir öne, bir arkaya gidip gelirken zikir yürütülmüş oluyor.

İşanlık geleneği Orta Asya Türk dünyasında en çok Özbekistan'da varlık göstermiştir. Ruslara karşı verilen mücadelelerde işanların büyük işlevleri, örgütlü muhalefetleri olmuştur. Güney Kazakistan (Çimkent, Canbıl, Tâldıkorgan), Orta ve Güney Kırgızistan (Oş, Narın, Talas), Orta ve Doğu Özbekistan (Fergana, Andican, Namangan, Nurata, Taşkent, Semerkant, Buhara), Kuzey Türkmenistan (Daşoğuz, Çarçöv) bölgelerinde "ak süyek uruğu"nun nüfusunun yoğun olarak bulunduğu yerleşim alanları olduğu veya geleneğin etkili bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kazakistan'ın Çimkent iline bağlı Türkistan (Yesi) şehrinde derleme yaptığımız Amal Hoca da, soylarının Hz. Ali'ye dayandığını söylemekte, ancak işanlığı, keramet ehli olmadığı ve yeterli dini bilgisinin bulunmadığı gerekçesiyle kabul etmemektedir. Amal Hocada soy şeceresi bulunmaktadır. Bu şecere, Arap harfli olup Kazak Türkçesiyledir. Şecere iki ayrı zamanda kaleme alınmıştır. Şecerenin ilk bölümü 1878 yılında çeşitli kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu bölümde 31 kişinin adı geçmektedir. Bu bölüme düşülen notta şöyle denilmektedir: "31 ata 1878 yılında kaleme alınarak belgelendirildi. Bundan sonra da Hz. Ali evlatlarının şeceresini İslam Dini'nin geliştiricisi büyük hocalar yazacaklardır" denilmektedir. Şecerenin ikinci bölümü ise 1907'de yazılmıştır Bu bölüm Hüseyin Hoca, Salih Hoca ve Mahdum Hoca ile Gali İşan tarafından kaleme alınmış ve şecerenin doğru olduğu ifade edilerek mühürlenmiştir. Sözkonusu şecere şöyledir:

"Hocalardan Dört Mühür Basıp Sendirilgen Şeceresi:

1.Hz. Ali
2.Hz. Hüseyin-Hz. Hasan
3.Zeynelabidin
4.Muhammed Bakır
5.Muhammed Sadık
6.İşan Muhammed Kazım
7.Musa Gali
8.Seyyid Abdullah Abzal
9.Seyyid Ahmet
10.Seyyid Hasan
11.Seyyid Celaleddin
12.Seyyid Kemaleddin
13.Emir Divana
14.Hocam Divana
15.Burhan Hoca
16.Celaleddin
17.Mahtum Şeyh
18.Mahtum Azar
19.Şemseddin Hoca
20.Mevlana Muhammed
21.Nasreddin Hoca
22.Seyyid Ahmed Hoca (Türkistan)
23.Emir Şaraf
24.Seyyid Cağıpar (Cafer) Hoca
25.Seyyid Ahmed Veli
26.Seyyid Muhammed Veli
27.Seyyid Hüseyin Şeyh
28.Şaker Şeyh
29.Gedey Şeyh
30.Melle Şeyh-Kerim Şeyh
31. İşan Aziz Hoca
32.Rahman Hoca
33.Gazi Hoca
34.Malik Hoca
35.Badamkul Hoca
36.Bazar Hoca
37.Ezikul Muhammed Hoca
38.Kulbay Hoca
39.Boran Hoca
40.Kalınbat Hoca

Şecerede 42 ata belirtildikten sonra Kalınbat Hoca'nın ve Cumadullah Hoca'nın adları verilmektedir. Kendisi ile görüştüğümüz Amal Hoca (76 yaşında), Kalınbat Hoca'nın torunu, İbadullah Hoca'nın oğludur.

Öte yandan soylarını Hz. Ebu Bekir'e dayandıranlar da bulunmaktadır. Bunlar genel olarak "hocalar" tarifesinden olanlardır. Ak süyekten gelen ve Türkistan'da yaşamakta ve imamlık yapmakta olan Bektöre Ibadullayev bunlardan biridir. Bektöre Ibadullayev'deki şecere şöyledir:

1.Ebu Bekır-ı Sıddık
2.Arslan Baba
3.İmam Cafer
4.Bayazıt-ı Bestami
5. Şeyh Ebu Hasan
6.Ebu Ali Farsi
7.Hoca Yusuf Hemedani
8.Hoca Arif Rüykeri
9.Hoca Nakşibendi
10.Mevlana Yakubi Şarki
11.Hoca Abdullah
12.Mevlana Zahid
13.Mevlana Derviş
14.Hoca İmkani
15.Hoca Ban
16.Hoca İşan Rabbani
17.Hoca Said
18.Mevlana
19.Hoca Musa

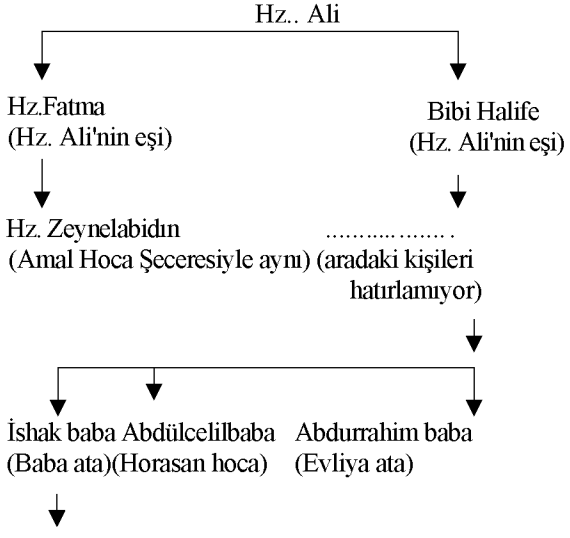
20.Halife Sıddık
21.Halife Hüseyin
22.Halife Ebusattar
23.Ebu Salih
24.Muhammed Emin
25.Bek Muhammed

Taşkent'te, Kökeldaş Medresesinde tanıştığımız ve burada yaşamakta olan 70 yaşındaki Tursun Abidinkocaoğlu da elinde 34 kişiden oluşan bir şecere olduğundan söz etmektedir. Prof Dr.Malik Muradoğlu ile ziyaret ettiğimiz bu medresede öğrencilerin yetişmesine yönelik 40 oda (derslik) var. Her odada yaklaşık 25 kişi öğrenim görebiliyor. Ağustos ayında medresede restorasyon çalışması yapılmaktaydı. Bu çalışmayı yine işan soyundan olduğunu söyleyen İkmal İkramov koordine etmektedir.

Tursun Abidinkocaoğlu'nun elindeki şecereyi ısrarımıza rağmen göremedik. Onun verdiği bilgiye göre elindeki şecere şu şekilde oluşmaktadır.

1.Hz. Ali
2.İmam Hüseyin
3.İmam Cafer
4.İmam Talip
5. Seyit Kemalettin
6.Seyit Cemalettin
7.Musa Hoca işan
8. Nureddin Hoca İşan
9. Seyit Gazi
10.BasitHan
11. Ahmet Hoca
12.Musa Hoca
13.Abidin Hoca
14.Tursun Hoca (Tursun Abidin Kocaoğlu)(2).

Soyları Hz. Ali'ye dayandıran Türkistanlı (Kazakistan) halk şairi Abdulkarim Manapov ise daha değişik bir şecereden bahsetmektedir.

(8 veya 10 atadan sonra)

Manapov, İshak Baba (Baba Ata)'ya dayananlara seyitler, Abdülcelili Baba (Horasan Baba)'ya dayananlara "Hocalar" uruğundan Bektöre İbadullayev'in tersine Hz. Ali'ye dayandırmaktadır. Burada dikkati çeken nokta Yesevi'nin de seyitlerden sayılmasıdır. Türkiye'deki seyitler de Yesevi'yi "pir"leri kabul etmemektedirler. İshak Baba'nın kabri / makamı Kazakistan'ın Çimkent İlinin Sazak İlçesinde Abdül celil Baba'nın kabri / makamı Kızılorda ili Canakorgan ilçesinde, Evliya Ata'nın kabri / makamı Cambıl'dadır. Cambıl ilinin eski adı Evliya Ata adını taşımaktadır. Manapov, atalarının Abdülcelil Baba'ya uzandığını ifade etmektedir.

Orta Asya'da tarih boyunca güçlü işanlar olmuştur. Bunlar halk üzerinde büyük etkiye sahip oldukları için mevcut sistemlerinde vazgeçilmez unsurları olarak tarihin birçok döneminde önemli işlevlere sahip olmuşlardır.

İşanlara sadece köylülerin değil, okumuşların da kısmen de olsa inandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Bilimler Akademisi Dil Enstitüsü Bölümü Öğretim üyesi Doç. Dr. Rezzak Rafiyev de Buhara'da bir işana gittiklerini, kendisinin işana muska yazdırdığını, kayınvalidesinin ise efsunlandığını ifade etmektedir. İşanların adlarının sonuna "han" ifadesini koşmaları gelenektendir: Alihan, Özbekhan, Mırathan, Bayramhan, vb.

İşanlar hep olumlu değil, olumsuz olarak da anılmışlardır. "İşanın dedim eşeğimden ayrı kaldım" veya "İşanın karnı beştir/ Biri hemişe (daima) boştur" biçimindeki ata sözleri buna örnek sayılabilir. Ancak bunlar belirleyici olmaktan uzaktır.

Orta Asya Türk dünyasında pek çok şahsiyet evliya mertebesinde değer görmekte, türbeleri huşu içinde ziyaret edilmektedir. Bu türbelerden bazıları, kişilerin kabri başka yerde olsa da, makam olarak değer görmektedir. Türbe veya makamların en çok bulundukları yerler ve ziyaret edilenler şöyle sıralanabilir.

Ülke	**Şehir**	**Türbe/Makam**
Özbekisan	Buhara	Mir Kulal
Özbekistan	Buhara	Bahaeddin Nakşibend
Özbekistan	Buhara	Müşkülükşad
Özbekistan	Buhara	(Nakşibend'in teyzesi)
Özbekistan	Nurata (Gazgan'da)	Hz Ali Şah-ı Merdan
Özbekistan	Nurâta (Dumbolat'ta)	Hz.Hasan-Hz. Hüseyin

Özbekistan	Nurata(Dumbolat'ta)	Muhammed Hanefi
Özbekistan	Semerkant	UlugBek
Özbekistan	Semerkant	Şeyh Üzinde
Özbekistan	Semerkant	Emir Timur
Özbekistan	Semerkant	İmam Buharı
Özbekistan	Savat	Yusuf Hemedani
Özbekistan	Taşkent	Zengi Ata Türbesi.
Özbekistan	Taşkent	Barak Han Medresesi
Kazakistan	Türkistan	Hoca Ahmet Yesevi
Kazakistan	Otrar	Aslan Baba
Kazakistan	Sayrara	İbrahimAta Karasaç Ana (Yesevi'nın anne ve babası)
Kazakistan	Cambıl	Evliya Ata
Türkmenistan	Daşoğuz	Aşık Aydın Pir
Türkmenistan	Merv	Sultan Sancar

Yaptığımız gözlem, görüşme ve araştırmalara göre işanlar Türklerin eski dinlerinde belirli bir işleve sahip olan kam, ozan bahsi veya alperen tipinin günümüzdeki temsilcileridir. Bunlar hastalıkları sağaltmakta, efsun yapmakta, muska yazmakta, her türlü problemi çözmeye çalışmaktadırlar. Dinsel ve büyüsel güçle dolu olduğuna inanılan bu insanlara İslamiyet'in tarikat yönü daha yakın gelmiş, şeriattan ziyade tarikatı esas almışlardır. Dünyaya bakış açıları da bu çerçeveden olmaktadır.

" Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1982, Doğuş Matbaası, s. 560.

' Kaynak kişi elindeki şecerenin 34 kişiden oluştuğunu bildirmesine rağmen sadece 15 kişiyi hatırlayabilmektedir.

BİR ORTA ASYA GELENEĞİ KOÇ-KOYUN HEYKEL MEZARTAŞLARI

Timur SİLİ

Tarih Araştırmacısı

Mezartaşlarının Tarihi Önemi

Mezartaşları bir milletin menşeini, örf ve adetlerini, inançlarını, yayıldıkları coğrafya üzerindeki kültürel münasebeti sağlayan çok önemli birer belge hüviyetini taşırlar.

Şayet, mensup olduğumuz milletin sanat zevkini, kültür tarihini, inançlarını öğrenmek istiyorsak, mezartaşlarına sahip çıkmalı ve onların gelecek nesillere intikalini sağlamalıyız. Bugün Orta Asya'daki soydaşlarımızla fiziki bir münasebet kurmamız tam anlamıyla mümkün olmuyorsa da, Anadolu'daki mezartaşları ile Orta Asya'daki ve Azerbaycan'daki mezartaşlarının şekil ve mahiyet bakımından hemen hemen aynı olması, onlarla bizi "kültür köprüsünde" buluşturmakta, konuşup koklaştırmakta ve hasret gidermemize vesile olmaktadır.

Mezartaşları, "kültür tarihimizin" sadece bir halkasıdır. Bununla beraber doğanın, insan elinin ve bazı Türk aydınının "Milli Kültürümüzde" yarattığı tahribat dikkate alınırsa, ne denli önem taşıdıkları daha iyi anlaşılır. Bugün dağınık bir halde bulunan kültürümüzün halkalarını bir araya getirmenin ve "Türk kültür zincirini" yeniden teşkil etmenin, bu milletin "bekası" açısından ne kadar hayati bir mesele olduğu bilinmelidir. Bilhassa, alemin bin bela olup, Türk dünyasının başına üşüştüğü şu günlerde, "tenhalarda gezip iz belli etmeden" dünya coğrafyası üzerindeki soydaşlarımızla tarihi, kültürel ve siyasi münasebetlerimizi geliştirmeli ve bunu bir devlet politikası haline getirmeliyiz. Aksi halde XXI. yy.'ın arefesinde husule gelecek olan siyasi gelişmelerden yeterince istifade edemiyeeeğimiz gibi, çok önemli tarihi bir fırsatı da kaçırmış oluruz. Gene bilinmelidir ki; XX. yy.'ın başlarında hapsedilmiş olduğumuz Anadolu coğrafyası ile Türk dünyası arasındaki ekonomik, kültürel ve siyasi münasebetlerimizi geliştirimezsek, bu milletin geleceğini karanlığa itmiş oluruz.

Son zamanlarda Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi, "Ahlat Mezartaşları" üzerinde de ilmi çalışmalar yapıldı. Sonuçta, Ahlat Mezartaşlarının Türk ve İslam dünyasının en büyük tarihi mezarlığı olduğu belgelendi (1). Ayrıca Ahlat Mezartaşlarının, Orta Asya Mezartaşlarından "Kültigin" ile "Bilge Kağan" anıtları ile takriben aynı sitilleri taşıdıkları açıklandı(2). Bu konuda değerli araştırmacılar tarafından ilmi konuşmalar yapıldı, ilmi makaleler ve eserler yayınlandı. Şimdi sormak gerekiyor: Acaba millet olarak kaç kişi Ahlat Mezartaşlarının taşıdığı tarihi, kültürel ve sanat değeri hakkında bilgi sahibiyiz. Cevabı hiç şüphesiz,

çok az olacaktır. Bundan daha vahimi, Türk aydını bile bu konuya ilgi duymaktan adeta kaçınır hale gelmiştir.

Yüzyıllardan beri mezartaşları, yalnız arkeologların, sanat tarihçilerinin ilgi alanına girmekle kalmamış, edebiyatçıların da araştırma sahasına girmiştir. Daha da gireceğe benzemektedir. Zira, mezartaşları defnedilen şahsın kimliği, inancı, mezhebi, mesleği, sanat zevkini, geride bıraktığı değerli varlıklarını ve toplumdaki mevkisine varıncaya kadar birçok özelliği ihtiva etmektedir. Bu yönüyle mezartaşları kuru bir taş olmaktan çıkıp adeta konuşan bir taş görünümü kazanmaktadır. Öyle inanıyoruz ki, mezar anıtları, figürleri, motifleri ve tasvirler üzerine ilmi ve tarafsız yorumlar yapıldığı müddetçe, kültürümüzün incelikleri, estetik yönü bütün berraklığıyla ortaya çıkacaktır. Yeter ki, sözü edilen Anadolu mezarlıklarında geniş ve ilmi araştırma yapılsın...

Koç/Koyun Heykel Mezartaşları

Türklerin tarih boyunca bazı hayvanları nasıl bir maharetle evcilleştirdiğini bilen birçok yabancı ilim adamı, kendilerini hayretten alıkoyamamışlardır. Bunlardan bazıları Türklerin, adeta hayvanların dilinden anladığını ve onlarla gayet kolaylıkla anlaşabildiklerini, etinden, yününden en iyi şekilde istifade ettiklerini ve bu yönüyle diğer milletlerden birçok üstün vasıflarla ayrıldıklarını ve aynı zamanda "Bozkır Kültürünün" de temsilcisi olduklarını tarafsız bir şekilde ifade etmişlerdir.

Türkler evcilleştirdikleri hayvanlardan bir kısmını totem (ongun) olarak kabul etmiş ve bir kısmını da sembolleştirmek suretiyle kendi kudret ve kuvvetini diğer milletlere duyurmak istemiştir. Şüphesiz bu hayvanlardan at ve koyunun "Türk içtimai" hayatında geniş ve önemli bir yeri vardır. Hele bunlardan at ve koyunun mezar anıtı olarak kullanılması, Türklerde bu iki hayvana verilen önemi bariz bir şekilde ortaya koymaktadır,

Konumuz koç/koyun heykel mezartaşları olduğundan, bunun Türkler'de ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını kısaca anlatmakta fayda görmekteyiz. Bugün birçok kültürümüzün menşeini Orta Asya'ya dayandırmak mümkün olduğu gibi, koç/koyun mezar anıtlarını da Orta Asya'ya dayandırmamız mümkün görünmektedir.

"Hunların asıl adının 'Kun' olduğu ve bunun da eski Türkçe'de koyun/koç anlamına geldiği Çin kaynaklarından öğrenilmektedir. Ulu bir kavmin adı olan koyun/koç Oğuz kiliselerinde ve İslamiyetin kabulünden sonra da cami ve mezartaşlarında yer almıştır" (3). Ahlat'da, Tunceli'de, Erzurum'da, Kars'ta ve Iğdır'da görülen koç/koyun mezar anıtları, bu durumun en canlı örnekleridir. Gene eski Türkler'de olduğu gibi, yakınlarından biri ölen kimseye başsağlığı dilemeye gidenler, ölü sahibine verilmek üzere beraberlerinde koç/koyun götürürlerdi. Bugün Türkmenistan ve Kazakistan'ın birleştiği Mangışlak bölgesinde yaşayan Türkmenler bu geleneği devam ettirmekte ve mezarlarına koç başları koymaktadırlar(4).

Anadolu'da ise, Dersim/Tunceli'de yaşayan Alevi-Zazalar ile(5) Iğdır'ın Karakoyunlu ilçesindeki yerli Şii Caferi Türkleri'nin, Orta Asya geleneğinin bir devamı niteliğinde mezar anıtı olarak, ölen erkekse koç,(6) kadınsa koyun heykeli diktikleri araştırmalarımız neticesinde tespit edilmiştir(7) (Res. 1,2).

Orta Asya'daki hayvan üslûbunun doğuşu ise oldukça enteresan ve göz kamaştıracak niteliktedir. "Orta Asya"daki hayvan üslûbu daha kuzeydeki Minusinks havzasında kuzeyden aşağı sarkan geometrik tezyini motifler üzerinde iz bırakır. Ancak geometrik süslerden başka burada taştan yontulmuş hayvan tasvirleri, geyik ve koç başlı sütunlar da bırakılmıştır..."(8) Bu hayvan üslubunun Hunlar da olsun, Göktürkler'de ve diğer Türk devletlerinde olsun, ortaya nasıl ve ne şekilde çıktığı hususu bugün batılı ilim adamlarını en çok uğraştıran bir konu olmuştur. Hayvan üslûbunun bilhassa koç/koyun heykelinin Anadolu'ya taşınması hakkında tarihçiler muhtelif görüşler ileriye sürmüşlerdir. Fakat, hepsinin ittifak etmiş gibi göründüğü bir nokta var, o da: Bu tür mezar anıtlarının Karakoyun'lu ve Akkoyun'lu Türkmenlerine ait olduğu görüşüdür(9). Sözü edilen heykeller daha ziyade XIV üncü yy.'ın ortalarında Anadolu'da Moğol gücünün kırılması ve iki Türkmen boyunun bu bölgede egemenlik kurmasından sonra yaptıkları açıktır. Bu boylar ise Karakoyunlular ve Akkoyunlulardır, Karakoyunlular, Erzurum Musul arasında ve Anadolu'nun diğer bölgesinde, Akkoyunlular ise Diyarbakır çevresinde yaşarlardı. Anadolu'da görülen koç/koyun heykellerin bu iki Türkmen oymağının mezar anıtları olduğu ve daha sonra bu geleneğin devam ettirilerek günümüze kadar geldiği ahlaşılmaktadır(10).

"Kur'an'da açık ve kesin olmamakla beraber süslü ve dikkat çekici mezarlar ile heykel mahiyetindeki mezarlar hoş karşılanmamıştır. Bu devirlerdeki Türkmenler'de mevcut dini tolerans, Alevilik vb. inançların güçlü mevcudiyeti bu eski geleneği tekrar canlandırmıştır. Ayrıca bu geleneğin

tekrar ortaya çıkmasında dönemin sosyo-ekonomik şartlan da etkili olmuştur"(11).

Anadolu'nun birçok yerinde görülen koç/koyun mezar anıtlarından İğdır ve çevresinde de çok sayıda mevcuttur. Bu yöredeki koç/koyun mezar anıtları dikmrı geleneğinin XIV. ve XV. yy.'da Sürmeli Çukuru'na(12) (Iğdır) hakim olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenler'in(13) varlığı ile izah edilebilir. Kars ve Iğdır yöresindeki koç/koyun heykelleri genellikle ayakta yapılmış vaziyettedir. Bir kaide üzerine oturtulmuş olanların yanında, kaidesiz olanlar da mevcuttur. (Res. 4, 5). Iğdır'ın Karakoyunlu ilçesi ile Hak Mehmet Ağaver, Bayat, Pulur ve Taşburan köylerindeki mezar anıtları ve mezartaşları üzerine muhtelif figür, motif işlenmiştir. Figürlü, motifli ve kabartmalı olanların, olmayanlara göre daha fazla kıdemli oldukları, başka bir ifadeyle mezardaki şahsın, soylu, varlıklı olmanın yanında yiğit olduğuna da işarettir. Bu tasnifte koç/koyun mezar anıtı üzerine işlenmiş figürlerin ve kabartmaların özelliğine göre yapılmıştır. Tek başına kitabesız, figürsüz, kabartmasız bir koç/koyun heykeli "alperenlığı", üzerinde "saz" figürü taşıyan bir koç ve at heykeli ise, mezardaki şahsın aynı zamanda iyi saz çaldığına, dolayısıyla "ozan" olduğuna işaret etmektedir. Üzerinde "at" figürü yapılmış bir koç heykelinin, defnedilen şahsın yiğit olmasının yanında iyi bir binici olduğunu, yörenin bilir kişilerinden öğrendik(14).

Iğdır'ın Karakoyunlu ilçesinde son dönemlerde dikilen bu tür heykellerin "Kurtuluş Savaşı'nde Ermenilerin tecavüzlerine karşı koyarken şehit düşenlerin anısına dikildiği anlaşılıyor.

Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi, Kars ve Iğdır çevresinde yer alan mezar anıtlarına ve mezartaşlarına işlenmiş muhtelif figürler, motifler, kabartmalar ve tasvirler dikkati celbetmektedir. Bu tür mezartaşlarının bünyesinde önemli sırlar saklı olduğunu unutmamak gerekiyor. "Bu sırlar nelerdir?" diye bir soru sorulabilir, kanaatimizce, bahsettiğimiz ama tam manasıyla vakıf olamadığımız sırlar mezartaşlarına işlenmiş olan figürler, motifler, tasvirler ve kabartmalardır. Bu tür mezartaşları uzun zaman muamma olma özelliklerini korumuşlardır. Daha da koruyacağa benzemektedir. Zira, mezartaşlarına muhtelif figür işlenmesi geleneği, bugün neredeyse terkedilmiş durumda olduğundan, ayrıca bu motifleri yapanların çoğu vefat ettiğinden, figürlerin ihtivalarını tam olarak halktan öğrenmemiz mümkün olmayıp, herkes kendine göre bir yorumda bulunmaktadır. Buna rağmen, yapılan yorumlardan bir sentez yapıp, isabetli fikirlere varmak da mümkün görünmektedir.

İnsan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki mezarlıkları şöyle bir gezip, mezartaşları üzerine işlenmiş çeşitli figürleri ve mezar anıtı olarak dikilen "koç/koyun" ve "at" heykellerini görünce, kendini hayretten alıkoyamıyor ve aklına şu soruyu getirmekte de gecikmiyor: Acaba bu figürlerin işlenmesine ve mezar anıtlarının yapılmasına neden ihtiyaç duyulmuş? Bu durumu halkın kültür ve inancına bağlamamız mümkün görünmüyorsa da, konuyu yeterince, aydınlatamıyacağı görüşündeyiz. Herşeyden önce, mezartaşlarına işlenen figürlerde ve yapılan heykellerde herkes tarafından bilinmesi istenilen manalar olmalıdır. Mezartaşlarına işlenen motifler, figürler ve tasvirler, ölen şahsın mesleğini belirtmekle kalmayıp, hayatta iken ne gibi işler yapağını ve geriye neler bıraktığını da göstermektedir. Yaptığımız araştırmalar yukarıdaki görüşü teyid edecek niteliktedir. Ancak, sözü edilen mezartaşlarına özel bir anlam veremiyeceğimiz de bilinmelidir. Bu tür mezartaşlarına başka bir açıdan yaklaşıp, farklı yorumlarda bulunan araştırmacılar olabilir.

Mezartaşlarına muhtelif figürler işlenmesinin ve heykeller dikilmesinin sebebini biz iki görüş etrafında yoğunlaştırmaya çalıştık.

a. Halka Pratik Bilgi Kazandırmak:

Anadolu'daki mezartaşlarına muhtelif figürler işlenmesinin ve heykeller yapılmasının birçok nedeni olabilir. Bu sebepler arasında, okuma-yazma bilmeyenlere ki, bunlar doğal olarak mezartaşları üzerindeki yazıları, kitabeleri okuyamadığından, bunlara ölen şahsın "menkıbeleri" hakkında özet bilgi vermek gerektiği düşüncesi kendiliğinden ortaya çıkmış olmalıdır. "Halka pratik bilgi kazandırmak" diye yorumladığımız bu düşünce nasıl gerçekleşebilirdi? Bir kere, mezartaşlarına uzun uzadıya yazı yazılması için büyük taşlara ihtiyaç vardı. Ayrıca bu taşların işçiliği ayrı bir uğraşı gerektirecekti, öyle ise, okuma-yazma bilmeyenlere ve halka özet bilgi vermenin bir tek yolu olabilirdi o da; pratik bir yöntem gibi görünen heykeller yapmak ve figürler işlenmekle sağlanabilirdi. Bu amaca ulaşılmadı da değil, mezartaşları üzerine heykeller yapıldıktan ve figürler işlendikten sonra halk, bu tür şekillerin ne anlama geldiklerini rahatlıkla anlayabiliyor ve kendilerince yorumda bulunabiliyordu. Gene herkes biliyordu ki, mezarında

"koç/koyun" ve "at" heykeli bulunan kimse merttir, yiğittir...

b. Alperenlerin Unutulmasını Önlemek:

Mezartaşları üzerine heykeller yapılmasının ve figürler işlenmesinin bizce en önemli sebebi budur. Yani; kahraman, mert ve fedakar insanların unutulmasını önlemek. Bir devir kahramanlık yapmış, düşmanla göğüs göğüse çarpışmış olan şahısların menkıbeleri dilden dile dolaşır oldu. Muhtemelen nesil değiştikçe kahraman kişilerin kahve köşelerinde, sohbet toplantılarında zevkle anlatılan ve dinlenen hikayeleri zamanla unutulmaya yüz tuttu. Kanaatimizce, bu durum yiğit kişileri rahatsız etti ve gün gelip de kendi kahramanlıklarının unutulacağı endişesine kapıldılar. Buna bir de aileler arasındaki rekabet, yani kendi soyundan olan birinin yiğitliğini abideleştirmek düşüncesi eklenince "heykelli" , "motifli", "kabartmalı" ve "tasvirli" mezartaşları ortaya çıkmış oldu.

Türk halkı, vefakar insanları, toplum için çalışmış olanları, yapılan kahramanlıkları unutmak istemediğinden ve bunu nankörlük kabul ettiğinden, devrin tekniği ve imkanları ile bu tür heykeller dikmeğe ve figürler işlemeğe başlamıştır. Bununla da saygıyla andıkları şahıslara olan borçlarını ödemiş olduklarına kanaat getirdiler.

Bugün dahi yazıya geçirilmemiş, geçirilse bile oldukça abartılmış şahısların menkıbelerinin anlatılması geleneği, Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi; Erzurum, Kars, Ardahan ve Iğdır yörelerinde devam etmektedir. Menkıbeleri en çok anlatılan şahıslar arasında; "Köroğlu", "Kaçak Nebi" ve Hz. Ali'nin Hayber Kalesi'nin fethinde gösterdiği kahramanlık başta gelmektedir.

Bu durum yöreden yöreye değişmekte; yani yörenin kahramanları "Köroğlu" ve "Kaçak Nebi'nin" yerini almaktadır(15).

Başlangıçta yiğitliği sembolize eden mezar anıtı sadece koç/koyun heykelleri iken, daha sonra "at" heykeli, "kılınç", "hançer", "tüfek", "tabanca" gibi motifler de "yiğitliği" işaret eder hale gelmiştir. Gene başlangıçta düşmanla savaşarak, kahramanlık gösterenler için dikilen kaç/koyun heykeli daha sonra herkes için dikilen bir gelenek haline getirilmiştir. Bu duruma yol açan sebepler arasında; şüphesiz aileler arasındaki kıskançlık ve rekabet başta gelmektedir. Kendi ailesinden birini kahramanlık göstermese de kahraman olduğu imajını halka vermek isteyenler, ölen yakınları için "koç/koyun", "at" heykelini yapmışlardır.

Bununla da kendi ailesinden bir ferdin daima hatırlanması istenmiş olmalıdır. Ancak, durum düşünüldüğünün aksine bir gelişme göstermiş; halk, göstermelik için dikilen heykellere itibar etmemiş, gerçekte mertliğin, şecaatin sembolü olan bu tür mezarların üzerine dikilen heykelleri layık olmadığı gerekçesiyle yıkmağa başlamıştır. Bu yıkma hareketi bir süre daha devam etmişse de, şekilci mezarların çoğalması üzerine halk, bu durumdan vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Bugün ise Kars ve Iğdır yöresinde herkes ölen yakını için bir "koç/koyun" ve "at" heykeli yapabilmektedir. Artık normal bir hadise gibi karşılanan bu durum karşısında halkın, büyük çoğunluğunun rahatsız ve şikayetçi olduğunu bu vesileyle belirtmiş olalım.

Sırası gelmişken bugün yapılan ve gelecekte de yapılması muhtemel olan koç/koyun heykel mezartaşlarıyla ilgili spekülasyonlara cevap olması açısından bir hususa değinmek istiyorum. Öteden beri "Türk kültürünün" zenginliğini hazmedemeyen bazı yerli ve yabancı çevreler "koç/koyun" ve "at" heykeleri üzerinde köksüz iddialar ileriye sürmektedirler. Şayet, onlara sorarsanız Anadolu'daki "koç/koyun" ve "at" mezar anıtları, Ermenilere veya Gürcülere mahsus olmalıdır. "Erzurum Müzesi"nde haç işaretli bir "koç heykeli" ile, "Kars Müzesi"nde yer alan ve üzerinde "Ermeni kitabesi" olduğu tespit edilen heykellerin yanısıra Tiflis'te, Erivan'da Hıristiyanlara ait "koç/koyun" ve "at" heykellerinin bulunması(16) ilk bakışta bu iddiaları geçerli kılacai görünümündedir. Prof.Dr. Beyhan Karamağaralı'nın da belirttiği gibi, "Bizans, Ermeni ve Gürcülerde böyle bir gelenek olmadığından, bu tip mezartaşları köksüz kalmaktadır. Muhtemelen bu mezar taşları, "Türk Kültürünün" Ermeni ve Gürcülere yansımasıdır. Ya da bu topluluklar tarafından Hıristiyanlaştırılan, fakat kendi inanç ve geleneklerini yaşatan Türklerin bıraktıkları hatıralardır"(17).

Bizde bu iddiaların aslı olup olmadığını öğrenmek için, Ermenistan ve İran'la sınır komşusu olması itibariyle Iğdır ve çevresinde araştırma yapmaya karar verdik. Böylece konuyla ilgili önemli malzemeler bulacağımıza inanıyorduk. Araştırmamıza Iğdır'ın en eski yerleşim yeri olan ve son yapılan arkeolojik kazılar neticesinde tarih öncesine ait önemli höyüklerin(18) bulunduğu Karakoyunlu ilçesinden başladık. İlçe merkezinde yer alan eski bir mezarlıkta çok sayıda koç/koyun

mezartaşları ile kafası kopmuş olan ama, at mı, deve mi olduğu belli olmayan bir mezar anıtına rastladık. Bilir kişiler kafası kopuk olan heykelin deve olduğunu iddia etmekte iseler de, bu konu kesinlik kazanmamış olduğundan şimdilik bir yorumda bulunmak mümkün olmamıştır.

Karakoyunlu ilçe mezarlığındaki koç/koyun heykelleri yörenin en eski mezartaşlarıdır. Üzerlerindeki kitabelerde yer alan tarihler bu görüşümüzü teyid edecek niteliktedir. Günlerce sözü edilen mezarlıklarda ve çevre köylerde araştırmalarımızı genişletip, derinleştirmemize rağmen bir tek gayr-i müslüm mezarına rastlayamadık. Bırakın diğer delilleri sıralamayı "Karakoyunlu ilçe" adı bile tek başına asılsız iddiaları geçersiz kılacak bir belge iken, nasıl olup da böyle bir görüşün ortaya atıldığını anlamak mümkün değildir.

Bu yöredeki koç/koyun heykellerinin tamamen Karakoyunlu Türkmenlerinden kalma bir gelenek olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (Resim 4 -5). Ayrıca, buna bağlı olarak Karakoyunlu ilçesi ile diğer yerleşim yerlerinde koç/koyun heykeli dikme geleneğinin "Şia'nın Caferi" koluna(19) mensup olanlar tarafından sürdürülmesi, yanlış kanaatlere yol açmamalıdır. Bu durum "Karaköoyunlu Türk Devletinin" "'Şii'" olmasından ve yöre halkının çoğunun "Caferi Mezhebini" benimsemelerinden kaynaklanmaktadır. Yoksa, olayın İran Kültürü ile bir alakası yoktur.

Yöre halkı da bu şuurda olmalı ki; son zamanlarda diktikleri koç/koyun heykellerinin önüne ayyıldız kabartması işlemekle ve "milli" benliklerini muhafaza ettikleri mesajını vermektedir (Resimö).

Özetle "Caferi Mezhebi"nin resim ve heykel konusunda bir tolerans tammadığını,(20) yani hadisenin mezhebi bir karekter taşımadığını, Anadolu'daki "koç/koyun" heykel mezartaşlarının Ermenistan, Gürcistan ve İran'la hiçbir ilgisinin bulunmadığını, yöre isimleri ve mezartaşları teyid etmektedir. Ermenistan, Gürcistan ve İran'daki "koç/koyun" ve "at" heykel mezartaşlarının ,ise Türk kültürünün bir uzantısı olması kuvvetle muhtemeldir.

Koç/koyun heykel mezar anıtlarının Anadolu'nun dışında bu kadar geniş sahalara yayılması, bilhassa Azerbaycan'daki "koç/koyun" ve "af heykelleri ile Erzurum, Tunceli, Ahlat, Kars ve İğdır yörelerindeki koç/koyun heykellerinin birçok bakımlardan benzerlik anzetmesi tesadüfi değildir. Tabiidir ki, ortaçağlarda "mertlik", "şecaat", at koşturmak ve kılıç oynatmakla sınandığı için, kişinin mezarı üstünde onun hayatının en parlak sahifesini aksettiren av sahneleri tasvir olunurdu(21). Bu av sahnelerinin yerini daha sonraları koç/koyun heykeli veya buna benzer motif, figür ve kabartmaların aldığını görmekteyiz.

Koça bu kadar önem verilmesinin sebebini anlayabilmemiz için, onun özelliklerine bir göz atmamız gerekiyor; tatlı etiyle, muhtelif levazımat ve giyim maksadıyla istifade edilen, emsalsiz derisine ve güzel yününe göre "koç" geçmişte ulu atalarımız tarafından bolluk, bereket ve kuvvet semboline çevrilmiştir(22). Bu güne dek kentlerimizde çeper direklerine, eyvan sütunlarına bereket ve kuvvet alemeti olarak koç başının asılması, onun halk arasında ne kadar geniş yayıldığını gösterir(23). Tesadüf değildir ki, halk öz kahramanına "Koç Köroğlu" adını verir(24).

Anadolu halkının yerleşik olsun, göçebe olsun bir türlü vazgeçemediği bu hayvan acaba geçmişte Orta Asya'daki atalarımız tarafından mukaddes sayılmış; yani bir totem (ongun) karakteri taşımış mıdır? Bu soruya cevap vermek hayli güç görünüyorsa da, mevcut kaynaklardan ve araştırma eserlerinden hareketle bir fikir beyan etmek mümkündür.

Tarihçiler her nedense "Koçun" geçmişte Türkler arasında kutsal sayıldığını, bu yüzden "Koça" bu kadar önem verildiğini söylemekten çekinmişlerdir. Oysa "Taş koç" heykellerimizin geçmişte halk arasında totem (ongun) karakteri taşıdığına dair malumatlar çoktur. Azcrbeycan araştırmacısı "Yusuf vezir çemenzeminli", "Kızlar bulağı" adlı eserinde; koçun kutsal bir hayvan sayıldığına ve ona Azerbaycanlılar tarafından itaaat edildiğini özellikle kaydeder(25),

Geldik Çeşmeye
Sudan İçmeye
Ağca(26) "Koçlara"
Ta'zim(27) etmeye(28).

Bu ifadeden "Koç'a" halk tarafından kurban sunulduğu anlaşılıyor. Lakin bugün o bizi geçmiş manasıyla değil, daha çok bugünkü hususiyetiyle ilgilendirmelidir. Aksi taktirde yanlış kanaatlare varmak mümkündür. Geçmişte yapılan bu hareketler hiç bir zaman halkın bugünkü felsefesini yansıtmaz(29). Geçmişte kutsal sayılan "Koç" artık geçmiş karekterlerini taşımaktan çok uzak olup, İslami düşünce ile ayrılık teşkil etmeyen bir mana kazanmıştır. Kısacası Anadolu Türklerinde şimdiki mezarlar İslam etkisi altına girmiş, eski şekilleri ile artık kullanılmaz olmuştur.

DİPNOTLAR

1. Beyhan KARAMAĞARALI, **Türk Mimari Eserlerinde Ahlat Mezartaşları**, Ank,, 1993, ş. 1,2,3.
2. **a.g.e**.., s.1,2.
3. **Kars İl Yıllığı**/1967, s. 199.
4. Nejat DİYARBEKİRLİ, **Hun Sanatı**, İst., 1972, s.94.
5. M.Abdulhaluk ÇAY, "Tunceli Mezartaşları ve Türk Kültüründeki Yeri",
   Türk Kültürü Araştırmaları XXIII / 1-2. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan, Ank,, 1985, s. 153.
6. **a.g.m. S.153 v.d.**
7. Iğdır'ın Cennetabat Köyünde ölü evine koç gönderilmesi geleneği halen devam etmektedir.
8. Rasonyı LAZLO, **Tarihte Türklük**, Ank., 1971, s.43.
9. Geniş bilgi için bkz. Abdulhaluk ÇAY, **Anadolu'da Türk Damgası**..., Ank., 1983.
10. **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri** (Milli Eğitim Basımevi), 1st., 1969, s.202-203.
11. Abdulhaluk ÇAY, **Anadolu'da Türk Damgası**... Ank,. 1983, s.37.
12. Ağrı Dağı kuzeybatı eteğindeki Iğdır ovasının bir diğer adı. Ermenice "Surp Mari". (Kutsal Meryem'den bozmadır) Bkz. Bilge UMAR, Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İst., 1993, S.75L
13. Abdulhaluk ÇAY. s.40.
14. Hacı Abbas AKICI, Iğdır'ın Karakoyunlu ilçesi sakinlerinden olup, "Kurtuluş Savaşı" gazilerindendir.
15. Erzurum, Kars, Ardahan ve Iğdır illerimizde aşıklık geleneği varlığını devam ettirmekte olup, her yıl düzenli olarak "aşıklar şenliği" düzenlenmektedir. Bu şenliğe katılan aşıkların söyledikleri türkülerin başlıca temasını, kahramanlık destanları oluşturmaktadır.
1. Beyhan KARAMAĞARALI, **Türk Mimari Eserlerinde Ahlat Mezartaşları**, Ank., 1993, s.50,
2. **a.g.e**., s.53.
3. İ.Kılıç KÖKTEN, "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları", **DTCF Dergisi**, C.XI., s. 2, 3, 4, Haz.-Eylül 1953, s.202.
4. **Türk Milli Bütünlüğü içerisinde Doğu Anadolu**, Bahaddin ÖGEL ve diğerleri, İst. 1993.
5. Mesele. 2838: Heykelturaşlık /Nakkaşlık her ne suretle olursa olsun haramdır. Lakin fotoğraf çekmenin mahsuru yoktur. Bkz. Museviyyul KHOYI "Tam İlmihal". Çev. Hüseyin Yeşil. İst., 1987, S.135.
6. Rasim EFENDİYE V, **Daşlar Danışır** (Taşlar Konuşuyor), Kençlik-Bakü, 1980, s.20.
7. **a.g.e**., S.2T
8. Iğdır ve civarında bahçe çeperlerine, eyvan sütunlarına ve yeni yapılan evlerin kapısının üzerine "koç başı" veya boynuzu asma geleneği halen devam etmektedir.
9. Kars ve Iğdır ilinde babanın çok sevdiği oğluna "Koç" "Keleş" diye hitap ettiğine şahit olunmaktadır.
10. Yusuf vezir ÇEMENZEMİNLİ. "Kızlar Bulağı, Kençlik Baku," 1986. s. 48.
11. Beyaz/Ak
12. Sunmak.
13. Yukarıdaki dörtlük. Rasim Efendiyev'in "Daşlar Danışır" adlı eserinde de yer almaktadır.
14. Mahmut RIŞVANOĞLU, **Doğu Anadolu Aşiretleri ve Emperyalizm**, İst. 1978. s. 42.

KAZAKLARDA AİLE YAPISI

Doç. Dr. Zeyneş İSMAİL

Ankara Üniversitesi TÖMER Konuk Öğretim Üyesi

Kazaklar "Ulu Jüz, Orta Jüz, Kişi Jüz" olarak üç büyük ana kola ayrılır. Ulu jüz: Kanlı, Şanışkılı, Jalayır, Sirgeli, Sarıürsin, Şakşam, Şapıraştı, Istı, Oşaktı, Alban, Suwan, Dulat Boylarından; Orta jüz: Arğım, Kerey, Nayman, Kıpşak, Konırat, Vak Boylarından; Kişi jüz: Karakesek, On eki ata Bayulı, Jetiru Boylarından oluşmaktadır. Bu boylar kendi içinde de bölümlere ayrılır. Kazaklarda kendi milletini, kökünü, boyunu, soyunu bilmek her bir evladın vazgeçilmez bir görevi olarak bilinir. "Arğı atam Er Türk biz Kazak halkımız" (Eski atam Er Türk, biz Kazak boyundanız). "Jeti atasın bilmegen, jetimdiktin belgisi" (Yedi atasını bilmemek yetimliğin işaretidir). Dolayısıyla, Kazaklar tarih boyunca her ne kadar zor dönemler geçirse de, kendi soyunu, kökünü hiç bir zaman unutmamışlardır. Boyunu, soyunu bilmek evlilikle de ilgilidir. Çok eskiden gelen bir gelenek halen sürdürülmektedir. Evlenecek kişiler, yedi kuşak içinde olan akrabalar birbirleriyle asla evlenemezler. Bundan dolayı da Kazaklarda akraba evliliğinden kaynaklanan sakat çocuk doğumlarına pek rastlanmaz.

Kazak geleneğine göre bir adamın üç yurdu olur: Öz jurtı (kendi yurdu), nağaşı jurtı (annenin akraba tarafı) ve gayın jurtı (karısının akraba tarafı). Bu üçü de yakın akrabalardır. En yakın olan bu akrabalar "ağayın", "tuwis", "ilig", "jamağaym", "jekjat", "jurağat", "qudandah" gibi terimlerle ifade edilir. Akrabalar, aileyi toplum içinde daha organize hale getiren yanı anne, baba ve çocukları tamamlayıcı unsurlardandır. Her Kazak aynı ana ve babadan kendisinden önce doğan erkeğe 'ağabey", kıza 'abla' demesi anne ve babasının yakınlarına batı toplumlarında olduğu gibi adlarıyla değil akrabalık adlarıyla hitap etmesi geleneksel özelliklerimizdendir.

Kazaklarda akrabalık adları şunlardır: ata (dede), âje (babaanne), âke (baba), şeşe, ana (anne), ata-ana (baba-ana), ağa (ağabey), apa, äpke (abla), mi (erkek kardeş), qanndas (kızkardeş, ağabey kızkardeşine söylerken), sinili (kızkardeş, abla kızkardeşine söylerken), bala (çocuk), ul (oğlan), qız (kız), nemere (torun), şöbere (torunun çocuğu), şöpşek (torunun torunu), nemene (şöpşeğin çocuğu), nağaşı (annenin akrabaları), nağaşı ata (anne babası), nağaşı apa (anneanne), nağaşı ağa (dayı), nağaşı âpke (teyze), jiyen (yeğen), jiyenşar (yeğenin çocuğu), degenşar (yeğenşann çocuğu), kögenşar (degenşann çocuğu), jürejat (kögenşarın çocuğu), tuwajat (jürejatın çocuğu), jenge (yenge), kelin (gelin), abısın (elti), böle (kuzen), quda (erkek dünür), qudagiy (kadın dünür), quda bala (dünürün oğlu), qudasa

(.dünürün kızı), qayın ata (kaynata), qayin ene (kaynana), qaym ağa (büyük kayın), qayin biyke (büyük baldız), qayin ini (küçük kayın), qayin sinüi (görümce), baldız (baldız), baja (bacanak), küyew (güvey), jezde (enişte).

Ata (dede): Evlat için babanın babası, halk onlara "aksakal" diye hitap eder. Onlara her zaman başköşede yer verip saygı gösterilir. Onların önünden izinsiz geçilmez. Halk düşüncesine göre "Awılında qartın bolsa jazıp qoygan hatpen ten" (Köyünde yaşlı birisi olursa yazılmış hat ile denktir). Ata; toplumun birliğini, dirliğini sağlamakta önemli rolü olan, toplum için iyi dileklerde bulunup, onların danışmanlığını yapan ulu adamdır. Gençler atanın tecrübesinden yararlanıp, onların hayır duasını alırlar. Ünlü kişiler, aydınlara söz verdiğinde, onlar kendi söz sırasını aksakala verirler. Çünkü büyüklere saygı; Kazakların en güzel geleneklerinden biridir. "Atalı söz, batalı söz" (Atanın sözü, hayırlı sözdür), "Asqar tawda asıl köp, atalı sözde aqıl köp" (Yüksek dağlarda değerli taş çok, atanın sözünde akıl çok), Atanın sözü- aqildin közü (Atanın sözü- akim gözüdür) "Halıqtm qartın siylawi- elinin saltı srylawi (Halkın büyüklere saygı göstermesi - toplumun geleneğine saygı göstermesidir).

Bir köye veya bir memlekete gidildiği zaman önce oradaki atayı ziyaret edip, selam verilmelidir. Ataya olan sevgi ve hürmeti şu mısradan daha iyi anlarız.

.....
Aqsaqaldar- halqimnin kemengeri,
Japıramın jayqaltgan emenderi.
Halıgtı ıntımagga biriktirip,
Birlik bolsın arqasan degenderi.

Äje (Babaanne): Babanın annesi. Toplumun, boyun, ailenin bütünlüğünü düşünen halk anasıdır. Âje gelenek görenekleri koruyup, gelecek kuşaklara onları öğreten, gençlere ömek olan, hayır duaları eden saygın insandır. Evlatları büyükannesinin arzularını, isteklerini mutlaka yerine getirmesi gerekir. Torun için en mihriban insan büyükannedir. Büyükannenin ninnisi, yumuşacık eh, sıcak gönlü, temiz kalbi torun için büyük bir şefkattir. Tanısın tanımasın insanlar büyükanneye selam verip saygı göstermesi gerekir. Büyükannenin hayır duaları da tüm insan için tebriktir. Büyükannenin yaşı, tertemiz kalbi, iyiliği bize nasip olsun diye halk onlara sevgilerini bildirir. Ünlü şair Kadir Mırzaliyev'in "Âje" hakkındaki şiiri bunu çok güzel ifade etmektedir.

Asıl âjem, ğasır âjem añsağan,
Sağınışım-sarı ormanday samğağan.
Âke bohp jürgenimdi umıtıp,
Âli künge erkeleymin men sağan.

Qulındaymin asır salğan anğarda,
Qozmdaymin oynaqtagan albarda.
Özin barda qisilmaymin külüwge,
Jılawga da qısılmaymın sen barda.

Men özinnen qabildappin süyüwdi,
Men özinnen gabıldappın küyüwdi.
Senin janın jûregime orawlı,
Menin janım jawlığına tüyüwli.

Tura turşı tüzelgende buzığın,
Jüre turşı jalğanda üziğin.
Mağan dawlet nege kerek, aq âje-aw,
Özin birge köre almasan qızığın?!(l)

Äke-şeşe, ata-ana (Baba ve anne): Kendini ömre getiren karı-koca insanlar. Her bir oğlan ve kız anne babasına sonsuz borçludur. Evlatlar anne babalarına özel saygı gösterir. Onlara karşı gelmez, onları incitmez, söylediklerini yerine getirir.

Baba, çocuğun önünde yüksek dağ gibi yücedir. Onlara akıl verip, doğru yol gösteren, öğüt söyleyip, eğitim veren insandır. Baba her zaman davranışlarıyla, sözleriyle, tüm hareketleriyle çocuklarına örnek olur. Onun zengin iç dünyası çocuğunu polat gibi berk, çevik gibi sağlam olarak yetiştirir. "Âke-er, ana jiger, bir üyde eki komeüjer" (Baba; erdir, anne; güçtür, bir ailedeki iki dahidir. "Otbasına garap bala ösedi, qaragayga qarap tal ösedi" (Aileye bakarak çocuk büyür, kara ağaca bakarak dal büyür). "Bala târbiye basman, anbekke bawluw jasınan" (Çocuk eğitimi baştan, çalışmaya alıştırmak küçükten), "Aq jürek âke- qumsuwaq, aq jürek ana- aqbulaq" (Temiz kalpli baba; güneş gibidir, temiz kalpli anne; pınar gibidir) gibi sözler çocuk eğitiminde baba ve annenin görevinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Halk düşüncesine göre "Âkeden artiq ormaq joq, âkeden artiq dana joq, âkeden artiq dana joq" (Babadan üstün huzur yok, babadan üstün bilgin yok, babadan üstün sığınak yok). Baba hakkındaki şu halk şiirine bir göz atalım;

Âke degen- biyik şıñı adamnıñ,
Âke degen- türegi ğoy ğalamnıñ.
Âke degen- boyında aqqan qanıñ da,
Siqqan tegiñ, ol-negiziñ, janıñ da.
Ne deseñ de âke jolı bir bölek,
Qayda jürsen qoltığıñnan turu demep.
Nağız âke aqilgoy de asqar jan,
Barlıq urpaq âkelerden bastalğan

Qanday qimbat söz edi âke degen,
Âke emes pe ösırip, mâpelegen.
Âkesi bar balalar boladı erke,
Aspandağı aydı da aper degen.
Aqilmenen teren oylap qarasaq,
Âke degen- aldıñdağı parasat.
Ömiriñniñ öşpey mâñgi izderi,
Artınızdan ere bersin bolasaq.

Anne çocukları tarafından çok sevilen, çok üstün tutulan insandır. Annenin ak sütü kutsaldır. Çocuk için dünyada anneden üstün, anneden değerli hiç kimse yoktur. Dolayısıyla tüm çocuklar anneyi baş tacı eder. "Ananın aldına asqar tawda alasa" (Annenin yanında yüksek dağ bile küçük kalır), "Anasına qarap qizin al" (Annesine bak kızını al), "Ananın süygen jeri ötqa da küymeydi, ananın süygen jerine aq ta tiymeydi" (Annenin öptüğü yer ateşe de yanmaz, annenin öptüğü yere kurşun da girmez), "Âna-jarağa jaqiraq" (Anne, yaraya ilaçtır), "Ananın alaqani- aq maqta" (Annenin eli en yumuşaktır) gibi sözler anneye olan sonsuz sevginin ifadesidir.

Her bir anne ailenin huzur yaşamasını, tüm ocağın mutluluğunu, yurt içinde barış olmasını diler. Kendi çocuklarına 'altınım (altınım), ğasıl jelek jarqınım (yeşil yelekli aydınlığım), palapanım, botam, qulunim, janım (yavrum, canım), aspandağı juldızım (gökteki yıldızım), künim (güneşim)' diyerek, onları sağlıklı, uzun ömürlü olmasını Allah'tan diler. Kendi evlatları için canını bile feda eder. Anne hakkında pek çok şiirler yazılıp, türküler, şarkılar söylenmiştir. Buna da bir örnek verelim:

Dünyenin janq künı- anamız,
Jariq künnen quwat alğan sanamız.
Ulı bolsaq- anamenen ulımız,
Dana bolsaq- anamenen danamız.
Ömirge mına bizdi ala kalgan,
Dünye qımbat eken anamenen.
Dünye qızıq eken jan-jarıñmen,
Dünye tâtti eken ğoy balamenen.
Ana değen-ömirimniñ kawsar bulağı,
Ana değen- tirşiliktin şuğılalı şuwağı.
Ana degen- teñdesi joq ulılıq,
Köz aldımda tulğañ biyik turadı!
"Balam aman bolsın" dep köz ilmegen.
Quwat aldın, anajan, özıñ neden.
Adamdardan jaqsılıq küte almaymın-
Ana jürek meyirin tüsinbegen.
Tuwgan ne bir dananı,
Tuwgan neler alıptı!
Qadirleyik Ananı!
Qasterleyik halıqtı!
Ananıñ qut-bereke âr adımı,
Seziler âr isinen daralığı.
Ana- ömir, Ana-baqıt, Ana-jürek,
Tırşiliktiñ gumirlıq danalığı.

Kazaklar'da anne ve baba en değerli insandır. Toplum babaya "otağası" (aile ağası), anneye "jubayı", "zayıbı", "âyeti" (hanım) diye hitap eder.

Bala (çocuk): Anne ve babadan doğan evlatlar. Soy bakımından **oğul** veya **kız.** Toplum, çocukları olan aile mutlu aile diye düşünür. Çocukların anne ve babaları "izbasar" (gelecek), "murager" (mirasçı), "qolqanatim" (kolum kanadım), "azamatım" (gücüm kuvvetim), "köz quwanısım" (gözbebeğim), "baqıtım" (mutluluğum), "qızığım" (herşeyim) diye onları sever ve onlardan hiç bir şey esirgemezler.

Kazaklar, babasını, annesini 'pîr' yerine koyan bir ulustur. Geleneğe göre çocuk soyunu babasından, dilini anasından alır. Çocuklar hayatı boyunca anne ve babasına sevgi, saygı göstererek bakarlar. Çocukların arasındaki en küçük erkek çocuk ise baba ve annesinin yerini alacak olduğu için onlara daha da borçludur.

Gelenekte yaşlı baba ve anne oğlunun büyük çocuğunu, yani büyük torununun (kız veya oğlan farketmez) kendine evlat olarak alıp, "küçük oğlum", "küçük kızım" diyerek bakıp büyütür. Çocuğun baba ve annesi onlara kardeş gibi davranır. Artık o dedesinin çocuğudur.

Çocuklar ailede, küçük yaştan itibaren eğitilir. Anne ve baba onlara ninni söyler, masal anlatır, bilmece sorar, atasözleri öğretir, biraz büyüyünce onlara elinden işleri yapmaya alıştırır. Kazaklarda "balanı bes jasqa deyin handay köter, on bes jasqa deyin qulday jumsa, on besten âri onımen dosıñday aqildas" (Çocuklara beş yaşına kadar "Hakan" gibi bak, on beş yaşına kadar çalışmaya alıştır, onbeş yaşından sonra arkadaş gibi danış) gibi atasözü bulunmaktadır. Erkek çocuğun mert, cesur, "Segiz kırlı, bir sırlı" (yetenekli, çok yönlü) yetiştirilmesine büyük önem verir. (Örneğin iyi ata binmek, dombra çalıp, şarkı söylemek, güreşmek, iyi konuşmak, atışmayı bilmek, bilgili olmak, ağır başlı olmak vb.). Erkek çocuğu ocak sahibi, evladın, soyun devamcısı olarak sayılır.

Kazaklarda kızın yeri bambaşkadır. Kız büyüyünce toplumu güzelleştirir diye kızlarına saygı gösterirler. Aile içinde veya çevrede kızlara, kızkardeşlerinin yanında bağırıp çağırmazlar, onları hiçbir zaman dövmezler. Kızları eşiğe oturtmazlar, onları el üstünde tutarlar. En güzel giysileri, en güzel

ve en iyi koşan atlarını kızlarına veya kızkardeşlerine hediye ederler. Bir boyun evlendirilen kızı genç veya yaşlı olmasına bakmadan, o boyun akrabaları ona 'kız" diye hitap ederler. Büyükler ise, "kızımız", küçükler "ablamız" diyerek özel saygı gösterip, selam verir. Kız evlense de kendi soyadını taşır, çünkü soy demek, bir atadan gelen kimselerin topluluğu, sülaledir.

Ailede kızların eğitimi de önemli yer almaktadır. Kızlarını ev işlerine alıştırarak, onları ilerideki aile hayatına hazırlarlar. Başka bir ocağa geçmeden, yani evlenmeden önce kızlarına yemek yapma, dikiş dikme, işleme, örgü örme, vb., ev ve el işlerini öğretirler. Bunun dışında kızın davranışı da önemlidir. Konuşması, gülüşü, yürüyüşü, oturuşu, kalkışı, çay koyma gibi hareketleri güzel, kıza yakışır şekilde olması gerekir. Kazak kızları şarkı söyleyebilir, dombra çalabilir, şiirler okuyabilir ve erkeklerle birlikte atışma yapabilir. "Kız kuwuw", (kıza yetişmek), "Altıbaqan" (salıncak) gibi milli spor oyunlarına katılabilir,

Kazak tarihinde bilgin, üstün yetenek sahibi ve cesur olan pek çok kadına rastlanır. Eskiden ve yakın geçmişte ünlü olan Kazak kadın ve kızlarından, örneğin Kablandı Kahramanın akıllı karısı Kurtka, besteci ve dombra oyuncusu Dina Murpeyisova, şair Sara, 1945-1949 Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi Büyükşehir Belediye Başkanı Kadiwan bu hanımlardandır. II. Dünya Savaşında şehit olan ve Orta Asya Cumhuriyetlerinden çıkan 'kız kaharman' olarak tarihe geçen Manşuk Mametova ve Aliya Moldagulova da Kazakların gururudur.

Günümüzde geçmişteki gibi Kazaklar kızlarını yücelterek, onlarla gurur duyuyorlar. Cumhuriyetimizde binlerce bilgin, doktor, sanatçı, öğretmen, devlet adamı olan kadınların isimlerini tüm toplum bilir.

Kazakların kızlarına verdiği önemi Türkiye ve yurt dışında yüksek öğretim görmek için gelen öğrencilerin yarısının kız olmasından daha iyi anlayabilirsiniz. Kazaklar kızlarını, gelenekteki analar, bir sonraki kuşakların eğitimcisi diye düşünerek, onları akıllı, iyi kalpli, bilgili, kültürlü, çalışkan olarak eğitmektedir.

Nemere (torun); Bir kimseye göre çocuğunun çocuğu. Torun, dede ve büyük anne için çok sıcaktır. Çoğunlukla onlar ilk torunlarını kendileri alıp, "kendi çocuğumuz" dîye büyütür. Ozanlar dede ile torun hakkında şöyle diyor;

Ata menen nemere- ayaqtalmas bir destan.

Ekewine keregi- aşıq bolsan nurlı aspan,

Balannan tatti - deydi nemere,

Mağan akı sen ömirde töleme
Gül sıyaktı alaqanmen ayalap
Kün sıyaqtı köteremin töbeme.

Bu mısralar da dede ile torun arasındaki sevgisini bildirmektedir.

Şöbere (torunun çocuğu): Yaşlılar için "şöbere"nin yeri özeldir. Geleneğe göre "şöbere"nin avucuna su koyarak içmek, en büyük mutluluktur. Şöberenin çocuğu "şöpşek", şöpşekin çocuğu "nemene" diye isimlendirilir.

Yedi kuşak işte (dede, baba, çocuk, torun, şöbere, şöpşek, nemene) böyledir.

Kardeşler ve Miras

Kazaklarda en büyük çocuğa "tungışım", ondan sonrakilere "ortanşı", en küçük çocuğuna "kenjen" derler. Ağabeyleri evlendikten anne ve baba, mirası da ona devreder, onun ocağına "qaraşañıraq", (yani büyük ocak) diye saygı gösterir. Diğer kardeşleri o ocağın her zaman yardımcısı olur. Bundan önce anne ve baba çocuklarını evlendirip, onlara yuva kurduktan sonra kendi varlığına göre "enşi" (hisse) verir. "Enşi" çocuklara gerekli mal mülk bölüp vermek demektir. Bu da miras sayılır. Baba ve anne yaşarken "enşi"sini alan çocuklar, onlar öldükten sonra tekrar miras almazlar. Sadece hatıra için beğenilen giyim, kemer gibi kolay eskimeyecek bir şeyler alır. Evlendirilen kızının da enşi alma hakkı vardır. Onun enşisi iki türlü gerçekleştirilir. Birincisi evlendiği zaman kıza anne ve babası durumlarına göre ev eşyalarını tamamlar, at, inek, deve gibi büyük baş hayvanlar verir, pahalı, değerli takılar sunar, çehızler yapar. İkincisi, kız evlendikten bir veya bir kaç ay geçtikten sonra, baba ve annesini ziyarete gelir. O zaman babası ve anne enşi verir. O kız da sonra tekrar miras talep etmez.

Baba ve anne sağken kendi eliyle enşi veremezse, o zaman sağ olan bir yakınları çocukları bir araya getirip onlarla görüşerek enşi böler. Enşi bölmesinde anlaşmazlık olursa, köyün aksakalları veya sözü geçen birisi bu işe karışır, onları enşinin eşit bölünmesinde yardımcı olup, onların birbirleriyle iyi geçinmesini sağlar. Onun için Kazaklar arasında miras davası hemen hemen yok gibidir.

Ağa (Ağabey): Bir kimsenin kendinden yaşça büyük olan erkek kardeşi Kazaklarda "Ton jagasız bolmaz, el ağasız bolmaz. (ton yakasız olmaz, halk ağabeysiz olmaz.) Jılıwı jaga emes, kömegi jok aga emes (sıcaklık tutmayan yaka sayılmaz, yardım etmeyen ağabey sayılmaz.) "İnişi bardın tınısı bar, ağası bardın jağası bar " (Küçük kardeşin olursa

nefes alırsın, ağabeyin olursa yardım alırsın) gibi, atasözleri ağabeyin toplumdaki yerini anlatmaktadır.

Apa, äpke (abla): Bir kimsenin kendinden büyük olan kız kardeşi abla ana ve babasını, tüm kardeşlerini daha da çok düşünür, onlara yardımcı olmaya çalışır. Abla hakkında halk türkülerinde daha iyi işlenmiştir.

Apamdaysiñ, sen meniñ öpkemdeysiñ,
Jaqin bolıp janıma ketkendeysiñ.
Bir qarasam, möp-möldir köktemdeysiñ
Ansan awır turadı awılıma,
Aq niyetin amagan bawırına.
Möldir bulaq suwınday janı taza,
Baqıt qana tileydi qawımına.
Meyiri mol aqjargın öpkelerim,
bar önege öziñmen ap kelemin.
Jolıma baqit tilep kelesiñder,
Jetelep jekenindey aq kemeniñ.

Kelin jäne jeñge (Gelin ve yenge): Büyükler için gelin, küçükler için yenge. Gelin, kocasının kardeşlerinden kayın pederine, kayın biraderine kadar tüm akrabalarına saygı gösterir. Onların adlarını da doğrudan söylemez. Onlara yeniden ad takar. Gelinin yeni ad takmaların ne kadar zor, ilginç ve güzel bir gelenek olduğunu bir örnekle anlatacağız.

Eskiden bir adamın çok sayıda oğlu ve akrabası varmış. Oğulların adları da "Bulakbay" (Pınarbay), "Kamışbay" (Kamışbay), "Koyşıbay" (Çobanbay), "Qasqırbay" (Kayrakbay), "Qılışbay" (Kılıçbay), "Tezekbay" (Tezekbay)'mış. "Kılıçbay" acele ile eve gelirken, pınardan su almaya gelen geline rastlar. "Kılıçbay" gelini görünce; "Gelinim, sen hemen eve haber ver, pınarın öbür tarafında kamışın bu tarafında bir koyuna kurt saldırmış, Tezekbay bıçak ile biley taşı getirip, koyunu kessin, ben kurdu yakalamaya gidiyorum demiş. O zaman gelin eve bakarak; "Ey, şırıldamanın öbür tarafında, hışırdamanın bu tarafında, melemeye uluma saldırmış, çabuk keski ile bilemeyi getirip melemeyi kessin, ben kurdu yakalamaya gidiyorum" demiş. O zaman gelin eve bakarak, "Ey Şırıldamanın öbür tarafında, hışırdamanın bu tarafında, melemeye uluma saldırmış, çabuk keski ile bilemeyi getirip melemeyi kessin diyor. "Keskin" diye bağırmış, burada zeki gelin "Pınarbay", "Kamışbay", "Çobanbay", "Kurtbay", "Bıçakbay", "Kayrakbay", "Kılıçbay", "Tezekbay" adlarının yerine "Şırıldama", "Hışırdama", "Meleme", "Uluma", "Keski", "Bileme", "Keskin" diye ifade etmiş. Akrabaların ismi bulunan bu olayı gelin akıllıca anlatabilmiş. Bu eski gelenek Kazak bozkırlarında hala sürmektedir.

Gelinin rolü çok önemlidir. Gelin iyi ise tüm ailenin, akrabalarının bereketini sağlayıp, en sevilen kişi olur.

Yenge olarak, kendisinden küçük olan kocasının kardeşlerine şaka yapar, onlarla samimi olur. Onlara çok saygı eder, kendi isimleriyle çağrılmaz, onlara "sırğalım" (küpeciğim), "şaşbawlım" (gurşaşlım), "erke bala" (nazlı çocuk), "mirza jigit" (şık yiğit), "galim bala" (alim çocuk), "boy jetkenim" (güzel kızım), "külim közim" (güler yüzlüm) gibi ad takar.

Yenge, eskiden kız ve delikanlının tanışmasında köprü olup, büyük görev yapmıştır. Onlara aşk sırrını öğretmiştir. Delikanlı bir kızı sevdiği zaman önce yengesine söyler, o da danışmanlık yapıp, akıl verir. Kız ise, annesine söylemediği sırrını yengesine açar. Dolayısıyla yengenin yeri büyüktür.

Nağaşı: Annenin akraba tarafına "Nağaşı" denir. Onlara Nağaşı ata (anne baba), nağaşı apa (anne anne), nağaşı ağa (dayı), nağaşı öpke (teyze) diye hitap edilir. Nağaşı, her zaman yeğenini nazlandırıp, istediğini verir. Yeğenleri de nağaşısın sevip, saygı gösterir.

Jiyen (Yeğen): Birine göre kızkardeşinin çocuğu. O anneannesi ve onların akrabalarına nazlanabilir. Hem de etkisi vardır. Yeğen, nağaşılarından bir şeyler istediği zaman ona vermesi gerekir. Yeğen ile nağaşı birbirleriyle çok samimi olur, hiç bir zaman birbirini kıskanmaz, yeğeninin başarısıyla gurur duyar. Geleneğe göre yeğenleri incitmez ve onları el üstünde tutar.

Jiyenşar: Yeğenin çocuğu. O da babası gibi yegenlik geleneğini devam ettirir. Onun çocuğu "degenşar", onun çocuğu "kögenşar", onun çocuğu "jürejat", onun çocuğu "tuwajat" diye hitap ederler.

Quda (Erkek dünür), qudagiy (kadın dünür): Birisine göre karı kocanın babasına "quda", annesine "qudagiy" der. Dünürler çok değerli, hürmetli insan olarak baş köşede yer alır. Onlara özel olarak hayvan (koyun, dana, at) kesilir, iyi ağırlanır. Dünürler bu dünyadan göçse de, onun dünürlük bağı kuşaktan kuşağa devam edecektir. Dolayısıyla halk "Küyew jüz jıldıq, quda mıñ jıldıq" (Damat yüz yıllık, dünür bin yıllıktır).

Küyew (Güvey): Bir kızın ailesinden olan büyüklere göre kızın kocası, damat. Güvey, karısının akrabalarına saygı gösterir. Karısının ablalarına "qayın biyke", kızkardeşleri ve erkek

kardeşlerine "baldızım" diye hürmet eder. Kazaklar "Peygamberde güveyine saygı göstermiş" diye onlara saygı gösterirler.

Kazaklarda akrabalar arası ilişkiler çok samimi, uyumludur. Her zaman birbirlerini sayıp, birbirlerine yardım eder. Acılarını, sevinçlerini kendi arasında paylaşır. Kazaklarda aile yapısı ve akrabalık bağlantıları hakkında biz Kazak atasözlerinden daha iyi anlayabiliriz.

Anne ve baba hakkındaki atasözler:

Ata-anamqadirm, balalı bolğanda bilersin, Anıq dostın qadırın, jolalı bolğanda bilersiñ (Anne ve babanın kıymetini, çocuğun olduğunda bilirsin. Gerçek dostun kıymetini, iftira atıldığında bilirsin).

Ata-anañdı qurmetteseñ, sen de sonday iygilik köresiñ (Anne ve babana hürmet edersen, sen de onun gibi iyilik görürsün).

Ata-ananıñ aqılı sayrap jatqan jolmen teñ, Aqıldınıñ aqılı - sarqılmaytın kölmen teñ (Anne ve babanın akıl upuzun yol ile denktir, akıllının aklı bitmez - tükenmez göl gibi denktir).

Ata-balanın qorğanı (Baba, çocuğun kalesidir).

Ata körgen oq janar, ana körgen ton pişer (Baba gören ok yapar, anne gören don biçer).

Ata-asqar taw, ana-bawırdağı bulaq, bala-joğasındağı quraq (Baba; yüksek dağ, anne, bağrındaki pınar, çocuk; yakasındaki kamıştır).

Ataña ne qılsan, aldına sol keler. (Babana ne yaparsan başına o gelir).

Ata-anañ otırğan üydiñ töbesine şıqpa (Baba ve annenin oturduğu evin damına çıkma).

Ata balağa sınşı, el erge sınşı (Baba çocuğu sınar, halk eri sınar).

Ata ölip bala qalsa, muratıña jetkeni, Bala ölip ata qalsa, ormanı ketkeni (Baba ölüp çocuğunun kalması, muradına ulaştığıdır, çocuk ölüp babasının kalması, ümidinin kaybolduğudur).

Atadan bala tuwar, atasınıñ jolın quwar (Babadan çocuk doğar, babasının yolunu tutar).

Atañınıñ balası bolma, adamnıñ balası bol (Sadece babanın çocuğu olma, tüm halkın çocuğu ol).

Atanıñ ekken ağaşı urpaqqa soya (Atanın diktiği ağaç evlada gölgedir).

Atası jaman alğanın jamandaydı, Tuwısı jamen tuwganın jamandaydı (Atası kötü olan eşini kötüler, soyu kötü olan akrabasını kötüler).

Atası juwan qamşı ustap bıy bop kelgen, Atası kedey qamşı astında iy bol kelgen (Atası zengin olan kamçı tutarak bey olmuştur, atası fakir olan kamçı altında köle olmuştur).

Atası juwannıñ awzi qarıs (Atası zenginin sözü geçer).

Atası bar qartaymaydi (Babası olan yaşlanmaz).

Atası jer jırta bilmegenninñ, balası tuqım sebe bilmes (Atası toprağı süremeyenin, çocuğu tohum ekemez).

Atasız üy-batasız, anasız üy-panasız (Atasız ev, duasız; anasız ev, korunmasızdır).

Atasız uldıñ awzı ülken (Atasız oğlun ağzı bozuktur).

Atağa balanın aldığı joq (Ataya çocuğun ayrıcalığı olmaz).

Ake-aydın, ana-uya (Baba, aydındır; anne, yuvadır),

Akeñ barda dos tap, atıñ barda jol tap (Baban varken dost bul, atın varken yol bul).

Akeniñ tayağı tas, şeşeniñ tayağı as (Babanın dayağı taştır, annenin dayağı aştır).

Akesi turıp ul söylegennen bez, şeşesi turup qız söylegennen bez (Babası varken oğlu konuşmasın, annesi varken kızı konuşmasın).

Akesi qurdastın balası qurdas (Babası yaşıt olanın çocuğu da yaşıttır).

Akesi sıylamağan kişiniñ balası sıylamaydı (Babasını saymayan kişiyi çocuğu da saymaz)

Anağa balanıñ alalığı joq (Anne çocuğunu ayırt etmez).

Ana meyrimi işiñdi jılıtadı, kün meyirimi sırtıñdı jılıtadı (Ana mihribanlığı gönlü ısıtır, güneş mihribanlığı sırtını ısıtır).

Ana süti bolağa ari as, âri em, el meyiri erge âri küş, ari dem (Anne sütü çocuğa hem aş, hem ilaç, Halk mihribanlığı ere hem güç, hem moral).

Analı balanıñ özi toq, anasız balanıñ közi toq, (Anneli çocuğun özü tok, annesiz çocuğun gözü toktur).

Anañdı mekege üş arqalap barsañda, qarızınan qutıla almaysıñ (Anneni; Mekke'ye üç kere sırtında götürsen de borcunu ödeyemezsin).

Ananın könili balada, balanın köñili balada. (Annenin gönlü çocukta, çocuğun gönlü dışarıda).

Ana jaqsılığın awırsañ bilersiñ, qayın jaqsılığın qıdırsañ bilersiñ (Annenin iyiliğini hasta olursan bilirsin, kayın iyiliğini gezersen bilirsin).

Ananıñ süti bal, balanıñ tili bal (Annenin sütü baldır, çocuğun dili de baldır).

Anasız ömir, söngen kömir (Annesiz ömür, sönen kömürdür).

Ananı aldaw aqımaqtın isi, anani qorlaw aywannıñ isi. (Anneyi aldatmak ahmağın işi, anneyi aşağılamak hayvanın işidir).

Anasın emip bala özer (Annesini emerek çocuk büyür).

Ana-jorağa japıraq (Anne, yaraya ilaçtır).

Ananıñ süygen jeri otqa da küymeydi, ananın süygen jerine oqta tiymeydi (Annenin öptüğü yer ateşe de yanmaz, annenin öptüğü yerine kurşun da değmez).

Çocuk, oğlan ve kız hakkındaki atasözleri:

Balanı sılaw ösiredi, qardı qılaw ösiredi (Çocuğu şefkat büyütür, kar'ı ince kar büyütür).

Balam, balım, balanıñ balası, janım (Çocuğum balım, çocuğumun çocuğu canımdır).

Balam jaqsı bolsın deseñ şetke ayda, Atım jaqsı bolsın desen köp bayla (Çocuğum iyi olsun dersen başka yurda gönder, atım iyi olsun dersen çok bağla).

Balanın jaqsısı qızıq, jamanı küyik (Çocuğun iyisi sevimli, kötüsü beladır).

Balanın tentek bolganı üyinen, jigittin tentek bolğanı biyinen (Çocuğun yaramaz olması aileden, yiğidin yaramaz olması kadındandır).

Bala atadan tuwadi, aqil özinen tuwadı (Çocuk atadan doğar, akıl kendinden doğar).

Bala harman ülken, aşamay nardan ülken (Çocuk hakandan büyük, aşamay nardan büyüktür).

Bala estigenin aytadı, körgenin isteydi (Çocuk işittiğini söyler, gördüğünü yapar).

Bala jugiriwdi, jığılıwdan üyrenedı (Çocuk koşmayı düşerek öğrenir).

Bala boluw parz emes, âke boluw parız (Çocuk olmak farz değil, baba olmak farzdır).

Balalı üy bazar, balasız üy mazar (Çocuklu ev neşeli, çocuksuz ev soğuktur).

Bala, balanın isi şala (Çocuğun işi yarım yamalaktır).

Bala jasındağını umıtpaydı, taz basındağını umıtpaydı (Çocuk küçüklüğündekini unutmaz, kel başındakini unutmaz).

Atadan bala tuwar, atasınıñ jolın quwar (Atadan çocuk doğar, atasının yolunu tutar).

Atadan jagsı ul tuwsa, eliniñ qamın jeydi, Atadan jaman ul tuwsa, eliniñ malın jeydi (Atadan iyi oğlan doğarsa halkının gamını çeker, atadan kötü oğlan doğarsa halkının malını yer).

Atanın öspes ulı, önbes daw dawlaydı. (Atanın adam olmayacak çocuğu, onulmaz davayla uğraşır).

Âkeli bala maqtansaq, âkesiz bala jasqanaq (Babalı çocuk gururlu olur, babasız çocuk çekingen olur),

Uldıñ közi jawda, qızdıñ közi bawda (Oğlanın gözü düşmanda, kızın gözü süste olur).

Uldıñ qılığı tüzde, qızdıñ qılığı üyde (Oğlanın huyu dışarıda, kızın huyu evde anlaşılır).

Uldıñ uyatı âkede, qizdıñ uyatı şeşede (Oğlanın namusu babada, kızın namusu annede).

Ulsız qatın şümekke jarımas (Oğlu olmayan kadında sümek olmaz).

Ulıñ jaqsı bolsın deseñ, ulı jaqsimen awıldas bol. Qızım jaqsı bolsın desen, qızı jaqsımen awıldas bol (Oğlum iyi olsun dersen oğlu iyi olanla komşu ol, kızım iyi olsun dersen kızı iyi olanla komşu ol).

Ulıñ jaqsi bolsa, keliniñdi qayırar, Qızın jaqsı bolsa, kuweyın qayırar (Oğlun iyi olsa gelinine sahip çıkar, kızın iyi olsa damadına sahip çıkar).

Ulsız üydiñ malı qayırılmaz, qizsiz üydiñ jügi jıyılmaz (Oğulsuz evin hayvan sürüsü toplanmaz, kızsız evin eşyası da toplanmaz).

Ösirsen erke perzentti saqalına jabısar (Çocuğu nazlı büyütürsen sakalına yapışır).

Jaqsı bala oylağış, jaman bala toylağış (iyi çocuk düşünmeyi sever, kötü çocuk oyunu sever).

Qız bala âkesine juldız, şeşesine kün (Kız çocuğu babası için yıldız, annesi için güneştir).

Qlz qılığıman köpke jağadı (Kız davranışlarıyla herkesçe beğenilir).

Qız qılığımen süykimdi, ul adebimen süykimdi. (Kız davranışlarıyla sevimli, oğul terbiyesiyle sevimli olur).

Qız tilnbegen qarbiızben teñ (Kız dilinmeyen karpuz gibidir).

Qızğa bergisiz qatın bar (Kıza bedel kadın var).

Qızı minezdi bolsın, ulı önerli bolsın (Kızı iyi huylu olsun, oğlu hünerli olsun).

Qızı bar awildıñ qıdırı bar (Kızı olan köyün hızırı olur).

Qızdı qartşa sına, attı jigitşe sına (Kızı yaşlı gibi sına, atı yiğit gibi sına),

Qızınnıñ balası, baladan tâtti anası (Kızımın çocuğu, çocuktan tatlı annesi).

Qızdıñ körki-kiyim (Kızın görkemi giyimdir).

Qızdıñ közi qızılda (Kız süslü şeyleri sever).

Qızdıñ tamağı qılday (Kızın iştahı çok azdır).

Qızdıñ malı, qardıñ suwı (Kızın malı karın suyu gibidir).

Qızdı el ösekşil, eskili koy öregen (Kızlı köy dedikoducu, keçili koyun sürüsü durmaz olur).

Qız quninde qızdın bari jaqsı, jaman qatın qaydan şığadı (Kızlık gününde kızların hepsi iyi, fena kadın nereden çıkar).

Jaksı qız birew kelse, esik aşar, jaman qız birew kelse törge qaşar (İyi kız birisi geldiğinde kapıyı açar, kötü kız birisi geldiğinde baş köşeyi alır).

Jaqsı qızğa ğaşık köp, jaqsi asqa qasıq köq (İyi kıza aşık çok, iyi aşa kaşık çoktur).

Bala tarbiye basınan, eñbekke bawlaw jasınan (Çocuk eğitimi başından, çalışmayı öğretmek küçükten).

Jaqsı jiğit at qarız aladı, jaman jiğit et qarız aladı (İyi yiğit at borç alır, kötü yiğit et borç alır).

Jaqsı jiğit awırsa, habar alar dosı köp, jaman jiğit awırsa bar dosı da şoşır kep (İyi yiğit hastalanırsa haber alan dostu çok olur, kötü yiğit hastalanırsa olan dostu da korkar).

Jaqsı jiğit dos izdeydi, jaman jiğit as izdeydi (iyi yiğit dost arar, kötü yiğit aş arar)

Jagsı jigıit iske umtılar, jaman jigit asga umtılar (İyi yiğit işe girişir, körü yiğit aşa girişir)

Qızğanşaqtın gızı kuyewsiz qaladı (Kıskanç babanın gizi kocasız kalır).

Jetim qızdıñ jengesi köp (Yetim kızm yengesi çok olur).

Şeşege qarap qız öser, âkege qarap ul öser (Anneye bakarak kız büyür, Babaya bakarak oğlan büyür).

Kadın, hanım ve gelin hakkındaki atasözleri:

Qatınsız ötüw-qate (Kadınsız geçim zordur (hatadır)).

Qatın jog, bala qaydan tuwadı (Kadın olmayınca çocuk nereden doğar).

Qatın ölse, balağa batar, bala ölse anağa batar (Kadın ölürse çocuğa zor, çocuk ölürse anneye zor).

Qatın ötirik aytpaydı, qağıs estiydi (Kadın yalan söylemez yanlış duyar).

Qatındı bastan, balanı jastan (Kadını baştan, çocuğu küçükten ele al).

Âyeldin şaşı uzın, ağılı qısqa (Kadının saçı uzun aklı kısadır).

Qatını sarannın qazanı qaynamaz (Hanımı cimri olanın kazanı kaynamaz).

Jaqsı âyel üyine kisi kelse jargıldap jüredi (İyi hanım evine birisi geldiğinde iyi davranır).

Jaqsı ayel ömiriñdi uzartadı, jaman ayel üstine tuz artadı (İyi hanım ömrünü uzatır, kötü hanım üstüne tuz yükler).

Jaqsı ayel, iris, jaman ayel urıs (İyi hanım; rızık, kötü hanım; kavga).

Jaqsı basın jasırmaydı, jaqsı âyel asın jasırmaydı (İyi insan başım gizlemez, İyi hanım aşını gizlemez).

Jaqsı qatın jaman erkekti asıray aladı, Jaman qatındı jaqsı erkek asıray almaydı (İyi kadın kötü erkeğe bakabilir, kötü kadın iyi erkeğe bakamaz).

Jaqsı qatın jarınnın jagsısın asırar, jamanın jasırar (İyi kadın yarinin iyiliğini artırır, eksikliğini gizler).

Jaqsı qatın qartaytpas (İyi kadın yaşlandırmaz).

Jaqsı qatın zeynet, jaman qatın beynet (İyi kadın ziynet, kötü kadın zahmettir).

Algani jaqsi jigittin arqasan isin oñdaydı, algani jaman jigittin arqasan sâni bolmaydı (Hanımı iyi yiğidin her zaman işi yolunda gider, hanımı kötü yiğidin her zaman işi geri döner).

Algani jaqsı jigittin ırısı tasar, Algani jaman jigittin tuwısı qasar (Hanımı iyi yiğidin rızkı artar, Hanımı kötü yiğidin akrabası kaçar).

Qatını jaman jigittin üyi mola, kuyewi jaman qatinın üyi qora (Hanımı kötü yiğidin evi mezar, kocası kötü kadınınevi ahır).

Qatını joq üydiñ işi sürkey, erkeği joq üydiñ sırtı sürkey (Hanımı olmayan evin içi gariptir, Kocası olmayan evin dışı gariptir).

Jarıñ jaqsı bolsa üydiñ beyis, jarıñ jaman bolsa üyiñ keyis (Kann iyi olursa evin cennettir, Karın kötü olursa evin mezardır).

Algan jarıñ jaqsı bolsa, uyiñnen kişi ketpes, algan jarıñ jaman bolsa, şın dosıñda ayağı jetpes (Karın iyi olursa evinden misafir kesilmez, karın kötü olursa gerçek dostunda gelmez.)

Ayeldi jaman deseñ, anañ onıñ işinde (Hanımları kötülersen annen de onun içindedir).

Âyeldin küşi az, aylası köp (Kadının gücü az, hilesi çoktur).

Erte turğan jigittiñ ırısı artıq, erte turğan âyeldin birisi artıq (Erken kalkan yiğidin rızkı fazla, erken kalkan hanımın bir işi fazladır).

Jaqsı erdiñ işinde altınnan awır sır jatadı, jaqsı âyeldiñ işinde altın bastı ul jatadı (İyi erin içinde ağır sır yatar, İyi hanımın içinde altın başlı oğul yatar).

Jaqsı kelin, kelin, jaman kelin ölim (iyi gelin gelindir, kötü gelin ölümdür).

Jaqsı kelin qurdasıñday bolar, jaqsı ulıñ sırlasıñday bolar (iyi gelin arkadaşın gibi olur, iyi oğlan sırdaşın gibi olur).

Kelin, kelin, kelinbaq, kelmay jatıp sözin baq (gelin, gelin geline bak, gelmeden önce sözüne bak)

Kelin jaqsı bolsa nemeresi tatti (Gelin iyi olursa torunu tatlı olur).

Kelinniñ uyattı bolsa, berdi quday, keliniñ uyatsız bolsa, urdı quday (Gelinin namuslu olursa verdi Allah, gelinin namussuz olursa vurdu Allah)

Kelinniñ betin kim burın aşsa, sol ıstıq (Gelinin yüzünü kim önce açarsa, o sıcak görünür).

Diğer Akrabalar Hakkındaki Atasözleri:

Ağası bardıñ jağası bar, inisi bardıñ tınısı bar (Ağabeyi olanın destekçisi var, küçük kardeşi vardın nefesi var).

Ağa adassa, ini iz kesedi (Ağabey yolunu şaşırırsa, kardeşleri arar).

Ağa âdepti bolsa, ini âdepti.

Apa adapte bolsa, sinili âdepti

(Ağabey terbiyeli olursa, erkek kardeşi terbiyeli olur. Ablası terbiyeli olursa, kız kardeşi terbiyeli olur).

Jeti atasın bilmeyen, jitimlitin belgisi (Yedi atasını bilmeyen, yetimliğin işaretidir).

Jiyen el boladı, malı bolsa ,

Jelke as boladı, yağı bolsa

(Yeğen akrabadır, malı olursa,Yelke aş olur, yağı olursa).

Atalastan awıldas jagın (Uzaktaki akrabadan yakındaki komşu iyidir).

Ağayıñdı altaw bolsañ, adam tıymeydi,

Tuwra jürseñ lebizin kiymeydi (Akraban

çok olursa, kimse dokunmaz, doğru iş yaparsa, lafın boş kalmaz).

Doğru iş yaparsan, lafın boş kalmaz).

Ağayın-tuwğannıñ gızığı alıs-beris,

Qudalıgtıñ gızığı bans-kelis

(Akrabanın ilişkisi alış veriş, dünürün ilişkisi gidiş geliş).

Ağayınnıñ gadırın, ğagın bilmes, jat bilir (Akrabanm kıymetini, yakın bilmez, yabancı bilir).

Ağayınnıñ azarı bolsada, benzeri bolmaydı.

(Akrabanın eksikliği olsada, tanımazlığı olmaz).

Quda üstine guda bolsa, süyek jañarar

Awıl şetine awıl konsa, irge jañarar (Dünür üstene dünür olursa, akraba çoğalır, köyün üstüne köy yerleşirse komşu çoğalır).

Qudanıñ bergenine süyenbe, gudaydıñ bargenine süyen (Dünürün vereceğine dayanma, Allahın vereceğine dayan).

Eki âye-oyran

Eki sıyır-ayran

(İki hanım bela olur,

iki inek ayran olur).

Bajanağı baja körse, bası gışıydı (Bacanağı bacanak görürse şakalaşmak ister).

Eki ayaktıda baja tatuw

tört ayagtıda bota tatuw

(insanların içinde bacanak arası iyidir

Hayvanların içinde botanın* arası iyidir).

Küyaw-jüz jıldıg, guda-mıñ jıldıg.

(Güvey yüz yıllıktır, dünür bin yıllıktır).

Ârkim süygeninin gulı (Herkes sevenin kuludur).

Jaqsı kelin- gızıñday, jaqsı küvey-ulıñday (iyi gelin; kızın gibi, iyi damat; oğlun gibidir).

*bota; Deve yavrusu.

KAYNAKLAR

1. Zeyneş İSMAİL/ Muhittin GÜNEŞ, **Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri**,. Engin Yayını, Haziran 1995/ Ankara.
2. B. ÂLÎMGANOV. E.ABDİRAMANOV, **Küyew Keltir Qız Toyındı Qıl**, Sanat Yayını 1994/Almatı.
3. "Qazagtm Salt Dâstürleri men Adep-Ğurıptarı"
4. Seyit Kenjeahmetov "Ana Dili" Yayın Almatı 1994.
5. Zeyneş İSMAİL, **Kazakça Öğrenme ve Konuşma Kılavuzu**, Ay Basın Yayın Ankara 1993.

TÜRK DÜĞÜNLERİNDE "SAÇI" GELENEĞİ, BUNA BAĞLI RİTLER-PRATİKLER

Dr. Hasan KOKSAL

Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Görevlisi

Bir toplulukta kişilerin birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen kanunlar bir yerde yetersiz ve ihtiyaca cevap veremeyecek durumda olabiliyor, Bu durumda karşımıza örf, adet ve gelenekler çıkıyor. İşte bu geleneklerden biri de düğün adet ve gelenekleridir.

Biz bu yazımızda, bu geleneklerin bir halkasını teşkil eden gelin göçürme anındaki ritler, pratikler ve 'saçı'dan söz edeceğiz.

Başlangıçtan bu yana, Türk toplulukları farklı coğrafyalarda yaşamalarına; değişik siyasal, sosyal ve kültürel değişmelerle karşı karşıya bulunmalarına rağmen özellikle aile müessesesi hakkındaki duygu ve düşüncelerini pek değiştirmemişlerdir.

Bu geleneklerin bir halkasını teşkil eden "saçı", Şamanist ve Müslüman Türklerin evlenme törenlerinde değişik pratikler halinde karşımıza çıkmaktadır. Abdülkadir İNAN, "saçı (libation)"nın, topluluğun her devirde ürettiği en önemli ürünlerden olduğunu; avcılık devrinde süt, kımız ve hayvanın yağından; çiftçilik devrinde darı, buğday, pirinç ve çeşitli meyvelerden meydana geldiğini belirtmektedir (1).

Şamanist inanışa göre, bütün kainat insanlara faydalı ve zararlı (iyi ve kötü) ruhlarla doludur. Onların, hayat ve tabiatta oynadıkları rolün önemi, Beltirler'in şu duasından kolaylıkla anlaşılıyor:

"……
……

..... Ey, bizzat yaratıcı olan sizler! Bizi bütün tehlikelerden kurtarınTabak biçimindeki yüzlerimizin ter içinde kalmasına ve düğme biçimindeki yüreklerimizin titremesine müsaade etmeyin. Ey, başımızın koruyucusu olanlar,Ey yiyeceğimizi bize bahşedenler! Çadırımızın medhalinden ışık huzmelerini siz sızdırırsınız ve çadırın duman deliğinden güneşi bize siz gösterirsiniz"(2).

Biz, önce değişik bölgelerdeki Türk toplulukları arasında çeşitli sebeplere bağlı olarak uygulanan "saçı" geleneklerinden bahsetmek istiyoruz.

Yakut Türklerinde, bir delikanlı evlenmeye karar verince, kendi soyuna mensup gençleri bir araya getirir, büyüklerin huzurunda "Kam ayini" düzenler, akma gidecek atların bağlandığı kazıkların dibine tulumlar dolusu kımız koydurur ve Kam da bu kımızları, atların koruyucusu olan ıtıq (ıdıq) ruhuna "saçı" eder(3). Ayrıca Yakutlar, ilkbaharda yaptıkları "saçı" bayramına "ısıah", sonbaharda yaptıkları

"saçı" bayramına "abası ısıga “kötü ruhlara saçı" adını vermişler ve 9'ar gün süren bu bayramlarda hazırladıkları kımız ve kurbanları "saçı (libation)" etmişlerdir(4).

Altaylılar, "yayık kaldırma (yayık çıgarar)" denilen merasimde Yayık (vasıtacı ruh) adı verilen ruha lütuf ve bağış temennisiyle, ilkbaharda davarların ve kısrakların ilk sağılan sütlerini bulgurla karıştırıp lapa (potka) yapar ve "saçı (libation)" saçarlar(5).

Bazen Şaman ayinleri "Aruu Körmesler (evin ve ailenin koruyucusu)"in tasvirlerine rakı ve şarap serpmekle başlamakta ve bu merasimler bizzat Şaman veya hut ev sahibi tarafından yapılmaktadır(6).

Altaylılarda "tös-töz", Yakutlarda "tangara" Uranhalarda "eren", Moğol-Buretlerde "ongon" adı verilen putlar-fetişler, keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan yapıldığı gibi, hayvan derilerinden de yapılmakta; av, sefer gibi Önemli bir işe çıkarken bunlara "saçı" saçılmaktadır(T).

Alp Arslan, kızının Halife ile nikahının kıyılmasından sonra, iki yanındaki iki tabaktan kendi eliyle saçılar saçmıştır(8). Kaşgarlı da, bugün devam eden 'saçı'nın Türklerde her devirde yaygın bir adet olduğunu, gelin ile güveyin başlarına para saçılması işinin özel bir yerde toplanılarak yapıldığını divanında belirtiyor (9).

Halife al-Muktedir tarafından 921’de Bulgar Hanı'na gönderilen elçi, Han'ın huzuruna girdiğinde Han'ın adamları, gümüş paralar saçarlar. Mütenebbi divanındaki bir beyit "saçı" adetinin Araplarda da bulunduğunu göstermektedir. (A. Z. Velidi Togan, İbn Fadlan's Risbericht, metin 20; Exs. s, 159) (10),

Bu örneklerden anlaşılıyor ki "saçı (libation)", bir dini terim olarak bütün Türk boylarında ortaktır. Hatta ruhlara "saçı yapma" dini telakkilerin muayyen bir safhasında bütün dünya kavimlerinde görülmüş cihanşümul bir âdettir.

Erzurum ve çevresinde gelinin gerek kendi hazırladığı, gerekse hediye olarak verilen bütün çeyizi, düğün zamanı iplere asılır. Kız akrabaları çeyizi görmeye gelirken hediye getirmek zorundadır. Buna "saçı" denir(11). İstanbul düğünlerinde de gelin şehir dışına gidecekse davetliler saçılarını, çeyiz oğlan evine gidinceye kadarki zaman içinde getirirler(12).

Günümüzde, İslam Hukukçuları'nın karşı çıktıkları "saçı" geleneği, ayrı bir aileye mensup olan kızın, getirildiği ailede şansının tutması, kısmetinin açılması ve beklediklerine kavuşması için yapılan bir nevi "kansız kurban" ayinidir.

Gelinin, baba evinden alınmasından müstakbel kocasının evine getirilmesine kadar uygulanan değişik ritler ve pratikler vardır. Şimdi bu uygulamalardan bazılarına temas edelim:

Önceleri gelin almaya güvey gitmezdi, bugün gelini almaya güvey de gitmektedir. Mekanın durumuna göre gelin; yaya, at, çevge (özel hazırlanmış kapalı araba), tahtırevan veya taksi ile güveyin evine göçürülüyor. Bu göçürme durumunda gelinin yüzünün duvakla örtülmesi, onu dış etkilere, özellikle kötü nazara karşı koruma amacına yöneliktir. Hatta kıyılan nikahta da ritüel özellik apaçıktır. Nikah kıyma işlemi Anadolu' da bazı bölgelerde gelin evden çıkarken, bazı bölgelerde de gelin, güvey evine girdikten sonra yapılır(13). Her iki halde de, tarafların temsilcileri ve şahitlerinden başka kimse burada bulunamaz. Bu işlem, evliliği teyit eden dini rittir. Güveyin bağlanmaması, yani büyülenmemesi için nikah kıyımında kötü niyetli kişilerin, grubun arasına girmemesine dikkat etmek gerekir. Zira, kıskançlık ve düşmanlık gibi sebeplerle güveye büyü yapılabilir(14).

Özbeklerde İmam, nikah kıymadan önce gelin ve güveyin ebeveynlerine mihr-i malının tamam olup olmadığını sorar. Olumlu cevap aldıktan sonra güveyin üzerine darı serpilir ve iğne iplikle güveyin üzerindeki elbisesi çeşitli yerlerinden dikilir. Bu merasim sırasında:

-Ser bereke bolgın, bay badevlet bolgın, balaçakalaringning arzusın körgin... (Başına bereket olsun, zengin ve devletli ol, çoluk çocuklarının arzularını gör) diye dua ederler(15).

Türk topluluklarında gelinin babanın evinden alınışından gerdek anına kadarki süre içinde değişik saçılar dağıtılmaktadır. Bu pratiklerde amaç, gelin ve güveyin birleşmesine engel olabilecek iyeler/cinler/arvaklar için bir tedbir almaktır(16). Böylece saçıyı saçanlar, kazayı-belayı defettiklerine inandıkları gibi, saçıdan nasibini alanlar da bunun kendilerine uğur ve bereket getireceği inancıyla onu uzun süre saklarlar.

Şimdi bu saçı maddelerine bir göz atalım:

Kırgız-Kazaklar'da kurt (kurutulmuş peynir) ufak çörek ve gümüş para, kımız (atın kuyruk ve yelelerine) (17), Kuman-Kıpçaklarda (para) (18), Kerkük yöresinde (para, şeker, lokum, ceviz, y. badem, kuru üzüm) (19), Azerbaycan'da [noğul (şeker), sikke (para)] (20), Makedonya'da (buğday, arpa, leblebi, para (21), Dobruca'da (kuru yemiş, para, yağda kızartılmış lokma) (22), Erzurum'da (çerez, para, elma) (23), Erzincan'da (yemiş, para, elma) (24), Kemaliye'de (elma, buğday, para) (25),

Ağrı'da (çerez, elma) (26), Tunceli, Bingöl çevresinde (kuru üzüm, şeker, elma) (27), Sivas'ta (çerez, para) (28), Niğde'de (kuru üzüm, buğday, şeker) (29), Boyabat'ta (keşkeş) (30) gibi maddeler doğrudan gelinin başından aşağı saçıldığı gibi, düğüne katılan halk üzerine de saçılır.

Düğün alayı gelini almaya giderken birtakım engellerle karşılaşırlar. Bu durumda, veren taraf alan tarafı daima kıskanır. Nitekim, Gaziantep yöresinde kız köyünün delikanlıları, dünürcü başına (toy başına) elinde tuttuğu yumurtayı göstererek, "ya baç ödeyin ya da yumurtayı vurun" derler. Dünürcü başının yumurtayı kırması uğursuzluk getireceği veya kız ve oğlanın bağlanacağı inancıyla baç parası ödenir ve yumurta alınır. Bu yumurta geline verilir ve "gelin döllü olsun!" diye bağırılır (31).

Aynı pratiğin bir benzerini Giresun'un köylerinde görüyoruz. "Ağartma" adı verilen bir ağacın dalına yaldızlı yumurta asılır. Güvey köyünden gelen delikanlılar yumurtaya nişan alırlar. Her delikanlının beş fişek atmaya hakkı vardır. Yumurtayı kimse vuramadığı takdirde kız verilmez. Bu durumda, kız babasının yaptığı masrafları, erkek tarafı dünürleri karşılarlar ve kızı alırlar. "Ağartma"yı vuran olursa hiç bir şey ödenmeden kızı alabilirler (32).

Gelin, baba evinden çıkarılırken kapı tutularak veya düğün alayının önü kesilerek bahşiş alınması, çok yaygın bir pratiktir. Artvin ve Erzurum yöresinde gelin alayının önünde güreş tutulur ve bahşiş alınır. Buna "Koç parası" denir.

Düğün alayının gelini almaya gittiği yoldan dönüşü, uğursuzluk sayılır. Bu sebeple değişik yol güzergahı izlenir. Nogay Türkleri'nde daha önceden tespit edilen bir yerde gelin kafilesini damat kafilesi karşılar. Güvey atı veya arabası, gelin arabasının çevresinde üç tur atar. Güveye "tokız" adı verilen dokuz parça eşyadan meydana gelen hediye verilir. Bu hediye güveyin atına veya arabasına takılır (33). Çıldır ve çevresinde de gelin götürülürken "papak atlıları" adı verilen bir yarış yapılır. İlk üç dereceye girenlere hediyeler verilir ki bu da bir çeşit "saçı" dır (34).

Kerkük yöresinde, gelin ata bindirilirken ilk çocuğu erkek olsun diye terkisine bir erkek çocuk bindirilir(35). Türkmenistan'da gelinin kucağına erkek çocuk verilir veya kaynana yorgan içine yatırılarak gelinin önüne koyuluyor; böylece gelinin, kaynanası gibi erkek doğuracağı inancı besleniyor (36). Anadolu'nun bazı yörelerinde de benzer riti görüyoruz. Mesela gelin eve girerken kucağına erkek çocuk verildiği gibi, gelin için hazırlanmış yatakta erkek çocuk üç defa yuvarlandırılıyor (37).

Gelin göçürülürken uygulanan eski pratiklerden biri de gelinin bindiği atın önüne, bazen bir koç getirilmesidir. Gelin, attan eğilerek koçu bir eliyle atın terkisine kadar kaldırdığı takdirde koç gelinin, kaldıramazsa koç sahibine bahşiş vermeye mecbur olur (38).

Gelin alayının önüne ip germe veya herhangi bir engel kurma gibi pratikleri de göz önüne aldığımızda, kız alıp vermelerde taraflar arasında sembolik bir savaşın yapıldığım söylemek pek de yanlış olmaz kanısındayız. Bu durum, eski Türk topluluklarındaki "kız kaçırma ve yağma suretiyle evlilik"e meşruluk veren savaşları aklımıza getiriyor (39).

Kocacık'ta (Makedonya) gelin, odasına götürülürken, önüne koyulan küçük bir ibrikteki suyu, işi rast gitsin diye sağ ayağı ile döktürürler. Arkasından, koyun gibi yumuşak huylu olsun diye bir koltuğuna ekmek, diğer koltuğuna iş sever olsun diye süpürge verirler. Sokaklarda gezmesin, evinin kadını olsun, aklını başına toplasın diye başını bacanın kıtına vurdururlar. Güveye de üzerine düşen maddi ve manevi görevlerini tam yapsın diye Kur'an verirler (40).

Dobruca'da ihtiyar bir kadın, canlı beyaz renkli bir tavuğu, başını bir kanadının altına sokarak, gelinin başında üç kere dolandırır. Buna "kakma" denir. Bununla gelinin etrafını sardığı vehmedilen kötü ruhlar, cin ve periler kovulmuş, eve uğursuzluk getirmesin diye kapıdan içeri bırakılmamıştır(41).

Türkistan'da gelin, oğlan evinin önüne getirilince bir kabın içinde yakılan ateşin közleri ikiye bölünür, gelin arasından geçer. Böylece gelinin günahlarının ve kötü huylarının yok olacağına inanılır. Gelin, duvağı ile otururken yanındaki iki kadın beraberlerinde getirdikleri ayna ve tarağı gelinin elbisesinin üzerine koyarlar. Aynanın, gelinin bahtını açık tutacağı, temizlik simgesi tarağın da ruhunu temiz tutacağı inancı vardır. Ayrıca gelinin yanındaki bir kadının "gayçı" diye adlandırılan bir makas açıp kapaması, her türlü kötülüğün kesilerek gelinden uzaklaşacağı inancı hakimdir(42).

Hafik ve çevresinde, gelin eşikten içeri adımını atarken önüne ateş serpilir ve dış kapının eşiğine de çivi çakılır(43). İnsanların ateşi kutsal saydıkları dönemlerden kalan bu ritte, ateşin insanları birçok kötülüklerden koruyacağı, günahlarından arındıracağı inancı yatmaktadır (44).

Boyabat ve çevresinde, gelin evden çıkarılırken kız tarafı, kızın sağdıcına kül, çivi, ekmek, oklava ve çanak veriyor. Kül, ocağın devamlılığını; çivi, oğlanın evine çakıldığında gelinin eve bağlanmasını; ekmek, bereketin geleceğini, oklava, çanağa vuruldukça gelinin ağlamaklı halinin gizleneceğini sağlamaktadır. Bu çivi çakma ritmi Kerkük yöresi düğünlerinde de görüyoruz(45).

Gelinin kötü huylarından arınması, evine bağlı bir kadın olması ve bereketi getirmesi için de değişik ritler uygulanmaktadır:

Çorum ve çevresinde, gelin kocasının evine yaklaşırken evin damına çıkan bir şahıs elindeki çömleği yere atar ve parçalar, diğer bir şahıs bir yumurtayı evin kapısına vurur ve kırar(46). Diyarbakır ve çevresinde gelinin eline verilen su testisinin ve bir yumurtanın kırılması, un dolu küpe elinin bastırılması istenir(47). Niğde yöresinde gelin, evin eşiğine konan koyun postu, sacayak, halat üzerinden atlar ve elindeki yağı kapının üst pervazına sürer. Daha sonra geri dönüp yerdekileri alır(48). Burdur, Artvin, Afyon ve Sarız bölgesinde gelinin ayakları önünde kurban kesilir. Gelin kesilen bu kurban kanı üzerinden atlayarak eve gjrer(49). Bazen gelin bu kurban kanına sağ başparmağını bulayarak alnına sürer. Bayburt'ta gelin eşikten içeri girerken ayağının altına koyulan cam bardağı kırar. Gelinin başında ekmek doğranır ve bu ekmek kırıntıları köpeklere yedirilir. Böylece gelin haramdan uzaklaştırılmış, helal kazanca yöneltilmiş olur(50).

Sarıkeçili Yörüklerinde, geline, kapıya yağ sürdürülür, tabak, çanak kırdırılır ve kuzu postu çiğnettirilir(51). Erzurum ve Erzincan yörelerinde, kız evinden çalınan bardak veya tabak gelinin ayakları altına koyulur ve kırdırılır. Daha sonra mutfağa götürülür ve tandır başı dolaştırılır(52), Çubuk ve köyleri çevresinde içinde su ve para bulunan testi ile, kuru yemiş bulunan bir mendil güvey tarafından gelinin arabasının önüne atılır. Ayrıca hemen orada kayınpeder ve kayınvalide güreşirler. Kayınpeder güreşi kaybeder. Böylece kadının evde sözü. geçeceğine inanılır(53). Sivas ve çevresinde gelin attan inip kapıya yaklaşırken, "ayakları yansın da evinden dışarı çıkmasın" diye dışarıya bir kızgın demir atarlar. Sonra geline bir ağaç kaşık kırdırırlar. Gelin eşikten girerken üst eşiğe tatlılık, geçimlilik getirsin diye bal ve yağ sürdürülür. Bu arada cuma günü düğün evine dikilen bayrak indirilir. Bayrağın sırığına takılı olan soğanı kim alırsa güvey ona "acılığımızı aldı" diye bahşiş verir(54). Eskişehir'in bazı köylerinde, gelin sundurmaya çıkarılırken kolunun birinin altına Kur'an, diğerine de ekmek koyarlar. "Koltuk ekmeği" veya "Gelin ekmeği" denilen o ekmek, daha sonra dişi ağrımasın diye herkese dağıtılır. Ayrıca gelin, odasına çıkmadan önce üç kere evin kapısını yalar. Sonra bir kaşığı alıp arkaya fırlatır. Kaşığın açık veya kapalı düşmesine göre yorumda bulunur. Kaşık, kapalı düşmüşse, gelin eve kapanacak, açık düşmüşse gelinin nasibi açık olacaktır. O gün oruçlu olan gelinin ağzına sokulup çıkarılan şeker, konuşamayan çocuklara yedirilir(55). Erzurum ve Erzincan çevresinde gelin, güvey evinin önüne getirilince damda sağdıcıyla bekleyen güvey, birkaç parçaya bölünmüş, fakat parçalara ayrılmamış bir elmayı gelinin başına nişanlar. Elma gelinin başına değer ve parçalanırsa uğur sayılır. Zira gelin kocasından korkar ve ona itaatkar olur, sözünden çıkmaz(56). Bu elma motifi Kerkük ve Azerbaycan yörelerinde de yaygındır. Bazen elmanın yerini portakal aldığı da olur(57). Yıldızeli'nin köylerinde güveyi evine giren gelini, halaya tutarlar ve ortası delinmiş bir yufka ekmeğini gelinin kafasına geçirirler. Bu durumuyla halayda üç defa devir yapan gelinin boynundan ekmeği alırlar. Bu ekmeği orada bulunan evlenme çağına gelmiş kızlar "bize de nasip çıksın" diyerek yerler(58). Benzer gelenek, Zara ve çevresinde de görülmektedir: Gelin, güvey evine geldiği zaman kayınvalide ile beraber halka şeklinde ekmeklerin takıldığı oklavanın ucundan tutar ve oynarlar. Bir süre oynadıktan sonra ekmekler orada bulunan bekarlara dağıtılır. Bu ekmeklerden yiyenlerin kısmetlerinin açılacağına inanırlar. Ayrıca bekar kızlar, gelinin eteğine isimlerini yazar, gelinin saçları arasına süpürge çöpleri koyar ve düğümlenmiş bir gelin telinin düğümünü geline çözdürürler. Bunlar evlenmemiş kızların(59) kısmetlerinin açılması için uyguladıkları liflerdir. Gerede'de güvey evine gelen geline ekmek kırdırılır(60). Nimete dönük ritlerin temelinde bereket, kısmet ve zürriyet temini saklıdır.

Kastamonu ve çevresinde, gelinin, güvey evine gelişinde, gelinin kayınvalidenin bacakları arasından geçmesi ve gelinin alınmaya gidildiğinde kayınvalidenin elini öpmeye gelen gelinin başını kendi eteğinin altına sıkıştırıp bırakması, ilginç birer rittir(61). Burada gelinin kayınvalideye itaat etmesi, tabi olması inançları yatmaktadır. Yukarıda sözünü ettiğimiz ritler ve pratikler bölgeler arasında yakın benzerlik arz etmektedir(62).

Kars yöresinde "saçı" geleneği, "şah bezeme" adı verilen değişik bir uygulama olarak yaşamaktadır. 65-70 uzunluğundaki bir sopaya ağaç görünümü verecek şekilde yedi ya da dokuz dal çakılır. Her bir dala üçer adet meyve ve şeker parçası asılır. Bu masraflar sağdıçlarca karşılanır. "Şah

bezeme" hem gelin hem de güvey taraflarınca ayrı ayrı hazırlanır. "Kız şahı" güvey tarafından gelenlere sunulur. Dünürler, bu şah üzerindeki yiyecekleri yerken çevrede bulunanlara bahşiş dağıtırlar. "Oğlan şahı", gerdekten önce, oğlan sağdıcının evinden alınır ve gerdek odasına götürülür. Sağdıca hem güvey evi armağan verir, hem de gelin kendi el emeği ürünlerden armağan verir. "Oğlan şahı" üzerinde üç mum yakılarak bırakılır(63).

Nevşehir ve yöresinde "Şah bezeme" ritinin bir benzeri, "Nahıl" hazırlamadır(64). Şu farklaki "Nahıl'ın dalları üzerine yiyecek maddeleri konulmayıp çeşitli meyve taklitleri, renkli kağıt ve kumaşlarla süslenmiştir.

Her folklor ürünü, muayyen bir zaman ve mekan dahilinde, hayat şartları muayyen bir halk zümresinin psikososyal bir davranışından ibarettir. Bu davranış, başlangıçta belli bir objeyi hedef seçtiği halde, zamanla fonksiyonel manasını kaybetmiş ve gelenekleşerek halk hafıza ve alışkanlıklarında yaşamaya devam etmiştir,

Türk dünyasında yakın benzerlik arz eden geleneklerin menşeinin eski devirlerdeki Şamanizm inancının birer kalıntıları olduğu tartışma kabul etmeyen bir gerçektir. Yapılan bütün bu rit ve kişiye "Darısı başınıza" diye karşılık veririz. Bu temenni ve pratikler; uğur, bereket ve mutluluk beklentileri içindir. Sevinçli bir anımızı kutlayan karşımızdaki dua, Şamanizm panteonundaki tanrılara yapılan saçı (libation) merasimi ile yakından ilgilidir(65). Bazen şaka olarak, başımızın etrafında çevirip birine verdiğimiz para davranışı da Şaman inancında önemli bir ayin bakiyesidir(66).

İnsan topluluğu, teknolojinin hiçbir zaman tamamen boyunduruğu altına girmemiş, sosyal değişmelere tabi olarak örf, adet ve geleneklerini büyük oranda terk etmemiştir. Başka bir deyişle sosyal gelişmeler,sosyal değişmeler gibi kısa bir zaman içinde meydana gelmediği için, söz konusu topluluk bu değerlerin büyük bir bölümünü muhafaza edebilmiştir.

Hem ilkel, hem de medeni topluluklarda gördüğümüz, evlenme anındaki ritlerin tek amacı, eşleri kötü ruhlara karşı korumak ve mutluluk temin etmektir.

Son zamanlarda hızlı kentleşme ile birlikte bu sözüne ettiğimiz geleneklerin zayıfladığına şahit oluyoruz. Bu kültürel değerlerimizin gelecek kuşaklara aktarılması için, Türküm diyen herkese büyük görevler düşmektedir.

DİPNOTLAR

1. **Tarihte** ve **Bugün Şamanizm,** Ankara 1954, s. 167.
2. Sadettin BULUÇ. "Şamanizm III", **Türk Amacı, 1** Eylül 1942, Sayı.3 s.l 30.
3. A.İNAN, **Makaleler ve İncelemeler I.** Ankara 1968, s.344-345.
4. A.İNAN. **Şamanizm,** s. 102.
5. A. İNAN, **Makaleler,** s,415.
6. A.İNAN, **Makaleler,** s.43Ö.
7. A.İNAN, **Şamanizm,** s.42.
8. Mehmet Altay KÖYMEN, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,** Cilt III, Ankara 1992, s308
9. Mehmet Altay KÖYMEN, a.g.e., s.309.
10. **A.**İNAN, **Şamanizm,** s. 100.
11: Fikret TÜRKMEN. "Erzurum'da Düğün Gelenekleri" Palandöken (Erzurum Kültür ve Dayanışma Vakfı Yayın Organı). Mart 1988, Sayı: 1, s.24. 12 **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakti Yayını, 12 Mart 1944, s.l08-110.
13. Geniş bilgi için bakınız: Hamit ÇİNE "Eski Düğünler", **Burdur'dan Damlalar,** Folklor (Halkbilim), Uyan Matbaası, İzmir 1989. s.44; Zafer İlbars, 'Ispatrın Köyünde Evlenme Adetleri ve Değişmeler", G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Der. 1988, C.4 S.l, s.216; Şeref BOYRAZ, "Tat Köyü ve Çevresinin Düğün Adetlerini" Erciyes Mayıs 1991, Yıl 14, S. 161, s.30; Adnan İNCE, "Avanos'ta Eski Düğünler", Erciyes Yöresi I. Folklor Halk Edebiyatı ve Etnografya Sempozyumu, 3-8 Mayıs 1990. Erciyes Ü. Yay., No. 14, s.290; Nermin ERTENTUĞ, "Türkiye'nin Karadeniz Bölgesinde Evlenme Görenekleri ve Törenleri III", **Antropoloji Dergisi,** DTCF. Yayını 1971-1972, S.6, S.l I: M. Emine CİNGÖZ. "Şükranlı'da (Eskişehir) Evlenme Adetleri". **Türk Halk Kültüründen Derlemeler,** K.B. Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1992,s. 12; Seyhan AKSOY, **Rize Yöresi Halk Edebiyatı ve Folkloru,** E.Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bitirme Tezi, İzmir 1991, s.290; Deniz DURAN, **Ayvalık Yöresi Folkloru ve Halk Edebiyatı** E.Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bitirme Tezi, İzmir 1993, s.42; Dilek SAĞIN. **Aydın İli Çine İlçesi Folklor ve Halk Edebiyatı,** E.Ü. Ed Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bitirme Tezi, İzmir 1993, s. 134; Reyhan YAŞAR, **Ovacık (Çankırı) Yöresi Folklor ve Halk Edebiyatı Örnekleri,** E.Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bitirme Tezi. İzmir 1993, s. 94.
14. Osman İLKER. **Aşağı Maden ve Aşağı Madenliler** (Artvin), Ankara 1992, C 1, s.274; (Nikah anında bir kilidi kilitlemek, bir bıçağın ağzını yummak, bir ipliği düğümlemek gibi hareketler yaparak "Ben Ahmet'i böyle bağladım" demekle güvey bağlanmış olur. Çözerken de "Ben Ahmet'i böyle açıyorum" demek yeterlidir. İktidarsız erkeklerin mutlaka bağlı olduklarına inandıkları ve çeşitli muskacılara para kaptırdıkları bir gerçektir)
15. Abdulkadir İNAN. "Özbeklerde Köy Düğünü". **Gökbörü,** Ankara 1942, sayı: 1, s. 18
16. Yaşar KALAFAT , "Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri". Ankara, 1990 s.96.
17. Abdulkadir A.İNAN, "Kırgız-Kazak Düğünleri 11", **Gökbörü.** Ankara 1942, sayı 3 s.17.
18. Mustafa SAFRAN, "Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlere Göre Kuman-Kıpçaklârda Siyasi, İktisadi ve Kültürel Yaşayış", **Türk** 1993, s.51.
19. Suphi SAATÇİ, "Kerkük Düğün Geleneği' III. **Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,** Ankara 1987, s.319-328.
20. H. Ali SADRULEŞRAFİ, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Elemanı.
21. Tatyana Zezelj Kalıcan, "Ustrumca ve Radoviş Yöresindeki Türk ile Makedon Düğünlerinin Temel Özellikleri", **IV, Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri,** Ankara 1992, s. 17
22. Müstecib ÜLKÜSAL, **Dobrûca ve Türkler,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını: 64, Ankara 1987, s. 108
23. Fikret TÜRKMEN, **a.g.m..**
24 **Cumhuriyet'in 50. Yılında İl Yıllığı 1973,** s.94.
25. Hamit Zübeyr KOŞAY, **Türkiye'de Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Bir Malzeme,** Maarif Mat. , Ankara 1944, s.5.
26. Bahaeddin ÖGEL - Hakkı Dursun YILDIZ - Fahrettin K1RZIOĞLU - Mehmet ERÖZ - Bayram KODAMAN -M. Abdülhaluk ÇAY, **Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu.** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Y. 56, Ankara 1985, s.124.
27. a.g.e,, s.124.
28. Şeref BOYRAZ, a.g.m., s.30.
29. Ali İhsan KOLCU, "Niğde Kayırlı Kasabası Evlenme Adetleri", **Türk Halk Kültüründen Derlemeler** 1992, K.B. Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Gn. Müd. Y. 170, s.134.
30. Bekir BAŞOĞLU, "Boyabat ve Çevresi Düğünleri" Sivas Folkloru, aralık 1976, sayı:47, s.l 7
31. Uğurol BARLAS, "Gaziantep Kent Kültürünün Oluşmasında Fırat Yöresi Türkmen Oymaklarının Etkisi" **Fırat Havzası U. Folklor ve Etnografya Sem, Bildiri,** Elazığ 1987 s.44.
32. Nermin ERDENTUĞ, **a.g.m.** ,s.5.
33. Mehmet Ali EKREM. "Nogay Türkleri'nde Kız isteme. Söz Kesme ve Düğün Gelenekleri", **4. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri,** Cilt 4, Ankara 1992 s.91-95.
34. Ramazan KORKMAZ, "Çıldır Folklor ve Etnografyası", A.Ü. Edebiyat Fakültesi Mezuniyet tezi, Erzurum 1985.
35. Suphi SAATÇİ, **a.g.m,**
36. Mevlüt ÖZHAN, "Türkmenistan'daki Düğünlerde İnançla ilgili Bazı Uygulamalar ve Türkiye'dekilerle Benzerlikleri". **Türk Dünyası,** Eylül 1993, Cilt' 1 Sayı: 4, s.34.
37. Şeref BOYRAZ, a.g.m,; Hamit ÇİNE, a.g.m.; Ferit DEDEBAŞ, "Çorum'un Köy Düğünü" Çorumlu, 1941, yıl: 4, sayı: 29. s.907; **Bütün Yönleriyle İlçemiz Çivril.** Çivril Kaymakamlığı 1987, s.62; Yaşar AKSOY, **Yaren**

Diyarı Bizim Çankırı, Doğuş Mat. Ankara 1988, s.79. K-öksal GEDİK, "Bayburt'a Ait Örf ve Adetler". Türk Folkloru, Nisan 1984, yıl: 5. sayı: 87, s.27.
38. Ali KEMALİ, Erzincan Resimli Ay Mat, , 1932, s.279; Halis CİNOĞLU, "Erbaa'nın Ziğdi Kasabasında Düğün Gelenekleri", Sivas Folkloru Eylül 1976, sayı:44, s. 13;. Nermin ERDENTUĞ, a.g.m, s.5; Uğurol BARLAS. a.g.m. s.44.
39. Nermin ERDENTUĞ, a.g.m, s.4.
40. Numan KARTAL, "Kocacık (Makedonya)'ta Düğün Gelenekleri ve Anadolu'daki İzleri". III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1987, ş.216.
41. Müstecip ÜLKÜSAL, a.g.e., s. 108.
42. Mevlüt ÖZHAN, a.g.m.
43. Cafer AŞITEPE, "Hafik'in Hacıali Köyünde Düğün Adetleri" Sivas Folkloru, Temmuz 1974, şayi: 18, s.14.
44. Bekir BAŞOĞLU, a.g.m.; İsmail Hakkı ACAR "Dünür Gitme ve Gelin Getirme Üzerine Çeşitli İnanışlar ", Sivas folkloru, Şubat 1974, sayı: 13, s.5.
45. Suphi SAATÇİ, a.g.m.
46. Ferit DEDEBAŞ. "Çorum"un Köy Düğünü", Çorumlu, 1941, Yıl: 4. sayı:29, s.906; Mustafa ÖNEY - Yunus Avcı - Mehmet Koyan, Bütün yönleriyle yeşil Çubuk, 1988,s,221.
47. Nevin AKKAYA, "Diyarbakır ve Balıkesir İllerimizde Evlenme Törenlerinin Karşılaştırılması", Erciyes, 1988, yıl: II, Sayı: 130, s. 17
48. Ali İhsan KOLCU, a.g.m.
49. IsaKAYACAN, Burdur Hatırlamaları, Ankara 1991. s.3; Şaban SÖZBİLİCİ "Sarız Bölgesi Adet Gelenek ve Anonim Edebiyatı I", Erciyes, Haziran 1989, Yıl: 12, sayı: 138, s.25; Mevlüt ÜYÜMEZ. "Dişlide Düğün" Beldemiz (Afyon Belediyesi Bülteni), 1992, Yıl: 8, sayı: 27, s.32; Artvinliler Rehberi, Ljvane Ajans, İstanbul 1991, s.57.
50. Köksal GEDİK, a.g.m.
51. Pmar AYDEMİR, Sarıkecili Yörüklerinin Halk Edebiyatı ve Folkloru, E. fi, Ed. Fak. T.D. vs Ed. Böl. Bitirme Tezi, İzmir 1992, s.48-49.
52. Fikret TÜRKMEN, a.g.m.; Abdurrahman KÜÇÜK "Erzincan ve Çevresindeki Halk İnanışlarına Toplu Bakış", III, Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1987, s.252,
53. Mustafa ÖNEY-Yunus AVCI-Mehmet KOYAN, Bütün Yönleriyle Yeşil Çubuk. 1988, s.221
54. Şeref BOYRAZ, a.g.m.
55. Meltem Emine CİNGÖZ. "Şükranlı'da (Eskişehir) Evlenme Adetleri", Türk Halk Kültüründen Derlemeler. Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müd. Yay. Ankara 1992, s. 18.
56. Fikret TÜRKMEN, a.g.m.; Abdurrahman KÜÇÜK, a.g.m
57. Ümit TOKATLI, "Kerkük'te Evlenme Adetleri", Milli Folklor, Bahar 1994, Cilt: 3, Yıl: 6. sayı: 2], s.35.
58. Şeref BOYRAZ, a.g.m.
59. İsmail Hakkı ACAR, a.g.m.
60. Nermin ERDENTUĞ, a.g.m. s.8
61. Nermin ERDENTUĞ, a.g.e.
62. Nihan DEMİRASLAN, İzmir İli Urla İlçesi Balıklıova Köyü Folklor ve Halk Edebiyatı, E, Ü. Ed. Fak. T.D. ve Ed. Böl. Bit. Tezi, İzmir 1992, s.98; Osman İLKER, a.g.e. s.274; Ali Kemali, a.g.e., s.279; Uğurol BARLAS, a.gm. , s.45; Bütün Yönleriyle İlçemiz Çivril, a.g.e., s.62; Mustafa ENHOŞ, Akseki ve Aksekililer, İstanbul J974, s. 191; Sait UĞUR, İçel Folkloru II, Ankara 1944, s. 18. Ömer ÇOLAKOĞLU, Türk Halk Bilimi ve Trakya Yöresinde Araştırmalar, 1984, 118; Sabri Özcan SAN, Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları, Kültür Bak Yay. 1212, Ankara 1990, s.98; Atilla Ş. ERTÜRK, Folklorumuz, Anadolu Folklor ve Turizm Demeği Yay. 2, s.l 1-17; Ali DEMİRTAŞ, İçel İli Yakın Çevre İncelemeleri, Ankara 1988, s.64; Nizamettin ÖZBEK. Erzincan'dan Kemah'tan, Ankara 1982. s. 116; Ragıp MEMİŞOĞLU, "Van Yöresinde Toy", Erciyes, Ağustos 1992, Yıl: 15, şayi: 176. s.27. Ülkü ÜNAL, "Ardanuç'ta Düğün Gelenekleri", Erciyes, Nisan 1992, Yıl: 15, Sayı: 172. s,3l; Cumhur KILIÇOĞLU, Her Yönüyle Siirt, 1992.
63. A.Esat BOZYİĞİT, "Düğünlerimizde Bayrak Geleneği", III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Kaldırma Geleneği", II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1987, s.65-81; Haydar ÇETİNKAYA, "Kars Yöresi Terekeme Köy Düğünlerinde Şah Bezeme ve Kaldırma Geleneği",H. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1982, s.92.
64. Adnan İNCE, "Nevşehir Yöresinde Nahıl GeleDerneği ve Diğer Bazı İllerimizdeki Benzerleri", Fırat Havzası II Folklor ve Etnografya Sempozyumu, s. 145-151.
65. A.İNAN, Makaleler ve İncelemeler I, s. 191.
66. A.İNAN. a.g.e.

TÜRKMEN MONCUGATTILARI

Prof. Dr. Amangül DURDIYEVA

Türkmenistan Türkmenbaşı Milli Kolyazmaları Enstitüsü FolklorBölümü Müdürü

GİRİŞ

Nevruz bayramı, kardeş Türk halklarının örf ve adetlerinde olduğu gibi, Türkmenlerin de geleneğinde tanınmış bayramlardan biridir. Yeni yıl (Yeni Gün) bayramı ile doğrudan ilgili olarak Türkmen gelin kızlarının "Moncugattı oyunu" ("Moncuk/Boncuk Atma Oyunu") dikkat çekmektedir,

Nevruz bayramı, kışın doksan günü tamamlanıp, toprağın yavaş yavaş ısınması, tabiatın canlanıp, güzel bir görünüm kazanmasıyla birlikte insanın ruhunun yemlendiği vakit kutlanır. Türkmen gelin kızlarının nevruzdaki bu "Moncuk/Boncuk Atma oyunu"nun başlangıcı eski devirlere kadar uzanmaktadır. Gelin kızlarımız bu bayramı şöyle mısralarla karşılamışlardır:

Nevruz geldi, yaz geldi/ Nevruz geldi, yaz geldi,
Garğa geldi, gaz geldi/ Karga geldi, kaz geldi,
Oturan adamlara / Oturan adamlara
Bilbilden ovaz geldi / Bülbülden âvâz (ses) geldi"

Türkmenlerde Nevruz bayramı ile doğrudan ilgili "Moncuk/Boncuk Atma" oyununun adlandırılması da dikkat çekicidir. Nevruz gecesi gelin kızların her biri kendi boncuğu ile belli bir yerde toplanırlar. Herhangi bîr dilek tutarak kendi boncuklarını su dolu tabağa atarlar. Boncuklar beyaz, mavi, sarı, yeşil gibi renklerdedir. Sulu tabağa boncuğun atılışı hakkında şöyle mısralar vardır:

Başladı giz, başladı/ Başladı kız, başladı,
Suva moncuk taşladı/ Suya boncuk taşladı,
Goşğusıv yanlış okap/ Türküsünü yanlış okuyuca
Moral garrı haşladı/ Maral yaşlı haşladı.

Oyuna "Moncugatdı" (Boncuk atma) kıtalarını çok iyi okuyan, özel nüktecilik kabiliyeti olan yaşlı kadınlar da, genç kızlar da, genç delikanlılar da katılabilirler. Bu oyunda esasen evlenip baba evine dönen gelinlerin gizli düşünceleri, umut ve arzulan dile getirilir. Okunan kıta (mani) bittikten sonra, tabağa atılan boncuklar çıkarılır; kimin boncuğu çıkarsa, o kıta (mani) da ona ait kabul edilir.

"Moncugatdı"; "moncuk" ("boncuk") ismi ile "atmak" filinin birleştirilmesiyle meydana gelmiş olup oyunun aleti boncuktur. Boncuk, Türkmen gelin kızlarının takındığı süs eşyalarından birdir. Türlü renklerdeki çok güzel boncuklar, taş oyunu için uygun olup, Türkmen gelin kızları onlarla kendi gönül arzularını dile getirmişlerdir. Türkiye Türkleri,

Azerbaycan, Özbek Türkleri gibi kardeş Türk halklarının geleneklerinde de çok eski devirlerden beri devam edegelen bu oyunda boncuktan başka küpe, yüzük, bilezik gibi cisimler de kullanılmıştır.

Nevruz bayramında genç delikanlılar grup grup olup yeni giysiler giyip süslenerek türlü oyunlar oynamışlar, türküler söylemişler, kızlar lâle sallamışlardır. Birbirlerine olan aşk duygularını açıkça söylemeye her zaman imkan bulamayan delikanlılarla kızlar, Nevruz bayramında karşılaşıp içlerinde sakladıkları sırlarını birbirlerine söylerler, birbirlerini seçip alırlar. Bu durum, "Boncuk atma" kıtalarında (manilerinde) şöyle tasvir edilir:

Novruzıñ baharıdır, / Nevruzun babandır,
Cuvan gül nahahdır, / Civan gül fidanıdır,
Gız-oğlan biri-birini, / Kız-oğlan biri birini,
Seçmeli mahalıdır, / Seçmenin zamamdır.

Nevruz bayramında **çelpek** (yufka) yazılıp **gatlama** (bir hamur yemeği), **pişme-boğursak** (bir hamur yemeği) pişirilir. Belli evlerde **semeni/semene/** kaynatılır. Buna bazı diyalektlerde "sümelek" de denir. Bu nevruz yemeğinin Türkmen gelin kızlarının "Boncuk atma" kıtalarında (manilerinde) görülmesi de ilginçtir:

Caynadarlar semeni, / Kaynatırlar semeni,
Torba dürtün temeni, / Torba dürtün iğneyi,
Bildim, ayralık eken, / Bildim, ayrılık imiş,
Hemme dertden yamanı/ Her dertten yamam.

"Semeni"
kaynatmak kardeş Azerbaycan halkının da geleneğinde, aynı şekilde "boncuk atma" mısralarında rastlanır.

"Boncuk atma" oyununa bazı diyalektlerde "sövziman salalın" da denir. Gelin kızların bu milli Nevruz oyunu, Türkmen folklor iliminde "Moncugatdılar" (boncuk atmalar) tarzında kabul edilir. Bu oyunla ilgili tarz hakkında pek çok alimler ilgilenmişler, makaleler yazılmış, antolojiler neşredilmiştir.

Nevruzla ilgili "boncuk atma" oyununa gösterilen alaka, Türkmenistan'ın bağımsızlığını almasından ve daimi tarafsız devlet hükmünde kabul edilmesinden sonra çok canlandı. Cumhurbaşkanımız Saparmırat Nıyazov'un emri ile şimdi, her yılın 21 Martı, Nevruz Bayramı kabul edilerek "boncuk atma" oyunu, pek çok folklor ansamblarının repertuvar süsüne çevrildi.

Türkmenlerin tarihinden, medeniyetinden belli bir derecede haber veren Nevruz bayramı ile ilgili bu milli oyunumuz; hem oyun, hem folklor tarzı hükmünde, gelin kızların nazik kalplerinden süzülerek çıkan hem ruhi, hem de edebi bir kaynak olup ehemmiyetini yitirmeksizin günümüze geliyor. Onu kardeş Türk halklarının milli oyunları ve folklor tarzları ile karşılaştırarak incelemek, bir zarurettir.

Geldi yene Novruzlar,
Şeyle çıkıpdır gızlar,
Yarın gıya bakışı
Yürek-bagrımı duzlar.

Novruz geldi, yaz geldi,
Garğa geldi, gaz geldi,
Oturan adamlara
Bilbilden ovaz geldi.

Başladı giz, başladı,
Suva moncuk taşladı,
Goşgusın yalñış okap,
Maral garrı haşladı.

Novruzıñ baharıdır,
Cuvan gül nahalıdır,
Gız-oglan bir-birini,
Seçmeli mahalıdır.

Depsem sandık açılar,
Dövmeleri seciler,
Novruzıfi giceleri,
İnce bilden guçular.

Günortadır, çoğludır,
Gızlar öyde bağlıdır,
Her yıl novrız gicesi,
Yar yarma bağlıdır.

Kir yuvsa serse nâder?
Yüp üste serse nâder?
Novruz güni eneler,
Gızıñgoyberse nâder?

Gelin-gızlar üşüban,
Atışalıñ moncuğı,
Yarın gören dakınsın,
Dağdan bilen göncüği.
Çıkar, Ceren can, moncuğı.

Novruz geldi bu gice,
Gızlar atışar bice,
Kimin bicesi çıksa,
Bayrağı horaz-cüyce.

Moncuk atın, biz geldik,
Biryiğdi mıhman aldık,
Yennem eneme aytdı,
Derdi- belağa galdık.

Ağam oğlı ziyada,
Bermañler, meni yada,
Kovalap yetip bilmen,
Ol atlı, men pıyada,
Çıkar, Cennet can, moncugı!

Kulece donuñ dızından,
Doymadım gül yüzünden,
Basım git-de, basım gel,
Yağsa bardım ızıñdan..

Yük üstünde halı bar,
Göllerіniñ alı bar,
Gice gelen oğlanıñ,
Gövnüniñ hıyalı bar.

Göçi mayalı, nerli,
Bedevi ganat-perli,
Girsem şo yar goynuna,
Bolsam gerek heserli.

Yağlığımı dişledim,
Dört burçun kümüşledim,
Doğan gelse bermedim,
Yar geldi bağışladım.

Nar iber yar, nar iber,
Yok yerinden bar iber,
El değmedik yağlık bilen,
Gün değmedik gar iber.

Akrap geldi hazan bar,
Yürek-bağrım ezen bar,
Diyse diysin bendesi,
Yokarda bir yazan bar.

Sende yar-a, sende yar,
El yağlığın mende yar,
Cahanı yiğit alsa,
İki gözüm sende yar.

Ak telpağiñ deriden,
Yürek-bağrım ereden,
Sen bir algır guş bolsañ,
Akit meni şu yerden!

Ak telpeğiñ deriden,
Süññüme sim yöreden,
Gırmızı donlı gıratlı,
Sal, yoluñı bâriden.

Alma geldi, nar geldi,
Köyönek biçsem dar geldi,
Günüñ günortan çağı,
Çapar atlı yar geldi.

Gırmızı donun biçeyin,
Üstüne teññe seçeym,
Atam-enem görmânkâ,
Oğrın saña gaçayın.

Tur oğlan, hurma oğlan,
Boynuñı burma oğlan,
Sırrımız âşğâr bolar,
Köçede durma oğlan.

Tam üstünde gök küyze,
Yarım gelipdir size,
Sovğadım al-da gal,
Özüñ gönderiñ bize.

Gayrada bir dalan bar,
İçinde can alan bar,
Güymemâñ söver yarı,
Gözi yolda galan bar.

Gülgünedir köyneğim,
Garda akdır bileğim,
Ayralığıñ derdinden,
Yanıkdır-la yüreğim.

Sarı yüpek süzüler,
Nâzik gövnüm bozular,
Gelcek diyip gelmese,
Yürek-bağrım eziler.

Yaşırın bakışalı,
Göz-gabak kakışalı,
Pınhan yerde duşuşıp,
Derdimiz çekişeli.

Okap Zöhre-Tahırı,
Boldım ilin şahırı,
Yiğit, gövnün gam tutma,
Men seninki ahırı.

Değirmen üsti kötel,
Gaçdı, yağlığım göter,
Men götersem duyarlar,
Düş atdan, özüñ göter.

Ot yanar ışık bolar,
Öymüz yanaşık bolar,
Ak keçâniñ üstünde,
Günde dalaşık bolar.

Depâ çıkıp durupdım,
Elim yere urupdım,
Başarmadıñ ak telpek,
Gövnüm sana beripdim.

Ay aydındır hesipdir,
Elim pıçak kesipdir,
Al yañak, yuka dodak,
Gör kimlere nesipdir.

Ağam oğlı al meni,
Heykeline sal meni,
Senden özğâni söysem,
Ihlasıñ ursun meni.

Arık başında şora,
Yarım gitdi Buhara,
Üç aya vada berdi,
Gelmedi yizi gara.

Gara âdik saña gurban,
Gel, derdime bol derman,
Âkit meni yanına,
Örtendim seni görmân.

Gırmızı donun gatbar-gat,
Birin gey-de, birin sat,
Öz öymüze gelmesen,
Gorışımıza gelip yat.

Gızıl gül gönderen yar,
Yüreğim yandıran yar,
Rakıp sözüne gidip,
Bizden yüz dönderen yar.

Çeşme suvun içdim yar,
Salam berip geçdim yar,
Salamımı almadın,
Menem senden geçdim yar.

Çeşme başsız bolarmı?
Düybi daşsız bolamı?
Akılsız nadan oğlan,
Giz yoldaşsız bolanmı?

Çeşmani layladılar,
Suvunı payladılar,
Men-â sana gelmezdim,
Boynıma bağladılar.

Altın gabak atanın,
Kişi yarı yar bolmaz,
Kiçğine sandığım, yar,
Boyuna guvandım, yar,
On bâş yaşımdan bari,
Odına yandığım yar.

Ak yüzüm nar-da bolsa,
Alkımım gar-da bolsa,
Huday mana yazıpdır,
Ak yüzüñ gara meñzar,
Yanağın nara meñzar,
Adağlın toyda gördüm,
Guş uran sara meñzar.

Çıktım çınar başına,
Gırmızı donuñ geyipsiñ,
Telâre söyenipsiñ,
Men çekyan ahı-zarıñ,
Sen nâme saralıpsınıñ.

Ay aydındır süyt kimin,
Arkalığım çit kimin,
Oğlan köp gelin gitme,
Basarlar bürğit kimin.

Sarı gavun bişipdir,
Üstünden yol düşüpdir
Oğlan, köp gelip gitme,
Işkım saña düşüpdir.

Kâşğâ küci olsaydım,
Küciñ ucı olsaydım,
Yar sapara gidende,
Guşagnıñ ucı olsaydım.

Kâşğâ belent olsaydım,
Daragta bent olsaydım,
Yar sapara gidende,
Cübsünde gant olsaydım.

Depeden indim kale,
Tapdım gızıl pıyala,
Ovaldan nişanlıdım,
İndi geldim hıyala.

Ank gırağı sövüt,
Sövüt yanında, şibit,
Her gız ki bimar bolsa,
Şonun dermanı yiğit.

Menin yarım bağşıdır,
İl içinde yağşıdır,
İl bezenip toy etse,
Yarım onun nağşıdır.

Menin yarım at çapar,
Saylanar abray tapar,
Bedev atın bezesem,
Toylarda ovlak gapar.

Huday beni guş etse,
Ganatım kümüş etse,
Yatsam-tursam dileğim,
Söyenime duş etse.

Dağıñ belent, peşi bar,
Sayrak bilbil sesi var,
Gapıdan geçen yiğit.
Sende gülün ısı bar.

Ay doğar gâdiğinden,
Tanadım âdiğinden,
Barıp aydıñ oğlana,
Dânmesin diğdiğinden

Yokarda ülker,
Telpeğin silker,
Cana-can yarım,
Gelmağe gorkar.

Yokarda yıldız,
Telpeği gunduz,
Cana-can yarım,
Gelmesin gündiz.

Her ne günâsi bolsa,
Atam-enem boynuna,
Atam-enem salmadı,
Goç yiğidiñ goynuna

Ağar çâkmen dızıñdan,
Doymadım gül yüzünden,
Her annada gelmesen,

Çıktım çınar başına
Garadım güneşine,
Yarım beren yağlığın,
Cüyrettim gözyaşıma.

Ağaç başında durdum,
Düybüne duzak gurdum,
Nadan yarın golunda,
Hem ağladım hem güldüm.

Dañdan gığıran horaz,
Gizil cayılan horaz,
Sesiñe sesim gurban,
Yarım oyaran horaz.

Bürğütler dağ içinde,
Keypimiz çağ içinde,
Öldürse, yar öldürsin,
Şetdalı bağ içinde.

Almanı ayırdılar.
Şahasın gayırdılar,
Söyüp-saylan gül yarımı,
Söz bilen ayırdılar.

Yük üstünde sandığım,
Sandığa söyendiğim,
Yat illerin içinde,
Hayp, meniñ yandığım.

Ay aydıñdır süyt yalı,
Geyen geymiñ çit yalı.
Kân gelmeğin giyevi,
Yencilersiñ it yalı.

Ala dağdan aş yiğit,
Müñ tümenden geç yiğit,
Gündiz elin değmese,
Gice yola düş yiğit.

Yük üstünde cayın bar,
Sarı yağdan payın bar,
Özge gıza göz dikme,
Munda gaşı yayıñ bar.

Mavut donuñ Çın-çını,
Yakasında dalçmı,
Bada etdi gelmedi,
Yiğitleriñ laçını.

İlerimiz sözen yar,
Gara bağrım ezen yar,

Rakıplara göz edip,
Sallancırap gezen yar.

Tam üstünde tamımız,
Goşadır eyvanımız.
Sen ondan çık, memundan,
Galmasın armanımız.

Gözenekde yatan oğlan,
Köyneği keten oğlan,
Bir gıza aşık bolup,
Dünyeden öten oğlan.

Gözenekden bakma, oğlan,
Gözün, gaşın kakma, oğlan,
O giz saña berilmez,
Yüreciğni yakma, oğlan.

Nardan üstünde nardan,
Taleyim yok şu yardan,
Sen bir alğır guş bolup,
Çıkar, bu ahı-zardan.

Köynek yuvdum sermedim,
Yarım geçdi görmedim,
Kesilmiş gızıl dilim,
"Alla yarıñ" diymedım.

Beden yar-a, beden yar,
Aklım hayran eden yar,
Yarımda yazık yokdur,
Ağası eñreden yar.

Küleçe mavut biçdim yar,
Şirin-şerbet içdim yar,
Gışını gışlaşdım yar,
Yazda ayra düşdüm yar.

Enem-atam doydular,
Başım görğa goydular,
Men-a bir boz mayadım,
Diriliğme soydular.

Ekin ekdim dümeden,
Bir yar söydüm kümeden,
Menin gövnüm ıncalmaz.
Doğanlar bu nâmeden?

Lukmandan lukma alan,
Canımı oda salan,
Bararıma hovluğıp,
Özi ızımdan gelen.

Gül oğlan-a, gül oğlan,
Yar görende gül oğlan,
Şu gicede gelmeseñ,
Yarıñ gitdi bil oğlan!

Deryalar balıklıdır,
Düyeler halıklıdır,
Gövnümi avlan yiğdiñ,
Ayağı çarıklıdır,

Mavut donuñ bu yana,
Çapı gelişmez yana,
Sırdam boyuñ görmesem,
Boldum dâli-divana.

Tutan keyği pil yalı,
Münen atı yel yalı,
Ağız, senin adağlın,
Boynı âdil gıl yalı.

Zülpüm şemala berrnân,
Geldim könlüni burman,
Nâme kastıñ bar mende,
Goyduñ canımda arman.

Güllerim gunçalandı,
Billerim incelendi,
Eden vadamız nedir?
Yıldızlar gicelendi!

İlerden gara geldi.
Yüreğim para geldi,
Boyı boyuma gurban,
Derdime çâre geldi.

Vadamız yañı yetdi,
Yıldızlar yañı batdı,
Yiğit, nâme hovlukdıñ?
Düşmanlar yañı yatdı.

Düşman ukuda galsın,
Sarğarıp refiki solsun,
Bize kast eden zalım,
Yanıp, kül bolup galsın.

Yarıñ yağlığında nar,
Bilmen könlünde ne bar,
Geler vağtı gelmedi,
Biz bu yerde intizar.

Gız açılan gizil gül,
Oğlan ki seyrar bilbil,
İki aşık tapışsa,
Göyâki gırmızı gül.

Alısdan bakışalı,
Yüreğmiz yakışalı,
Ğündizki derdimizi,
Gıceler çekişeli.

Kıldıgmız seyran bolsun,
İl görsün, hayran bolsun,
Yarı yardan ayranın,
Külbesi veyran bolsun.

Yanağında hal oğlan,
Misli dilsiz mal oğlan,
Bir habarı bar bizlik,
Diyebilmez lal oğlan.

Dağlardan alıp genci,
Daksaydım boyna hünci,
Yağlık yollan oğlanın,
Bolsaydım göz guvancı.

Oğlan çıkdı bağından,
Yakdı gızı dağından,
Suvsap bir suv içsedi,
Gırmızı yanağından.

Yer tapmadım gezere,
Söz tapmadım yazara,
Barıp aydıñ yarıma,
Basım gelsin güzere.

Garşıñızdan bakar men,
Ballar bolup akar men,
Saçım çille yüpeği,
Dutarıña dakar men.

Beden yar-a, beden yar,
Meni Leyli eden yar,
Ozal-a beyle daldiñ,
Saña bir övreden bar.

Köleğede yatan oğlan,
Köyneği keten oğlan,
Tur, yarıñ aparddar,
Bihabar yatan oğlan.

Elim-yüzüm yağladım,
Yara bilim bağladım,
Yar gövnümi almasa,

Ertir turup agladım.

Akrapda uçan guşlar,
Irak zeminde gışlar,
Yar bizden köñlün üzüp,
Gör, nirde köñül hoşlar.

Akmaya düzde galdı,
Yüki Tövrizde galdı,
Oğlanı dert apardı,
Dermanı gızda galdı.

Şirindir-a şirindir,
Bakca barım şirindir,
Sağ bolsun enem-atam,
Söyen yarım şirindir.

Arık boyunda iğde,
İğdaniñ güli mayda,
Hemmâniñ yarı öyde,
Biziñ garaî göz kayda.

Ak telpeği gar yalı,
Töverekde bar yalı,
Barıp aydıñ tiz gelsin,
Meniñ gövnüm zar yalı.

Ekin ekdim garabaş,
Akbaş bilen aralaş,
Seniñ oğlan yarın bar,
Orta boylı gara gaş.

Gülğünedir köyneği,
Gülden akdır bileğim,
Yar üstüne yar gelse,
Yarılmazmı yüreğim.

Kışmişem-â, kişmişem,
Örtenmişem, bişmişem,
Garip atam gövni Üüçin,
Yat illere düşmüşem.

Çıkdım çınar başına,
Yılkı yaydım daşına,
Elimde bir gül yağlık,
Gönderdim sırdaşıma.

Alla meni guş etsin,
Ganatım kümüş etsin,
Bivepa yalancıda,
İkimizi duş etsin.
Bileziği getiriñ,

Ak bileğe ötüriñ,
Canım çıkıp baradır,
Söver yara yetiriñ.

Yar garadı köçeden,
Boyı uzın inceden,
Yanma bir don tikdim,
Yüpek mata parçadan.

Suva gitdim bildiler,
Deñ-duşlarım geldiler,
Ozal-a beyle dâldım,
Aşıklığa saldılar.

Arkam berdim ağaca,
Yar geledir şu gice,
Söver yarıñ enesi,
Goyber oğluñ, şu gice.

Aylandım bağ içinde,
Yüreğim dağ içinde,
Öldürse yar öldürsin,
Şetdalı bağ içinde.

At esbabı gayışdan,
Gövüsbendi kümüşden,
Adağlın toyda gördüm,
Horcunı dolı iymişden.

Tokurtğadan suv öter,
Sesi menzile yeter,
Yar yarından ayrılsa,
Bolar ölümden beter.

Bağa girene gurban,
Gülün tirene gurban,
Biz-â yan görmedik,
Yarı görene gurban.

Ak telpeğiñ abatdır,
Işkıñ meni gabapdır.
İki aşık birleşse,
Ahıretde soğapdır.

Ay aydıñdır hoş gice,
Yar gucağı boş gice,
Yarım onda, men munda,
Arman ara daş gice.

Yüreğimde bir söz bar,
Aydıp diymâğe men zar,
Meni bermâñ yat yere,

Şonda bolar dünye dar.

Ağlarına, ağların,
Yara gövnüm bağların,
Yar gövnümi almasa,
İlim diyip ağların.

Al tovuk, ala tovuk,
Sâher gığıran tavuk,
Biz yara nâme diydik,
Yar yüzi bizden sovuk.

Arık boyunda guzı,
Yarımıñ birce sözi,,
Yiğitleri köydürer,
Gızlarıñ gara gözi.

Bağa girdim bar üçin,
Alma bilen nar üçin,
Şirin canım kül etdim,
Bir bevapa yar üçin.

Giz oğlan topar-topar,
Yazda bir-birin tapar,
Yarıma duşabilmân,
Haçan gözyaşım kepâr.

Dağdan gar ısı geler,
Bağdan bar ısı geler,
Sana gurban köçeler,
Sizden yar ısı geler.

Öye bardım kovdular,
Kümüş gupbam dövdüler,
Oval saña barcakdım,
Arman, satıp kovdular.

Suv akar daşa değer,
Kirpiği gaşa değer,
Meniñ bir nazlı yarım,
Kavim-gardaşa değer.

Suv akar kenar bilen,
Alma iydim nar bilen,
Neneñ ömür süreyin,
Ak sakğalh "yar" bilen.

MİNİ SÖZLÜK

Türkmenistan Türkçesi	Anadolu Türkçesi
Goşgu	Koşuk/ Türkü
Okap	Okuyup
Garrı	Yaşlı
Nahal	Hikaye
Mahal	Zaman
Guçular	Kucaklar
Günorta	Öğlen vakti
Yüp	İp
Goyserse	Koyverirse
Nâder	Ne eder
Dakınsın	Takınsın
Bice	Bilmece
Mihman	Misafir
Yeññem	Yengem
Aytdı	Söyledi
Belağa	Belaya
Don	Gömlek, elbise
Dızından	Dizinden
Bardım	Vardım
Gülleriniñ	Güllerinin
Maya	Deve yavrusu
Ganat	Kanat
Perli	Kanatlı
Şo	Şu
Bolsam	Olsam
Yağlıgım	Boyun mendilimi
Burçun	Yanım köşesini
Kümüşledim	Gümüşledim
Doğan	Kardeş
Bermedim	Vermedim
İber	Gönder
Bar	Meyve incir
Bilem	ile
Gar	Kar
Bar	Var
Hazan	Sonbahar
Tam	Dam
Küyze	Testi
Sovgadını	Müjdeliğini armağan
Dalan	Bozkır
Gülgünegir	Kırmızıdır
Köyneğim	Gömleğim
Yüpek	İpek
Gövñum	Gönlüm
Yaşırın	Gizli
Göz-gabak	Gözönünde-Gözgöze

Türkmenistan Türkçesi	Anadolu Türkçesi
Pınhan	Gizli
Duşuşıp	Duruşup
Okap	Okuyarak
İlin	Halkın
Şahın	Şairi
Ahır	Sonra
Göter	Götürme
Ot/Od	Ateş
Öymüz	Evimiz
Keça	Keçe
Depa	Tepe
Durıptım	Dururdum
Urıpdım	Vururdum
Telpek	Başlık
Beripdim	Vermiştim
Pıcak	Bıçak
Dodak	Dudak
Yuka	Hokka
Özgani	Başkası
Söysem	Sevsem
Ursun	Vursun
Arık	Ark
Vada	Vade
Berdi	Verdi
Yizigara	Yüzükara
Gara	Kara
Bol	Ol
Akit	Götür
Meni	Beni
Gatbar-gat	Kat kat
Öymüze	Evimize
Gonşımıza	Komşumuza
Rakip	Rakip
Savun	Suyun
Berip	Verip
Menem	Ben de
Düybi	Dibi
Nadan	Alçak
Çeşmani	Çeşmeni
Kiçgine	Küçücük
Guvandım	Sevindim
Nar-da	Ateşde
Huday	Huda, Tanrı, Allah
Bisırat	Basiret
Menzar	Benzer
Adaglın	Adaklık, sözlün

Türkmenistan Türkçesi	Anadolu Türkçesi
Guş	Kuş
Uran	Vuran
Agh	Bey
Galsın	Kalsın
Bakcada	Bahçede
Dağlı	Yaralı
Telare	Hava
Name	Türkü
Saralıpsın	Söylemişsin
Süyt	Süt
Kimin	Gibi
Köp	Çok
Bürgüt	Kartal
Gavun	Kavun
Bişiptir	Yetişmiştir
Düşipdir	Geçmiştir
Işkım	Aşkım
Kaşga	Keşke
Küci	Küçük
Ucı	Ucu
Sapara	Sefere
Guşagnıñ	Kuşağının
Daragta	Tarakta
Bent	Para
Cübsünde	Cebinde
Gant	Şeker
Depeden	Tepeden
Kâle	Şehir
Tapdım	Buldum
Pıyala	Kaşe, kadeh
Ovaldan	Evvelden
İndi	Şimdi
Gıragı	Kenarı
Sövüt	Söğüt
Biman	Hasta
Şonuñ	Şunun, onun
Bağşıdır	Saz şairidir
Yagşıdır	iyidir
Bezenip	Süslenip
Toy	Düğün, şenlik
Nogşıdır	Nakşıdır, süsüdür
Gıyalap	Gözüm ile
Arın	Erken
Çapar	Sürer
Tapar	Bulur
Ovlak	Oğlak
Gapar	Kapar
Söyenime	Sevdiğime
Duş	Düş
Bilbil	Bülbül
Gâdiginden	Gediğinden

Türkmenistan Türkçesi	Anadolu Türkçesi
Âdiginden	Ayakkabısından
Aydıñ	Söyleyin
Dânmesi	Dönmesin
Diydiginden	Dediğinden
Yokarda	Yukarda
Ülker	Çoban yıldızı
Gorkar	Korkar
Gunduz	Kunduz
Günâsi	Günahı
Salmadı	Bırakmadı
Goç	Koç
Goynuna	Koynuna
Betnam	Kötü kişi
Girenson	Girdikten sonra
Durmagın	Durmayan
Garadım	Baktım
Beren	Verdiği
Çüyretdim	Çürüttüm
Düybine	Dibine
Golunda	Kolunda
Gıgıran	Öten
Oyanan	Uyanan, uyandıran
Almanı	Elmayı
Yat	Yabancı
Hayp	Hayıflanmak
Süyt	Süt
Yalı	Gibi
Çit	Elbise
Geymin	Giydiğin
Müñ	Bin
Bada	Vade
Laçın	Avcı kuş
Mundan	Bundan
Öten	Geçmiş
Algır	Yırtıcı
Ayra	Ayrı
Gorga	Mezara
Lukmandan	Lokmandan, doktordan
Lukma	İlaç
Zülpüm	Zülfüm
Könlüni	Gönlünü
Nâme	Ne
Goyduñ	Koydun
Gunçalandı	Goncalandı
Billerim	Bellerim
İlerden	Başından,
Gara	Kara
Gicelendi	Gecelendi
Gurban	Kurban
Yanı	Yeni
Ukuda	Uykuda

Türkmenistan Türkçesi	Anadolu Türkçesi	Türkmenistan	Anadolu Türkçesi
Galsıñ	Kalsın	Horç	Hurç
Sargarıp	Sarılıp	İymiş	Yemiş
Gız	Kız	Bolar	Olar
Bilbil	Bülbül	Sogap	Sevap
Tapışsa	Buluşsa	Onda	Orda
Göyeki	Güya ki Adeta	Murda	Burda
Dutarıma	Dutar, Sazına	Diymağe	Demeğe
Övreden	Öğreten	Yat	Yabancı
Köyneği	Gömleyi	Şonda	O zaman
Tur	Dur	Soner	Seher
Bihaber	Habersiz	Üçin	İçin
Bilim	Belim, Ümidim	Öye	Eve
Gövnümi	Gönlümü	Kovum	Kavim
Gışlar	Kışlar	Telpagiñ	Başlığın
Üzüp	Üzülüp, Kırılıp	Ereden	Eriden
Nirde	Nerde	Algır Guş	Yırtıcı, Alıcı Kuş
Akmaya	Akdeve	Akit	Akıt, Uçur
Tövrizde	Tebriste	Sünnüme	Göysüme
Apardı	Götürdü	Sim	Gümüş
Derman	İlaç -Derman	Yöreden	Dizen
Söyen	Söyleyen	Gırmızı	Kırmızı
Hemmanın	Herkesin	Bariden	Beriden
Kayda	Nerde	Çapar	Süren
Aralar	Mesafeli dur	Terine	Entari, Ceket
Alla	Allah	Görmanka	Görmeden
Ganalın	Kanatın	Ogrın	Gizli, Uğrun
Bivepa	Vefasız	Gaçayın	Kaçaşın
Goyber	Koyver, Bırak	Aşgar	Aşikar, Aleni
Esbabı	Esvabı, Giysisi	Köçede	Sokakta, Köşede

SENİN YAZIN BENİMKİNDEN GÜZEL Mİ?

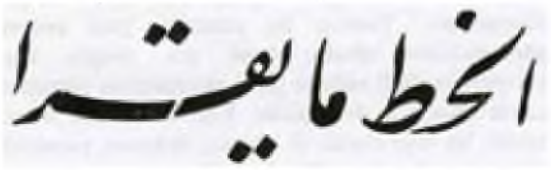
Prof. Dr. Nihat BOYDAŞ

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Resim Bölümü Başkanı

İslam yazısı kendisine "Kalem Güzeli"(l) dedirten bir plastik güzellik ve zenginlik seviyesine ulaşmasına rağmen, **okunmak** ya da **okunabilirlik** açısından, tabir yerindeyse, bu kadar şanslı olamamıştır. Yazının bu yönünün yani **şanssız** görünmesinin sebebi, onun çok zengin form klavyesiyle ilgili olduğu gibi, okuyucunun (öznenin) kültür düzeyiyle de ilgilidir. Yazı ister lojik, isterse estetik bir obje olarak ele alınsın, doğrusu, yapısında okunma açısından pek çok zorluk ve problem taşır. Bu zorluk yukarıda da işaret edildiği gibi, kısmen onun anatomisi ve bu anatominin çok zengin çeşitleriyle de ilgilidir. Hele okuyucunun alana vukufsuzluğu da konu olunca, mesele daha da zorlaşmakta, "her yanlış bir nakıştır" sözünü geçerli kılacak yanlışlıklar ortaya çıkmaktadır.

Yazı estetik bir obje olmanın öncesinde, özellikle arka yapı, anlam olarak akademik çalışmalarda giderek önem kazanmaktadır. İslam yazısı, doğrusu, estetik bir obje olarak zengin ve renkli yorumlara, farklı bakış açılarına müsait bir form zenginliğindedir. Bu onun inkar edilemez sanat yönüdür. Bu yön herkes tarafından kabul edilmiştir ve edilmektedir. Fakat ilmi ya da lojik muhteva açısından bakılınca, konu daha sınırlı olmak zorundadır. Akademik çalışmalar söz konusu olunca, arka yapı yorum kabul etmez bir kesinlikle karşımıza çıkmaktadır. Bu **kesinlik** ilmi çalışmaların güvenirliği açısından vazgeçilmez bir husustur. Ne var ki İslam yazısı, özellikle akademik çevrelerde çoğu zaman görsel bir malzeme olarak ele alınmakta, hakçası o da zengin ve renkli yapısıyla kendisine yüklenilen bu görevi başarıyla yerine getiirmektedir(2). Böylece giderek yazı izleyicileri çoğalırken, okuyucu ve hattat sayısı azalmakta, her şeyde olduğu gibi kolay ucuz yollar tercih edilmektedir. Aynı cümleden olmak üzere, bazı akademik çevrelerde hattatlık, modası geçmiş çağdışı gereksiz bir uğraş muamelesi görmekte, çağdaş teknoloji yanında yazının ve eğitiminin gereksizliği bile iddia edilmektedir(3). Ayrıca dünya yazı kültürünün en zengin hat mirasına sahip olan ülkemizde, **güzel yazı,** sanat tarihi alanından dışlanmakta, bu yazıda okur-yazar olanlar ise neredeyse dekadanlıkla suçlanmaktadır. Halbuki batı kültüründe İslam yazısı hala tek başına İslam sanat ve kültürünün temsilcisidir. Kur'an-ı Kerim'in sadırlardan satırlara aktarılmasında, duygu ve düşüncenin, ilmin, satırlardan sadırlara taşınmasında İslam yazısı önemini daima muhafaza edecektir. Onu anlamadan İslam kültür ve sanatına vakıf olmak çok güç görünmektedir. Her nereye yazılırsa yazılsın,

hangi yazı türünde olursa olsun, İslam yazısı okunmak içindir. Bu yüzden gene İslam kültürü içinde söylenen bir söz vardır,

Okunabilen yazı vardır. Okunmayan yazıya yazı denemez. Yani yazı ile süsleme karıştırılmamalıdır. Yazıya süsleme veya başka bir fonksiyon yüklenemez, O, okunmak içindir. Ve okunmalıdır da. Bir cümle bir kelime bir yana, bir harf bile İslam kültürü ve sanatı için anlamlıdır(4).

Yazının anlamını araştırmadan, sık sık rastlandığı gibi onu süsleme olarak geçiştirmek, bilimsel açıdan mazur görülecek bir ihmal değildir. Bu hususta Türk-İslam kültüründe

Bilirsin ki bilmezsin
Bir bilene sormazsın
Korkarsın ki sorunca
Bilirler ki bilmezsin.

Şeklinde, bilimsel çalışmaların nasıl yürütüleceğine ışık tutan çok anlamlı şiirler de vardır. Gene bu cümleden olmak üzere Sümbülzade Vehbi, okumanın önemi konusunda şöyle söylemektedir:

Okumaya yazıdan çok say et
Ki kalır nakşile câhil hattât

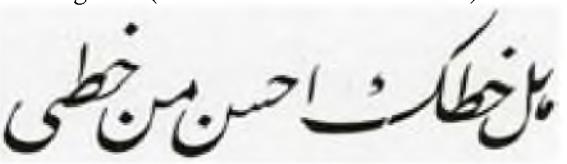
Günümüzde bile bazı uzatmalı ebcedhanların bilmedikleri konuda birbilene sormadan, fikir ileri sürdükleri, okuyamadıkları yazıda loto oynadıkları görülmektedir. Bu tür olumsuzluklarla (dolaylı da olsa) ilgili anlamlı bir hikaye vardır. Gerçekten olmuş mudur? Bilmiyorum. Olsun ya da olmasın bu hikaye bana çok manidar, biraz da ironik gelir. Günümüzde cereyan eden olaylara bu hikaye çok uygun düşmektedir.

İki candan, samimi arkadaş medreseden icazet alırlar. Birisinin adı A ötekinin adı ise Z'dir, Arapça gramer kitaplarında A ile Z adlarına sıkça rastlanır. Ama o kitaplarda, A, Z'yi sürekli döver. Bizim A ile Z ise söylediğimiz gibi, dostturlar. Birbirlerini çok severler. Medrese tahsilinden sonra, "güzel yazı nzkın anahtarıdır" hadis-i nebevi mealince bir devlet dairesinde iş bulurlar.

A müdür, Z ise memur olur. Fakat A'nın yazısı çirkin, Z'nin yazısı ise güzeldir. Z arkadaşı A'nın müdür olmasına içerler. Medresede öğretildiğine göre, güzel yazı "cemal, kemal ve mal" idi. Ayet, hadis ve kelam-ı kibarlar da böyle söylüyordu. Ama hayatta böyle olmamıştı. Arkadaşı A, o çirkin "kaz izine" benzeyen yazısıyla müdür olmuş, kendisi ise o güzel yazısıyla memur olmuştu. Bunu bir türlü içine sindiremiyordu. Bir gün müdürüne hitaben yazılmış bir dilekçenin kenarına şöyle bir not ekler- (Hel hattuke ahsen min hattî)

Yani "senin yazın benimkinden güzel mi?" Şunu demek ister Z, medresede öğrendiğimize göre o makamda sen değil, ben olmalıydım. Çünkü benim "yazım" seninkinden daha güzel! Bir kaç gün sonra müdürü yani A, dilekçeye, Z'nin notunun altına, bir cümle derkenar ederek geri gönderir. Yazdığı cümle başka bir yazı veya yazgı ile ilgilidir. Şöyledir, eklediği not: (Hel hazzuke ahsen min hazzî)

Yani senin şansın, talihin (yazgın) benimkinden güzel mi? Cevapta ince, zarif, anlamlı bir mesaj vardır. Görünüşte her iki cümle de aynı gibidir. Fakat dikkat edilirse, ikinci cümlede bazı noktaların sola doğru birer harf kaydırıldığı ve böylece anlamın da tamamen değiştiği anlaşılacaktır. Büyük Türk şairi Fuzûli de aynı imkanlardan yararlanarak şöyle söyler:

"Kalem olsun eli ol kâtib-i bed tahrîrin
Ki fesâd-ı rakamı surumuzu şûr eyler,
Gâh bir harf sükûtuyla nadiri eyler nar,
Gâh bir nokta kusûruyla gözü kör eyler.

Bu tür olaylara İslam yazı kültüründe sıkça rastlanır. İslam yazısının hem ifade zenginliğini hem de okuma zorluğunu anlatan bu sevimli hikayeden alınacak hisse bu günde geçerli değil mi?..

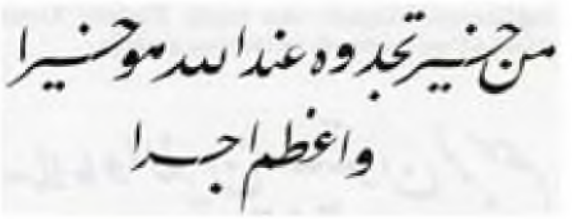
İslam yazısında nokta ve öteki tecvid işaretleri, anlaşılacağı gibi okumada ikinci derecede öneme haiz elemanlardır. Sonradan ihdas edilmişlerdir. Türk-İslam kültüründe ve sanatında bir çok kitabe ve belgeler noktasız ya da tecvid

işaretlerinden yoksundur (Mesela, küfi, talik, rika ve siyakat yazıları, özellikle kufiler ve talik yazılar).

"Ariflere nâme yazarlar bînukât" dizesinin anlamına uygun olarak İslam yazısı çoğu zaman noktasız ve tecvid işaretlerinden mahrumdur. Görüldüğü gibi noktasız yazmak ve okumak arifliğin işareti sayılmaktadır. Soyunan yazı belki bir dilber-i bürehne'ye benzemekte, fakat okunması da o derece zorlaşmaktadır. Sanat tarihi araştırmalarında, bu tür zorluklar çözümlendikçe, araştırmalar daha da zevkli ve ilginç hale gelir. Bu iddiayı okuyamadıkları yazıları araştırarak, zaman içinde okuyanlar daha iyi anlarlar. Bu tür araştırmalardan duyulan zevk, alınan tad, bilinmeyeni anlamaya doğru atılan bu adım, bilimsel araştırmaların ayrılmaz bir parçasıdır. Sanal psikolojisindeki bilgi kuramına yakınlığı ise, bu tür çalışmaların psikolojik boyutuna işaret eder. Aynı tecessüs, tereddüdün giderilmesi için verilen uğraş, çivi yazısını, hiyeroglif yazılarını da çözdürmüştür(5). Bir işaret, bir yazı ve bunların anlamı..., hele araştırmacıda bir obsessiv metaphor oluşunca! Onu çözme merakı, istemi, çabası insanın bütün rahatını kaçırır. Problemi çözme süreci, bazen sonuçtan daha zevklidir denebilir. İşte bu nedenledir ki -eleştirmek ya da hata aramak için değil- sadece tecessüs saikiyle elimize geçen yayınlardaki yazı malzemelerine bir başka dikkat ederim. Mesela Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan Kültür ve Sanat adlı dergide yer alan(6) yayınlar, yazı malzemesi açısından çok zengindir. Şimdi burada yer alan makalelerden sayın Prof. Dr. Gönül Öney tarafından hazırlanan "İran'da Selçuklu Mescid-i Cuma'ları"(7) adlı araştırmayı ele alalım. Görsel yazı malzemesi açısından hayli zengin ve göz alıcı olan bu yayında 13 (on üç) adet resim yer almaktadır. Bu resimlerin bazılarındaki "yazı malzemesini" alt yazılarında verilen bilgilere göre gözden geçirelim

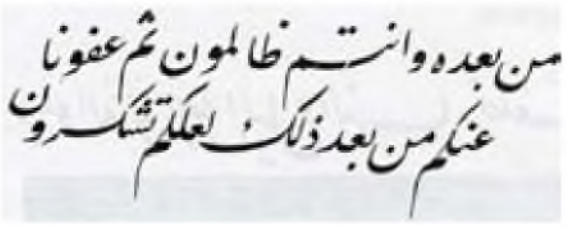

Sayfa 95'de 9. Resim altında Kazvin Mescid-i Cuma'sının Köşk Mescidi'nden Alçı ve Tuğla bezeme adlı bilgi yer almaktadır. Bu bilgi hem yetersiz hem de doğru değildir. Bu kuşak bir süsleme değildir. Üstteki kuşak çiçekli kûfî türünde çok zarif bir yazıdır. Yazı Kur'an-ı Kerim, Müzemmil Sûresi 20. Ayettir. Okunuşu şöyledir:

Altta kemer kavisi üstünde de yer alan yazı ise, gene kûfî karakterde olup Kur'an-ı Kerim Bakara suresi 51 ve 52. ayetlerdir.

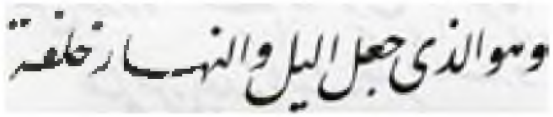
Ayetin okunuşu ise şöyledir:

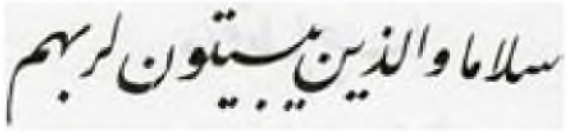
Sayfa 96'da yer alan 12. Resmin altında ise "Ardistan Mescid-i Cuması'nın Köşk Mescidinden Alçı ve Tuğla Bezeme" yazısı yer almaktadır. Gene yazı malzemesi burada da göz ardı edilmektedir. Halbuki yazının anlamı ile yazıldığı mekan arasında göz ardı edilemeyecek bir ilişki vardır. Burada yer alan Sülüs karakterdeki iki yazı kuşağı, bitkisel motif ve rûmîye benzer süsleme elemanlarıyla zemine bağlanmıştır.

Sağdaki yazı kuşağı Kur'an-ı Kerim 25/64-65'inci ayetlerdir ve okunuşu şöyledir:

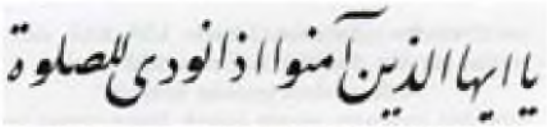
Anlam olarak da Mescid'le yakından ilgilidir.

Soldaki yazı kuşağı ise gene aynı karakterde olup Kur'an-ı Kerim 25/62'inci ayettir. Ve okunuşu şöyledir:

Aynı yerde, yukarıdaki kuşağın altında yer alan ve resmi altında "Ardistan Mescid-i Cuma'sının Köşk Mescidi'nden Tuğla ve Alçı Bezeme" bilgileri verilen yazı ise çiçekli kûfi karakterde olup, altta besmele görülmektedir. Bu yazı kuşağı gene ayet olup (Besmele yer aldığına göre) Kur'an-ı Kerim 62/9 nolu ayettir. Tamamı 11 ayet olan bu surenin adı **Cuma Sûresi'dir.** Anlam olarak Mescid-i **Cuma** ile tam bir uyum içindedir. Bu ayet mekana anlam vermekte, mekanın fonksiyonunu, amacını dile getirmektedir.

Gene sayfa 96'da görülen, altında "Gülpayayan Mescid-i Cuması'nın Köşk Mescidi Mihrabından Tuğla Bezeme" bilgisi bulunan son resme gelirsek; bir kere resim ters basılmıştır. Resmi anlamak için malzemeyi ters çevirip bakmak gerekmektedir. Örgülü kûfi karakterdeki yazı, ancak o zaman dikkatli ve alana vakıf bir araştırmacı tarafından görülebilir. Bilinmediği için mi yoksa dalgınlıkla ım ters basılmıştır? Anlamak mümkün değildir. Dikkatli bir araştırmacı, süslemenin doğasını bilen bir insan, malzemenin süsleme olmadığını fark edebilir. Bu resimdeki muhteva iki yönden ele alınabilir:

1- Yazı
2- Yazının yukarı uzanan kollarına bağlanan ve beşgenler oluşturan geçmeler.

Yuvarlaklar ve onları beşe bölen bu motifler üzerinde durmak istemiyorum. Beş rakamı ve beşgen şekillerinin metafiziği de İslam kültürü için tabii önemli ve anlamlı.

Bu önemli malzemeyi süsleme diye geçiştirmek kemençeyle marş çalmaya benzemektedir ve peşin hükümlüdür. Buradaki malzeme de tamamen süsleme değildir, çünkü tek bir motifin tekrarı veya süslemeye temel olan özellikler yoktur. O halde nasıl okunacaktır. Bizim yaptığımız harf ve kelime üsluplarını tesbit etmektir. Bu noktada önemli olan problem, yazılışı aynı olup, noktalarla ayrılan harf ve kelimelerdir. Mesela vav, kaf, fe, ayn, gayn, ha, cim,

dal, zel, ra, tı, zı gibi harfler. Bu harfleri birbirlerinden ayırmak güç olduğu için okuma da doğal olarak zorlaşmaktadır. Buna rağmen tahmin yoluyla, harflere görevler yükleyerek, kelime aranmasına devam edilebilir. Eğer bir kelime bulunuyorsa, yani doğru okunursa, metnin tamamını bulmak kolaylaşır. Mesela, diyelim ki bir ayetin bir kelimesini bulduk; ayetin tamamını Kur'an-ı Kerim Sözcükleri'yle tamamlayabiliriz. Burası bir camii olduğuna göre, ilk akla gelen, bir ayet olması ihtimalidir ve böyledir de. Yukarıdaki malzemede, bir geştalt içinde en farklı, değişik olan kelime veya parça

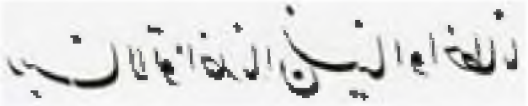
kelimesidir. Buradan kelimenin kökü olan

kelimesini Kur'an-ı Kerim Lügati'nden aramaya geçebiliriz(8). O zaman görülecektir ki kelime Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayette geçmektedir. Buradaki

şekliyle Bakara Suresinin 2/285-286 ayetleridir. Bu ayetlerin mescidde yer almasının ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir Çünkü ayetin (Amenerresulü) anlamıyla mimari eleman arasında, form ve fonksiyon açısından ilişki olmalıdır ve vardır da... Mihrab alınlığına yazılan ve mihrabın adı geçen 3/37 numaralı ayet gibi.

Gülpayagan Mescid-i Cuması'nın köşk mescidi mihrabında yer alan ve Bakara Suresi'nin son iki ayetini meydana getiren, **Amenerresûlü** diye bilinen bu mübarek ayetler, Mirac gecesinde Hz. Muhammed'e vasıtasız şekilde vahyolunan ayetler olup, endişeye kapılan insanlara kolaylıklar bahsedilmiş, sorumluluklar hafifletilmiştir. Yüzyıllar boyu **Amenerresûlü** ayetlerinin camilerimizde okunması, her hafızın bu ayetleri ezberlemesi çok anlamlı görülmektedir. Cami'de bu ayetlerin seçilmiş olması, bu bakımdan mutlu bir hadiseyi de hatırlatır. Bilindiği gibi merhum Süleyman Çelebi de bu ayetlerin okunuşundan ilham alarak yıllar sonra **Mevlid** adlı ünlü eserini yazmıştır. Bu eser inananlar için vesilet u'n-necatdır. Bu nedenle bu ayetlerin inananların gönüllerine ve ruhlarına verdiği şifa ve huzur yanında, sebep olduğu 'mevlid' hâdisesi de ebediyyen gönüllerimizde yaşayacaktır.

Görüldüğü gibi, sanat tarihi incelemeleri ve bunlardan elde edilecek veriler, kültürümüz için çok değerli sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar bir çok alana ışık tutacak nicelikte ve değerde görülmektedir. Bir yazı malzemesinin anlaşılmadan, yorumlanmadan süsleme olarak nitelendirilmesi, anlaşılabileceği gibi, bilimsel araştırmanın eksiksizliği olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu defa Kültür Bakanlığı tarafından hem Türkçe ve hem de ingilizce olarak hazırlanan "Geleneksel Türk Sanatları"(9) adlı kitapta dikkatimizi çeken bir hatadan söz etmek istiyorum. Bu kitabın 15. Sayfasında Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a ait olduğu belirtilen gümüş bir tepsi resmi yer almaktadır. Resim altı bilgilerine bakılırsa, tepsi M.S. 1066 yılına tarihlenmekte ve üzerinde Sultan Alp Arslan'ın adı yazılı bulunmaktadır. Tepsinin öbür yüzünü göremediğimiz ve ne yazılı olduğunu da bilemediğimiz için, görünen yüzünü incelemeye başladık.

Tepsinin ortasında kûfi yazıyı andıran bir kuşak görülmektedir. Kuşak yakından incelendiği zaman dikeylerin, yatayların, düğümlerin ve zarif züfelerin muntazam ritmi kuşağın, süsleme değil, yazı olduğunu göstermektedir. Bu kuşak ne sahte yazı ne de süslemedir. Okunmak için yazılmış bir yazıdır. Fakat bu haliyle okunması imkansız görünüyor. Yazının okunamayışının sebebi, yazının giriftliğinden veya hatalı yazılmasından değil, ters basılmasındandır. İslam yazısının okunuş ve yazılış özelliklerini bilmeyenler için, bu yanlışlığın rahatsız edici bir yanı yok.

Ama biraz mürekkep yalamış bir yazı meraklısı, yazıyı okumak isteyecektir. Nitekim öyle oldu ve biz de bu yazıyı okumak istedik. Alp Arslan adını beyhude aradık durduk. Neden sonra yapılan hatayı fark edip, sağdan sola yazılıp ve aynı istikamette okunan yazıyı, soldan sağa! okumaya çalıştık. Ancak bu çabanın sonucu, "Es-Sultan" kelimesinin okunmasıyla, olumlu bir yön aldı. Bu defa Leonardo'nun yazılarını okur gibi, ayna yardımıyla yazının tamamını okuduk(10). Yazının tamamı şöyle:

Es-Sultan adudu'd-Din

Sultan Alp Arslan'a verilen lakaplar arasında, tac'ul-mille, es-Sultanu'l-muazzam, şahânşâh, melikü'l-İslam, adûdu'd-devle, melikü'l-magrip ve'l maşrık gibi bir çok unvana rastlanmaktadır(11). Alp Arslan'a bazı kaynaklarda sadece "es-Sultanu'l-azam" denmesine rağmen, yukarda sayılan unvanlarla da anılması ona, es-Sultan adûdu'd-Din unvanının da verilebileceğinin muhtemel olduğunu göstermektedir, Ama bizim üzerinde durduğumuz husus burası değil. Bu nokta daha çok tarihçileri ilgilendiriyor.

Biz yazıya dönelim. Zaman ve mekanın yazıya olan etkisi, yazının üslubu, kûfi yazının, bir bakıma anıtsal ve resmi yanına işaret etmektedir.

Ancak, yukarıda işaret edildiği gibi Türkçe ve İngilizce hazırlanan ve böylece yurt dışına da ulaşabileceği düşünülen böylesine önemli ve iddialı bir eserde görülen bu hatanın telafisi artık mümkün değildir.

Sonuç olarak İslam Yazısı'nın sanat tarihi çalışmalarındaki tartışmasız önemi, yazının doğru okunması gibi ilmi bir sorumluluğu da birlikte getirmektedir.

İslam sanatları bütününde yazının girmediği alanın yok denecek kadar az olduğu göz önüne alınırsa, yazının önemi daha da artmaktadır. Düşünceyi ve duyguyu taşıyan yazı, sanat tarihi çalışmalarının en önemli vasıtalarından birisidir.

Dipnotlar

1. Bedrettin YAZIR; **Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli,** Ankara 1981
2. Mesela, Bkz. Emel YILMAZ; "Hat Sanatı", **Sanat,** Sayı: 7, Ankara 1995, s. 109-107.
3. Bugün bile bilgisayar teknolojisi bakımından dev adımlarla ilerleyen Japonya"da 15 milyon hattat bulunduğu dikkatlerden kaçmaktadır.
4. Bu konu için Bkz. MUSTAKİMZADE Süleyman Sadeddin; **Tuhfe-i Hattatın,** İstanbul 1928. Kalkaşandi; **Subhu'l A'şa**, Kahire 1914. R.Melül MERlÇ; **Türk Tezyini Sanatları,** İstanbul Güzel Sanatlar Mecmuası Yayınlan: 1973. TAŞKÖPRÜZADE Ahmet Efendi; **Mevzûat-u'l- Ulûm,** (Çev: Kemaleddin Mehmet Efendi), Dersaadet İkdam Matbaası, İstanbul 1313.

5 Nihat BOYDAŞ; **Ta'Iik Yazıya PlastikDeğer Açsından Bir Yaklaşım,** M-E.B. Yayınlan; 2532, İstanbul 1994, s.68-69. C.W.Ceram; **Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler** (Çev: Hayrullah Örs), İstanbul 1986.

6. Sayı 5,1977.
7. Gönül ÖNEY; "İran'da Büyük Selçuklu Mescid-i Cuma'ları" **Kültür ve Sanat,** Sayı: 5, Ankara 1977, s. 92-96.
8. Mahmut ÇANGA; **Kur'an-ı Kerim Lügati,** Timaş Yayınları: 18, İstanbul 1991.
9. **Geleneksel Türk Sanatları** , (Haz. M. Özel), İstanbul, 1992.
10. Bu aşamada bana yardımcı olan Kazım Yaşar Kopraman'a teşekkür ederim. Hiç değilse **adud** Kelimesinde olsun anlaştık.
11. . Altan KÖYMEN; **Alp Arslan ve Zamanı,** Ankara, 1983.S. 10-13.

YESEVİ TÜRBESİ VE YAZILARI

Prof.Dr. Mehmet DEMİRCİ

Dokuz Eylül Ü. İlahiyat Fakültesi Öğr.Üyesi

Güzel sanatlar içinde mimarinin tartışılmaz bir yeri vardır. Mimari eser göze hitab eder, müşahhastır. Asırların ötesinden intikal eden görsel malzemeyi en kestirme yoldan idrakimize sunar. Duyularımız arasında "göz"ün tartışılmaz bir üstünlüğü vardır. Bir mimari eserini de boyutları, yüksekliği, âhenk ve tenasübü, kısacası çeşitli unsurları ve güzellikleriyle, önce gözümüzle algılarız.

Öyle mimari eserler var ki, tek başlarına bir şehri temsil ederler. Hoca Ahmet Yesevi Türbesi bunlardan biridir. Eski adı **Yesi** olan bugünkü **Türkistan** şehri Ahmet Yesevi Türbesi sayesinde önemli bir manevi merkez olma özelliğini devam etirmektedir. Tarihte de böyleydi. Gelecekte de böyle olacaktır. Şüphesiz asıl değer Ahmet Yesevi'nin şahsından gelmektedir. O, **Hikmet**'leriyle, kurduğu Yesevilik tarikâtiyle, yetiştirdiği pek çok öğrencisiyle XII. Yüzyıldan itibaren hemen bütün Türk-İslâm topluluklarına ışık tutmaktadır. Ama sekiz asırdan beri çeşitli tarihi olaylar, istilâlar, sosyal değişmeler sonucu belki de unutulup gidebilirdi. Onun her zaman hatırlanmasında, devamlı ziyaret edilen türbesinin önemli rolü inkâr edilemez. Zamanımızda yeniden gündeme gelmesinde, yine bu muhteşem yapının tesiri olmuştur.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk - Kazak Üniversitesi, sanki Yesevi Türbesi'nin gölgesinde kurulmuştur. Hâlen Rektörlük olarak kullanılan bina ile Şarkiyat Fakültesi ve bir kısım yurt binaları bu türbeye bakıp durmaktadır. Mavi, yeşil çinilerle süslü zarif kubbelerini her bakışta görmek mümkündür. Yapımı devam eden yeni üniversite kampüsü de aynı bölgenin civarındadır. Yesevi Türbesi'nin merkezlik ettiği bu çevre, yakın zamanda maddi ve manevi kalkınmanın güzel bir örneğini verecektir.

Ahmed Yesevi Türbesi'ni tarihin en meşhur cihangir ve savaşçılarından biri olan **Emir Timur** yaptırmıştır. O savaş meydanlarındaki acımasızlığına ve gaddarlığına rağmen, ilme ve sanata düşkündü, din ve tasavvuf büyüklerine saygı ve ilgi gösterirdi. Menkıbeye göre, vefatından sonra da kerametleri devam eden Ahmed Yesevi, kendisinden iki asır sonra yaşayan Timur'un rüyasına girerek Buhara'nın fethini müjdeler. Bu işaret üzerine adı geçen şehri fetheden Timur, bir şükran duygusu ile Ahmet Yesevi'yi ziyaret için Yesi'ye gelir. Ziyaretten sonra bir türbe yapılmasını emreder. Türbe'ye eklenen mescid, dergâh, mutfak ve diğer hizmet binaları ile iki yılda muhteşem bir Külliye ortaya çıkar.

Emir Timur'a şükran borçluyuz. Bize Ahmed Yesevi Türbesi'ni, bir sanat ve mimari

şaheseri olan bu Külliyeyi bıraktığı için minnet duyuyoruz.

Ahmed Yesevi Türbesi, altı yüzyılın tahribatıyla ve son asırlardaki ihmal edilmişlikle yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Rus bombardımanının acı hatırasını da duvarlarında hâlâ saklayan bu muhteşem eser, restore edilmeye başlanmıştır. Bütün Türk ve İslâm âleminin ortak hazinesi ve kültür değeri olan bu Külliyenin restorasyonunu, Kazakistan Devleti ile yapılan bir anlaşma sonucu Türkiye Cumhuriyeti üzerine almıştır. Başka devletlerin de talip olduğu bu zorlu tamirat işini, merhum Cumhurbaşkanı **Turgut Özal'ın** girişimiyle, bütün masraflarıyla birlikte Devletimiz üstlenmiştir. 1993 yılında başlayan restore faaliyetinde, önce temele inilmiş, gevşek zeminin sağlamlaşması için tonlarca beton dolgu yapılmıştır. Tuğlasından çinisine kadar, çok titiz tahlillerle 600 yıl önce kullanılan malzemenin özellikleri tespit edilerek, orjinalinin aynısı yapılmaya çalışılmaktadır.

Bu yazıda asıl üzerinde durmak istediğim Ahmed Yesevi Türbesi'nin dış yüzündeki yazılardır. Bilindiği gibi Türk - İslâm mimarisinde çeşitli karakterdeki yazılar vazgeçilmez bir unsurdur. Metin olarak Kur'an ayetlerinden, Hadislerden ve kelâm-ı kibardan seçilen bu hat örnekleri, bulundukları yere öylesine uyum içinde katılırlar ki, bazen onları bir süsleme unsuru zannedebilirsiniz.

Türkistan'da Ahmed Yesevi Üniversitesi'nde bulunduğum 6 aylık süre içinde Yesevi Türbesi'ni sık sık ziyaret ettim, çevresini dolaştım. Restorasyon dolayısıyla içerisine her zaman girip incelemede bulunmak mümkün olmadığından daha çok dış cephesini tedkik ettim. Şunu hemen belirtmeliyim ki, bozkırda açmış nadide bir çiçeğe veya viraneler ortasında parlayan kıymetli bir mücevhere benzetilebilecek bu eseri, bir kaç kısa ziyaretle tanıyabilmek mümkün değildir.

Yazılardan ilk dikkatimi çeken **"Kalellahü Tebâreke ve Teâlâ : Ve ındehû mefâtihu'l-ğaybi lâ ya'lemühâ illâ hû"** (Yüce Allah buyurdu: Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır, onları ancak O bilir.) diye başlayan âyet metinleri oldu. Mânâsını düşününce insanı ister istemez ürperten bu ayetler iri sülüs hatlarla yazılmış. Türbenin beden duvarlarında, kornişin hemen alt kısmında, batı cephesinin sağ köşesinden başlayıp, kuzey ve doğu cephesinin sonuna kadar bir yazı kuşağı halinde devam etmektedir. Bu uzun metin *En 'am Suresinin* 59 - 63. âyetlerini ihtiva etmektedir. Bu âyetlerin anlamı şöyledir:

"59. Gaybın anahtarları O'nun katındadır, onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı bilir. Düşen yaprağı, yerin karanlıklarında olan taneyi, yaşı kuruyu - ki apaçık Kitap'tadır - ancak O bilir. 60. Geceleyin sizi ölü gibi uyutan, gündüzün yaptıklarınızı bilen, mukadder olan hayat süreniz doluncaya kadar gündüzleri tekrar kaldıran O'dur. Sonra dönüşünüz O'nadır, işlediklerinizi size bildirecektir. 61-62. O, kulları üzerinde yegâne Hakim'dir, size koruyucular gönderir. Artık birinize ölüm gelince elçilerimiz, bir eksiklik yapmaksızın onun canını alırlar, sonra gerçek Mevlâlarına **döndürülürler. Haberiniz olsun, hüküm O'nundur. O, hesap görenlerin en sür'atlisidir. 63. De ki: Kara ve denizin karanlıklarından sizi kim kurtarır? O'na gizli gizli yalvarır yakarırsınız..."** (Sadakallah). Çepe çevre devam eden yazı, 63. âyet tamamlanmadan sona eriyor.

Merkezi kubbenin sekizgen kasnağında, büyük kûfi hatla çepeçevre şu sözler tekrarlanmaktadır. **"el-Inâyetü lillâh, el-Ata lillâh"** (İyilik Allah içindir, bağış Allah içindir.)

Metinleri kim seçtiyse, sanki Timur'a veya aşırı dünya düşkünü herkese, dolaylı yoldan bir ihtarda bulunmak istemiş gibidir. Gene merkezi kubbenin kare gövdesinin doğu ve batı yüzlerinde orta üst kısımlarda, nispeten küçük sülüs harflerle şu ifade yer alır. **"Kale'n-nebiyyü aleyhi's-selâm: ed-Dünyâ cifetün ve tâlibühâ kilâbün."** (Peygamber aleyhisselâm buyurdu. Dünya bir leştir ve onun isteklisi köpeklerdir.)

Ahmed Yesevi'nin kabrinin bulunduğu bölümün üstüne isabet eden küçük kubbenin gövdesinde hal-ı hazırda çepeçevre, iri ve nefis bir kûfi hatla, âdeta canlıymışçasına **"el-Mülkü lillâh"** (Mülk Allah'ındır, yücelik Allah'ındır) yazıları tekrarlanarak devam etmektedır.

Adı geçen eyvanın sol yan yüzünde alttan başlayıp, yukarıya çıkarak tepeyi dolaşıp aşağıya doğru devam eden ve sağ alt tarafta son bulan dekoratif görünümlü kûfi yazıyı ise defalarca bakmama rağmen, ancak son günlerde okuyabildim. Çok iri, geometrik biçimler almış ve eyvanın içinde dönerek devam eden bu yazıyı yakın mesafede durunca sökmek mümkün olmuyor. Nihayet bir gün 200 metre kadar uzaktan bakarken çözebildim ve büyük sevinç duydum: **"Kale Resulüllah: Men arafe nefseh nefsehû fe kad arafe Rabbeh."** (Resullüllah buyurdu: Kendini bilen Rabbini bilir.) Tasavvuf kitaplarında sıkça geçen ve hadis olarak zikredilen bu ifade, eyvanın sonundaki kapının

hemen arkasında yatmakta olan Hoca Ahmed Yesevi tarafından da ilham kaynağı olarak şöyle değerlendirilmekte idi:

Allah değil ey kul Ahmed özüng bilgil
Özüng bilmiş ilming birle amel kılgıl

Ahmed Yesevi türbesi doğu, kuzey ve cephelerinde, ma'kıl hatla bir kaç kelimelik, baklava dilimlerini andıran geometrik istiflerden oluşan ve duvarların cephelerini tamamen kaplayan yazılar yer almaktadır. Bunların bir çoğu **Allah, Muhammed, Ahmed, Ahad** gibi kelimelerden oluşmaktadır. Ne yazık ki bunların tamamını deşifre edemedim. Şu kadarını söyleyebilirim: Her ne kadar birbirine benzer görünüyorsa da, her üç cephedeki yazı istifleri başka başkadır, yani aynı kelime gruplardan oluşmamaktadır. Mimari yapısıyla olduğu kadar, üzerindeki yazı metinleriyle de Allah'ın yüceliğini, azamet ve kudretini söyleyip duran; O'nun sevgili Peygamberinin ismiyle ve sözleriyle duvarları süsleyen Ahmed Yesevi Türbesi'nin asıl sahibinin himmet ve bereketinin Türklük âlemi üzerinde daim olması dileklerimle.

YENİ DÜNYA DÜZENİ: BARIŞ VE İŞBİRLİĞİ Mİ, ÇATIŞMA VE DÜZENSİZLİK Mİ?

Yrd. Doç. Dr. Abdülkadir BAHARÇİÇEK

İnönü Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi

Giriş

Son yıllarda uluslararası politika çok önemli gelişmelere sahne oldu. İkinci Dünya savaşından sonra uluslararası politikayı şekillendiren Soğuk Savaş ve bunun üzerine şekillenen iki kutuplu dünya düzeni sona ermiş, Doğu - Batı cepheleşmesi ortadan kalkmış, Sovyetler Birliği dağılmış, Avrupa Birliği'ne doğru yeni adımlar atılmış, Doğu Avrupa ve Balkanlardaki komünist idareler devrilmiş ve Ortadoğu'da son kırk yılın en ciddi savaşlarından biri olan Körfez Savaşı yaşanmıştır. Bütün bu olaylar Türkiye için iki açıdan büyük önem arzetmektedir. Birincisi, hemen hemen bütün olaylar Türkiye'yi kuşatan coğrafyalar üzerinde yaşandı. Önümüzdeki yıllarda aynı cografyaların sorunlu bölgeler olarak kalmaları da büyük ihtimal dahilindedir. İkincisi, meydana gelen bu olaylar Türkiye'nin dış politikası üzerinde önemli etkiler meydana getirmiş ve Türkiye'nin milli ve güvenlik çıkarlarını ciddi bir şekilde tehdit etmiştir.

Şüphesiz son yıllarda meydana gelen gelişmeler Türkiye açısından çok önemli fırsatlar da doğurdu. Türkiye, yeni gelişmelerle beraber, Balkanlar, Ortadoğu, Orta Asya ve Kafkasya'da daha büyük ve etkili bir rol oynama imkanı elde etti ve uzun vadede bölgesel bir güç olma fırsatı yakalamış oldu. Meydana gelen olayları daha iyi anlayabilmek için son yıllarda sık sık gündeme gelen ve tartışma konusu olan 'Yeni Dünya Düzeni' kavramının tartışılması ileride yapılacak olan değerlendirmelere ışık tutacaktır. Bu makalede daha ziyade Yeni Dünya Düzeni kavramı üzerinde durulacak ve uluslararası politikadaki gelişmelerin Türkiye açısından değerlendirilmesi bu çalışmayı tamamlayacak olan yeni bir makalenin konusunu teşkil edecektir.

Yeni Dünya Düzeni

Yeni Dünya Düzeni uluslararası politikada son yıllarda meydana gelen gelişmelerle beraber ortaya çıkan bir kavram, altı çizilerek belirtilmeli ki bu kavram üzerinde herhangi bir uzlaşma ve görüş birliği mevcut değil. Berlin duvarının yıkılması ve Sovyetler Birliği'nin dağılması dünya güç dengesinin de köklü bir şekilde değişmesine yol açtı. Bu gelişme birçok düşünür arasında farklı yorumları da beraberinde getirdi. Birçoklarına göre yeni düzen, cepheleşme ve çatışmadan ziyade işbirliği ve dayanışma üzerine kurulacak. Yeni sistemde hakim olan değerler ise Batı değerleri olacak. Yine yeni sistem iki kutupluluktan tek kutupluluğa geçecek ve bu yeni dönemde ABD dünyadaki tek hakim güç olarak belirecek. Başka bir grup düşünüre göre ise dünyadaki güç dengesi değişti, fakat şu anda dünyada

birden fazla güçten bahsetmek mümkündür. Yeni güç dengesinde Japonya ve Almanya gibi ekonomik olarak güçlü ülkeler de artık birer dünya gücü durumundadırlar. Bu iki görüşün ortak paydası yeni dönemde Batılı değerlerin (liberal demokrasi ve Pazar ekonomisi) dünyada hakim değer yargıları olacağı varsayımıdır. Şüphesiz bu aşamada dünyanın nasıl bir güç dengesine doğru gittiğini kesin olarak ifade etmek mümkün değildir. Kimine göre dünya tek kutupluluğa doğru giderken, kimine göre çok kutupluluk kaçınılmazdır. Mesela yıllarca iki kutuplu dünya düzenini eleştiren Çinli liderlere göre önümüzdeki yıllarda dünya güç dengesi bir geçiş süreci yaşayacak ve çok kutuplu bir yapı ortaya çıkacaktır (1).

Bu iki düşünce akımının yanında üçüncü bir grup ise yeni dönemin etnik, dini ve milliyetçi akımlardan kaynaklanan düşük düzeyde çatışmalara sahne olacağını, banştan ziyade savaşın hüküm süreceğini vurgulamaktadır. Yeni dönemde bu akımlar hem dünya güvenliğini ve hem de Batılı değerleri tehdit edecektir. Kısacası, dünya yeni dönemde daha çok çatışmalara sahne olacaktır. Yine Çinli liderlere göre şu anda dünya güç dengesinde Batı lehine bir gelişme yaşanmaktadır. Fakat önümüzdeki dönemde iki kutuplu dünya sisteminin bastırdığı çatışmalar dünyada hakim özellik olarak ortaya çıkaeaktır(2).

Değişik düşünürler tarafından dünya düzeni farklı anlaşılmaktadır. Bununla beraber bu konudaki düşünceleri iki temel kategoriye ayırmak mümkündür: 1. Yeni dönemin en belirgin özelliği demokrasi, pazar ekonomisi, barış ve işbirliği olacaktır, 2. Yeni dönem, yeni çatışmalar ve yeni istikrarsızlıklar getirecektir.

Demokrasi ve Pazar Ekonomisi Çağı veya 'Tarihin Sonu'

Bir düşünce akımına göre demokrasi ve pazar ekonomisi anlamına gelen yeni dünya düzeni, nihai olarak barış ve işbirliği sonucunu doğuracaktır. Aaron Wildavsky'ye göre geçmişteki amprik deliller de göstermiştir ki demokrasiler birbirlerine karşı savaş açmazlar. Eğer savaşsalar bile bu çok az şiddeti ihtiva eder (3). Bu düşünce doğrultusunda Doğu -Batı cepheleşmesinin sona ermesi Avrupa kıtasını her zamankinden daha güvenli kılmıştır (4).

İki kutuplu dünya düzeninin gerilemesiyle beraber uluslararası sistem çok kutuplu bir yapıya doğru gitmektedir. Bu yeni yapı içerisinde Almanya, Birleşik Avrupa ve Japonya dünya politikasında yeni kutuplar olarak sahneye çıkmaktadırlar. Bu gelişme yenidönemde ekonomik gücün askeri güçten daha önemli olacağını göstermektedir (5).

Yine bu düşünce akımına göre liberal demokrasi dünyada banş ve istikrar için temel ölçü olacaktır. Doğu Avrupa'deki sistemin iflası, Körfez Savaşı, komünizmin çöküşü ve Sovyetler Birliği'nin dağılması demokrasiyi Yeni Dünya Düzeninin temel aracı haline getirmiştir. Hiç şüphe yok ki birkaç yıl öncesine kadar kimse Sovyetler Birliği'nin dağılacağını ve komünizmin Rusya'da çökeceğini tahmin edemezdi. Yine birkaç yıl öncesine kadar Birleşmiş Milletlerin Kuveyt krizinde olduğu gibi kollektif bir şekilde hareket edebileceği akla gelmezdi.

Fakat Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Irak'ın yenilgiye uğratılması, aynı zamanda Üçüncü Dünya ülkelerinin ABD'ye karşı direnme güçlerini de önemli ölçüde zaafa uğratmıştır (6). Bu açıdan bakıldığında Yeni Dünya Düzeni hiç de yeni bir görünüm arzetmemektedir. Çünkü yeni dönem askeri ve ekonomik açıdan 1945'ten bu yana hakim olan eski dönem ile büyük benzerlikler arzetmektedir ve yeni dönem askeri ve siyasi açılardan ABD tarafından şekillendirilecek gibi görünmektedir.

Liberal demokrasiye dayalı bir dünya sisteminin hakim olacağı görüşünün en hızlı savunucularından biri, **'Tarihin Sonu'** makalesini yazan Francis Fukuyama'dır. Fukuyama'ya göre liberalizmin komünizme galip gelmesiyle tarih sona erecektir. Çünkü insanlığın geleceği için geçerli tek sistem olarak liberalizm kalacaktır. Mesela Fukuyama'ya göre Batının ve Batılı değerlerin zaferi aynı zamanda diğer sistemlerin de çöküşünü ifade etmektedir.' Fukuyama daha da ileri giderek 'insanlığın ideolojik evriminin nihai noktası liberal demokrasidir' der (7). Fakat Kurth, Fukuyama'dan farklı düşünmektedir ve 'Fukuyama'nın tarihi liberalizmle sona ermektedir, fakat dünya tarihi sona ermeyecektir" demektedir. Kurth'a göre ne komünizm ne de kapitalizm tek başlarına geleceği belirleyemeyecek; gelecek büyük bir ihtimalle sosyal pazar ve organize kapitalizm tarafından şekillenecektir. Almanya ve Japonya sosyal pazar ve organize kapitalizm yoluyla dünyadaki lider güçler olacaklardır (8). Şüphesiz ki liberalizm komünizme galebe çaldı ve komünist ideoloji Batı için bir tehdit olmaktan çıktı. Fakat bu gelişme tek başına Batılı değerlerin tek hakim ideoloji olarak kalacaklarının göstergesi olamaz. Yeni dönemde Batı ve Batılı değerlere yeni ideolojilerin meydan okuması beklenmelidir. Mesela bazı Batılı değerleri reddeden İslami hareketler birçok İslam ülkesinde hızlı bir

gelişme göstermekte ve halk tarafından, Türkiye de dahil olmak üzere, yoğun bir destek bulmaktadırlar(9). Aynı oranda Hint kıtasındaki radikal Hindû hareketleri de Batıya yeni bir meydan okuma olarak algılanabilir.

Öteyandan Sovyetler Birliği'nin dağılmasını sadece ideolojiye bağlamak da yanlış olacaktır. Sovyetler'in dağılması, ideolojiden çok ekonomik gerilemenin bir sonucuydu. Paul Kennedy 1988'de yayınlanan kitabında; Sovyetler'in ekonomik sebeplerden dağılacağını iddia etmişti. Kennedy'e göre er veya geç ABD de aynı kaderi paylaşacaktır (10). Yine Ravendal, süper güç çağının artık geçtiğini ve dünya sisteminin artık ne ABD ve ne de herhangi bir devlet tarafından tek başına şekillendirilemeyeceğini ileri sürmektedir(11). Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılması bu düşünceyi en azından bir süper güç için doğrulamaktadır. Fakat ABD için yapılan değerlendirmeler bu ülkenin Körfez savaşındaki rolü göz önüne alındığında yetersiz kalmaktadır.

İleri sürülen diğer bir iddiaya göre; Yeni Dünya Düzeni'nin belirgin bir özelliği de dünya güvenliğinin kollektif bir yapı kazanmaya başlamasıdır. Özellikle Körfez Krizi sonrası Irak'a karşı oluşturulan koalisyon, bunun en somut göstergelerinden biri olmuştur. Fakat hemen şunu ifade etmek gerekir ki krizin çözülmesinde ABD'nin rolü aynı zamanda bu ülkenin dünyayı tek başına yönlendirme emelini ortaya koymakta ve bu ülkeyi dünyanın ayakta kalan tek süper gücü konumuna getirmektedir (12).

ABD dünyanın tek süper gücü müdür? Bu sorunun cevabı, meselenin özünü oluşturmaktadır. Oldukça önemli bir yankı uyandıran makalesinde Gaddis, son yarım yüzyıldan beri ABD'nin milli güvenliğini tehdit edebilecek bir devlet veya devletler koalisyonu mevcut değildir' demektedir(13). Gerçekten de Doğu Blokunun çökmesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber ABD, ekonomik ve askeri açıdan dünyanın en büyük gücü olarak kaldı. Şu anda dünyada barışı ve güvenliği koruyabilecek güce ve yeteneğe sahip tek ülke ABD görünmektedir

Şüphesiz Amerika'nın jandarmalığının getireceği fınansal yükü, Körfez Savaşında olduğu gibi, diğer gelişmiş ülkeler paylaşacaklardır. Fakat bu tek kutuplu yapı içerisinde Üçüncü Dünya Ülkelerinin destek arayacakları ve yardım isteyebilecekleri bir güç mevcut görünmemektedir, Böyle olunca ayakta kalan tek süper gücün isteklerini kabul etmek tek çıkar yol olarak görülecektir.

Yeni Çatışma ve İstikrarsızlıklar Dönemi

Yukarıda özetlenen görüşün tam aksine yeni dönemin yükselen milliyetçi duygular, etnik çatışmalar ve dine dayalı dünya görüşlerinin yükselmesi sebeplerinden dolayı eskisinden daha çok çatışma yaratacağını söylemek de aynı oranda mümkündür. Özellikle 1945'ten beri hakim olan ve Soğuk Savaş tarafından şekillenen eski göreceli sakin ve nispeten çatışmasız ortam gittikçe kaybolmaktadır. Yerine dünyanın değişik bölgelerinde değişik milletler veya milletler grubu arasında yükselen çatışmalar ortaya çıkmaktadır (15). Özellikle milliyetçi ve dini hareketlerin Batı dünyasını ideolojik ve askeri açılardan tehdit etmesi, ihtimal dahilinde görülmektedir (16).

Bu görüşün en belirgin savunucularından biri olan Schlesinger'e göre 'Yeni Dünya Düzeni' güç politikası milliyetçiliğe dayalı mücadeleler ve etnik anlaşmazlıklar tarafından şekillenecektir (17). Özellikle Türkiye açısından düşünüldüğünde Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'daki istikrarsızlıklar, yeni dönemde barış ve istikrarın hiç de kolay olmadığını göstermektedir.

Önümüzdeki yıllarda Soğuk Savaş döneminin sakin ve tahmin edilebilen gelişmeleri bir nostalji olarak aranacaktır. Çünkü iki kutuplu eski dünya düzeni birçok sorunu, suni de olsa bastırmaktaydı. Buna benzer bir nostalji de Körfez, Savaşı sırasında yaşandı ve bölgedeki birçok halk, Osmanlı Devleti'nin özlemini yaşadı. Eğer Osmanlı Devleti bölgedeki hakim konumunu sürdürüyor olsaydı hiç şüphe yok ki Irak bu kadar sorumsuzca davranıp Kuveyt'i işgal etmeye kalkışmazdı(18). İki kutuplu eski yapı, dünyanın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan birçok çatışmanın sınırlı kalmasını sağlıyordu. Fakat artık bu iki kutuplu yapıdan söz etmek mümkün değildir(l9). Mesela, Soğuk Savaş döneminde Balkanlar'daki çatışmaların meydana gelmesi oldukça zordu. En azından Batı, eski dönem olsaydı, sorunu çözmek için daha büyük çabalar sarf edecekti(20).

Yeni dönemin diğer bir çatışma kaynağını ise gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki mücadele oluşturacaktır. Soğuk Savaşın ortadan kalkmasıyla Doğu - Batı arasında bir savaş ihtimali hemen hemen ortadan kalkmış görünmektedir. Fakat bu gelişme, Kuzey - Güney sorununa herhangi bir çözüm getirmemiştir. Tam tersine Güney veya gelişmekte olan dünya bugün geçmişe göre daha çok dış tehdit ile karşı karşıyadır ve gelişmiş dünyaya daha çok bağımlı hale gelmiştir.

Chomsky'nin dediği gibi belki ABD Üçüncü Dünya Ülkelerini doğrudan kontrol etmek istemiyor, fakat buradaki bütün gelişmeleri de inisiyatifi altında tutmakta kararlı görünüyor(21).

Sonuç

Yukarıda verilmeye çalışılan değişik görüşler de göstermiştir ki Yeni Dünya Düzeni beklenenin aksine birçok yeni sorunu da beraberinde getirmiştir. Yeni dönemde askeri güvenlik hala önemini korumaktadır. Bununla beraber Batı için Sovyet tehdidi ortadan kalkmıştır ve Batının yeni güvenlik sistemi Rusya'yı da kapsayacak şekilde yemden çizilmektedir. Fakat Üçüncü Dünya Ülkeleri eskisinden daha çok dış etki ve tehditlere açıktır. Dünyanın birçok bölgesinin Batı açısından stratejik önemi azaldığı için, bu bölgelerdeki çatışma ihtimalleri de artmıştır.

Yeni Dünya Düzeninin iki kutuplu eski yapıdan farklı olacağı kesindir. Diğer taraftan yeni yapının ne olacağını tam olarak tahmin etmek mümkün değildir. Bununla beraber yeni sistemin çok kutuplu olacağı söylenebilir. Fakat bu kutupların yapısı farklılık gösterecektir. Mesela önümüzdeki yıllarda Rusya askeri süper güç olarak kalacaktır. Japonya ve Almanya ekonomik güçlere, Çin ve Hindistan demografik güçlere örnek olarak gösterilebilir. Sadece ABD hem askeri hem de ekonomik açıdan süper güç durumundadır. Dünya barışının geleceğini de büyük ölçüde güç merkezleri arasındaki ilişkiler belirleyecektir. Bu çok kutuplu yapıyı oluşturan devletlerin Üçüncü Dünya Ülkelerindeki çatışmaları önlemek ve çok önemli bölgesel krizleri çözmek için işbirliğinde bulunmaları şarttır. Körfez Savaşında bunun gerçekleşeceğine dair umutlar belirmişti. Fakat Batı için stratejik önemi az olan krizlerde Batının aynı duyarlılığı ve işbirliğini göstermediği ortaya çıkmıştır. Bu gelişme ise Yeni Dünya Düzenine bağlanan umutlan belki de başından yok etmiş oldu. Batı kendisi için stratejik önemi olan bölgelerde barış ve istikrarı sağlamakta kararlı görünmektedir. Bunu sağlamak için gerektiğinde Irak'a karşı savaş açılmıştır. Fakat Soğuk savaşın sona ermesiyle Batı açısından stratejik önemi azaldığı için Bosna'da yaşanan insanlık dramına adeta seyirci kalınmıştır.

Yine yeni dönemin hakim karakterinin liberal demokrasi olacağı ve Batının bütün dünyada bu düşüncenin gerektirdiği değerleri destekleyeceği düşüncesi bizzat Batı tarafından yalanlanmaktadır. Haiti'de ve Burma'da Batılı devletler antidemokratik yönetimlere karşı açık tavır alırlarken, Cezayir ve diğer bazı ülkelerde demokrasiye geçişi engelleyen hareketleri teşvik etmektedirler. Batılı Devletlerin, özellikle ABD'nin demokratik olmayan birçok devletlerle menfaatleri gereği dostluklarını sürdürdükleri bir dönemde liberal demokrasiyi dünyanın hakim karakteri yapacakları ve insan haklarını korumaya çalışacakları iddiası bu ülkelerin bu düşüncelerindeki çifte standardı sergilemektedir.

Ayrıca gelişmiş ülkelerin dünyada barış ve güvenlik için mevcut ekonomik dengesizliği giderici politikalar takip etmeleri gerekmektedir. Aksi halde ekonomik krizler birbirine gittikçe bağlanan dünyada beklenmedik sorunlar çıkarabilir ve bazı ülkeler ekonomik kriz yüzünden dünyanın globalleşen ekonomik yapısını tehdit eden hareketlerde bulunabilirler. Fakat son verilerin ışığında gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki uçurumun daha da büyüdüğü görülmektedir.

DİPNOTLAR

1. Hwei-Ling HUO, (March 1992), 'Patterns of Behaviour in China's Foreign Policy , The Gulf Crisis and Beyond', **Asian Survey,** vol. 32, no. 3, s.256.
2. HUO , a.g.e., s.268-269.
3. Aaron WILDAVSKY, ' No War Without Dictatorship No Peace Without Democrasy' . **Social Philosophy and Policy,** cilt 3. no. 1. 1985. s. 186
4. Richard ULLMAN, 'Enlarging the Zone of Peace', **Foreign Policy,** no. 80. Güz 1990, s.0l 10.
5. Ken BOOTH, **New Thinking About Strategy and** International **Security,** London 1991, Harper Coolins Academic, s.2 ; James KURTH, 'Things to Come : The Shape of the New World **Order', The National Interest,** no.24. Yaz 1991. s.3.
6. lames KURTH, 'Things to Come , The Shape of the New World Order', **The National Interest,** no. 24, Yaz 1991, s.3.
7. Francis FUKUYAMA, 'The End of History[1], **The National Interest,** Yaz 1989. s.3-4
8. KURTH, a.g.e.,s.ll.
9. Judith MILLER, The Chalenge of Radical Islam', **foreign Affairs,** cilt 72, no. 2, 1993, s.43-56 ; Leon T. HADAR, 'What Green Peril?', **Foreign Affairs,** cilt 72, no.2, 1993, s.27-42; Daniel PIPES ve Patrick CLAWSON,
10. Paul H. NITZE, 'America : An Honest Broker' , **Foreign Affairs,** cilt 69, no. 2, 1990, s.l 1.
11. BOOTH, a.g.e., s.l
12. Stanley HOFFMAN, 'A New World and Its Troubles', **Foreign Affairs,** cilt 69, no. 4, **1**990, s.l 15.
13. James SCHLESINGER, New Instabilities New Priorities', **Foreign Policy,** no. 85, 1991-92, s.4.
14. 'Ambitious Iran Troubled Neighbors', **Foreign Affairs,** cilt.72, no. 1, 1992-93, s. 122-141.
15. Bkz. Paul KENNEDY, **The Rise and Fall of the Great Powers,** (London 1988), Unwin Hyman.
16. Earl RAVENDAL, 'The Case for Adjustment', **Foreign Policy,** no. 81, 1990-91, s.4; RAVENDAL, s.7.
17. John Lewis GADDIS, Towards the Post- Cold War World', **Foreign Affairs, cilt** 70, no. 2, 1991, s.102.
18. Dominique MOISI, 'The International Disorder[1], **European Affairs,** August-September 23.
19. Graham FULLER, 'The Braking of Nations', **National Interest;** no. 26, 1991-92, s.14 ; J.J. MEARSHEIMER, 'Back to the Future', **International Security,** cilt 15, no. 1, 1990, s. 31; Robert JERVIS, 'A Usable Past for the Future', **Diplomatic History,** cilt 16, no 1, 1992, s. 78.
20. Heinz BRAHM, 'The Disintegrating of the Soviet Union and Europe', **Aussen Politik,** cilt 43, no. 1, 1992, s.53
21. Noam CHOMSKY. 'A View from Below', **Diplomatic History,** cilt **16,** no, **1,** 1991, s.87.

MARKSİZMİN ARDINDAN

Yrd. Doç. Dr. Osman Demir

Cumhuriyet Ü. İkt. ve İd. Bil. Fak. Öğretim Ü.

Özellikle, 1980'li yılların ikinci yarısında Gorbaçov İktidarıyla hızlanan Marksist ideoloji'den kaçış, 1989 sonbaharında komünizmin çöküşüyle son bulmuştur. Bir zamanların gözde ideolojisi artık yok. Şimdilerde ne Marks'ı peygamber ilan edenler ne de Marksist değerlerin ateşli savunucuları kalmadı. Hatta, Marksizm'in kalesi durumundaki Rusya'nın bugünkü devlet başkanı Borris Yeltsin bile, Marks için; "keşke doğmasaydı", Lenin için "keşke yaşamasaydı" diyor. Bütün gelişmeler, Marksizm'in çöküşünün 20. yy.'ın ikinci yarısının büyük olayı olarak tarihe geçeceğini gösteriyor. Ancak, geçmişte yapılan bir hatayı tekrar etmemek iç in, Marksizm'in "niçin doğduğu ve niçin çöktüğü" üzerinde ciddi ciddi düşünmek gerekir. Bu çalışma söylenen amaca az çok hizmet edebilmişse kendimizi bahtiyar sayabiliriz.

A. MARKSİZMİ DOĞURAN SEBEPLER

Marksizmi doğuran sebepler; liberalizm ve kapitalizme tepkiler ile 19. yy'ın kendine has özellikleri olmak üzere iki başlık altında inclelenecektir,

1- LİBERALİZM VE KAPİTALİZME TEPKİLER

Hem kapitalizmin hem de marksizmin kaynağı liberalizmdir (1). Bu sebeple, Marksizmin liberalizme bazen paralel, bazen zıt olması doğaldır. Liberalizm, evrenin doğal yasaları olduğu gibi ekonominin de doğal yasaları olduğunu ileri sürerken; Marksizm, toplumların feodalizmden liberalizme, liberalizmden kapitalizme kendiliğinden geçtiğini ve kapitalizmden sosyalizme, sosyalizmden de komünizme kendiliğinden geçeceğini savunur. Ayrıca, rasyonellik hem liberalizmin, hem de Marksizmin esasıdır. Ancak, merkeziyetçi ve emekçi yaklaşımı ile Marksizm sermayeci ve ferdiyetçi kapitalizmle uyuşmaz.

Marksist düşünceyi Karl Marks'la başlatmak doğru olmaz. Zira, Marksist düşüncenin Marks'tan önce de belli bir gelişim süreci vardır. Örneğin, Simonde De Sismondi (1773-1842), Friedrich List (1789-1846), Saint-Simon (1760-1825), Robertus (1803-1875) ve Ferdinand Lassalle (1825-1864) gibi düşünürleri bu süreç içinde anmak gerekir. Bunlardan Sismondi, List, Simon ve Lassalle üretim araçlarının kontrollü özel sektörün mülkiyetinde olmasını; Robertus ise, Marks gibi,

üretim araçlarının tamamen kamulaştırılmasını ister. Yine, bu düşünürlerin hepsi, liberalizme üretim, bölüşüm, tüketim ve değer yönünden karşıdırlar.

a- Üretim Yönünden Karşıdırlar

Liberal ekonominin temel felsefesi olan "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler, dünya kendi kendine döner" inancı, tam rekabet piyasasına duyulan güvene dayanır. Tam rekabet piyasası da dört esas üzerine kuruludur:

1 - Piyasaya giriş ve çıkış serbesttir.
2- Ürünler homojendir.
3- Ürünler bölünebilir, yani bir tüketicinin az veya çok satın alması ya da bir üreticinin az veya çok üretmesi, piyasa denge fiyatını değiştirmez.
4- Üretici ve tüketiciler piyasa hakkında tam bilgiye sahiptirler.

Bu dört şartın gerçekte var olanı değil, olması arzulanan ideal piyasayı resmettiği açıktır. Oysa gerçek dünyada bütün bunlar gerçekleşmez. Gerçek dünyada aynı malı üretenler, birbirlerinin kararları hakkında yeterli bilgiye sahip olamazlar. Her üretici ürettiği malın maliyeti ve o mala yönelik talebe göre fiyat belirler. Diğer taraftan aynı malı üreten üreticilerin ürettikleri mallar kesinlikle bir diğerinin aynısı olamaz. En azından tüketicinin kanaatinde öyle değildir. Üreticiler birbirleri ile anlaşarak veya haksız rekabet yoluyla fiyatları sübjektif bir kararla belirledikleri için piyasadaki fiyatlar arzı talebe eşitleyen fiyat olmaktan çıkar. Sonuçta, tam rekabet piyasası çalışmamış olur.

Liberal ekonomide, talep fazlası önce fiyatları, sonra üretimi artıracağı için tehlikeli olmayabilir. Ancak, arz fazlası olduğunda üreticiler arası rekabet artar ve bir çok üretici iflas etmek zorunda kalır. Teknolojik üstünlüğe sahip olanların rekabet üstünlüğüne sahip olacağı kesindir. Teknolojik üstünlüğe sahip olmak için de teknolojinin bedeli olan sermayeye sahip olmak gerekir. Böylece, reabet üstünlüğü sermaye üstünlüğüne dönüşür. Sermayesi kıt olan üreticiler iflas edip kapitalistlerin işçisi olmaktan kurtulamazlar. Sonuçta, ekonomide tam rekabet şartlan değil, eksik rekabet şartları geçerli olur.

b- Bölüşüm Yönünden Karşıdırlar:

Nüfus artışı, iş gücü yerine makina ikamesi ve kapitalist üreticiler karşısında iflas eden emekçi üreticilerin katılımı ile emek arzı emek talebinden büyük olur. Böylece, işverenin emekçiye daha az ücret ödeyeceği yol açılır. Peki, düşük ücretin alt sınırı yok mudur? Tabii ki vardır ve bu sınır emeğin kendini yeniden üretmesine imkan verecek ücretin doğal seviyesidir. Bu sınır Alman ekonomist Ferdinand Lassale tarafından Tunç Kanunu diye adlandırılır. Tunç Kanunu, ücretlerin doğal sınır diye adlandırılan bir alt sınırda kilitleneceğini açıklar. Ücretler bu sınırın altına düşme ve üstüne çıkma yönünde esnek değildir. Şayet, ücretler doğal sınırın altına düşerse işçiler kendini besleyemez, evlenmeler azalır. Dolayısıyla emek arzı azalır ve kapitalistler daha yüksek ücret ödemek zorunda kalırlar. Maksimum kara ulaşma amacına ters düştüğü için kapitalistlerin işçilere doğal sınırın üstünde ücret ödemeleri de zaten beklenemez. Böylece ücretler asgari bir seviyede kilitlenir (2).

Marksizm'e göre, emeğin üretimden doğal ücret seviyesinde pay alması adil değildir. Çünkü, bir mala değer kazandıran o malın üretiminde kullanılan emektir. Buna rağmen, liberalizm ve kapitalizm emeğin hakkını vermezler. Oysa, sosyalizmin ileri aşaması olan "komünist toplumda", insanlarla beraber üretim güçleri de artıp, kollektif servet kaynakları bolluktan taşınca, bölüşüm ilkesi artık emek değil, ihtiyaç olacaktır. Bu sonsuz bolluk toplumunda, sadece üretim araçlarında değil, tüketim mallarında da mülkiyet ortadan kalkacaktır, Marks'a göre bu halde çalışma ve bölüşüm ilkesi, *herkesten yeteneklerine herkese ihtiyaçlarına göre* formülüyle belirlenecektir."(3).

c-Tüketim Yönünden Karşıdırlar:

Üretim süreci sonunda oluşan hasıladan hakettikleri payı alamayan emekçiler, hakettikleri tüketimi de yapamazlar. Diğer taraftan, kapitalistlerin satınalma gücü daha yüksek olduğu için lüks mallara talep her zaman vardır. Böyle olunca üretim, düşük gelirli kalabalıkların ihtiyacından çok, talep gücü yüksek sınırlı sayıdaki kapitalistin isteklerini karşılamaya yönelir. Üstelik ekonomi durgunluğa girdiği zaman, emekçiler daha çok sefil olurken, kapitalistler önceki birikimlerini harcarlar. İşte, Marksizmi üretim araçlarını kamulaştırmaya sevkeden sebeplerden biri de emekçilerle kapitalistler arasında varolan tüketim eşitsizliğidir.

d- Değer Yönünden Karşıdırlar:

Marks'a göre bir malı değerlendiren tek faktör vardır, o da o malı üreten emektir. Buna rağmen, mal bedelinin tamamı emeğe ödenmez. Emeğe ödenen sadece onun kendini yeniden üretmesine yetecek kadar olanıdır. Tunç Kanunu gereği emeğin kendini yeniden üretmesini sağlayacak bir ücretten daha azını ödemek kapitalistlerin aleyhinedir. Çünkü, daha azı ödenirse, hem emekçiler kendilerini çalışacak kadar besleyemez, hem de evlenmeler azalacağı için emekçi nüfus artmaz. O zaman yeter sayıda ucuz işgücü bulmak zorlaşır. Emek arzı azaldığı için kapitalistler daha çok ödemek zorunda kalırlar. Marks bir malın değerinin tamamen onu üreten emek faktörünce oluşturulduğunu kabul ettiği için ücretlerin az veya çok yükselmesini yeterli bulmaz. Ona göre emeğin üretimden alması gereken pay mal bedelinin tamamı olmalıdır. Oysa, kapitalist sömürü bunu engeller. Emeğe hakettiği ücreti ödemeyen kapitalistler, malların satış fiyatı ile emeğe ödenen ücret arasındaki farkı kendileri alır. Bu fark, artık değerdir ve sömürü böyle gerçekleşir. Bütün bu sorunların kaynağı, liberalizm ve kapitalizm olduğu için, çözümü bu iki sistemin dışında aramak gerekir ki, bu sistem Marksizm'dir.

2-19. YÜZYILIN ÖZELLİKLERİ

...Marks'ın yaşadığı devir, teknik alanlarda büyük ilerlemelerin kaydedildiği, insanların birçok alanda doğa güçlerine hakim olduğu, toplumların zenginleştiği bir devirdir. Ne var ki, bu olumlu gelişmelerin kısa bir süre sonra kişi açısından bir takım olumsuz sonuçları olduğu, çalışan kitlelerin her geçen gün biraz dahayoksullaşarak özgürlüklerini yitirdikleri görülmüştür. Marks bunu eleştirerek bir çözüm getirmeye çalışmıştır. Liberal devlet düzeni içinde ağır sanayi proletaryasının doğması ile ortaya çıkan Marksizm, bu çağın sorunlarını ve çelişkilerini dile getiren ve onlara bir çözüm yolu bulan bir dünya görüşü olarak ortaya çıkmıştır (4).

19.yy'da su, rüzgar ve buhar gücüyle çalışan mekanik sistemlerin üretimde kullanılması feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçişi sağlamıştır. Kapitalist üretim tarzı işçilere iş sözleşmesi ve iş değiştirme gibi bir kısım hukuki haklar kazandırmışsa da; istihdam, sosyal güvenlik, kalite, fiyat ve rekabet gibi yeni sorunlar ortaya çıkararak işçilerin sefaletini daha çok artırmıştır. Üstelik, ekonomiye müdahaleyi reddeden liberalizm ve sermayeci kapitalizmin bu sefaleti önlemesi de mümkün değildir. Bilindiği gibi, piyasada her üretici rakiplerinden daha güçlü olmaya çalışır. Böyle olunca, üreticiler rekabet üstünlüğü sağlayacak yeni teknolojilere sahip olmak isterler. Tabii, ileri teknolojiye sahip olmanın bir maliyeti vardır ve teknolojik gelişmenin duracağı bir son nokta da yoktur.

Emekçiler yeni teknoloji satın alacak kadar sermayeye sahip olmadıkları için sermaye yoğun üretim yapan kapitalistlerle rekabet edemezler. Sonunda kapitalist üreticiler ya monopolleşir ya da rakiplerle anlaşarak oligopol oluştururlar. Böylece, emekçilerin sefaleti daha çok artar. Emekçi ve kıt sermayeli kapitalist üreticilerin iflası bir taraftan ürün arzını azaltırken, diğer taraftan işsizliği artırır. İşsizlerin, kapitalistlerin işinde olanların takdir ettiği ücretle çalışmaktan başka çareleri kalmaz. Kapitalistlerin sermaye yoğun üretime yönelişi, nüfus artışı, emekçi ve kıt sermayeli üreticilerin iflası, işsizliği, işsizlik de işçilerarası rekabeti artırır. Rekabet, zaten düşük olan ücretleri daha çok düşürür. Liberalizme göre, ücretler düşerse kapitalistler makina yerine iş gücü ikame ederler, maliyetler düşer, karlar artar ve yeni iş alanları açılır. Böylece istihdam artışı hiç kimsenin işsiz kalmayacağı tam istihdam noktasına kadar sürer. Oysa, yeni bir risk olacağından kapitalistler 19.yy'da çalışana daha az ödemek ve ürünlerin fiyatını artırmak suretiyle kar azamileştirme yolunu seçmişlerdir. Tam istihdam da hayal olmaktan öte gitmemiştir.

Liberalizm "Laissiz faire"e bağlılığım sürdürerek ekonomiye müdahaleyi reddettiği, kapitalizm sermaye, mülkiyet ve ferdi girişime öncelik tanıdığı için 19..yy'da işçi sınıfının sefaleti günden güne artmıştır. Çözüm için yeni sistem arayışları hızlanmış ve daha sonra bu sistem Marksizm olarak ortaya çıkmıştır. Kapitalist cephede de Keynezyen devrimle birlikte "Liberalizmin görünmez eli" yanında "Devletin görünen eli" ekonomiye girmiştir.

B- MARKSİST ÇÖZÜM

Marksizm, emeğin sömürüsünü önlemek için, liberalizm ve kapitalizmin kabul ettiği piyasa ekonomisinden vazgeçip, üretim araçlarının kamu mülkiyetine devrini ister. Üretim araçlarını kamu mülkiyetine devretmekle emeğin sömürüsünü ve kendi çıkarları peşinde koşan fertlerin toplumsal

çıkarlara zarar vermesini önlemeyi amaçlar. Marksizm'e göre, ferdi girişim ve mülk edinme hürriyetine dayalı piyasa ekonomisi, herkese becerisine göre üretim yapma imkanı verse bile, herkese ihtiyacına göre tüketim yapma imkanı vermez. Böyle bir imkan ancak, herkesin ihtiyacını aşağı yukarı bilen devlet tarafından sağlanabilir.

Üretim araçları kamu mülkiyetine geçince; üretim, tüketim, fiyat ve yatırım kararları da devlet tarafından belirlenir. Devletin görevi, halkın mutluluğu olacağı için toplum ihtiyaçları daha iyi karşılanır. Kişilere mülk edinme hürriyeti tanınmayınca, herkes kazancını harcar ve kimse servet yığmak amacıyla bir başkasını sömüremez. Yine yatırım, üretim, dağıtım ve fiyat kararları bir elden çıktığından, üretim-tüketim, yatırım-tasarruf gibi makro dengeler zorunlu olarak sağlanır. Doğacak bir dengesizlik de fiyat ve ücret ayarlamasıyla kolayca çözülür. Otoriter güç, külfet-nimet dengesini zorunlu olarak sağlarken, güçlü işletmelerle rekabet edemeyen üreticilerin iflasından doğan kaynak israfı da önlenmiş olur.

Marksizm ilk defa 1917'de bir ihtilalle Sovyet Rusya'da uygulama alanı buldu ve daha sonra Sovyet Rusya'yı çevreleyen bazı Avrasya ülkelerine hızla yayıldı. Bu ülkelerin birçoğu Rusya'nın güç merkezi altında kalarak bağımsızlığını bile yitirdi. Rusya Marksist ideoloji ihraç eden bir ülke haline geldi. Marksizm, üçüncü dünya ülkelerini vahşi kapitalizmin zulmünden kurtaracak sistem olarak lanse edildiği için pek çok taraftar buldu. Bütün bunlara rağmen Marksizm ancak 70 yıl ayakta kalabildi ve 1989 baharında günahıyla sevabıyla yıkılıp gitti. Şimdi, önceki Marksist ülkeler de kurtuluşu kapitalizmde arıyor. Bir zamanlar varlıklarını kapitalizme duydukları kine borçlu olanların şimdi onu nasıl özümseyecekleri merak konusudur. Yoksa, kapitalizm daha önce taşıdığı mikropları artık taşımıyor mu? diye düşünmeden edemiyoruz.

C- MARKSİZMİN ELEŞTİRİSİ

1- Marksizm Ve Sosyal Gelişme

Marks'a göre, canlı ve cansız varlıklardaki gelişmenin kaynağı çelişkidir. Çelişki çatışmaya, çatışma çözüme götürür. Sosyal olaylar temelde ekonomi kökenli olduğu için tarih, iktisadı olayların tarihidir. Toplumda üretim faktörlerine sahip "burjuva" ve emeğinden başka bir şeyi olmayan "proleterya" olmak üzere birbirine zıt iki sınıf vardır. İşte hem toplumsal olayların kaynağı, hem de iktisadi sistemleri değiştiren güç bu iki sınıf arasındaki çatışmadır.

Bilindiği gibi, feodal toplum düzeninde derebeyler asker gücüyle üretim araçlarına hakim olduklarından diğer insanlar işçi olmak zorundaydılar, Zamanla, teknolojik gelişmeyle emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretime geçiş sağlanınca, derebeylerin yerini kapitalistler aldı. Çünkü, teknolojiye sahip olmanın bir bedeli vardı ve bu bedeli ancak kapitalistler ödeyebiliyordu. Üretimde teknoloji kullanımı, hem monopolleşmeye sebep oluyor, hem emekçi sınıfı artırıyordu. Marks'a göre, artan emekçiler bir gün güç birliği yaparak kapitalist hakimiyetine son verecek ve proleter diktatörlüğü olan sosyalizme geçiş sağlanacaktı. Ancak, sosyalizm ulaşılacak son merhale olmayıp değişim sınıf çatışmasının olmadığı, özgürlüklerin sınırsız olduğu komünizme kadar sürecektir.

Komünizmin alt safhası olan sosyalizm aşamasında özgürlükler güvenlik altına alınmış olacak,... ancak özgürlükler sınırsız olmayacaktır... Komünizmin son aşamasında, sınıfsız bir toplum düzeni içinde tüm yozlaşmalardan arınmış olarak insan, doğa ve toplum güçlerine hakim olarak gerçek anlamda özgür olabilecektir. Aynı zamanda insanlar arasında eşitlik gerçekleşecektir. Tüm sınıflar ortadan kalkmış olacağından, insanların üretim araçları karşısında yeri ve durumu aynı olacaktır ki, bu da Marksizm'in öngördüğü eşitlik ilkesinin gerçekleşmesi olacaktır (5).

Bütün bunlar, Marksizm'in gerçekleşmesi mümkün olmayan ütopik bir toplum hedeflediğini gösteriyor. Çünkü, "insanlar fiziki yapı, akıl, yetenek, eğitim, kültür ve beklenti olarak eşit olmadıkları halde onlara eşit şartlar vadetmek saçmadır". Nihayet, sınıfsız bir toplum vadeden Marksizm, sonunda öyle bir devlet sınıfı oluşturdu ki, halk artık bu sınıfı taşıyamayacak kadar ezildi. "Herkesten becerisi kadar, herkese ihtiyacı kadar vaadi bir slogan olmaktan öte gitmedi". Zira, herkes kendi ihtiyacını kendi belirleyecekse, ihtiyaçların sonsuzluğu ve kaynakların kıtlığı bütün ihtiyaçların karşılanmasına engeldir. Eğer ihtiyaçlar devlet tarafından belirlenecekse, bu belirlemenin bütün ihtiyaçları kapsadığı zaten iddia edilemez. İhtiyaçlar kısmen karşılanacaksa, "herkese ihtiyacı kadar" sözü bir aldatmacadır. Marksist ülkelerde gelirin büyük bir kısmı askeri harcamalara ve devasallaşan devletin cari harcamalarına gittiği için

herkese ihtiyacı kadar sözünün gerçekleşmesi mümkün değildir

Marksizmin herkesi, becerisi kadar üretime katması da mümkün değildir. Çünkü, herkes elde ettiği kazançla orantılı olarak güç kullanmak ister. Yani, bir işçi alacağı ücrete, bir girişimci elde edeceği kâra göre fizik, zeka ve gönül gücünü kullanır. Onlardan daha fazlasını elde etmenin iki yolu vardır. Birinci yol; herkesin hak ettiği kazancı kendisine teslim etmek ki, bunu otoriter bir güç değil piyasa şartları belirler. İkinci yol; zor kullanmaktır ki, bunu da zulüm yeteneği hayli gelişmiş otoriter bir güç yapabilir. Nihayet piyasa ekonomisini reddederek birinci seçeneği baştan yok sayan Marksizm, ikinci seçeneği benimsemek zorunda kalmıştır. Tabii, gönüllü çalışmayla elde edilemeyen verimlilik, baskı yoluyla sağlanmak istenince halkın sisteme karşı öfkesi artmıştır. Sonunda, komünizmin ileri aşamasında ulaşılacağı ileri sürülen bolluk ortamına bir türlü ulaşamamış ve Marksizm arkasında milyonlarca sefil bırakarak çöküp gitmiştir.

2- Marksizm ve İlmi Gelişme

Marks'a göre, her fikir bir tezdir ve her tez kendi antitezini doğurur. Tez ve antitezin çatışmasından sentez doğar. Sentez, tez ve antitezin ne aynısı, ne de onun inkarıdır. Ulaşılan her sentez, kendi antitezini doğuracak bir tez olur. Böylece, çelişkiden doğan çatışma sayesinde ilmi gelişme mütemadiyen devam eder (6).

Her maddenin özünde çelişki vardır. Örneğin en küçük madde olan atomda bile eksi yüklü elektronların karşısında artı yüklü protonlar vardır. Maddeler, bünyesinde taşıdığı çelişki sayesinde dıştan bir müdahale olmadan doğal değişim halindedirler. "Çatışmadan doğan değişim; zayıftan güçlüye, pasiften aktife ve basitten mükemmele doğrudur." Çatışma bazen öyle bir hal alır ki, değişim sınırını önceden tahmin etmek zordur. Dünya böyle bir değişim sonucu tesadüfen var olmuştur, yine böyle bir tesadüf sonucu yok olacaktır.

Bir fikrin tez, karşı fikrin antitez olduğuna, tez ile antitezin çatışmasından senteze varılacağına fazla itiraz olmayabilir. Ancak, komünizmin varılacak son merhale olarak tanımlanması bu kabullenmeye ters düşer. Çünkü, her tez kendi antitezini doğurduğuna göre, komünizmin kendi antitezini doğurması ve tez antitezin çatışmasıyla da yeni bir sisteme geçilmesi gerekir. O zam an Bugün yeni sistem nedir? sorusu akla gelir. Aksi halde, komünizmle kıyameti birlikte düşünme gereği vardır.

Diğer taraftan termodinamiğin ikinci yasası olan entropi tabiattaki doğal değişimin Marksizmin kabul ettiğinin tersine olduğunu söyler. Bu yasaya göre, ışı yüksek güç kaynağından düşük güç kaynağına doğru sürekli hareket halindedir ve aynı hareket ters yönde olmaz. Şu halde, tabiattaki değişim zayıftan güçlüye, pasiften aktife ve basitten mükemmelliğe doğru olmayıp; güçlüden zayıfa, aktiften pasife ve mükemmelden basite doğrudur. Örneğin, orman ve fosil bugün dünden daha zayıftır. Gübre ve ilaç kullanmamak kaydıyla, toprağın verimi dünden daha zayıftır. Sağlıklı yaşanabilir bir çevre bugün dünden daha azdır. Yaşlı bir insan bugün dünden daha az güçlüdür. Yüksekten akan su alçaldıkça güç kaybeder. Bazı şeyler bugün dünden daha mükemmel olsa bile, her halde bunun sebebi doğal değişim değil, insanlar tarafından yapılan zoraki değişimdir.

Bir süre sonra dünyadaki kaynakların ihtiyaçları karşılamayacağı, neon gazının tükenerek Güneşin ısıtmayacağı ve dünyanın çöl olacağı söyleniyor. Eğer bunlar doğruysa, evrendeki gelişmenin zayıftan güçlüye, pasiften aktife ve basitten mükemmelliğe doğru olduğunu söylemek yanlıştır.

Marks'a göre, teknoloji seviyesi toplumun düşünce seviyesini belirleyen bir faktördür. Örneğin, uçak görmeyen biri uçağı nasıl bilecektir? Bilgisayarla çalışan bir öğrenci daha başarılı olabilir. İleri teknolojiye sahip bir ülkenin insanları daha bilgili ve daha zeki olabilir. Ancak, katı bir şekilde bilgi teknoloji düzeyini aşmaz diye ısrar etmek, ilk uçağın kendiliğinden var olduğunu ve geri kalmış bir ülkenin hiçbir zaman yoksulluktan kurtulamayacağını kabul etmek olur, Tersine, bilgi teknolojiden bağımsızdır denirse, gelişmiş ülkelere olan eğitim akım ve az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere yetişmedeki güçlükleri izah edilemez. Şu halde, teknoloji ile bilgi arasında karşılıklı bir ilişki olduğunu kabul etmek gerekir.

Amerikalı İktisatçı Peter F. Drucker'a göre, 1750'den günümüze kadar bilginin üç aşaması vardır. Birinci aşama; bilginin aletlere, süreçlere ve ürünlere uygulandığı aşamadır ki, bu aşama sanayi devrimini, sınıflar savaşını ve Marksizm'i doğurmuştur. İkinci aşama; 1880'den İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreyi kapsar ki, bu aşamada bilgi işlere uygulanarak prodüktivite devrimi doğmuştur. Ve böylece işçiler, orta sınıf

burjuvalar haline gelerek sınıf çatışması son bulmuş ve Marksizm yıkılmıştır. Üçüncü aşama ise; bilginin bilgiye uygulandığı aşama olup, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlar. Bu aşamada yönetim devrimi gerçekleşmiş, sermaye ve emek bir yana itilerek bilgi üretimin tek faktörü haline gelmiştir (7). Eğer, son aşamanın doğruluğu kabul edilirse artık ne Kapitalizm ne de Marksizm kalmış demektir.

3- Marksizm ve Hayat

İnkarcı bir sistem olan Marksizm yaratıcı bir ilah'ın varlığını kabul etmez. Ona göre dünya Güneş'teki zıt oluşumlar sonucu tesadüfen oluşmuş ve yine tesadüfen yok olacaktır. Dünya gibi, ilk canlının oluşması da tesadüfidir. İlk canlının evrimiyle değişik canlı türleri ve insan oluşmuştur. Bütün bunların sebebi, maddenin özünde taşıdığı çelişki, çelişkinin sebep olduğu çatışma ve çatışmanın doğurduğu değişimdir. Yukarda söylendiği gibi, Marksizm, evrendeki gelişmenin zayıftan güçlüye, pasiften aktife ve basitten mükemmele doğru olduğunu kabul eder. Örneğin, oksijen ile azotun farklı miktarlarda bileşimi her seferinde farklı bir madde verir. İşte cansız maddenin kendi içinde oluşan böyle bir gelişme sonunda canlı madde doğmuş canlı madde içindeki gelişmelerle de bilinç, ruh ve vicdan meydana gelmiştir (8).

Marksizm'in bu görüşü Hegelci evrim teorisine dayanır. Bütün bu çabalar, öldükten sonra dirilmenin ve hesap gününün olmadığı ilah'sız bir dünya kurarak insanı evrenin hakimi yapmak ve ona dünyada sonsuzluğu yaşatmak içindir. Eğer, Marks bugün yaşasaydı, "İşte insanlar benim tarif ettiğim dünyada yaşıyorlar" der miydi? diye düşünür dururum. Bugün insanlar; sesten hızlı uçuyor, uzayın, yerin ve denizin derinliklerini araştırıyor, maddenin en küçük yapı taşı olan atomu parçalıyor, bilgiler ve görüntüler ışık hızında akıyor, robot adamlar üretim yapıyor vs. Buna rağmen, aynı insanlar; gözle görülmeyecek kadar küçük mikroplara yenikler, bir sinek yapmaktan acizler, AIDS, kanser gibi hastalıkların çaresi hala bulunmuş değil, yaşlanma ve ölüm devam ediyor, ekolojik bozulmaya bakarak yaptıklarımız dünyayı cehenneme çevirdi diye hayıflanıyoruz. Öyleyse, nerede kaldı yarının dünden daha iyi olacağı, nerde kaldı güçlü ve mükemmele doğru akış, nerde kaldı dünyada sonsuzluğu yaşama inancı? diye sormadan edemiyoruz.

Marks'a göre, sistemleri değiştiren gücün sınıf çatışması olduğunu, her sonraki sistemin bir öncekinden daha üstün olduğunu ve varılacak son merhalenin komünizm olduğunu daha önce söylemiştik. Oysa Rusya'daki önceki sistemin komünizm olduğu kabul edilirse, komünizm sadece 70 yıl yaşayabilmiştir. Zira, 1917 devrimiyle gelen komünist rejim, 1989 yılında arkasında sefil ülkeler ve insanlar bırakarak çöküp gitti. Bir zamanlar kurtarıcı gözüyle bakılan komünizmin zulmünden kurtulan insanlar şimdi, daha önce öcü diye korkutuldukları kapitalizmden medet umuyorlar. Eğer bugüne kadar komünizm'in hiç yaşanmadığı ileri sürülürse, Marks'ın dediği gibi toplumların, sosyalizmden komünizme kendiliğinden geçmediğini hatta sosyalizmden tekrar kapitalizme geçtiğini kabul etmek gerekir.

4- Marksizm ve Din

Marksizm, dinin; ilkel insanların Evren ve onun korkunç güçleri karşısında zaafa kapılmasından kaynaklandığı klasik inkarcılığı kabul etmez. Çünkü, Marks bütün toplumsal olayların, ekonomi amaçlı sınıf çatışmasından kaynaklandığına inanır. Böyle olunca, din toplumsal bir olay olduğu için, onun varlık sebebi de ekonomi kaynaklı sınıf çatışması olmalıdır.

Marks dinin burjuva tarafından uydurulmuş, kalabalık yığınları uyutan bir afyon olduğunu söyler. Din; omuzları elemle ağırlaşanların dostudur. Din; içinde ruh kalmamış bir dünyanın ruhu, düşünce yönünden iflas etmiş bir dünyanın düşüncesidir. Zira din; insanları azla yetinmeye, kadere boyun eğmeğe ve tevekküle götürür. Böyle olunca, sınıf çatışması ve çatışmadan kaynaklanan gelişme engellenir. Buna meydan vermemek için dine karşı çıkılmalıdır.

Marksizm'in din hakkındaki çelişki ve hatası, belki diğer alanlardakinden daha büyüktür. Zira, tarihi gerçekler, dinlerin genellikle ezilen yoksulların kucağında doğduğunu gösterir. Eğer din, burjuva tarafından uydurulan fakirler için bir afyon, bir yutturmaca olsaydı, öncelikle zengin çevrelerde doğması ve burjuvaya haksız kazanç sağlayan bir kurum olması gerekirdi. Oysa, bütün dinler, her zaman haksızlığın ve haksızların karşısında olmuştur. Örneğin, İslam dini geldiği zaman yoksulların lehine bir kararla faizi kaldırmış, emeği kutsal kabul etmiş ve zenginden fakire kaynak transferi olan zekatı farz saymıştır (9).

Marksizm, ilahi dinlerin varlığını izah edemediği gibi, beşeri dinlerin varlığını da izah

edemez. Zira, 1993 yılında ABD'de kendini mehdi ilan eden bir sahte peygamberin doksan kadar müridiyle birlikte, FBI ajanlarına teslim olmama pahasına kendilerini yakmaları ibret vericidir. İşte Marksizm, ne bunu, ne haçlı seferlerini, ne de dindar zenginlerin Allah rızasından başka bir karşılık beklemeden servetlerini yoksullara dağıtmasını açıklamaktan acizdir.

D- MARKSİST METODUN YANLIŞLIĞI

İdeolojiler yaşanan olaylardan ders alarak daha iyi yaşanabilir bir dünya kurma çabasındadırlar. O nedenle Marks, geçmişteki problemlerin çözümüne yönelik kendi görüşlerini oluştururken, tarihçi, merkeziyetçi, indirgemeci ve inkarcı bir metod seçmiştir. Marks'a göre tarih, toplumların ilkellikten feodalizme, feodalizmden kapitalizme kendiliğinden geçtiğini; kapitalizmden sosyalizme, sosyalizmden de komünizme kendiliğinden geçeceğini gösterir. Marksizm, toplumsal eşitliği bireyci özgürlüğe tercih eder. Ona göre, bireyci özgürlük; toplumsal çıkarlara zarar veren fırsatçılık, servet, yığma ve sömürüyü doğurur. Marksizm bu olumsuzlukları önlemek için, üretim faktörlerinin özel mülkiyetine son verip onları otoriter bir güç olan devlete teslim eder. Şimdi, kendi kendimize hata bunun neresinde? diye bir soru sormanın zamanıdır.

Öncelikle tarih, diğer herhangi bir araştırma alanı gibi, ilgilendiği konunun ancak seçilmiş bazı veçheleri ile uğraşabilir. Tarihin, sosyal organizmanın bütününü veya bir dönemin bütün sosyal olaylarını temsil ettiğine inanmak yanlıştır. Bütüncülük, geniş ve kapsamlı gelişme ırmağı şeklinde bir insanlık tarihi kabul eden sezgisel anlayıştan türemektedir. Fakat böyle bir tarih yazılamaz. Her yazılmış tarih, bu bütünsel gelişmenin herhangi bir dar vechesinin tarihidir ve hatta bu özel olarak seçilmiş eksik vechenin de çok eksik bir tarihidir(10).

Marks tarihselci bir yaklaşımla toplumların ilkellikten feodaliteye geçtiğini ve bunun sebebinin de sınıf çatışması olduğunu söyler. Ancak, toplumların ilkellikten feodaliteye geçişini üzenginin icadına bağlayan Drucker'in haklılık payı hiç mi yoktur? Zira, Drucker, üzenginin şövalyeye dik durarak kılıcını, gürzünü savurma ve okunu atma imkanı verdiği için savaşmanın bir uzmanlık işi haline geldiğini ve böylece savaşın şövalyeyi besleyecek tarım işçilerine gerek duyulmasıyla feodal yaşama geçildiğini söylüyor(l 1).

Kanaatimce, *tarihi; sadece bir sınıf çatışması olarak görmek yerine, insanların karşısına çeşitli problemlerin çıktığı* ve *insanların bu problemlere çözüm aradığı çok boyutlu bir süreç olarak görmek daha doğrudur. Örneğin Newton'a yerçekimini keşfettiren cisimlerin niçin yere doğru düştüğüdür. Arshimet'e suyun kaldırma gücünü keşfettiren, kabın niçin suda yüzdüğüdür. Galile'ye dünyanın niçin döndüğünü keşfettiren gece ve gündüzün niçin meydana geldiğidir. Ayrıca* enerji kullanımında odundan kömüre, kömürden petrole, petrolden elektriğe, nükleer enerjiye ve güneş enerjisine geçişi zorlayan sebep, her halde sınıf çatışması olmayıp, enerji yetmezliği, enerji maliyeti ve ekolojik dengenin bozulmasıdır.

Tarihin, sınıf çatışmasından çok problem çözmeye yönelik çabalarla dolu olduğuna ve teknolojinin toplumsal yapıyı değiştirdiğine şöyle bir örnek daha verebiliriz: "Eski Roma'da kullanılan tırmık sabanlar Avrupa'nın daha zengin ve ağır topları üzerinde dönecek sağlamlıkta değildi. Altıncı yüzyılın ortalarında Slav köylüleri, tekerlekli ve iki bıçağa sahip, ağır yeni bir saban türü kullanmaya başladılar... Bu yeni saban, tarımsal yaşamın tüm düzenini değiştirdi. Ağır olduğundan sekiz öküzlük bir takım ve büyük tarlalar gerekiyordu. Bu nedenle çiftçiler tarımlarını ve tarlalarını birleştirmeyi yeğlediler... Hız kazandırmak için de öküz yerine at koşmaya başladılar (12).

Tarih Marks'ın dediği gibi, sadece sınıf çatışması olmayıp çok boyutlu değişkenlerin karşılıklı etkileşimidir. Bu çok boyutlu değişkenler; yaşanan problemleri çözmeye yönelik çabalar, teknolojik yenilikler, icatlar toprak kazanma çabaları, din, ırk, şan, şöhret... vs'dir. Aksi halde Haçlı Seferlerini ve tarihin akışını değiştiren icatları açıklamak mümkün olamaz.

Eğer, tarihi sınıf çatışması gibi tek bir boyuta indirgeyen Marks hoşgörülürse, insan davranışlarını cinsel içgüdünün yönlendiridiğini ileri süren Sigmund Freud, her şeyin en güzel ve en doğru matematikle izah edileceğini ileri süren Decartes, doğanın doğal yasaları gibi sosyal olayların da doğal yasaları olduğunu söyleyen Locke, hatta tümevarımdan başka yöntem tanımayan Bacon da hoşgörülmelidir. Oysa, bugün bütün bunların ancak kısmî doğrular olabileceğini açıkça biliyoruz.

Değişimi sağlayan gerçekte, sayısız mümkün şartlar vardır; ve bir trendin hakiki şartlarını bulmaya yönelik araştırmamızda bu

mümkünlükleri inceleyebilmek için, söz konusu trendin ortadan kalkacağı şartlan hayalimizde canlandırmaya çalışmamız gerekir. Fakat işte bu, tarihselciliğin yapamadığı şeyin ta kendisidir. O, kendi gözde trendine kuvvetle inanır ve bu trendin ortadan kalkacağı şartlar ona göre düşünülemez Diyebiliriz ki, tarihselciliğin sefaleti, bir hayalgücü sefaletidir... Çünkü, o değişmenin şartlarında bir değişikliği hayal edemez (13). Marksizm'in bir başka metod hatası bütünselcilikten kaynaklanır. "Zira, bütüncül plancı, gücü merkezileştirmenin kolay olduğunu zanneder. Birçok bireysel kafaya dağılmış bilgilerin merkezileştirilmesinin imkansız olduğu gerçeğini gözden kaçırır. Oysa, merkezi planlamanın başarısı için bütün bu bilgilerin merkezileştirilmesi gerekir. İşte bunca bireyin kafasında neler olduğunu öğrenemeyince, bireysel farklılıkları safdışı ederek, basitleştirme yoluyla inançları ve çıkartan basma kalıp hale getirmeye ve kontrol etmeye çalışır... Bu durum düşüncenin' özgürce açıklanmasıyla bağdaşmaz. En sonunda merkezi planlamanın düşünceyi yok etmesi gerekecektir ki, böylece merkeziyetçilik şiddetlendikçe kaybedilen bilgi de artacaktır"(14).

Popper, teorinin deneyden önce geldiğine inanır. Ayrıca, teorinin test edilebilir ve eleştirilebilir olması gerektiğini söyler. Bir teorinin çürük noktalarını araştırmadan o teoriyi doğrulayan olayları keşfetmenin fazlaca önemi yoktur. Zira, eğer eleştirisel davranmazsak, her zaman bulmak istediklerimizi buluruz. Kendi teorilerimizi doğrulayan hususları arar bulur, onlar için tehlikeli olan herşeyi görmezden geliriz. O zaman tutuculuk yeniliğe fırsat vermez.

Evrim ve ilerlemenin ana zembereği, ayaklanmaya tabi olabilecek malzemenin çeşitliliğidir. İnsanın evrimi sözkonusu olduğu zaman ise bu, bambaşka olabilme ve komşusu gibi olmama hürriyeti; çoğunluğa katılmama ve kendi yoluna gidebilme hürriyetidir. İnsan haklarının değil, insan kafalarının eşitlenmesine sürüklemesi kaçınılmaz olan merkezi kontrol ilerlemenin sonu demek olacaktır... Bu kadar ihtiyar bir fikri; cüretli ve devrimci diye takdim etmek, farkına varılmayan bir tutuculuğu ele vermektir (15).

Ekonomi tek boyuta indirgenemeyecek kadar karmaşık bir sistemdir. Bu karmaşıklık önceden tahmin edilenlerin gerçekleşmesine izin vermez. Çünkü karmaşık sistemleri, istatistiki açıdan önemsiz görülen etkenler kontrol eder. Bu durum artık "kelebek etkisi" diye adlandınlıyor. "Kelebek etkisi, Amazon ormanlarında kanat çırpan bir kelebeğin bir iki hafta ya da bir iki ay sonra Chicago'daki havayı yönlendirebileceğini gösterir... Ve hiçbir karmaşık sistem herhangi bir şeyi dışsal sayarak bir kenara atamaz. Hava, yani kısa vadeli olgular söz konusu olunca sistem diye bir şey yoktur, yalnız kargaşa vardır.., Bu nokta İkinci Dünya Savaşından sonra uygulanan devlet politikalarının niçin işe yaramadığını açıklar. Nitekim 1982 Nobel ekonomi ödülü sahibi G.J. Stigler titiz araştırmalarıyla ABD yönetimlerinin yıllarca ekonomiyi denetlemek, yönlendirmek ya da düzenlemek için denediği kuralların işe yaramadığını göstermiştir (16).

Marksizm'in indirgemeci bir metodla başarılı olması mümkün değildir. Bu sebeple, uygulamadaki Marksizm teoriden daha kötüdür. Hakim güç olan yönetenler hakimiyetin devamı için her türlü zoru mübah görerek halkı diledikleri gibi üretmeye ve tüketmeye mecbur etmişlerdir. İnsanların kafasında taşıdığı düşünce hiç sayılıp herkesin merkezi bir düşünceye uyması istenmiştir. Sonuçta, **becerisine göre herkesten, ihtiyacına göre herkese** sözü bir slogan olmadan öte gitmemiştir. İhtiyaçların karşılanması ve özgürlüklerin yaşanması açısından bir eşitlikse asla mümkün olmamıştır.

E- ŞİMDİ NE OLACAK?

Marksizm'i, metod yanlışlığı ve rakibi kapitalizmin başarılarının çökerttiği söylenebilir. Çünkü, tarihselci, merkeziyetçi, indirgemeci, ve inkarcı metodun yanlışlığı gün gibi ortadadır. Kapitalizmin başarıları olarak da; hızlı kalkınma, teknolojik ilerleme, verimlilik artışı, sınıflar arası gelir farklılığının azalması ile ferdi hak ve özgürlükler sayılabilir. Kapitalist ülkelerde işçiler; iş sözleşmesi, grev, işsizlik maaşı, iş seçme ve değiştirme gibi haklara sahip olduklarından bugün 19.yy'daki burjuva baskısını aynı ölçüde yaşamazlar. Oysa, toplumun mutluluğunu savunan Marksizm, problemleri çözememiş, bilakisartırmıştır. Bu sebeple şimdi, hiç bir ülke ve hiç birkimse Marksist ilkeleri sahiplenmiyor. Bütün bunlara rağmen, tarihden ders alınmazsa aynı hataların hatta daha fazlasının tekrarlanmaya-cağının garantisi yoktur.

Marksizmin çöküşünden sonra, önceki marksist ülkelerin bugün nasıl bir yol izleyecekleri merak konusudur. Marksizm'in bu denli hızlı çöküşünden duyduğu şaşkınlığı gizlemeyen Samir

Amin, bu ülkelerin önünde üç seçenek olduğunu ileri sürer.

Birinci seçenek; burjuva demokrasisine doğru evrilme, ya da ekonominin yönetiminde emekçilerin toplumsal iktidarını güçlendirerek burjuva demokrasisini aşma. İkinci seçenek; saf bir piyasa ekonomisinin kurulması, ya da demokratik planlama için piyasa mekanizmalarının kontrollü kullanımını sağlayacak etkili yöntemlerin geliştirilmesi. Üçüncü seçenek; kontrolsüz ve bütünüyle dışa açılma, ya da kapitalist dünya ile ilişkilerin, yoğun değişim temelinde de kontrol altına alınması (17).

Görüldüğü gibi seçenekler arasında merkezî planlama yok, ferdi girişim ve mülk edinme hürriyeti reddedilmiyor. Artık, özel sektörün kamu sektöründen daha prodüktif olduğu, girişim ve mülk edinme hürriyetinin kişileri teşvik ettiği Marksistlerce de kabul edilmiş durumda. Şimdi bu ülkelerin çoğu BM, AT ve diğer uluslararası iktisadi ve siyasi kuruluşlara üye olma çabası içindedir. Üstelik hepside kapitalist ülkelerden kredi istiyor, hepsi de kapitalist yatırımcıları ülkelerine davet ediyorlar.

Ancak, Marksizm'in yıkılışı ile hızlanan kapitalizme yöneliş, kapitalizmin ideal bir sistem olduğunu göstermez. Her ne kadar işçiler 19.yy'daki kadar sömürülmeseler de, Adam Smith'le konulan kapitalist ilkeler değişmemiştir. A. Smith; "Akşam yemeğinizi mümkün kılan, kasabın, biracının ve ekmekçinin iyilik severliği olmayıp, onların kendi çıkarına olan düşkünlüğüdür. Onların insanlığına değil, çıkarlarına sesleniriz ve onlara kendi ihtiyaçlarımızdan değil, onların yararlarından sözederiz. Bir dilenciden başka hiç kimse, başkalarının iyilik severliğine güvenmez" (18) der.

Keynes; bolluk içinde bir dünyaya kavuşmak için daha bir yüzyıl boyunca kendimizi ve başkalarını iyinin kötü, kötününse iyi olduğuna inandırmamız gerektiğini; çünkü, kötünün işe yaradığım, iyinin ise işe yaramadığım; açgözlülük, tefecilik ve ihtiyatlığın bir süre daha tanrılarımız olmaya devam etmesi gerektiğini; çünkü, onların bizi ihtiyaçlar tünelinden çıkaracağını ve uzun dönemde de hepimizin öleceğim söyler (19).

Drucker; Marksizm'i yeni Adem'i yaratmayıp eski Adem'in kötü yanlarını güçlendirmekle suçlar. Eski Adem'in kötü yanları olarak; rüşvet, açgözlülük, nüfuz düşkünlüğü, kıskançlık, güvensizlik, zorbalık, susturma, yalan söyleme, inkar etme ve çalmayı sayar. insanoğlu belki düzelemeyecek kadar kötüleşmiş olabilir. Belki şairin dediği gibi; insanın yapısı onu her zaman arka kapıdan girmeye zorlar. Kaç kez arka kapıdan tutup ön kapıya savurursanız savurun, o yine arka kapıya yönelir. Belki de sevap, iyilik, bencillikten uzaklaşma gibi kavramların bulunmadığım, yalnızca bencilliğin ve ikiyüzlülüğün varolduğunu ileri sürenler haklıdır. Ama bunun tersine tanık olmuş pek çok kişi bulunduğunu en karamsar zamanlarımda kendime hatırlatır dururum (20) derken, Smith"in ve Keynes'in tanrılarımız diye tanımladıkları kavramları yerip karşıtlarını övmektedir. Ancak ahlaki temelleri olmayan kapitalizmin ve onun Adem'i'nin sayılan hastalıkları hala taşıdığı kesindir.

Drucker; kapitalist batı ülkelerinde bugün bir değişimin yaşandığını, bu değişimle kapitalist ötesi diye tanımladığı yeni bir topluma geçildiğini, kapitalist ötesi toplumun bilgi toplumu olduğunu, bilgi toplumunda üretici gücün emek, sermaye ve doğa olmayıp, verimlilik ve üretkenlik olduğunu, ulusal devlet kavramının yıkılarak bazı hükümet işlevlerinin transnasyonelleştiğini (BM gibi), bazılarının bölgeselleştiğini (AT gibi), bazılarının aşiretleştiğini ve Irak'ın Kuveyt'i işgalinde olduğu gibi ülkelerin teröre karşı güç birliği yaptığını söylemektedir (21).

Drucker'in tesbitleri, ABD ve batının gelişmiş kapitalist ülke vatandaşları için doğru olabilir. Biz bu konuda fevkalade kuşkuluyuz. Çünkü, Irak'ın Kuveyt'i işgaline karşı kurulan ittifak Sırplar'ın Bosna ve Ermenilerin Azerbaycan zulmüne karşı yıllardır kurulamıyor. Okyanusta buzullar arasıma sıkışan balinalara gösterilen hassasiyet Afrika'da açlıktan ölen insanlara karşı gösterilemiyor. Üstelik Nikaragua, Guetamala, Korsika gibi Orta Amerika ülkelerinde ABD'nin akıttığı kanın lekesi henüz kurumamış durumda (Bkz.Noam Chomsky, "ABD Terörü", Çev.Taha Cevdet, Pınar Yay. İstanbul, 1991).

Kanaatimce; eğer insanlık dayanışmacı, insan ve doğa sevgisi dolu, zayıf ve haklıdan yana -Drucker'in deyimiyle - yeni Adem'i var edemezse, bilgi toplumu ve küreselleşme - Samir Amin'in dediği gibi - Kaos imparatorluğu olmaktan öte gitmez. BM"i arkasına alarak insani bahanelerle Somali'ye asker çıkaran ABD'nin Somaliye ayak basar basmaz petrol aramaya başlaması Kaos İmparatorluğu'nun güç kullanmaya, doğal kaynaklan elde tutmuyu ve zayıfı sömürmeye ne çok çok meyilli olduğunu açıkça gösteriyor. Bütün

bunlara bakarak hala güçlü olanın haklı olduğu bir dünyada yaşadığıma inanıyorum. Taşıdığı olumsuzluklar giderilmediği müddetçe kapitalizmin karşısına her zaman yeni bir ideolojinin çıkması beklenmelidir. Hatta, yeni ideolojinin insanlığa huzur getirmeyen Marksizm gibi bir sistem veya.

O zaman bir papağan gibi şunu söyler dururuz: ondan daha kötü bir sistem olması da mümkündür. "Geriye veya ileriye! Gidilecek yer bu kadar. Dışarıya veya içeriye, yol dar! Sen kimsin? Benim . Daha fazlasını söyleyebilir misin? Sız nesiniz? Büyük çocuk. .Dön babam dön, dön babm dön" (22).

DİPNOTLAR

1. Gülten KAZGAN, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, 4. Basım, Bkz. s. 344 ve 345, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989. Ahmet İNSEL, **İktisat İdeolojisinin Eleştirisi**, Bkz. s. 89 ve devamı, Birikim Yay., İstanbul 1993.
2. Erol ZEYTİNOĞLU, **Genel Ekonomi**-I, s. 246 ve 247'den özet, İstanbul 1980.
3. Gülten KAZGAN, **a.g.e**., s. 406
4. Ayferi GÖZE, **Liberal, Marksist, Faşist ve Sosyal Devlet Sistemleri**, s. 8,İ. Ü. Yay., İstanbul 1977.
5. Ayferi GÖZE, a.g.e., s. 73, 74.
6. Ayferi GÖZE, a.g.e., s. 52 ve 53'ten özet.
7. Peter F DRUCKER, Kapitalist Ötesi Toplum_çev. Belkıs ÇORAKÇI,, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994
8. (Bundan sonra a.g.e, olarak verilecek.) S. 33-34.
9. Ayferi GÖZE, a.g.e., s. 55 ve devamı
10. Muhammed Bakır ES-SADR, **İslam Ekonomi** Doktrini, 3. baskı,., özet, Hicret Yay., İstanbul 1980, s. 97 ve dev.
11. Karl R POPPER,. Tarihselciliğin Sefaleti, çev Sabri ORMAN,, İnsan Yay., İstanbul 1985. s. 116,
12. Peter F DRUCKER, a.g.e., s. 38.
13. Jeremy RIFKIN, Ted. HOWARD, Entropi, Dünyaya Yeni Bir Bakış, çev. Hasan OKAY, s. 79-80, Ağaç Yay.,İstanbul 1992.
14. Karl R POPPER, a.g,e., s, 172- 173.
15. Karl R POPPER, a.g.e., s, 126-127.
16. Karl R POPPER, a.g.e, s. 205- 207.
17. Peter F DRUCKER, Yeni Gerçekle, .çev. Birtane KARANAKÇ1, 3. Baskı, , İş Bankası Yay., Ankara 1993 s. 168.
18. Samir AMİN, Kaos İmparatorluğu,_Işık SONER, Kaynak Yayınları, İstanbul 1993, s. 74.
19. Vural SAVAŞ, Piyasa Ekonomisi ve Devlet, 2, Baskı, Beta Basım Yay., İstanbul 1987, s.46.
20. F SCHUMACHER, Küçük Güzeldir, Çev. Osman DENİZTEKÎN, e Yay., İstanbul 1979, s.26,27.
21. Peter DRUCKER, a.g.e., s.24.
22. Peter F DRUCKER, a.g.e, Bkz. s.16 ve devamı.
23. John ROBINSON, İktisat Felsefesi, çev. Vural SAVAŞ, İstanbul 1984, s.7.

BOSNA-HERSEK'TE GÜVENİLMEZ BARIŞ VE DAYTON ANLAŞMASI SONRASI

Gerçek Barış Süreci mi, Geçici bir Ateşkes mi?

Doç. Dr. Oya Akgönenç Mughisuddin

Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

Yirminci yüzyılın son on yıllık dönemine girilirken, dünya siyasal konjonktürü, büyük ve köklü değişikliklere sahne olmuştur. 1989'dan itibaren soğuk savaşın sona erip, komünist ideolojinin siyasi bir sistem olarak iflası ile Yugoslavya ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği çökmüş ve Doğu Avrupa komünist ülkeleri tek tek komünist bloktan ayrılarak yeni rejimlerle idare edilen ülkeler haline gelmiştir. Bu arada birçok eski komünist ülke de kendi içlerinde parçalanmıştır. Bunlardan bazıları oldukça sancısız bir şekilde gerçekleşmiş, diğer bazıları ise Yugoslavya'da olduğu gibi büyük sıkıntı ve olaylara sahne olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana geçen 50 yıl içinde Avrupa'da ortaya çıkan çeşitli etnik ve din amaçlı mücadeleler içinde en büyük etnik temizleme uygulamalarının yapıldığı çatışma ise Yugoslavya'nın parçalanmasından sonra Bosna-Hersek Cumhuriyetinde yaşanmıştır. Bosna-Hersek topraklarındaki savaş inanılmaz boyutlarda tahribata, insan hayatına ve ızdırabına mal olmuştur. Bu savaşta insan hakları tümü ile ihlal edilmiş, uluslararası kaide ve kurallar çiğnenmiştir.

Bu çalışmanın hazırlandığı günlerde ise Dayton uzlaşması ve Paris Barış Anlaşması'na imza koyan taraflar, Bosna'da ki Barışı yürütme çabaları içindedirler. Aksayan uygulamaları düzeltmek amacı ile Roma toplantısına katılmış ve taahhütlerini birkere daha yenilemek durumunda kalmışlardır. Birleşmiş Milletler Barış Gücü askerleri yerine NATO askerleri görevi devralmışlardır. Büyük dış baskılar ve olayların zorlaması ile gerçekleşen bu Barış ne kadar kalıcı olacak, nasıl uygulanacak ve ne zamana kadar etkili olabilecektir ? Geçici olmanın ötesine gidebilecek midir? bunları ancak zaman ve olayların gelişimi gösterecektir. Dayton uzlaşmasının gerçek bir çözüm ve kalıcı bir durum mu ,yoksa geçici bir serap mı olduğunu da önümüzdeki aylarda belli olacaktır.

Geçmişe Kısa bir bakış

Eski Yugoslavya'nın ortasında yer alan Bosna-Hersek cumhuriyeti çeşitli etnik ve din gruplarının yaşadığı uluslararası bir kişiliğe sahip bir ülke olarak 1992 de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bundan çok kısa bir zaman sonra da ülke büyük bir karmaşa, savaş ve yıkım sürecine girmiştir. Toprakları komşuları tarafından istila edilmiş, halkı büyük bir etnik temizlemeye tabi tutulmuştur. 1992 Mart'ından bu yana devam etmekte olan savaş, Avrupa ve diğer dünya devletlerinin girişimleri ve

Birleşmiş Milletler Teşkilatının barışı koruma operasyonlarına rağmen durdurulamamıştır.

Kırk dört ayı aşkın bir zamandır Bosna'da süre giden savaş ve çeşitli girişimlerle sağlanmak istenen barış, sonunda Amerika Birleşik Devletlerinin girişimi, ısrarı ve kararlı tutumu ile gerçekleşmiştir. Amerika'nın Ohio eyaletinde bulunan Dayton şehri yakınında ki Amerikan Hava Kuvvetlerine ait bir üsde yapılan ve üç hafta süren son derece gergin ve zor müzakere ve pazarlıklar sonucunda, 1992'den bu yana savaşmakta olan taraflar **22 Kasım 1995'te Dayton uzlaşmasını** imzalamış ve Paris'te yapılacak olan Barış anlaşmasına gitmeye razı olmuşlardır.

Elli bir bin yüz yirmi dokuz Kilometre kare ve dört buçuk milyon nüfuslu Bosna-Hersek 6 Şubat 1992 de bağımsızlığını ilan etmiş ve Avrupa'da AGİT (eski AGİK teşkilatı) ve Birleşmiş Milletler Tarafından bağımsız yeni bir devlet olarak tanınmıştır. Etnik, lisan ve din bakımdan çeşitlilik arz eden ve adeta bir mozaik görünümünde ki toplumunu da yeni politik yapısı içinde aynen muhafaza etmeye çalışan Bosna-Hersek 'in bu gayretleri başarıya ulaşamamıştır. Komşuları Sırplar ve Hırvatlar, Bosna-Hersek devleti sınırları içinde kendi etnik ve din gruplarının çoğunlukta olduğu bölgeleri ilk defa teşvik edip, destekleyerek sonra da bizzat işgal ederek bu bölgelerde etnik ve dini temizlik hareketlerine başlamışlardır. Böylece Bosna halkı, kendilerini kırk dört aydan fazla sürecek bir mücadele içinde bulmuştur. Bu dönem içinde sürekli olarak toprakları küçülmüş, nüfusu erimiş ve tarihi mirası sistematik olarak yok edilmiştir.

Bosna-Hersek devleti bu süreç içinde, hem iç, hem de dış gruplara karşı bir yaşam ve toprak mücadelesi vermiştir. Slovenya ve Hırvatistan gibi bağımsızlığını ilan edip kendine yeni bir yol çizme isteğinin dışında hiç bir talebi olmamasına rağmen kendisini kanlı bir savaşın içinde bulmuş, direnmeye dövüşmeye veya tamamen yok edilmeyi göze almaya zorlanmıştır. Dört yıla yakın süren bu savaşın sonunda Bosna-Hersek, 250 binin üstünde ölü, 2 milyon "un üstünde yersiz, yurtsuz göçmen ve 100 binin üstünde tecavüze uğramış kadın ve kız ve yüz binlerce yaralı ve psikolojik travmaya uğramış çocuğa rağmen, geri kalanları kurtarabilmek için Dayton toplantısına katılmaya ve Dayton uzlaşması ve Paris anlaşmasına imza koymak zorunda kalmıştır.

Kısacası, Bosna-Hersek'in kendine özgün etnik, din ve kültür yapısının Avrupa'nın ortasında bağımsız bir devlet olarak yaşamasına, başarıyla gelişmesine fırsat ve imkan verilmemiştir. Bosna-Hersek Cumhuriyeti 1994'te büyük bir değişimden geçerek, Hırvatistan'la bir Federasyon kurmaya razı olmuştur. 1992 ve 1993 yıllarında Hırvatistan'la yaptığı mücadelelere rağmen, bağımsız bir devlet olarak kalabilmek ve nüfusunun geri kalan kısmını tam bir soykırımından kurtarabilmek amacı ile Hırvatistan'la bir Federasyon içine girmeyi kabul etmiştir. Bosna devleti ancak bu şartlar altında hem dış dünyadan daha rahat bir şekilde yardım alabilmiş, hem de Suplara karşı başarılı askeri operasyonlarla, kaybetmiş olduğu topraklardan bazılarını geriye kazanmıştır.

1995'in Ağustosuna gelindiğinde, Dünya kamuoyu ve Bosna krizi ile siyasi ve askeri bağlantısı olan devletler, 1992'den bu yana devam eden bu ölümcül savaşın durdurulması için çok acil bazı yeni tedbirlerin gerektiğinde fıkır birliğine ulaşmş ve o zamana kadar yapılan uygulamaların yalnışlarını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Geçen kırk dört ay içinde Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği ve NATO tarafından uygulanan kriz çözüm karar ve yöntemlerinin yetersizliği kesin olarak anlaşılmış ve Bosna'da kalıcı sonuçların alınabilmesi için, o zamana kadar uygulanan metodların değişmesi gerekliliği de zorunlu hale gelmiştir.

Son Gelişimler ve Dönüm Noktası

Bosna-Hersek'teki askeri ve siyasi durum, Temmuz ve Ağustos 1995'ten itibaren değişmeye başlamıştır. Bu genel değişim, bilhassa **Srebrenica, Sepa ve Gorajde** gibi çoğunlukta Müslümanları yaşadığı ve Birleşmiş Milletlerce **"Güvenli** Bölge" olarak ilan edilen bölgelere Bosnalı Sırplarca gerçekleştirilen saldırılar sonucunda başlamıştır. Bu bölgelerin kısa sürede Müslümanlardan arındırılması; kadın ve çocukların göç ettirilmesi ve erkek Boşnakların ise toplama kamplarına götürüldükten kısa bir süre sonra kayıplara karışması dünyanın dikkatini bu bölgeler üstünde toplamıştır. Buralardan kaçmayı başaran kurbanlar ve örgü tanıklarının Sırpların gerçekleştirmekte oldukları büyük katliamı çeşitli Dünya yardım örgütlerine ve Birleşmiş Milletler kuvvetlerine aktarmaları üzerine Dünya Kamuoyunda çok büyük tepkiler oluşmuştur. İşte, Bosna Krizindeki dönüm noktası da bu olaylardan sonra şekillenmeye başlamıştır(l).

Srebrenica ve Zepa'nın düşmesi ve tehlikenin Bihaç kapılarına dayanması üzerine Bosna ve Hırvatistan Cumhurbaşkanları ülkeleri arasında bir askeri işbirliği sağlamak amacı ile Temmuz 1995'te

Split şehrinde biraraya gelerek bir protokol imzalamışlardır. Bu dayanışma ve güvencenin sağlanmasından sonra her iki tarafta Bosnalı Sırplara kaybetmiş oldukları topraklarından bazılarını geri almayı ve buraları Sırpların kontrolünden kurtarmayı başarmışlardır.

Bosna içinde bu askeri gelişmeler olurken, aynı haftalarda buna eşzamanlı olarak **Batı Temas Gurubunu** teşkil eden beş devletin Dış işleri ve Savunma Bakanları ile Bosna-Hersekte'ki Birleşmiş Milletler (BM) Barış Gücü'ne askeri katkıda bulunan on bir devletin temsilcileri Londra'da acil bir konferans için toplanmıştır. Srebrenica ve Zepa'nın düştüğü aylardaki askeri gelişimler ve Barış gücü uygulamalarında ortaya çıkan güçlükler, Birleşmiş Milletlerle NATO arasında o zamana kadar kullanılmakta olan **"dual key policy"** yani **"çifte anahtar** politikasının ne kadar hantal bir uygulama olduğunu kesinlikle ortaya çıkartmıştır. Yine bu sebeple savaşı durdurmaya yönelik- birçok askeri operasyonun etkisiz hale geldiği ve hatta fiyaskoya dönüştüğü görüşü ağırlık kazanmıştır. Başlangıçta, **Çifte anahtar politikası** BM ile NATO güçlerinin birbirini denetlemesini amaçlayan ve BM'lere daha çok söz hakkı tanıyan bir sistem olarak geliştirilmiştir. Herhangi bir hava taarruzu veya hava harekatında her iki grubun hem hedefler, hem de saldırının süreci ve kapsamı konusunda mutabakata varmasını öngörmekteydi. Bu dolaylı ve her seferinde pek çok kişinin aynı konuda mutabakatını şart koşan ve çok yavaş işleyen bir sistem olan "çifte anahtar politikası" Bosna - Hersek'te o zamana kadar girişilen tüm askeri işlemleri için büyük sıkıntı yaratmıştır. BM genel sekreteri Butros Gali tarafından büyük bir inatla yürütülen ve her türlü olumsuz sonuca rağmen değiştirilemeyen bu uygulamanın artık zamanını çoktan yitirdiği de tartışmasız bir gerçek olarak ortaya çıkmıştır.

Sırp saldırganlığı, Sırpların bütün BM'ler kararlarını hiçe saymaları, insan haklarını ihlal etmeleri ve BM'ler güvenli bölgelerini ihlal hatta istila etmeleri karşısında, uluslararası güçlerin Sırplara karşı "hatırı **saydır ve kesin sonuç alabilecek bir vuruş yapmalarını önleyen ve Sırplara gereken cevabın verilmemesine sebep olan"** yaptırımların bu hantal uygulamanın sebep olduğu büyük çoğunlukla kabul edilmeye başlanmıştır.

Bu uygulamaların yetersizliği ve olumsuz etkileri ile BM-NATO ilişkisi içindeki ikilemlerin kabulünden sonra meydana gelen sonuç **veto yetkisinin BM'ler genel sekreterinden alınarak, NATO karar merkezine devredilmesi olmuştur(2).** Bu kararın etkileri pek çok alanda kendisini hissettirmiş ve derhal önemli kesin sonuçların alınmasını sağlamıştır.

Yeni ve etkili gelişmeler şöylece sıralanabilir: BM bünyesinde yeni bir çevik kuvvet ünitesi yaratılarak Bosna'nın merkez kısmında bulunan Igman dağı üstündeki üslere yerleştirilmiştir. Ayrıca, uygulanacak olan tüm NATO hava saldırılarının plan **ve** uygulama mesuliyetlerinin tamamen NATO merkez kumandanlığının sorumluluğuna verilmiştir. Böylece, kesin sonuçların alınabileceği harekat serbestisine imkan sağlanmıştır.

Bu gelişimlerin hemen ardından **İslam Konferansı Teşkilatı** üye devletlerinin Dışişleri Bakanları **İslam Ülkeleri Temas Grubu'nun** sekiz üyesi ile birlikte olağanüstü bir toplantı gerçekleştirerek, bunca aydır Bosna-Hersek'e haksız olarak uygulanmakta olan uluslararası ambargo'yu bundan böyle tanımadıklarını ilan etmişlerdir. Bundan kısa bir süre sonra da Amerikan senatosu pek çok yönleri ile oldukça hafifletilmiş bir silah ambargosunu artık Bosna-Hersek'e karşı uygulamama kararını almıştır. Ağustos ayında ise eski Yugoslavya'da devam etmekte olan savaşın durdurulması ve barışın sağlanabilmesi için yeni bir barış planı teşebbüsü ile barış girişimlerini üstlenmiştir. Bu aşamadan itibaren inisiyatif tamamen Amerikanın eline geçmiş ve Amerikan diplomatlarının savaşan taraflar ve tüm temas gurubu üyeleriarasında başlattığı **mekik diplomasisi** metodu ile bu yeni barış planının tanıtımı yapılmıştır.

Adeta bir çığ gibi birbiri ardından gelen bu gelişimler ve alman kararlar, dünya kamu oyunun değiştiğinin ve dünya milletlerinin Bosna'daki insanlık dışı davranışlara daha fazla sabır göstermeyeceğinin iyi bir göstergesi olmuştur. Sırp saldırganlığının tolerans ölçülerini fazlası ile aşmış olması; Sırpların BM askerlerini direklere kelepçelemek gibi tutumlardan, BM güvenli bölgelerine saldırmaya kadar her türlü yasak ve kuralların çiğnenmesi ve sonrada büyük ölçüde bir soykırımını Srebrenica ve Zepa'da gerçekleştirmesi sonucunda sabır ölçüleri sınır duvarına ulaşmıştır. 28 Ağustosta Saraybosna üzerine düzenlenen Sırp saldırıları da "bardağı taşıran son damla" olmuştur. Suplar kendi yaptıkları saldırıları Boşnaklar üstüne yıkmak için çok gayret etmişlerse de BM'lerin yaptığı dikkatli incelemeler sonunda Saraybosna'ya yapılan havan topu saldırısının *hiç şüphe götürmez*

şekilde Bosnalı Sırplar tarafından gerçekleştirildiği ortaya çıkartılmış ve *ispatlanmıştır.*

Sırpların gerçekleştirdiği bu Saraybosna pazar-yeri bombalamasına karşın NATO **"Operation Deliberate Force" yani "İhtiyati ve Kasıtlı Vuruş Operasyonu"** anlamına gelen hava akınlarını başlatmıştır. Bosna hudutları içerisinde, daha önceden belirlenen ve Bosnalı Sırplara ait olan önemli ve stratejik askeri hedeflere seri halinde ve arkası arkasında hava akınları düzenlenmiştir. Bu akınlar 14 Eylül'e kadar yani yaklaşık iki hafta boyunca devam etmiştir. NATO harekatının ne derece ciddi ve kararlı ve kasıtlı olduğunu sonunda fark ve kabul eden Sırplar, BM'ler kararlarına uymaya ve ağır silahlarını Saraybosna 'nın 20 Km. uzağına çekmeye zorlanmışlardır. Bu taahhüdü yerine getireceklerini söz vermeleri ve uygulamaya koymalarından sonra bombardımanlar durmuştur. Eylül ayının ortalarından itibaren de Amerikan Özel temsilcisi, Richard Halbrook tarafından "incremental step-by-step approach" yani "adım-adım arttırma yaklaşımı" metodu uygulanmaya konmuştur. Halbrook tarafından yürütülen temeslarda ve yapılan her görüşmede dozu ve kapsamı arttırılan konular ve konuşmalar sonucunda taraflar Cenevre'de bir araya gelerek aralarındaki anlaşmazlıkların ana noktalarını tespit etmeye razı olmuşlardır. Yani, en azından prensipler üstünde bir anlaşmaya varmaya rıza göstermişlerdir(3).

Dayton Barış Uzlaşmasının Gerçekleşmesi

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Bill Clinton 5 Ekim 1995 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere Bosna'da altmış günlük bir ateşkes'in başladığını Washington'da ilan etmiştir. Hemen ertesi gün yani 6 Ekim 1995 günü Roma'da toplanan 12 kişilik yeni bir **Eski Yugoslavya Olayları için Konsültasyon Grubu** bu ateş-kes'i teyit etmiş ve ilgili mercilere ve dünya kamu oyuna duyurmuştur. Bu yeni kurulan Konsültasyon grubu Amerikanın uygulamaya koyduğu "adım, adım arttırma yaklaşımının bir parçası ve dolayısıyla önceden hesaplanıp, planlanmış bir uygulama yönteminin gerekli bir safhası olarak gerçekleştirilmiştir. 12 kişilik bu yeni konsültasyon gurubu, yeni bir delegeler gurubu değil de **devlet başkanları** seviyesinde bir toplantı olarak hazırlanmış ve uygulanmıştır. Dolayısıyla burada verilen sözler ve alınan kararlar tamamen enternasyonal nitelikte olup, derhal uygulanmaya konmuştur. Dolayısıyla 12 Ekim 1995 tarihinden itibaren de Bosna-Hersek hudutları içindeki her yerde "ateş-kes" etkin bir şekilde uygulanmaya konmuştur.

İşin bu aşamasında yeni bir **Peace Implementation Force (PIF)** yani **Barış Uygulama Gücü (BUG)** tesis edilmiş ve NATO komutası altına yerleştirilmiştir. BUG on iki ay için kurulmuş bir kuvvet olup, üstlendiği görevleri ve hedeflerini gerçekleştirmek için 70,000 kişilik bir personel kadrosuna sahiptir. Ateşkesin tüm Bosna'da uygulanmaya başlaması ve özel Barış Uygulama gücünün ihdas edilmesinden hemen bir hafta sonra yani 19 Ekim 1995'te o zamana kadar Bosna'da görev yapan özel temsilci Yasushi Akashi ve BM'ler özel ara-bulucusu Thorvald Stoltenberg ve BM kuvvetleri kumandam general Smith görevlerini devrederek Bosna'dan ayrılmışlardır. Bu kişilerin yerlerini ve görevlerini Bosna'daki yeni uygulamaları gerçekleştirecek yeni takımın üyeleri almıştır(4).

Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan cumhurbaşkanları 1 Kasım 1995 tarihinde Amerikanın Ohio eyaletinde bulunan Dayton'un hemen dışında bulunan Wright-Patterson Hava Kuvvetleri üssü'nde toplanmışlardır. Bu toplantı, Amerika Birleşik Devletlerinin daveti üzerine ve Amerikanın destekleyip öne sürdüğü barış şartlarını görüşmek ve dört yıla yakındır Bosna'da devam etmekte olan savaşa bir son vermek amacı ile yapılmış olan bir davetti. Dayton da ki toplantı tam 21 gün devam etmiştir ve bu dönem zarfında çok zor ve gergin anlar yaşanmıştır. Özellikle, toprak oranlarındaki değişiklikler üzerinde büyük tartışmalar olmuş ve uzlaşma imzadan 48 saat önce adeta iptal noktasına ulaşmıştır.

Bütün bu güçlüklere rağmen Dayton'da çok enteresan bazı diğer gelişimler de yer almıştır. Mesela bir çok konuda **ilkler başarılmıştır.** Bunlardan bazıları şunlardır.

* Atina'da 1993'te bir araya gelen fakat hiçbir netice alamayan bu üç cumhurbaşkanı, 1995'in Eylül'üne kadar savaştıktan sonra ilk defa olarak tekrar bir araya gelmeye razı olmuşlardır. Bu defa, gerçekleşen bu toplantıdan olumlu bir sonuç çıkmıştır.
* 1992'den beri devam etmekte olan Bosna savaşında, Amerika Birleşik Devletleri ilk defa olarak aktif bir rol yüklenmeye rıza göstermiş ve bu konuya esaslı bir çözüm getirmek amacı ile ilk defa kesin bir kararlılıkla barış girişimlerini başlatmıştır.
* Rusya Federasyonu, Bosna'da barışın sağlanması için 2000 asker yollamaya razı olmuştur. Barış gücü içinde çalışacak olan bu askeri personel ilk defa

olarak direkt NATO kumandasında görev almak üzere konuşlandırılmışlardır. Her ne kadar, bunlar daha çok destek kuvvetler grubunda bulunuyorsa da, bu ölçüde bir işbirliği ilk defa olarak gerçekleşmiştir. * En önemli "ilk" de, Dayton konuşmalarının sonucunda ortaya yürüme ve başarı şansı olan bir plan ve bunu destekleyen prensipler çıkmıştır. 1992'den bu yana yapılan birçok girişimler, planlar hiçbir sonuç vermemiş veya son derece taraflı olarak yorumlanmıştır. Dolayısıyla bahsi geçen bu çalışmalar boşa geçirilmiş zaman kadar faydasız olmuş ve bunlardan hiç bir sonuç alınamamıştır. Zaten pek çoğu da Bosna'nın şartlarına uymayan, gerçekçi olmayan tekliflerdi. İlk defa olarak Dayton'da yapılan görüşmeler bir sonuca bağlanmış ve 21 Kasım 1995 tarihinde **Dayton Uzlaşması** her üç lider tarafından parafe edilmiştir. Yine burada, her üç liderden de, Aralık 14'te Paris'te toplanacak olan Barış konuşmalarına katılma karar ve sözü alınmıştır. Dayton konuşmaları sürecinde olayın yükü Amerikalılarca taşınmıştır. Üstte sıralanan bu "ilk"ler ve daha pek çok olumlu sonuç tamamen Amerikan diplomat ve devlet adamlarının gayretleri sonucunda gerçekleşebilmiştir(5).

Dayton Uzlaşmasının Ana Kavramları ve Çatısı

Dayton uzlaşması, Eylül 1995'te ana prensipleri hazırlanan ve mutabakata varı lan **Cenevre Anlaşması** üzerinde inşaa edilmiştir. Uzlaşmanın üç ana bölümü mevcuttur. Bunlar, **siyasi şartlar, toprak hakimiyetiyle ilgili şartlar ve anlaşmanın uygulanmasını düzenleyen şartlar** olarak gruplandınlabilir.

Siyasi şartlar**:** Bu şartlar, Bosna-Hersek'te iki federatif birim yaratmaktadır. Bunlardan birincisi Bosna topraklarının %51'ini kontrollerinde bulunduran Müslüman-Hırvat federasyonu, diğeri ise toprakların %49'u ile Serbsca adındaki Sırp cumhuriyeti olmaktadır

Her iki federasyon da kendi kültür ve yapılarına uygun gelen komşuları ile kültürel ve ekonomik ilişkiler kurmak hakkına sahip bulunmaktadırlar. Kurulacak bu bağlar ve ilişkiler hiç bir şart altında Bosna devletinin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını tehdit edecek veya değişikliğe uğratacak şekilde gelişmesine izin verilmeyecektir.

Bosna devleti, demokratik koşullar altında seçilmiş merkezi bir hükümete sahip olacaktır.

Saraybosna bölünmeyecek ve Bosna-Hersek devletinin başşehri olarak kalacaktır.

Bosna halkı rahatça ülke içinde dolaşabilecek ve kaçmış oldukları topraklara ve evlere dönebileceklerdir. Savaş suçluları olarak hüküm giymiş veya suçluluğu tespit edilmiş olan kimseler herhangi bir askeri veya seçimle gelinebilecek görevlere gelemeyeceklerdir. Kesinlikle askeri ve kamu hizmeti görevlerinden yasaklanmış olacaklardır. Bu madde özel bir önem taşımakta olup, özellikle Bosna Sırplarının lideri Karadziç ve Bosna Sırp ordularının kumandanı Mladiç'in herhangi bir kamu hizmetinde yer almamasını sağlamak amacı ile Dayton uzlaşmasına özel olarak yerleştirilmiştir. Yukarıda adları geçen her iki şahısta Lahey Uluslararası Adalet Divanı'nca savaş suçlusu ilan edilmişlerdir.

Toprak Hakimiyeti ile ilgili Şartlar:

Bu şartlar ateş-kes ilan edildiği tarihte tarafların elinde bulunan topraklardan bazılarını Dayton uzlaşması gereği ellerinden çıkartmasını ve karşı tarafa bırakmasını ön görmektedir. Bu arada **Breko** ve **Posavina** koridorları, tarafların kendi bölgelerine rahatça geçebilmelerini sağlamak amacı ile ihdas edilmiştir. Gerek Boşnak-Hırvat ve gerekse Sırp tarafındaki bölgelerde azınlıkların oluşturduğu yerleşim birimleri bulunmaktadır. Bunlar adeta düşman toprakları ile kuşatılmış bölgeler olarak ta tarif edilebilir. Yani, Sırp bölgesinde Boşnaklar ve Boşnak-Hırvat bölgesinde de Sırplar bulunmaktadır.

Dayton müzakereleri sırasında toprak hakimiyeti ile ilgili konular ve özellikle hakimiyet konusundaki teferruat, üstünde en çok tartışmanın yapıldığı konular olmuştur. Toplantının sonuna doğru, konuşmaları adeta kopma noktasına sürükleyen hususlar da bunlar olmuştur. Hem Boşnaklar, hem de Sırplar bu uzlaşma sonucunda *kendilerinin hak ettiğinden daha az toprakları kabule zorlandıkları kanısı ile hareket etmişlerdir.* Hırvatlara gelince, onlar Sırplara kaybettikleri toprakların tümünü geri almayı başardıklarından, bu anlaşma sayesinde durumlarını pekiştirmeyi kendi çıkarlarına çok uygun bulmuşlardır.

Anlaşmanın Uygulanmasını Düzenleyen Şartlar

Bu şartlar çerçevesinde kararları ve prensipleri uygulayacak bir **Uluslararası Uygulama Gücü** ihdas edilmiştir. Bu yeni askeri kuvvet NATO'nun komutası altına yerleştirilmiştir. 1996'nın ilk aylarında bu yeni güç , o zamana kadar Bosna'da

görevli bulunan Birleşmiş Milletler Barış Gücü (UNPROFOR)'un yerini almak üzere Bosna'ya gelmiş bulunmaktadır. Bu yeni güce tanınan yetki ve otorite sahası, UNPROFOR'dan daha geniştir. Bu güce tanınan yetkiler arasında mültecilerin yeniden yerlerine yerleştirilmeleri, insani yardım getiren kuruluşlara destek yardımında bulunmak, çeşitli gruplar arasında çıkan ve çıkacak olan hudut anlaşmazlıklarına çözüm getirmek, yapılacak olan seçimler için güvenli ortamı sağlamak ve devam ettirmek, serbest seçimlerin yapılmasına olanak yaratmak ve sivil halkı tehlike ve şiddetten korumak gibi çok önemli ve hayati yetki ve görevler tanınmıştır. Bu yeni güç mensupları, Bosna'da her yere gitmek ve her türlü bölgede bulunmak hakkına sahiptirler. Sadece karada değil, deniz ve hava alanlarında, stratejik limanlarda ve geçiş koridorları üstünde tam otorite ve söz sahibidirler(6).

Dayton Uzlaşmasının Başarıları ve Eksik Tarafları

Başarılar:

Uzlaşmanın şu veya bu kısımlarından ziyade, uzlaşma ve onu takip eden anlaşmanın tümüne ve genel çerçevesine bakıldığında Bosna'da gelişmekte olan olayları anlamak ve çeşitli gelişimleri değerlendirmek daha doğru bir sonuç sağlayabilir. Alınan sonuçlar ve elde edilen başarılar şu gruplamalar içinde değerlendirilebilir:

* Her şeyden önce dört yıla yakındır Bosna'da devam etmekte olan kıyım ve kanlı savaş, nihayet durdurulmuştur.
* Bosna'ya yapılan insani yardımlar ilk defa olarak kesintiye ve engellemeye uğramadan gereken yerlere varabilmiştir.
* Boşnaklar ile Hırvatlar arasında bir uzlaşma ve işbirliği sağlayabilmiştir.
* İlk defa olarak Amerika Birleşik Devletlerini Bosna olaylarına bu kadar yakından müdahalesini ve dolayısıyla Bosna topraklarının güvence altına alınmasında Amerikanın da büyük ölçüde rol almasını gerçekleştirmiştir.
* Yıllardır birbirleri ile kıyasıya bir mücadele içinde olan tarafların sonunda ilk defa olarak birbirlerine karşı biraz daha esnek olmalarını sağlamıştır.
* Lahey Yüksek Adalet Divanının işlerini layıki ile yapabilmesi için gereken desteği vermeyi öngörmüş ve yıllardır adeta "kanunsuzlar diyarı" gibi yaşayan bu bölgeye yeniden *hukukun üstünlüğünün ve adaletin getirilmesini sağlamıştır.*
* Bosna Devletinin askeri gücünün kuvvetlendirilmesi ve bölgedeki diğer askeri güçlerle kıyaslanabilecek duruma getirilmesi konusunda NATO'nun kesin kararını ve taahhüdünü sağlamıştır.
* Bosna devletine ve Boşnaklara ait güçlere destek verirken Bosnalı Sırplara ait olan askeri güçleri de kontrol altında tutmak ve onların da diğerlerinin zararına olacak şekilde kuvvetlenmelerine mani olmak için gerekli tedbirlerin alınmasına devam edilmesini sağlamıştır.

Eksik ve Yetersiz Olan Taraflar

* Her ne kadar bu uzlaşma ve onu takip eden anlaşma Bosna-Hersek'in resmi hudutlarını uluslararası düzeyde korumayı sağlamışsa da, ateşkes zamanında tarafların elinde kalan toprakları büyük ölçüde olduğu gibi kabul ve tescil ederek bu durumun bir statüko haline gelmesine de sebep olmuştur.
* Bosna-Hersek'in içinde iç politika ve çekişmeler sonunda çeşitli etnik bünyeler arasında oluşan iç bölünmeyi resmileştirmiş ve savaştan kurtarılan Bosna'nın biri Müslüman ve Hırvatlardan, diğeri de Bosna'lı Suplardan oluşan iki ayrı bölümle yaşamına devamı resmileşmiştir.
* Bosna devleti içinde birbirinden ayrı iki oluşumun varlığını kabul etmek sureti ile Müslüman Boşnaklara *hayat hakkı ve bir toplum olarak bir devlet içinde devam etmek imkanı sağlanmıştır.* Ortaya çıkan bu toplum çok daha homojen olmakla beraber, sayıca ve toprakça çok daha düşük bir birim olarak varlığını sürdürmek durumunda bırakılmıştır. Bu durumun ne kadar vahim olduğu özellikle 1992'de savaşın başladığı zamanla mukayese edildiğinde ortaya çıkmaktadır.
* Boşnakların Hırvatlarla bir birim oluşturmalarının bir diğer sonucu da eski Yugoslavya'da ve eski Bosna-Hersek topraklarında *tamamen bağımsız bir Müslüman Boşnak devletinin kurulması* etkin bir şekilde önlenmiş ve Boşnaklara yaşam hakkı ve güvencesi ancak Hristiyan Hırvatlarla bir federasyon yapmaları halinde tanınmıştır.
* Bosna-Hersek'in orijinal yapısında her üç grup, yani Boşnak, Hırvat ve Sırplar birlikte yaşamaktaydılar. Bosna bağımsızlığını ilan ettiği yıllarda bu yapı ve yaşamı devam ettirmek istek ve azminde idi. Buna rağmen, gösterilen tüm tolerans ve esnekliğe rağmen savaş ve toprak kavgaları durdurulamamış, Boşnaklar kendilerine karşı girişilen *etnik ve dini temizlik* gibi çağ dışı olaylardan kendilerini ve topraklarını kurtaramamışlardır.

Sonuçta, gerek Hırvatlar ve gerekse Sırplar, Boşnaklardan çok daha fazla toprağa sahip olmuşlardır. Durum adaletsiz de olsa Müslüman Boşnaklar sonuçta hak ettiklerinden çok daha az topraklarla kifayet etmek durumunda kalmışlardır. *Kısacası* ***Boşnaklar hayatta kalabilmek için çok ağır bir diyet ödemişlerdir.*** Nitekim, Bosna cumhurbaşkanı Aliya İzzetbegoviç,Dayton uzlaşmasını imzalamadan önce Boşnaklar olarak ulaşılan durumu çok etkin ve özlü biçimde şöyle tanımlamıştır: ***"Bu adil bir barış olmayabilir ama her ne olursa olsun bu barış, savaşın devam*** *etmesinden* ***daha adil bir durumdur. İçinde bulunulan şartlar çerçevesinde de bundan daha iyi bir barışın sağlanması mümkün değildir"(7).***

Genel olarak bakıldığında, Bosna savaşından yenik veya mağdur olarak çıkanların sayısının hiçte az olmadığı görülür. Bunları da bir kaç kategoriye ayırmakta yarar vardır:

* **Fiziki olarak mağdur olanlar:** Bunlar ölenler, yaralananlar, mağlul olanlar, evsiz -barksız kalanlar olarak sıralanabilir.
* **Ruhen ve aklen mağdur olanlar:** Bu grupta en çok çocuklar bulunmaktadır. Yaşanılan vahşet, bitmek bilmeyen korku ve ölüm bu genç dimağlarda büyük tahribatlara yol açmıştır.
* **Manevi değerlerini yitirerek toplumları mağdur edenler:** Burada kast edilen fiziksel olarak mağdur edilenlerden öte, *kendi hırsları ve tatmin olunmaz siyasi açlıkları ile* yüz binlerce hatta milyonlarca kişinin acı çekmesine, ölmesine veya her şeyini yitirmesine sebep olan politikacı liderlerdir.
* **Prestijini kaybeden Uluslararası Organizasyonlar:** Bunlar içinde özellikle Birleşmiş Milletler hem prestijini, hem de güvenilirliğini kaybetmiş bulunmaktadır. Bunda en büyük etken, teşkilatın başında bulunan etkisiz ve gerektiği gibi doğru karar veremeyen bir genel sekreterin, yani Butros Butros Ghali'nin bulunmuş olmasıydı. Nitekim Dayton uzlaşmasında sağlanan ilk şeylerden bir tanesi de Bosna konusunda tüm yetkilerin bu genel sekreterden alınmış olmasıdır.
* **Avrupa Devletleri:** "kaybedenler" arasında sayılacak gruplardan birisi de dört yıla yakındır, çeşitli şekillerde Bosna krizine müdahale eden, Barış görüşme turları düzenleyen, Barış Koruma gücüne asker gönderen ama sonra gerektiği zaman gereken müdahaleyi yapmayı başaramayan Avrupa devletleridir. Bunlardan pek çoğu "arabuluculuk" faaliyetleri sırasında Bosna'daki gelişimleri kendi siyasi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmışlardır. Sonunda, yapılanlar Dünya kamu oyunca açıkça anlaşılmış bulunmaktadır.

Dayton Uzlaşması: Hakiki Çözüm mü, Yoksa Bir Serap mı?

Bütün bu bahsedilen problemlerin yanı sıra ortada diğer bazı problem ve zayıf noktalar mevcuttur. Mesela, gerek Bosna'da ve gerekse Sırbistan'da ekonomik sıkıntılar had safhalara ulaşmış durumdadır. Bu ekonomik problemlerin üstüne hızla eğilinmez ise bunlar kısa bir gelecekte yeni ve tehlikeli anlaşmazlıkların ve huzursuzlukların kaynağı olabilir.

En büyük sıkıntı ve huzursuzluk kaynağı ise genel olarak bölge insanlarının çoğuna hakim olan ***adaletin gerçekleşmediği hissi*** ve bu durum karşısında hiç bir şey yapamama durumumda bulunmak kısacası ***acz*** *ve* ***çaresizlik hissidir.*** Olayların gelişimi bunca fedakarlıktan sonra doğru ve haklı olanın değil de **kuvvetli olanın** kazandığını göstermiş ve bu durumda ***kuvvet, hakkı yenmiştir.*** Hukuk ve adalet umutların çok gerisinde kalmıştır. İşte bu durum ve bu ruh-hali ileride çok çabuk alevlenecek bir ortamı adeta kül altına itmiş fakat için-için yanmaya devam etmesini önleyememiştir. Büyük bir ihtimalle, ilerki yıllarda bu aynı gruplar arasında ki çatışmalar bu kaynaktan kuvvet alacaktır.

Böylesine karışık bir ortamda, barış şartlarının uygulatılması ve kararlaştırılan zaman takvimi içinde geçekleşmesini sağlamak için görevlendirilen NATO güçleri kifayetsizdir. Bu sayı, ne uygulamaya, ne de denetlemeye yetmemektedir. Bosna içinde ki çeşitli guruplar kendi içlerinde silahlı güvenlik güçleri barındırmaya ve kullanmaya devam etmektedir. Bu tip güçlerin devamı gelecekte bitmemiş bazı hesaplaşmaların tamamlanması veya bitmediğine inanılan bazı işlerin gerçekleştirilmesinde kullanılabilecek potansiyel kaynaklardır.

Üstü kapalı da olsa, Avrupa devletlerinin Amerika Birleşik Devletlerinin Bosna'daki başarısına karşı duydukları kıskançlık, önümüzdeki aylarda normal hayata dönüş geçiş döneminde beklenmeyen pürüzler yaratabilecek potansiyeldedir. Bosna'nın yanı sıra diğer bölgelere de çeşitli şekillerde aksedebilecek durumdadır. Balkanlar, yüzyıllardır Avrupa devletlerinin kendi politik güçlerini kullandıkları, kendi etkilerini hissettirdikleri ve burada ki küçük devletleri kullanarak daha kapsamlı politik oyunlara giriştikleri bir bölgedir. Belki de ilk defa bölgeden ve hatta Avrupa'dan

olmayan, kararlı ve yapıcı bir kuvvetin bu bölgede başarılı oluşu eski Avrupa güçleri için pek de hoşa giden bir durum yaratmamaktadır. Adeta *kendi arka bahçelerinde, kendi güçlerinin adeta çekilip, kurumaya yüz tutuğunun bir göstergesi halinde ifadesini bulmaktadır.*

Dikkatle üstünde durulması gereken diğer bir hususta, Bosna krizi dolayısıyla Rusya Federasyonun Balkanlarda yeniden ve oldukça önemli bir şekilde ilgilenmesi ve oradaki olayların içine daha etken bir biçimde dahil olmasıdır. Tarih boyunca Rusların güneydeki Slav soydaşları ile yakın ilişki ve dayanışma kurma çabaları hatırlanacak olursa, bu yem gelişmelerin Ruslar açısından ne kadar avantajlı olduğu da ortaya çıkmaktadır. Balkanlar da halihazırda mevcut en kuvvetli askeri güçte Sırbistan ve Karadağ'dan meydana gelen Yugoslav Federasyonunun elinde bulunmaktadır. Slavlıklarını en çok vurgulayan ve kendilerini en saf güney Slav'ı kabul eden bu grup, gerek BM Güvenlik Konseyinde ve gerekse Tuna nehri üzerinden yasaklara ve uluslararası ambargoya rağmen daima Rusya'nın ve Rusların yardımını ve desteğini almış bulunmaktadır. Bu sebeplerledir ki gelişimler incelenirken işin bu boyutlarına da dikkatle bakmak icap etmektedir. Bir taraftan Rus, diğer taraftan Yunan desteğini alarak tüm uluslararası baskılara ve BM barış gücü kararlarına karşı meydan okuyan Sırpların hangi şartlar altında ve ne kadar süre daha anlaşmalarına sadık kalacakları dikkatle incelenmesi gereken bir konudur. Balkanlar da ki siyasi dengelerin nasıl kurulacağı, nasıl gelişeceği ve hangi potansiyel tehlikelerle karşı karşıya olduğu, hemen bu dönem içinde çok dikkatle gözlenmesi ve kontrol altına konulması gereken bir husustur.

Dayton uzlaşması ve onu takiben Paris'te imzalanan barış anlaşması muhakkakki bölgede uzun süredir beklenen barış ve sükûneti getirmeyi başarmıştır. Balkanların ihtiyacı olan huzur ve barışta ancak bu şekilde sağlanabilecektir. Sağlanan bu sükûnete rağmen, daha şimdiden pek çok huzursuzluğun tohumları ve ileride çıkacak çatışmaların alt sebepleri şekillenmeye başlamıştır. Balkan toplumlarının toplumsal şuurlarında yapılan haksızlıkların veya adil biçimde çözülemeyen mücadelelerin hatıraları ve bıraktığı izler, gelecek yıllarda mühim sorunlar olmak üzere kök salıp, filizlenmeye başlamışlardır bile. Bunlar içinde en önemlisi de *Boşnakların şuuraltında ve vicdanlarının derinliklerinde hala tatminkar olarak cevaplandıramadıkları büyük adaletsizlik ve mağduriyet durumudur.* Kökü çok derinlerde olan bu hissi durumun düzelmesi ve verdiği acının iyileşmesi oldukça uzun bir süre gerektirecektir. Çünkü ıstırap ve yaranın kaynağı derin, tedavi metodu ise çok işlememektedir.

Uygulamalara gelince, uygulamaları gerçekleştirmekle yükümlü olan güç, ihtiyaç duyulandan daha az sayıda ve kısıtlı bir konumdadır. Uygulamalar adeta *yokuş yukarı* bir çaba gerektirmektedir. Belirli görevli bir gurup anlaşmayı icabına göre uygulamaya çalışırken pek çok diğer kışı ve odaklar da bunun tam tersini yapmak çabası içindedirler çünkü barış bu grupların çıkarlarına ters düşmektedir. Bunun yanı sıra birçok kişi için kavga etmek, birbirini mahvetmek, karşılıklı oturup anlaşmaktan ve uzlaşma yapmaktan daha zor gelmektedir.

Bütün bunlara ilaveten, dört yıla yakın zamandır birbirleri ile savaşmakta olan taraflar birbirlerine inanıp, güvenmeyi zor bulmaktadırlar. Bu savaş yıllarında yapılan insan hakları ihlalleri ve soykırımları tarafların kolayca unutabileceği olaylardan değildir.

Gelişmelerin iyi tarafına bakılacak olunursa barışın ve huzurun gelmesi ile bu bölgeye gelmeye başlayacak olan ekonomik yardım paketleri ve desteğinin hazır olmasıdır. Ekonominin yeniden yapılanmaya başlamasıyla, şahısların ve grupların gelir düzeyinin artması ile toplumda huzurun artması arzu ve ümit edilen sonuçlar arasındadır. Umulan, yaşam ve huzurun zamanla ideolojik veya ütopik çekişmelerin üstüne çıkabilmesi ve zamanla toplum içinde daha etken faktörler haline geçebilmesidir. Bu ekonomik gelişim faktörünün de tehlikeli bir yönü mevcuttur. Bu da ekonomik yapılanma ve kalkınmada istenilen eşit dağılım ve guruplar arası işbirliği sağlanamazsa ve guruplar kendilerine verilen desteğin adil olduğuna inanmazlarsa, bu sefer ekonomik sebepler guruplar arasında bir uçurum yaratmaya sebep olabilir.

Yeni girilen bu barış sürecinin bir de kişileri etkileyen yönü mevcuttur. Savaş sırasında şartların çok elverişsiz ve baskıların yoğun olması sebebi ile bastırılan veya o kadar dikkat çekmeyen **kişisel çekişme ve yarışmalar,** bu barış dönemi içinde su yüzüne çıkmaya ve liderler arasında kişilik mücadelesini arttırmaya başlamıştır. Bu durum Hırvatlardan ziyade Boşnaklar ve Sırplar arasında daha çok görülmektedir.

Bosna'da birlikte yaşayan çeşitli etnik gruplar arasındaki etnik çatışmalar ve buna sebep olan anlaşamazlıklar hiç bir şekilde çözülmüş değildir. Tam aksine etnik çatışmalar, bu guruplar

arasında zaten mevcut bulunan dini ayrılıklarla da pekiştirilmiş ve birlikte kuvvetli bir alt akım olarak toplumlara hakim olmaya devam etmektedir.

Uygulamada ilk defa ortaya çıkan pürüzlerden birisi de **Mostar** şehrinin durumudur. Mostar şehri üstündeki anlaşmazlıklar, Hırvat-Boşnak işbirliği için kurulan federasyonu tehlikeye düşürecek hale getirmiştir. Boşnaklar bu tarihi şehri bir bütün olarak tutmak ve o tarihi Osmanlı köprüsünü yeniden yaptırarak şehri eski kişiliği içinde yaşatmak istek ve azmini sergilerken, Hırvat gurupları, Hırvat belediye başkanının da yardımıyla Mostar'ın iki ayrı bölümden oluşmasını ve Hırvat ve Müslüman Boşnakların ayrı ayrı yerleşim birimleri içinde yaşamalarını tercih ettiklerini ifade etmektedirler. Halbuki Dayton uzlaşmasına göre Mostar şehri birleştirilecek ve eski kişiliği içinde yaşatılacaktır. Şu günlerde Mostar, Hırvatlarla Boşnaklar arasında en büyük huzursuzluk kaynaklarından birisidir.

Arazilerin kontrolü ve yeni belirlenen iç hudutların ihlal edilmemesi Bosna uygulama gücünün başlıca problemleri arasındadır. Bir diğeri de bu alanlarda serbestçe dolaşabilen kişiler arasında savaş **suçlularını** tespit etmek ve yakalanmalarına yardımcı olmak konusudur. Savaş suçlularının yakalanması ve Lahey Adalet Divanına sevk edilmesi konusu zaten barış sürecini nerede ise mahvolma noktasına kadar sürüklemiştir. Bu suçlulardan sekiz tanesini tanıyıp yakalayan Bosna Hükümeti, onları Laheye gönderemeden dıştan gelen büyük baskılar sonucunda ve barış sürecini kurtarmak için bir kısmını serbest bırakmak durumunda kalmıştır. Bu olay, yukarıda izah edilen toplum vicdanında derin iz bırakan yaralar ve isyandan yaratan faktörler arasında sayılabilecek örneklerdendir. Tabiatiyle, bu çok tehlikeli bir başlangıç da sayılabilir.

Dayton uzlaşmasının ve Paris anlaşmasının tüm olumlu ve yapıcı taraflarına ve bölgeye getirdiği barış sürecine rağmen, olayların tümü incelendiğinde **hakiki bir barışın henüz uzaktaki bir serap** gibi olduğunu kabul etmek gerekir. Böylesine uzak görünmesine rağmen olayın ümit verici bazı yönlerinin de olduğu muhakkaktır. Bunlar da **artık bölgede barış ve sükunetin sağlayacağı pratik ve gerçekçi çıkarları görebilecek ve bunlara** ihtiyaç **duyabilecek grupların tüm güçlüklere rağmen barışı yürütme istek ve çabalarıdır.**

Barış süreci içinde barış uygulamaları da zamana ve ihtiyaçlara göre değişmek ve esneklik kazanmak zorundadır. Zaman içinde, toplum vicdan ve şuurunda ihtiyaç duyulan şeylere de yer verilecek ve onların da tatmin edilmesi yoluna gidilecektir. Ancak o zaman gruplar arasında hakiki anlamda kalıcı bir barış düşünülebilir. Bütün bunların da gerçekleşmesi için bu Barış sürecinin arkasında Amerika gibi bir gücün bulunması, ancak durumun şansını arttırır. Gayretler azimle sürdürülürse belki o zaman uzaktaki serap bir gerçek haline gelebilir.

DİPNOTLAR

1. **Keesing's Record of World Events**, Ağustos 1995,s.4068.
2. **Keesing's Record of World Events**, Ağustos 1995, s.40689-92.
3. **Keesing's**, Eylül 1995, s.40735.
4. **Keesing's**, Ekim 1995, s.40780-82.
5. **Facts on File**, C.55, No.2869, Kasım 23, 1995, s.865-868
6. **Turkish Daily News**, Kasım 24, 1995,d.A.7; Washington Insight.
7. Sabah, 24 Kasım 1995, s.14
8. **Turkish Daily News**, Aralık 15 ö, 1995, s.Al ve A4.
9. **Herald Tribune,** Aralık 1-2,1995, s.1-6.
10. **Keesing's**, Kasım 1995, s.40830-32,
11. **SWB** (Summary of World Broadcast), Kasım 23, 25,27.28 ve 29.
12. Turkish Daily News, Kasım 23, 1995,s.Bl ve B3.
13. Donald FORBES, "Most Have Lost In Former Yugoslavia Crisis", Reuter'den tercüme edilen bu makale Turkish Daily News Gazetesinde yayınlanmıştır. Kasım 23, 1995, s.B1.

ORTADOĞU'DA SU SORUNLARI VE TÜRKİYE'NİN İKİLEMLERİ

Doç. Dr. Ahmet KOCAOĞLU

Milli Güvenlik Akademisi Öğretim Üyesi

I. ORTADOĞU NEDEN BÜYÜK GÜÇ MERKEZLERİNİN YA DA EMPERYALİZMİN İLGİ NOKTASINI OLUŞTURMAKTADIR?

Eskiden İpek ve Baharat Yolu üzerinde bulunan Ortadoğu, bugün dünya petrol rezervlerinin üçte ikisine sahip bir bölge olarak, coğrafi açıdan da Asya Avrupa ve Afrika kıtalarının kavşak noktasında bulunmaktadır.

Kültürel açıdan Mağrip ülkelerinden (Fas, Tunus, Cezayir) başlayan Ortadoğu, Afganistan'a kadar uzanır. Kafkaslardan başlayarak, Kızıldeniz ve kıyısındaki ülkeleri içine alır. Mısır, Sudan, Libya dahil tüm Arap ülkelerini içine alarak Pakistan'a kadar uzanır. Çeşitli strateji ve ideolojilerin çarpıştığı jeopolitik bir birim oluşur.

Dünya coğrafyasının hiçbir bölgesinde Ortadoğu'da olduğu kadar güç mücadelesi olamamış, devletler, imparatorluklar ve medeniyetler kurulup yıkılmamıştır(l).

Üç kıtanın kavşak noktasında bulunan Ortadoğu, 1800'lerden itibaren giderek bir çatışma alanına dönüşmüştür. Çünkü, Ortadoğu üç kıtanın ve dünya ulaşım ağının odak noktasını oluşturmakla kalmayıp; sırasıyla Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık gibi evrensel ve tek tanrılı dinlerin doğum yeri olmuştur. Adı geçen dinler ve bu dinlere ait mezhepler birbirleriyle sürekli mücadeleye girmişlerdir. Bu mücadeleyi fırsat bilen ve sürekli olarak da kışkırtan emperyalist güçler, bölgeyi ve bölgede bulunan kaynakları kontrol altına almak için bölgedeki dengeleri kendi haksız çıkarları için dengelemeye çalışırken, bölgenin dengesini daima bozmaktadırlar.

Dünya petrol rezervlerinin üçte ikisine sahip olan Ortadoğu, bu özelliği ile, bölge devletlerine ve bölgeye hakim güçlere büyük avantaj ve ekonomik üstünlükler sağlayan, buna karşılıkta özellikle bölge ülkeleri için bir çok sorunu da beraberinde getiren bir çelişkiler diyarıdır.

20. yüzyılın başından beri ve özellikle Osmanlı imparatorluğunun zorla parçalanmasıyla ortaya çıkan ve günümüzde de yaşanan Ortadoğu'daki sorunlar ve mücadeleler, emperyalist güçlerle Ortadoğu'daki milletlerin egemenlik mücadelesinden daha çok, Ortadoğu' daki kaynakların, bilhassa petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynaklarının paylaşılamamasından kaynaklanmaktadır (2).

Nitekim, ABD, jeo-stratejik konumu ve sahip olduğu zengin petrol ve doğal gaz yatakları dolayısıyla, Ortadoğu'yu ulusal güvenliği ile bağlantılı hale getirmiştir.

Başkan NİXON, "ABD'nin ve tüm özgür dünyanın Ortadoğu'daki çıkarları, bu bölgedeki barışın herhangi bir ülke tarafından ihlal edilmemesine bağlıdır. Herhangi bir gücün, Ortadoğu'da hâkim duruma gelmek istemesi; bölgedeki uyuşmazlıkları ve siyasi gerginlikleri şiddetlendirecektir. ABD ve Batı ülkelerinin güvenlikleri bundan olumsuz yönde etkilenecektir. Bu nedenle ABD, bir başka gücün Ortadoğu'da hâkim duruma gelmesine rıza göstermeyecektir." diyerek, ABD'nin Ortadoğu'ya ilişkin ulusal hedeflerini açık bir şekilde ortaya koymuştur(3).

ABD'nin bu tehditvâri politikaları, buna uygun yol izlemeyen bir çok lider ve hükümetin yolunu tıkamıştır. 1990'ların son beş yıllık dönemine girdiğimiz bu günlerde Ortadoğu'daki hâkim faktör, ABD ve onun belirlediği politikalardır.

Bu hakimiyet tüm Ortadoğu ülkelerinde olduğu gibi, Türkiye'nin de bölgedeki durumunu yakından etkilemektedir. Çıkarlarını, alternatif ve olanaklarını kısıtlamakta ve harekat alanını sınırlamaktadır. Bu nedenle, nasıl ki Osmanlı İmparatorluğu toprak bütünlüğünü korumak için denge politikası uğruna, bazen batılı güçlerin bazen de Rusya'nın isteklerini dikkate almak zorunda kalmışsa; Türkiye Cumhuriyeti de özellikle soğuk savaş döneminde Sovyet sınırlarından emin olmak ve güvenlik endişesi nedeniyle Batının ve bilhassa ABD'nin paralelinde bir dış politika izlemek zorunda kalmıştır(4).

Dünyadaki genel durum ve konjonktür öyle göstermektedir ki, güç dengelerinde büyük bir değişme olmadıkça, bundan sonra da Ortadoğu'daki hakim faktör/başat unsur ABD olacaktır. ABD olmadan Ortadoğu'daki politikaların belirlenmesi pek de kolay olmayacaktır.

Bilindiği gibi sanayileşmiş ve güçlü devletlerin stratejik çıkarları, ülkesinden uzakta da olsa ekonomik menfaatlerini ilgilendiren hammadde kaynaklarının bulunduğu bölgeleri denetlemeyi ve nüfuz bölgesinde bulundurmayı gerektirir. Bugün, Kafkaslar'da, Orta Asya'da, Balkanlar'da kısacası tüm Ortadoğu'da oynanan oyunun temelinde bu prensip yatmaktadır. Bu, emperyalizmin tarihsel süreç içindeki gelişimine de uygundur(5),

Günümüzde Ortadoğu, jeo-stratejik konumu, petrol kaynakları, doğalgaz zenginliği, su kaynaklarının kıtlığı; dini, etnik ve ideolojik uyuşmazlıkların doğal sonucu olarak sürekli bölgesel savaş ve çatışmaların, acımasız ve insafsız terorizmin, silah ve uyuşturucu kaçakçılığının rol oynadığı bir bölge durumundadır.

Petrol gelirleriyle dünya silah alım ve satımının en çok yapıldığı, bu konularda devasa miktarda paraların döndüğü ve/veya döndürüldüğü bir bölge olarak, dünyanın en sıcak odak noktalarının başında gelmektedir.

Ortadoğu'yu hedef haline getiren stratejik olguların başında, bölgenin jeopolitik ve jeo-stratejik durumu önemli rol oynamaktadır.

Asya, Avrupa ve Afrika'yı birleştiren tüm karayollarının düğüm noktası, bu bölgede olup; üç kıtaya uzanan demiryolları bölgeden geçer. Ortadoğu, üç kıtayı birleştiren havayollarının kesişim noktasında bulunur.

Dünyadaki tüm güç merkezlerini ilgilendiren su yolları ve geçitleri, Ortadoğu'dan kontrol edilebilir. Hazar Denizi, Karadeniz, Akdeniz, Kızıl Deniz, Basra Körfezi'ni birbirine bağlayan su yolları ve geçitleri bu bölgededir. Atlantik'in Hint ve Pasifik Okyanusları'na bağlanması, bölgedeki bu yollar ve kanallar üzerinden olur. Beş deniz çevresindeki ülkelerin ticareti bu yollar üzerinden yapılır.

Dünyanın en stratejik maddesi olan petrol ve doğal gazın çoğunun bu bölgede olması yanında, Batı pazarlarına en kısa yoldan akışı da bölgenin kendi üzerindeki ve ileride yapılacak pipe-line/boru hatları ile olmaktadır/olacaktır.

Bilindiği gibi, jeo-politiğin en temel kavramı "mekan"dır. Ortadoğu da, dünya dediğimiz mekanın merkezinde bir menteşe gibidir. Sahip olduğu stratejik özellikleri nedeniyle de dünyadaki mevcut güç odaklarının menfaat/özellikle haksız bir çıkar alanıdır.

Ortadoğu, sadece coğrafi konumu nedeniyle değil, özellikle Arap Yarımadası ve çevresindeki petrol ve doğalgaz nedeniyle stratejik önem kazanmıştır. Çünkü, petrol kaynaklarını elinde tutan ülkeler, kendi durumlarını güçlendirirken, rakiplerini de aynı ölçüde zayıflamış olurlar.

Bu nedenle tarihsel süreç içinde İngiltere, Fransa, Sovyetler/Rusya ve ABD, Ortadoğu'nun petrol kaynaklarını kendi kontrollerinde bulunduracak şekilde bölgeyi kendi nüfuz sahaları içinde tutmaya çalışmışlardır. Bölgedeki doğalgaz kaynaklarının varlığı bölgenin önemini bir kat daha artırmıştır. Günümüzde ve gelecekte petrol ve doğalgaz, dünya ekonomisi ve sanayisi için vazgeçilmez derecede

önem kazanmıştır. Batılı ülkeler, petrol gereksinimlerinin %60'ını bu bölgeden karşılamıştır.

Bölgedeki ülkelerin çoğu, özellikle petrol ihracatçısı ülkeler, sosyal, politik, ekonomik, askeri ve kültürel açıdan az veya çok ama kademe kademe büyük güçlerin etkisi altındadırlar.

Bu etki ve büyük devletlerin çıkar çatışmasından kaynaklanan tehlikeli durum, içişlerine karışma, bölücülük ve terörizm, su savaşları senaryosu gibi yeni yeni uyuşmazlıklar üretilerek artırılacak ve yeni boyutlar kazanmaya devam edecektir. Bölücü faaliyetler ve uyuşmazlıklar tahrik edilerek, bölgede etkin duruma gelmek isteyen devletler susturulacak ve önleri kesilecektir.

Birinci ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra petrol, Ortadoğu bölgesinde bölge sınırlarım aşan, bölgedeki devletlerin gerek kendi ilişkilerini ve gerekse uluslararası ilişkilerini etkileyen ve uluslararası alanda askeri-politık gerilimler, hükümet darbeleri, ihtilaller ve kanlı girişimlerin yanında Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi ülkeleri ve devletleri parçalayan bir odak noktası olmuştur(6).

Sanayileşmiş ülkelerin ve emperyalist güçlerin vazgeçemeyeceği sektörlerden biri de silah üretimi ve silah ticaretidir. Günümüzdeki silahlanma sürecinde dünyanın en verimli bölgesi Ortadoğu'dur(7).

Silahlandırmanın biri ticari ve öteki de hakimiyet kurmak gibi iki yönü vardır. İlkinde kar etmek yada kazanmak temel öğe iken, ikincisinde silah alanların satanlara bağımlı kalmasının zorunlu bir sonucu olarak, bölgede güçlü ülkelerin ya da emperyalist güçlerin çıkarlarını koruyacak yapının oluşturulması amaçlanmaktadır. Bunun sonucu olarak, dünyadaki silah sektörü, Ortadoğu ülkelerini sürekli olarak silah alma isteminde bulunacak şekilde uyarmakta, ülkeleri birbirleriyle, komşularıyla çatıştırmaktadır. Nitekim 1980'lerden sonra ortaya atılan, sürekli yazılıp çizilen hayali "su savaşları" senaryoları üretilmektedir(8).

Bunun sonucu olarak 1960'lardan sonra Ortadoğu ülkelerinin askeri harcamaları sürekli artmaktadır. Bölgeyi silahlandırma çabalarının altında, pazarlık gücü oluşturma, kendi ideolojisini yaygınlaştırma, rakip tarafları silahlanma yarışına itme ve sonuçta da savaşı kazanma gibi üstünlük girişimleri sergilenmektedir. Öte yandan da dünya emperyalist sistemini oluşturan güçlerin, bazı ülkeleri silahlandırıp güçlendirerek, emperyalist politikalarını uygulayacak bölgesel dostlar ya da kontrol edilebilir ortaklar/partnerler yaratmaya çalıştıkları göz ardı edilmemelidir(9).

Silahlanma, Ortadoğu'daki uyuşmazlıkların bu nedeni değil, bir sonucudur. Temel sorun, silahın ve ticaretin bir ekonomik sömürü aracı olarak kullanılmasıdır. Ortadoğu'daki silahlanmayı neden olarak görmek, kapitalist sistemin yarattığı çelişkileri ve sömürü düzenini görmemek olur. Bu nedenle, tüm Ortadoğu'nun barış ve güvenliği, bölge ülkelerinin işbirliği içinde birleşerek, "bölgedeki emperyalist sömürüye son vermekten geçer". Ancak, Ortadoğu'da öyle bir yapı ve düzen oluşturulmuştur ki, bunun gerçekleşmesi imkansız derecede zordur.

Çünkü, Ortadoğu'daki siyasi birimleri oluşturan devletlerin sadece resimleri değil, tarihsel geçmişleri, idealleri, beklentileri de çok farklıdır. Mutlak monarşilerden, çağdışı şeyhliklere, demokratik cumhuriyetlere kadar karmaşık yönetim biçimleri yanında, Müslümanlık, Hristiyanlık, ve Musevilik gibi tek tanrılı dinlerin birbiriyle mücadelesi yetmezmiş gibi, bu dinlerin kendi içindeki mezhep çatışmaları, Müslümanlık içindeki mezhep ayırımı ve sürtüşmeleri emperyalist güçler tarafından kendi çıkarları için bir çatışma vasıtası olarak kullanılmaktadır(10).

Ortadoğu bölgesinde, su kıt ve kaynaklar yetersiz. Bu nedenle Türkiye-Suriye-Irak, Suriye-Israil-Ürdün-Filistin, Mısır-Sudan gibi ülkeler arasında gittikçe önemini arttıran bir su sorunu, yakın gelecekte Ortadoğu bölgesinin gündem konularından en önemlisini teşkil edeceği üzerinde birleşilmektedir.

Çünkü Ortadoğu, dünyanın su yoksulu bölgelerinin başında gelmektedir. Mevcut kaynaklar, hızla artan nüfus ve kentleşme, artan nüfusa yeni iş ve aş olanakları bulmak için çölün ve çorak arazilerin elverişsiz olduğu halde tarıma açılması, bilinçsızce ve çağdaş teknolojiye aykırı bir biçimde sulama tekniklerinin kullanılması yüzünden gittikçe daralmaktadır. Bilim adamları ve teknokratlar, 2000'li yıllara girildiğinde Ortadoğu'daki pek çok ülkenin 1970'li yıllarda sahip oldukları suların yansına sahip olacaklarını, buna karşı su ihtiyacını iki misli artabileceğini hesaplamaktadırlar.

1990'da 320 milyon civarında olduğu tahmin edilen Ortadoğu'daki bölge nüfusunun 2.8'lik artış hızıyla 2000'lere girildiğinde 420-450 milyon civarında olacağı tahmin edilmektedir. Sadece bu tahminler bile, Ortadoğu'daki bir su krizinin/su sorununun habercisi olduğunu göstermektedir.

İşte araştırmamızın bundan sonraki kısmında Ortadoğu'daki su sorununun bazı boyutlarını, bölgedeki su sıkıntısının gerçekten var

olup olmadığını, Ortadoğu su sorunlarının fiziksel, hukuksal ve siyasal boyutlarını, Fırat ve Dicle'nin konumunu ve uluslararası hukuk açısından durumunu yansıtmayı amaçladık.

II. ORTADOĞU BÖLGESİNDE SU KIT VE KAYNAKLAR YETERSİZDİR

Ortadoğu'daki su sorununu ele alan çalışmaların büyük çoğunluğu, konunun karmaşıklığı ve tarafların uzlaşmaz görünen menfaat ve tutumları karşısında çözümsüzlük ve çatışma ihtimali çerçevesinde yoğunlaşmaktadır.

Bölgedeki su anlaşmazlıklarının savaş nedeni olabileceği yolundaki yorumlar, özellikle kitle iletişim araçlarında sık sık ön plana çıkarılmaktadır. Söz konusu sorunun fiziki, coğrafi ve teknik-ekonomik boyutlarının yanı sıra, siyasi boyutlarıyla da son derece önem taşıyan bir konu niteliğinde olduğu göz ardı edilemez.

Bölgede su sorununun ortaya çıkmasına yol açan faktörlerin başında, su kaynaklarının yetersizliği gelmektedir. Bu yetersizliği, hızlı nüfus artışı ve kentleşme, çorak ve çöl arazilerinden yeni yeni alanların tarıma açılması, bilinçsiz ve çağdaş teknolojiye uygun olmayan sulama tekniklerinin kullanılması, bölge ülkeleri arasındaki politik ihtilaflar nedeniyle bu konuda bir işbirliği anlayışının geliştirilememiş olması daha da arttırmaktadır(11).

Türkiye ile Suriye ve Irak arasında 1980'lerden sonra giderek şiddetini artıran bir diplomatik savaş yaşanmaktadır. Bu savaşta Irak ve Suriye'nin kullandığı en önemli silah, dünya ve özellikle Arap kamuoyunu yanlış bilgilendirme/disinformation'dır.

Irak ve Suriye "suyumuzu bulandırmayın" diye sudan bahanelerle bir taraftan savaş naraları atarken, öte yandan da su bakımından oldukça zengin bir ülke olan Türkiye'nin konuya olumlu yaklaşmayarak Arapları susuz bıraktığı tezi haksız şekilde işlenmektedir.

Halbuki Türkiye, Ortadoğu'daki su sorununu bölgeye has, komşular arası görüşmelerle çözümlenecek bir mesele olarak değerlendirmektedir. Konunun ne uluslararası alanlara taşınmasına, ne de tamamen kendi topraklarından beslenen Fırat ve Dicle sularının uluslararası sular kapsamına alınmasını istiyor.

Bunun yanında Türkiye, karşı tarafın haksız ve yanlış olarak belirttiği gibi bölgede su zengini bir ülke olmadığını, özellikle yaz aylarında bilhassa batı bölgelerindeki en verimli toprakların dahi sulanamadığını vurgulamaya çalışmaktadır(12).

Gerçekten Türkiye, Ortadoğu'daki birçok ülkeye göre yeraltı ve yerüstü kaynaklan bakımından şanslı bir ülke sayılırsa da, bazı ülkelerin ve çevrelerin kasıtlı olarak ileri sürdükleri gibi öyle su bakımından çok zengin bir ülke değildir. Hele hele 21. yüzyılda Ortadoğu'nun bir "su imparatoru" olacağını kabul etmek tamamen mevcut gerçeklere aykırıdır(13).

Öncelikle bir ülkenin su zenginliği, kişi başına yıllık su tüketimi ile ölçülmektedir(14), 500-2000 metreküp tüketim normal, bunun üstü zengin, altı ise yoksul olarak kabul edilmektedir. Bu kabul, dünyadaki mevcut kaynakların durumu dikkate alınarak yapılmaktadır. Aslında bir ülkenin su zengini sayılabilmesi için, kişi başına düşen kullanılabilir su miktarının 10.000 metreküpten fazla olması gerekir.

Türkiye'nin yıllık ortalama su potansiyeli 186 milyar metreküp düzeyindedir. Bu kapasitenin tüketim için kullanılmaya uygun bölümü 110 milyar metreküptür. Türkiye'nin nüfusu 60 milyon olarak kabul edildiği anda, kişi başına düşen kullanılabilir yıllık su miktarının 1830 metreküp civarında olduğu ortaya çıkar(15).

1990 yılı itibariyle, Kanada'da kişi başına düşen su potansiyeli 12000 metreküp, ABD'de 10.000 metreküp, Irak'ta 5500 metreküp, Türkiye'nin Güneydoğusu'nda 4000 metreküp, Suriye'de 1800 metreküp, Mısır'da 1100 metreküp, İsrail'de 460 metreküp, Ürdün'de 260 metreküp, olduğu belirtilmiştir.

Söz konusu rakamlar, mutlak kesin rakamlar olmamakla birlikte, bugün dahi Filistin, Ürdün ve İsrail'de ciddi bir su sıkıntısı olduğu, Suriye ve Mısır'ın durumu şu anda kurtarıldığı, Irak ve Türkiye'nin sadece Güneydoğusu dikkate alınırsa ihtiyaçtan fazla suyu olduğu intibaı verilmektedir.

Halbuki, Türkiye'de kişi başına düşen kullanılabilir su miktarı dikkate alınırsa, ABD ve Kanada gibi zengin ülkelerin beşte biri kadar şu ile yetinmek zorundadır.

Türkiye'nin su zengini ve su fazlası olduğu yanlış izlenimi, su kaynaklarının henüz ihtiyaçlar ölçüsünde kullanılmamasından kaynaklandığı açıktır. Tüketim için kullanılmaya hazır 110 milyar metreküplük kapasitenin günümüzde yaklaşık 26 milyar metreküplük kısmının fiilen kullanılması, kalan 84 milyar metreküplük kısmının ihtiyaç fazlası olmasından değil, henüz bu miktarın ihtiyaçların

karşılanmasında kullanamamasından kaynaklanmaktadır (16).

Dünyanın bazı su zengini ülkeleri ile Ortadoğu ülkelerinin bazılarında 1993 ve 2020 yıllarında kullanılmaya elverişli su miktarını dipnotta veriyorum(17). Bu tablonun karşılaştırılmasından açıkça anlaşılacağı gibi, su konusunda durmadan sesini yükselten ve Suriye ile işbirliği yapan Irak'ta kişi başına düşen su miktarı Türkiye'de düşenden çok fazla olduğu gibi, Suriye'ninki de Türkiye'den oldukça düşük bir seviyede değildir. Kısacası ve özetle, Türkiye'nin öyle, Ortadoğu'daki diğer ülkelerin ihtiyaçlarını istedikleri biçimde karşılayacak kadar bol suyu bulunmadığı açıktır.

Ortadoğu ülkeleri yeterli suya sahip olmamanın yanında mevcut kaynaklardan en rantabl biçimde faydalanma konusunda da farklı düşündükleri için, paylaşma ya da tahsis konusunda da farklı düşündükleri için, paylaşma konusunda uyuşmazlığa düşmektedirler.

Örnek olarak, dokuz ülkenin topraklarından geçen Nü sularının paylaşımı konusunda Mısır, Sudan ve Etopya arasında da ciddi anlaşmazlıklar mevcuttur. Ürdün, İsrail, Filistin, Suriye ve Lübnan için önemli bir su kaynağı olan "Şeria Nehri" fiilen İsrail'in kontrolü altındadır.

Başlangıçta nehrin bir yatağına sahip olan İsrail, Golan Tepeleri'ni 1967 savaşında işgal ederek ve daha sonra Güney Lübnan'da güvenlik bölgesi oluşturarak Şeria'nın tüm yataklarını ele geçirdi. Gazze ve Batı Şeria'daki suları, yıllardan beri kendi ihtiyaçları için bölge ihtiyaçlarını dikkate almadan kullandığından dolayı Filistinlileri susuzluğa mahkum etmektedir(18).

Bölgede önemli bir su havzası olan "Fırat ve Dicle" nehirlerinden faydalanma konusunda Türkiye, Suriye ve Irak'ın çekişmeleri sürmektedir. Bölgedeki su, gelecekte bugün olduğundan daha büyük boyutlarda karşımıza sorun olarak çıkacaktır. Çünkü Suriye ve Irak, GAP dolarak adlandırılan Güneydoğu Anadolu Projesi içindeki baraj ve sulama tesislerinin tamamlanmasıyla adı geçen nehir sularını Türkiye'nin kontrol edebilme olanağına kavuşacağı için, kendilerine yeterli su vermeyeceğinden korkmaktadırlar. Ayrıca, Türkiye'nin suyu kendilerine karşı bir politik ve ekonomik baskı aracı olarak kullanacağını zannetmektedirler. Bundan da oldukça tedirgin olmaktalar.

Bu tedirginlik esasen birçok istikrarsızlıkları bünyesinde toplamış olan Ortadoğu'daki politik durumu daha ciddi hale getirmekte ve daha çok gerginleştirmektedir. Dolayısıyla Türkiye, Fırat ve Dicle nehirlerinin suları nedeniyle de Ortadoğu'da ve dünyada önemli bir ilgi odağı haline gelmektedir.

III- ORTADOĞU'DA SINIRAŞAN SULARA GENEL BAKIŞ

1. Sınıraşan Sular Konusundaki Uluslararası Normlar Kesinleşmemiştir

Sınıraşan sular/Trans boundry rivers terimi, iki veya daha çok ülkenin sınırlarını aşarak başka ülke topraklarından deniz veya göllere ulaşan nehirleri ifade eder. Fırat ve Dicle nehirleri mutlak manada sınıraşan sular olup, sınır oluşturan nehirlerde olduğu gibi, uluslararası su kavramına girmez. Gerçi, Fırat ve Dicle nehirlerini uluslararası su kapsamına sokmak isteyen hukukçular varsa da suların kullanma hakkı nedeniyle devletlerin egemenliği ön plana çıkar.

Sınıraşan sularda özellik şudur: Önce sular bir devletin ülkesinde ve ülkenin topraklarında oluşuyor. Bu sular o ülkede belirli bir mesafe katederek ve katettiği havzanın da sularını toplayarak diğer ülkenin sınırlarından içeri giriyor. O ülkede de aynı işlemler devam ederek varsa bir başka ülkenin sınırlarından içeri giriyor ve bu işlem böyle devam ediyor. Fırat Nehri'nde olduğu gibi. Fırat önce Türkiye'den doğuyor. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun sularını da kendine katarak önce Suriye ve daha sonra da Irak topraklarını katederek Basra Körfezi'ne dökülür.

Bu tip sınıraşan sularda kullanma ve yararlanma hakkı söz konusu olunca, uluslararası hukuk, "her devlete kendi ülkesinde bulunan sular üzerinde mutlak egemenlik hakkı" tanımaktadır. Yani iyi niyet ve hakkaniyet ölçülerini gözardı etmeden sınıraşan sularda öncelikli kullanma hakkı, suyun bulunduğu ülkeye aittir(19). Fiili durum da böyle olmaktadır.

Ancak, sınıraşan sularda kullanımı belirleyen kapsamlı ve bağlayıcı uluslararası hukuksal kurallar henüz oluşmamıştır, Uygulama ve literatürde ortaya atılmış bazı prensipler gelecekteki oluşumlara ışık tutabilir. Bunlar: Mutlak hükümranlık/Absolute Sovereignty, mutlak bütünlük / Absolute Integrity, karşılıklı haklar / Correlative Rights ve uluslararası suların ortak idaresi ilkeleridir(20).

Mutlak hükümranlık ilkesi: Çok katı bir kural olup, ülkesindeki sular bakımından her ülke, diğer ülkelere vereceği suya bakılmaksızın her türlü

kullanım hakkına sahiptir. Uluslararası ilişkilerde de çok fazla rağbet görmemiştir.

Mutlak bütünlük ilkesi: Nehir sularının doğal miktar ve kalitesini değiştirecek her türlü faaliyet yasaklanmaktadır. Ortadoğu'daki aşağı bölgelerde bulunan ülkeler, Mısır, Suriye, Irak, Bangaldeş gibi ülkelerin tutumu buna yakındır.

Sınırlı Bölgesel Hükümranlık/Restrieted Teritorial Sovereıghty ilkesi ise, sınıraşan sular kullanılırken, devletlerin diğer devletlere zarar vermemesini savunmaktadır.

Karşılıklı haklar ilkesine göre: Su kaynağından yararlanabilecek miktar, kaynağın verimli bir şekilde kullanılması ve diğer ihtiyaç sahiplerinin yararlanması ile sınırlıdır. Kısacası, verimli ortak kullanım esas alınmaktadır.

Suların ortak idaresi ilkesi ise; sınıraşan suların ülkeler arasında hakkaniyet dahilinde kullanılmasını öngörmektedir. Sınıraşan nehir ve kollarının havzaları içinde bulunan ülkelerin, nehir üzerinde ortak bir yönetim kurmalarını destekleyen projeler ve bu projelere tahsis edilmek üzere maddi katkılarda bulunmaları yolu ile ülkelerarası işbirliği teşvik edilmektedir.

Sınıraşan sularla ilgili düzenleme çalışmaları 1950'lerden sonra başlamış ve günümüzde de sürdürülmektedir. Bu arada Uluslararası Hukuk Enstitüsü'nün, Uluslararası Hukuk Derneği/Intemational Law Association'nin, Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun çalışmalarını zikretmek mümkündür(21).

Uluslararası Hukuk Demeği 1966'da sınıraşan sular konusunda havza sularının hakça/Equitable ve makul/Reasonable bir şekilde kullanılması gerektiğini belirtmiştir.

Birleşmiş Milletler Uluslararası Hukuk Komisyonu 1959 yılından beri bu konu üzerinde çalışmaktadır. 1991'de hazırladığı bir raporda sınıraşan sular konusunda bazı genel prensipler getirmiştir. 5, 6 ve 7 maddesinde getirmiş olduğu ülkeler, Türkiye'nin Fırat ve Dicle havzaları ile ilgili üç aşamalı planına da ışık tutmuştur.

Öncelikle Komisyon, sınıraşan suların öyle gelişigüzel paylaşılacak bir meta olmadığını, "hakça, makul, akıllı ve optimum" yarar sağlayacak biçimde kullanılması gerektiğini vurgulamıştır. Suyun rasyonel ve israfa yol açmayacak şekilde kullanılması esası kabul edilmiştir.

Hakça, akıllı ve optimum biçimde kullanılırken, gözönüne alınabilecek ölçütleri/kriterleri de göstermiştir. Bunlar: Bölgenin nüfusu, iklimi, alternatif su durumu, gelişmişlik düzeyi, teknolojik imkanlar, sosyo-ekonomik ihtiyaçları karşılama durumları, vs.

Ayrıca, kıyıdaş ülkelerin birbirlerine kayda dağer zarar/appreciable harm verecek zararlardan kaçınmaları, karşılıklı işbirliği çerçevesinde bilgi alışverişinde bulunmaları önerilmiştir. Bu öneriler, menba tarafı dediğimiz yukarıdaki ülkelerce benimsenirken, mansab taraf olan aşağıdaki ülkelerce benimsenmemektedir.

BM Uluslararası Hukuk Komisyonu, aşağı kıyıdaş devletin kazanılmış haklar, ya da sularla ilgili taslak metin, devletlerin görüşüne sunulmak üzere 1996 Temmuzunda Genel Kurul'a sunulacaktır. Yakın gelecekte, bu konuda bir anlaşma olması ihtimali kolay gözükmemekle birlikte, çok zor da değildir. Çünkü, taslak metnin bir çok hükmü, bir çok devlet tarafından kabul görmüştür.

Dolayısıyla, sınıraşan sular konusunda iyi komşuluk, önemli zarar vermeme, egemenlik hakkının kullanımı gibi temel hükümler üzerindeki Devletlerin genel kabulüyle anlaşma hayata geçirilebilir.

2. Ortadoğu'nun Başlıca Su Kaynakları ve Havzaları

a.Nil Nehri Havzası

Bu havza Türkiye ile yalandan ilgili olmamakla birlikte, Mısır'ın tutumunu belirleme bakımından önemlidir. Çünkü Mısır Mansab yani aşağı kıyı ülkesidir. Bu bakımdan Suriye ve Irak'ın görüşleriyle aynı paralelde düşünmektedir. Fırat ve Dicle suları konusunda da haklı ve haksız olduğuna bakılmaksızın, sürekli olarak Suriye ve Irak'ın yanında yer almaktadır.

Nil Nehri havzasında Mısır, Sudan, Etiyopya ve Uganda kısmen de Kenya gibi ülkeler yer almaktadır. Su potansiyeli ve tüketimi yönünden Fırat ve Dicle'den çok büyüktür. Nil sularından en çok sulama işlemini Mısır yapmaktadır. Havza sularından 55.5 milyar metreküp/yıl, su bu ülkeye tahsis edilmektedir.

Nil Nehri'nin regülasyonunu sağlayan Asuan Barajı 1971 yılında Sovyetlerin desteği ile yapılmıştır. Mısır, sulamadan dönen 12 milyar metreküp suyu Akdeniz'e akıtmaktadır. Diğer taraftan El Salam Kanalı, Süveyş Kanalı altından geçerek Sina Yarımadası kuzeyinde yaklaşık 200.000 hektar araziyi sulayacaktır(23).

b. Ürdün/Şeria Nehri Havzası

Ürdün Nehri ve onun bir kolu olan Yarmuk Irmağı Lübnan, Suriye, İsrail, Filistin ve Ürdün devletleri için çok önemlidir. 340 km. uzunluğundaki Şeria, 11.500 kilometrekarelik bir havzaya sahiptir. Yıllık su kapasitesi 1.5 milyar metreküp civarındadır. Şeria'yı Suriye ve Lübnan'dan doğan Hasbani, Banyasi ile İsrail'de bulunan Dan kollan besler. Şeria'nın sürekli akan tek kolu ise, Suriye'den çıkan ve Ürdün-İsrail hududunu oluşturan Yarmuk'tur. Daha güneyde anayatağa kavuşan Zana Irmağı, tamamen Ürdün topraklan içinde kalır.

1967 Arap-İsrail Savaşından galip çıkan İsrail, Şeria kaynaklannın Araplar tarafından değiştirilmesine izin vermemiştir. Günümüzde İsrail Ürdün'deki şu kaynaklarını büyük ölçüde kontrol edebilmektedir. Suriye ise YARMUK ırmağının menba tarafındaki sularını kullanmaktadır.

Ancak, Ortadoğu'daki en kıt kaynakların bulunduğu bu bölge de gelecekte daha çok su ihtiyacı ortaya çıkacaktır. Bu nedenle alternatif kaynaklar bulmak gerekecektir. Nitekim İsrail, Nil Nehri sularından yararlanma girişiminde bulunmuştur. Ancak, o zaman Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdül Nasır, İsrail girişimlerinin gerçekleşmesini önlemiştir.

Ortadoğu'da sular sürekli bir çekişme nedeni yapılmayarak, uzlaşma ve işbirliği içinde kullanılırsa hem bölgeye de barış ve hem de istikrar gelir. Nitekim, el Salam Kanalı ile Süveyş Kanalı altından Nil Nehri'nin bir kısım sularını Sina yarımadasının kuzeyine geçirerek buradaki toprakları sulamak isteyen Mısır, bu konuda teknik ve ekonomik işbirliği yaparak bölge ülkelerine ve bu arada İsrail'e de su verebilir ve satabilir. Bu bir bakıma Türkiye'nin önerdiği Barış Suyu Projesi'nin aşağı taraftan uygulanmasıdır.

c. Türkiye'de Hiç Hatırlanmayan Havza: Asi Nehri Havzası

Bilindiği gibi Asi Nehri, Lübnan topraklarından doğar, Suriye ve Türkiye topraklarından geçerek Akdeniz'e dökülür. 248 km.lik nehrin, 40 km.si Lübnan, 120 km.si Suriye, 88 km. si Türk topraklarında uzanır. Nehrin toplam yıllık su kapasitesi 1.2 milyar metreküptür.

Nehir sularının % 92'si Suriye, % 6'sı Lübnan ve % 2'si Türk topraklarında oluşur. Suların % 98'ini iki ülke kullanırken, Türkiye sadece kendi topraklarından kaynaklanan miktardan yararlanabilmektedir.

Yararlanma yönünden Suriye ve Lübnan aynı oranlarda kullanım yapmaktadırlar. Bu konuda herhangi bir anlaşma da yoktur. Türkiye konuyu gündeme getirdikçe Suriye, Asi Nehrinin topraklarından kaynaklandığını ve bunu kullanma hakkının kendisine ait olduğunu ileri sürmektedir.

Aynı Suriye ise, Türkiye topraklarından kaynaklanan Fırat Nehri'nden hiç hakkı olmadığı halde % 22 oranında su almak için dünya ve Arap kamuoylarını ayağa kaldırmakla kalmıyor, bölücü örgüt PKK'yı Türkiye'ye karşı bir politik baskı vasıtası olarak kullanmaktadır(24).

Asi Nehri üzerinde Lübnan iki bent yapmıştır. Suriye'de ise bu Nehir üzerine Destan ve Makerde barajları vardır. Ayrıca bir de "Cısı El Sungur" bendi bulunur(25).

d.Fırat ve Dicle Nehirleri Havzası

Diyadin/Ağrı bölgesinden doğan MURAT Irmağı, Elazığ'ın doğusundan gelen KARASU'yu da sularına katarak, daha batıdan gelen PERİ suyu ile birleşir. Erzurum ve Erzincan'dan akıp gelen KARACASU kolu ile Keban'da birleşerek Fırat Nehri'ni oluşturur.

Birecik'ten daha güneyde topraklarımızı terkederek Suriye topraklarında yoluna devam eder. Irak topraklarına girdikten sonra ŞATTÜL-ARAP adını alarak BASRA Körfezi'nde denize ulaşır.

Türkiye topraklarında 1170 km. uzunlukta 1.200.000 kilometrekarelik bir havza oluşturan Fırat, Suriye ve Irak'taki 1735 kilometrelik uzunlukta 316.700 kilometrekarelik bir havza oluşturur.

Sırasıyla Türkiye topraklarından yaklaşık 32 milyar metreküp (% 89), Suriye'den 4 milyar metreküp (% 11) su potansiyeli kaynaklanmaktadır. Irak'ın ise Fırat sularına hiç bir katkısı yoktur.

Buna karşılık Türkiye toplam debinin % 35'ini kullanmayı öngörürken, Suriye % 22'sini, debiye hiç bir katkısı bulunmayan Irak ise % 43'ünü talep etmektedir(26).

Dicle Nehri, Hazar Gölünden doğar. Cizre önünden Habur suyu kavşağına kadar 40 m. boyunca Türkiye ile Suriye arasında sınır oluşturur. Irak topraklarında Fırat ile birleşerek Basra Körfezine dökülür. Başlıca kolları Botan Çayı, Batmansu, Karpantu ve Büyük Zap suyudur.

Dicle'nin su potansiyelinin yaklaşık % 52'si (25.5 milyar metreküp) Türkiye'den, %48'i Irak'tan (23.5 milyar metreküp) elde edilir. Dicle'nin su potansiyeline Suriye'nin katkısı yoktur(27).

Yukarıda Fırat sularında olduğu gibi yine Suriye ve Irak, Dicle'de de kendi topraklarında

yaratılan potansiyelin üstünde su kullanmak istemektedirler (Türkiye % 13, Irak % 83 ve Suriye % 4). Dikkat edilirse her iki nehir için, her iki ülke kendi ülkelerinde yaratılan potansiyelin çok üstünde su kullanmak istemektedirler. Bu nedenle, sürekli olarak Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde yapılan ve yapımına başlanan barajlara karşı çıkmaktadırlar(28).

Suriye ve Irak, Türkiye'nin Fırat ve Dicle üzerinde yapmış olduğu ve yapacağı barajlara, kendilerine akacak suyun azalacağı gerekçesiyle şiddetle karşı çıkmaktadırlar. Ayrıca, Türkiye'yi Fırat ve Dicle Nehirleri'nde memba ülkesi olarak suyu azaltmakla suçlarken; Suriye, Asi Nehrinde hemen hemen suyun tamamını kullanmakta, Türkiye'nin Hatay toprakları için gerekli suyu bırakmamaktadır,

İşin garip yanı, Türkiye'nin Hatay topraklarını kendi toprakları sayarak, adı geçen Asi Nehrini kendi topraklarından denize dökülüyormuş gibi kabul etmektedir.

Bunun yanında Irak, Fırat'tan eksik kalan suyun Dicle'den Fırat'a naklini reddederek, Fırat'tan da daha fazla su isteminde bulunmaktadır. Bu durum uluslararası hukukta kabul edilen hakkaniyet kurallarına tamamen aykırıdır.

Ayrıca iki ülke, Fırat nehrinden sulanacak toprakların ve arazinin genişliğini, uluslararası uzmanlık kuruluşlarından çok farklı beyan etmektedir. Uluslararası tanınmış su uzmanları Fırat'tan istenen su eksikliğinin Dicle suyu ile kapatılmasını, Dicle'den Fırat'a su transferi olursa her üç ülkenin de Fırat Nehri üzerindeki su projelerini gerçekleştirebileceğini mümkün görmektedirler(29).

Su sıkıntısının ortaya çıktığı Fırat havzasında gerek Suriye, gerekse Irak verimli bir şekilde sulanması muhtemel olmayan önemli miktarda alan için su talebinde bulunmaktadırlar. Bu durumda Fırat Nehrinin yıllık kapasitesinin çok üzerinde talep ortaya çıkmaktadır. Türkiye bu su fazlası talebin nereden karşılanacağını sorunca, "kendilerince beyan edilen ihtiyacın, Türkiye tarafından sorgulanmadan verilmesini" istemektedirler.

Türkiye'nin Fırat ve Dicle üzerinde bugüne kadar inşa etmiş olduğu ve ileride inşa edeceği barajlar, sadece Türkiye'nin sulama ihtiyaçlarını karşılamayacak, Suriye ve Irak'a düzenli ve istikrarlı olarak su sağlanmasına da hizmet edecektir. Çünkü, Fırat Nehri'nin normal akışında, yaz aylarında akım minimum 100 metreküp/saniyeye kadar düşebilmektedir. Bahar başlangıcında taşkın halinde 7000 metreküp/saniyeye kadar yükselerek, taşkınlara, ölüm ve zararlara neden olabilmektedir.

Halbuki inşa edilen barajlar sayesinde Fırat sularının düzenlemesi gerçekleşmiş ve bu sayede yaz-kış Suriye'de Saniyede 500 metreküp su verilmesi mümkün olmuştur.

17 Temmuz 1987 tarihli Türkiye ile Suriye arasında Ekonomik İşbirliği Protokolünün Bölgesel Sularla ilgili 6. Maddesi şöyledir: "Atatürk Barajı rezervuarının doldurulması sırasında Fırat sularının üç ülke arasında nihai tahsisine kadar, Türk tarafı, Türkiye-Suriye sınırından yıllık ortalama olarak 500 m^3/s'den fazla su bırakmayı taahhüt eder. Aylık akış 500 m^3/s altına düşerse farkın müteakip ay kapatılmasını kabul eder"(30).

Türkiye, Atatürk Barajının dolumu esnasında bile Suriye ve Irak'ın zarar görmemesi için gerekli tüm önlemleri almıştır(31). Ocak 1990-Eylül. 1991 arasında Atatürk Barajında toplanan su miktarı 15 milyon m^3 düzeyinde kalırken, aşağı kıyıdaş Suriye ve Irak'ın aynı dönemde bırakılan su miktarı 27,3 milyon metre küptür. Bu tutum dahil Türkiye'nin iyi niyetini ve komşuları ile halklarını susuz bırakmak istemediğini açıkça göstermektedir. Aksi olsaydı, baraj dolmadan aşağıya su bırakmazdı.

GAP çerçevesinde yapımı öngörülen Keban ve Atatürk Barajlarından bırakılan suları denetleyecek olan BİRECİK Barajı, Atatürk ve Hidroelektrik santrallerinden bırakılan suları düzenleyerek mansab ülkeleri olan Suriye ve Irak bırakacaktır. Özellikle debinin maksimum zamanlarda düzenlenmesi ve nehir mecranın aşağı kesimlerindeki ekolojinin korunmasını sağlayacak olan bu baraja da bu iki ülke itiraz etmektedirler. Yapımı teknik zorunluluk ve bir düzenleme barajı olan Bilecik Barajı benzerleri, Suriye ve İrak'ta da olmasına rağmen, sırf karşı olmak için itiraz etmektedirler.

e.Suriye ve Irak'ın Fırat ve Dicle ile İlgili Görüşleri

Irak, binlerce yıldan beri Mezopotamya'ya hayat veren Fırat ve Dicle sularının bölgede oluşan kendi halkları için "Müktesep Hak" oluşturduğunu 1.9 milyon hektar taran arazisinin bu nehir sulan ile sulanması gerektiğini savunmaktadır.

"Türkiye barajlar ve tesisler inşa ederek Irak halkını mağdur duruma düşürmektedir" diyen Irak, Fırat ve Dicle nehirleri sularının matematiksel formülle bölüşülmesini istemektedir. Fırat nehri sularının üçte birini Türkiye'ye bırakmak isteyen Irak, saniyede 700 m^3'ten aşağı olmayan suyun Suriye ve kendilerine bırakılmasını istemektedir.

Bunun da adil ve makul bir yaklaşım olduğunu da iddia etmektedir(32).

Suriye ise, Fırat ve Dicle nehirlerinin sularını uluslararası su sayarak, "Ortak kaynak" niteliğinde görmektedir. Bu sebeple adı geçen nehirlerin suları havza ülkeleri arasında salt matematiksel formülle paylaşılmaktadır. Bunun için her ülke iki nehirden ihtiyaç olan su miktarını ayrı ayrı bildirmeli, nehirlerin kapasiteleri ayrı ayrı belirlendikten sonra, üç kıyıdaş ülkenin bu nehirlerden almak istediği su miktarı nehrin debisinden fazla ise, oransal olarak her bir ülkenin talebinden düşülerek matematiksel paylaşım sağlanmalıdır, demektedir.

Suriye, Atatürk Barajının dolumu esnasında Fırat'tan aldığı suların azaldığını ileri sürerek Türkiye'ye baskı yapmakla kalmadı, Barış Suyu Projesi'ne de karşı çıkarak, Türkiye'nin geçmişten kaynaklanan liderlik peşinde koştuğunu ve bölge ülkelerini su bakımından kendine bağımlı hale getirerek ekonomik ve siyasi hükümranlık altına almak istediğini, Fırat'tan istenen suyu vermeyen Türkiye'nin BSP ile Ortadoğu'ya su satmak istemesini çelişkili olarak nitelendirmektedir(33).

Ayrıca Suriye, BM Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun çalışmalarını bir an önce tamamlayarak bölgedeki suyun paylaşımında Uluslararası Adalet Divanı gibi kuruluşların hakemliğinin işlemesini, Fırat-Dicle havzası ülkeleri arasındaki müzakerelerde uluslararası gözlemcilerin bulunmasını ve paylaşımı engelleyen hareketlerde bulunan ülkelere gözlemcilerin görüşleri çerçevesinde yaptırımlar uygulanmasını, Fırat'tan alacağı suyun bir anlaşma ile belirlenmesini istemektedir(34).

IV. FIRAT-DİCLE SULARININ KULLANIMI KONUSUNDA TÜRKİYE'NİN GÖRÜŞLERİ VE TUTUMU

"Tarihi haklar" ve "Kadim haklar" konusundaki Suriye ve özellikle Irak Devleti'nin iddiaları, uluslararası ilişkilerde fazla itibar görmemektedir ve Türkiye de bunu kabul etmemektedir.

Uluslararası Hukuk Komisyonu'na uluslararası su yollan ve sınıraşan sular konusunda 1985 yılından itibaren raportörlük yapmış bulunan Prof. Stephen C. McCAFFREY'in de açıkça vurgulamış olduğu gibi, aşağı kıyıdaş bir devletin daha önce bir nehir üzerinde projeler tamamlamış olması ve tesisler yapma girişiminde bulunması, yukarı kıyıdaş devletin daha sonra nehir üzerinde aynı işlemlere girişmesini önlemez(35). Dolayısıyla tarihsel haklar konusu olsa olsa hakkaniyet ölçüsünde aşağı kıyıdaş devlete bir tahsis yapılmasında göz önünde bulundurulabilir.

Sınıraşan sular, bölüşülebilir doğa kaynak ya da ortak kaynak olarak uluslararası hukuk çalışmalarında kabul görmediği gibi, Türkiye tarafından da kabul edilmemektedir. Çünkü, bölüşülebilir kaynak ve bunun doğal sonucu olarak ileri sürülen "matematiksel bölüşüm" fikri, hakça kullanım/equitable utilization prensibiyle tamamen çelişkili bir durum yaratmaktadır.(36)

Dolayısıyla Suriye ve Irak'ın sulanabilir araziler konusunda uluslararası uzmanlarca da gerçek dışı olduğu konusunda verdiği raporlarda olduğu gibi, tüm iddiaları temelsiz, çelişkilerle doludur. Bunun nedeni, sınıraşan sular konusu düzenlenirken Türkiye üzerinde baskı yaparak, uluslararası hukuk kurallarını kendi görüşleri doğrultusunda oluşturmaktır.

Türkiye öncelikle Fırat ve Dicle havzasındaki suların kullanımı gerçekleştirilirken her üç ülkeyi de tatmin edecek; ulusal, bölgesel ve uluslararası platformlarda da kabul edilebilir nitelikte bir uzlaşmaya dayanmasını arzu etmektedir.

Türkiye, uluslararası hukuk çalışmalarında genel kabul görmüş, "hakça ve akıllıca" kullanım ilkesine bağlı kalmakla birlikte, başka doğal kaynak ve olanaklar varsa, suların taksiminde bunların da dikkate alınmasını istemektedir. Örneğin Fırat'ın eksikliğinin Dicle sularından karşılanması gibi.

Ayrıca, her ülkeye ne kadar su verileceğini belirleyerek bilimsel ve objektif kuralların ve kriterlerin oluşturulmasını istemektedir. Bunun için her üç ülkenin teknik elemanlarından oluşan bir heyetin uygulayabileceği, Suriye ve Irak'ın incelemeye dahi almadan reddettikleri "üç aşamalı plan" önermiştir.

Suriye ve Irak'a önerilen "Fırat-Dicle Havzası Sınıraşan Akarsularının Hakça, Akılcı ve Optimum/Equitable, Rational and Optimum Kullanımı İçin Üç Aşamalı Plan"la üç ülkeyi de tatmin edecek bir çözüme ulaşılmasını amaçlayan Türkiye, bu aşamada su kaynaklarının, ikinci aşamada toprak kaynaklarının envanterinin çıkarılarak, üçüncü aşamada bu envanterlere göre yapılacak, değerlendirme sonucu suların tahsisini önermektedir(37),

Planın teknik ayrıntılarına burada girmeyeceğiz. Ancak plan, uzlaşmak için mevcut durumun objektif ve bilimsel metotlarla tespitini

öncelikle zorunlu görmektedir. Her üç ülkenin su ihtiyaçlarının bilimsel bir şekilde yapılacak mühendislik çalışmaları sonucunda tespit edilmesi, su israfını önleyecektir. Fırat ve Dicle, sadece Şattülarap'ta birleşmekle kalmayıp, Irak'taki Tharthar Kanalı tarafından da suni olarak birleşmektedir. Böylece, nehirler arası su transferi yolu ile ihtiyaçların dengelenmesi de planın içindeki önemli hususlardan biridir.

Türkiye yapılacak bilimsel çalışmalar ve işbirliği sonucunda gerek su ihtiyaçlarının belirlenmesiyle, hakça, rasyonel ve optimum bir kullanmanın mümkün olması yanında, diğer doğal kaynaklardan da işbirliği sonucunda daha çok yararlanılabileceğini ve bölge ülkeleri ve insanlarının refah seviyesinin artacağım vurgulamaktadır. Dolayısıyla, bu gibi işbirliği, Araplar tarafından haksız olarak sürdürülen ve sırf Osmanlı Devleti'nin mirasçısı olduğu için sürdürmekte de kararlı göründükleri güvensizlik ortamının da ortadan kalkmasına yardımcı olacaktır.

V. SINIRAŞAN SULAR KONUSUNDA ULUSLARARASI ÇALIŞMALAR

Sınıraşan sulardaki ulaşım konusu, XIX. yüzyılda uluslararası kurallara bağlandığı halde, ulaşım dışı kullanımı daha ziyade XX. yüzyılın başından itibaren gündeme gelmiştir,

Sınıraşan suların ulaşım dışı kullanımı ile ilgili olarak, uluslararası hukuk kurallarının temel kaynakları olan antlaşmalar, teamüller, hukukun genel ilkeleri, mahkeme ve bilimsel içtihatlar da hak ve yükümlülüklerini belirleyen kapsamlı ve değişmez ilkeler henüz oluşmamıştır.

Uluslararası Hukuk Derneği'nin bağlayıcı özelliği olmayan Helsinki Kuralları, tavsiye niteliğinde olmakla birlikte, sınır aşan sular konusunda girişilen çalışmalara ışık tutar mahiyettedir. Bir hükümet dışı kuruluş olan derneğin çalışmalarında su yolları, uluslararası su toplama havzaları/Intemational Drainage Basins olarak ele alınmış ve sınır aşan havza sularının hakça ve makul paylaşımı öngörülmüştür.

Birleşmiş Milletler Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun /UHK, uluslararası su yollarının ulaşım dışı amaçlarla kullanılmasına ilişkin 1994 tarihli raporu, bu konuda takip edilmesi gereken ve Dicle-Fırat sularını da yakından ilgilendiren bir çalışmadır.

UHK'nın bu çalışmaları, Türkiye tarafından Suriye ve Irak'a önerilen yukarıda özetle bahsedilen üç aşamalı planla da uyum sağlar niteliktedir. Raporda suların hakça, rasyonel ve optimum kullanılması öngörülürken, yukarı kıyıdaş devletin önemli zarar/significant harm vermedikçe sularını istediği gibi kullanabileceğini, ancak önemli zarar vermesi durumunda bile yukarı kıyıdaş devletin sorumlu tutulabilmesi için "gerekli ihtimamı/özeni" göstermemesi halinde aşağı kıyıdaş devlet karşı sorumlu tutulabileceği taslak haline getirilmiştir. Bu çalışmalar, aşağı ve yukarı kıyıdaş devletlerin sorumluluklarının belirlenmesi yönünde önemli gelişmeler olarak kabul edilmektedir.

UHK'nın çalışmalarıyla, sınıraşan sulara ilişkin bir çerçeve antlaşma oluşturulması amaçlanmaktadır. Bu çerçeve anlaşma 1996 yılında BM Genel Kurulu'na sunularak kabul ve imzaya açılmaya çalışılacaktır. Eylül ayındaki çalışmalardan sonra bu çerçeve anlaşmanın kabul edilip yürürlüğe girmesi bile, en iyi tahminle 3-5 yıldan önce gerçekleşemez. Taslak, antlaşma haline dönüştükten sonra dahi, sınıraşan su yolları ile ilgili tüm uyuşmazlıkları çözmede doğrudan kullanmakta etkili olamayacaktır. Çünkü, sınıraşan sularla ilgili sorunlardan hiçbirisi, diğeriyle aynı nitelik ve boyutta değildir. Her biri değişik koşul ve durumları yansıtan sorunları içermekte olup, benzer sorunlarda dahi farklı çözümlerin istendiği sınıraşan sularda bu çerçeve antlaşma, ikili ve çoklu anlaşmalar yapan taraflara ışık tutup yol gösterici olabilir.

Uluslararası alanda sınıraşan sular, dünyada çeşitli ülkelerin arasında uyuşmazlık konusunu oluşturmaktadır. Sınıraşan sular konusunda temel anlaşmazlık, sınıraşan suların hangi ölçütler çerçevesinde paylaşılması gerektiği noktasında yoğunlaşmaktadır.

Ganj nehri üzerinde Hindistan ile Bangaldeş arasındaki uyuşmazlık, Türkiye'nin Fırat-Dicle arasındaki uyuşmazlığa paralellik arz etmektedir. Hindistan 1951'de Ganj üzerine Farrakka Barajını yaptı. O zaman Pakistan bu durumu protesto etti. Hindistan ile Bangaldeş, 1977'de yaptıkları bir anlaşma ile, kurak mevsimlerde Ganj sularının %63'ünün Bangaldeş'e verilmesi konusunda mutabık kalmışlardı. (38)

Hindistan, Ganj Nehri sularının adalet ve hakkaniyet ölçütleri içinde kullanılması gerektiğini; bunun nüfus, toprak ve ihtiyaçların dikkate alınarak yapılacağını vurgulamaktadır. Ganj sularının artırılması konusunda Brahmaputra nehri ile Ganj arasında bir kanal inşasının ciddi bir biçimde

düşünüleceğini belirten Hindistan, hakça kullanım dışında ülkesinden geçen suların sürekli bir tahsisine yanaşmamaktadır.

ABD ile Meksika arasında Colorado, Tijuana ve Rio Grande Nehirleri dolayısıyla çıkan uyuşmazlık 1944 'te bir anlaşmaya ulaşılmıştır. Menba ülkesi olan ABD'nin hakları önemli ölçüde korunan anlaşmayla iki ülke arasında sınır yokmuş gibi su tahsisi yapılmıştır.(39)

Meksika ile Guatemala arasında Usumacinte, Suchiate ve Grijalvz adlı üç nehir nedeniyle; Lesotho Krallığı ile Güney Afrika Cumhuriyeti arasında su tahsis nedeniyle ve Güney Afrika Cumhuriyeti ile Swaziland arasında uyuşmazlıklar vardır. Güney Afrika ile diğerleri arasındaki görüşmeler devam etmektedir (40). Haklı ve makul kullanım, aşağı kıyıdaş devlete önemli ölçüde zarar vermeme ilkesi görüşmelerde temel kabul edilmektedir.

VI. TÜRKİYE'NİN ORTADOĞU POLİTİKASINDA DEĞİŞİM VE BARIŞ SUYU POLİTİKASI

1963'lerden sonra Kıbrıs olayları ve Johnson mektubu gibi olumsuz olaylar, Türkiye'nin dış politikada içine düştüğü yalnızlık, Türk dış politikasında Ortadoğu'ya karşı bir değişim rüzgarı estirdi. Türkiye artık Ortadoğu ülkelerinin Batı ülkeleri ile olan ilişkilerine değil, kendi aralarındaki uyuşmazlıklara da karışmayarak tarafsız kalacaktı. İkincisi, Türkiye, Nato üyesi bir ülke olarak kendi bölgesinde oynadığı rolde bölge ülkelerine zarar vermemeye çalışacaktı (41).

Soğuk savaş döneminde ısrarla sürdürülen bu geleneksel politika, Türkiye'yi Ortadoğu'daki çatışma ortamından uzak tutmayı başarmıştır. Ancak, bu geleneksel politikanın özellikle GAP'ın uygulama alanına konmaya başlamasıyla, su sorunun Türkiye'nin tahminlerinin de ötesinde siyasi bir boyut kazanarak kendisine karşı bir Arap cephesinin oluşmasını önleyemediğini gördü. Su sorununun ortaya çıkmasıyla kendi içlerindeki ayrılıkların bir daha birleşmelerine olanak vermeyeceğini zannettiği Arap ülkelerinin, sırf Türkiyeye karşı cephe oluşturmak için nasıl kolaylıkla bir araya gelebildiklerini gördü(42).

13 Ocak-12 Şubat 1990 tarihleri arasında Ataürk Barajı doldurulmaya başlandığında Suriye ve Irak, uluslararası platformlarda şikayete başladılar. Başta Mısır olmak üzere bir çok Arap Devleti, Türkiye'nin karşısında cephe almaya başladı. Ne zaman Fırat-Dicle suları konu olsa, Türkiye'nin karşısında bir Arap cephesinin oluşması ve Türkiye'yi suçlaması kaçınılmaz hale gelmiştir.

1975'te Fırat sularının paylaşımı yüzünden savaşın eşiğine gelen Irak ve Suriye, İran-Irak Savaşında iyice düşman kardeşler haline gelmişlerse de, 1990'da Fırat'ın sularını kendi aralarında paylaşmak üzere anlaşınca, Türkiye'yi iyice rahatsız etmeye başladılar. Körfez Savaşı esnasında ve sonrasında Türkiye, bölgesinde yeterli inisiyatif kullanamadı. Bölgedeki şekillenmelerin gerisinde kaldı. Arap-İsrail barış görüşmeleri ve İsrail-Filistin barış süreci bölgedeki gündemi değiştirdi. Kuzey Irak'ta ortaya çıkan Kürt sorunu ve PKK terörizmi, Türkiye'nin bölgedeki inisiyatifi elden kaçırmasına neden oldu.

Türkiye uzun yıllardan sonra tekrar Araplarla bir sorunla karşı karşıya geldi. Aslında sorun Türkiye'nin yanlış politikalarından doğmadı. Bilhassa sorunlar karşısında zamanında ve gereken nitelikte iradesini ortaya koyamaması, komşularımızı, özellikle Suriye'yi cesaretlendirdi. Türkiye'ye karşı terörü bir silah olarak kullanan Suriye, bir taraftan Türkiye'nin iç istikranın bozarken, öte yandan da Türkiye kamuoyunda Türkiye'yi haksız çıkarmaya çalışan politikaları başarıyla uygulanmaya başlandı.

Türkiye'nin gelecekte su sorununu kendi aleyhine işleyen bir mekanizma haline getirmemesi için, 1980'lerin sonunda Rahmetli Cumhurbaşkanı T. ÖZAL tarafından bazı teşebbüslerde bulunulmuştur. Bunun en tipik örneği Barış Suyu Projesi/BSP'dir.

1986'da T.ÖZAL başbakanken suyun Ortadoğu'da barış unsuru olarak kullanılabileceği ilkesinden hareketle, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin denize döküldükleri noktadan itibaren inşa edilecek iki boru hattı ile Arap Yarımadası'ndaki dokuz devlete içme suyu taşınmasını ve satılmasını öngören bir projeyi sunmuştur(43).

Bu projeye başta Suudi Arabistan olmak üzere Arap ülkeleri, Türkiye'nin "suyun başını tutan ülke" olmasını istemedikleri, Türkiye'nin su vasıtası ile Ortadoğu'da bir hegemonya kuracağından korktukları için karşı çıkmışlardır. Türkiye her ne kadar barış suyu ile bir güven ortamı yaratmak ve bu yolla barış ve istikrara katkıda bulunmak istediğini bildirmişse de, yapılan tekliflere ideolojik gözlüklerle bakan bölge devletlerini ikna etmek ve BSP'ni gerçekleştirmek pek kolay olmayacaktır.

Halbuki, bu proje gerçekleştirilebilseydi veya gerçekleştirilmeye çalışılsa binlerce m^3 su, Türk, Yahudi, Arap, Müslüman, Hristiyan olduğuna bakılmadan insana, hayvana, ağaca, çiçeğe ve

toprağa canlılık katarak, bölgenin hayat damarlarının canlanmasına yardımcı olacaktı.

Artık su ile siyaset arasındaki ilişki, Ortadoğu'da vazgeçilmez bir realite haline geldi. Ortadoğu'da sağduyulu siyasi iradeler ortaya çıktıkça, barış ve istikrarın korunmasında suyun önemli roller oynayacağı, en az su savaşları senaryoları kadar ön plana çıktı. Nitekim, İsrail Başbakanı Ş. PEREZ, Mart 1994'te verdiği bir demeçte, "Türkiye zengin sularını balıklara vermekte, m^3'ünü 45 sent karşılığında su almak istiyoruz" derken; İsrail Cumhurbaşkanı WEIZMAN, "Türkiye ile su konusunda işbirliği yapmak istiyoruz" ve Ş. PEREZ, "Bölgedeki su sorunun çözümünde Türkiye anahtar ülkedir. Parayla doğalgaz satın alıyoruz, neden suyu satın almayalım?" demişlerdir(44).

Çağdaş bir devlette yöneticilerin asli görevi, halklarının refah ve sağlığını yükseltmek olduğu, bunun için uyuşmazlıkları büyütmeden karşı tarafla ekonomik, siyası, kültürel, vs. alanlarda işbirliği yapmak gerektiği halde, Suriye ve Irak, tam tersi bir hareketle GAP projelerine bilinçsizce karşı çıkarak bir su sorunu yaratmaktalar. Türkiye'yi Arap Camiası'na şikayet ederek, PKK'yı destekleyip Türkiye'yi bölmeye çalışmaktadırlar.

Suriye ve Irak, iki yüzlü politika izlemeyi bırakarak Türkiye'yi bölmeye çalışmak yerine, çağdaş diplomasi kurallarını uygulayarak, sorunları çözmeye çalışsa, su sorunu daha kolaylıkla çözüme kavuşacaktır. Çünkü, Türkiye, su konusunda üzerine düşen hukuki ve ahlaki bütün görevleri yerine getirmekle yetinmeyip, fiili düşmanlık gösteren bu iki ülkeye karşı aşın cömert davranmaktan geri kalmamaktadır.

Körfez Savaşı esnasında bütün baskılara rağmen suyu kesmemiştir. GAP ve Atatürk Barajı sayesinde saniyede 500 m^3 suyu düzenli olarak vermektedir. Türkiye bu ülke insanlarının ihtiyaçların karşılayacak kadar suyu; komşuluk, insanlık, hak ve adalet adına bırakma mükellefiyeti varsa da; Suriye ve Irak çöllerini sulamak, onların milyonlarca m^3 suyu boşa akıtmasına ve eskimiş teknolojilerle suyun hoyratça kullanmalarına sunma mükellefiyeti altında değildir. Üstelik Suriye, 1939'da yapılan anlaşma gereğince, Asi Nehrinin sularını eşit olarak paylaşmak mükellefiyeti altında olmasına rağmen, yaz aylarında Türkiye'ye çoğu zaman hiç su bırakmamaktadır(45).

VII. TÜRKİYE'DEKİ SULAR BİR SAVAŞA SEBEP OLABİLİR Mİ?

Dünyadaki ülkelerin su ihtiyaçları gün geçtikçe artmaktadır. Gittikçe artan nüfus ve özellikle hayat standardı araştırma gayretleri, Ortadoğu'daki su ihtiyacım her gün artırmaktadır.

Fırat ve Dicle gibi akım rejimleri düzensiz nehirlerin akımlarını baraj lan vasıtasıyla düzenleyerek akımların az olduğu zamanlarda susuzluğa düşmemek, çok olduğu zamanlarda taşkınlara mani olmak, bol suyu depolayarak kurak mevsimlerde artık çağdaş yöntemlerin başında gelmektedir.

Su Ortadoğu ülkelerini ve özellikle Türkiye'yi bir savaşa zorlayabilir mi? Buna evet veya hayır şeklinde net bir cevap vermek mümkün değildir.

Çünkü, Ortadoğu'daki sınıraşan yukarısında bulunan ülkeler, suların akışım kontrol etmek hakkının kendilerinde olduğuna inanırken, askeri yönden gittikçe güçlenen veya güçlenmeye çalışan aşağı kıyıdaş ülkeler buna karşı çıkmaktadırlar.

Suyun bir politik silah olarak kullanılıp kullanılmayacağı ile, bundan etkilenen ülkelerin dengeyi sağlamak için en etkin yol olarak askeri güç kullanımım seçip/seçmeyeceğini hiç kimse şimdiden kestiremez. Çağdaş dünyada savaşın ekonomik açıdan pratik bir çözüm olmadığı da değerlendirilmektedir.

Suların tahsisi ya da paylaşımı ile ilgili olarak, ülkelerin kendi istek ve iradelerini kabul ettirmek için, hedef ya da rakip ülkelerdeki barajlar, tüneller, boru hatları, vs. gibi tesislere tahrip ve sabotaj yapmaları, rakip ülkede fâaliyet gösteren terör örgütlerini destekleyerek, onlara kendi ülkelerinde barınma ve lojistik destek sağlayarak alçak yoğunlukta çatışmaların/Low density conflict sürdürülmesi, halen olduğu ve özellikle Türkiye'ye karşı sürdürüldüğü gibi gelecekte de yürütülmeye devam edilebilir. Hatta dozajı daha da artırılabilir.

Bununla beraber, Ortadoğu'da su nedeniyle savaşı göze alabilecek ve savaşla istek ve iradesini yukarı kıyıdaş devletlere kabul ettirebilecek sahip ülke olarak İsrail ve Mısır dışında başka ülke yok gibi gözükmektedir. Aksi davranış öncelikle savaşı göze alan aşağı kıyıdaş devletin ve ülkesinin yıkımına sebep olabilir. Bilindiği gibi Mısır'ın su sorunu, Nil suları nedeniyle yukarı kıyıdaş devletler olan Etopya ve Sudan ile, dünyanın sekizinci harikası olarak adlandırılan ve yeraltında inşa edilen yapay nehirler nedeniyle de Libya iledir(46).

Su nedeniyle Ortadoğu'da patlak verecek bir savaş, petrollerin Batıya akışım kesintiye uğratacaksa, başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler

buna engel olacaklardır, Eğer çatışmaya engel olmamışlarsa, İsrail-Arap savaşlarında ve Körfez krizinde olduğu gibi süratle sona erdirilmesi ve bölgede istikrarın sağlanması temin edilecektir. Batının ve ABD'nin değişmez politikası budur.

Ancak, böyle bir savaş, Türkiye'ye karşı olursa, tüm Arapların ortak bir düşman karşısındaymış gibi aralarındaki anlaşmazlıkları bir yana bırakarak Türkiye karşısında kenetleneceklerinden hiçbir Türkün şüphesi olmamalıdır. Yunanistan, Ermenistan belki İran da derhal Arapların yanında yer alabilir. Türkiye'nin tüm komşuları ile iyi ilişkiler içinde olmasına ve sorunları barışçıl yollardan çözümlemek istemesine rağmen, Türkiye'nin yaşamsal çıkarları ve topraklan üzerinde hak iddiasında bulunan ve terörizmi Türkiye'ye karşı kullanmayı alışkanlık haline getirmiş bulunan komşu ülkelerin sürekli birer potansiyel tehdit oluşturduklarını Türkiye göz ardı edemez. Türkiye-Suriye arasında çıkabilecek su savaşı senaryoları ve savaşın etkileri üzerinde şimdiden fikirler üretilmeye başlanmıştır(47).

Suriye ve Irak, Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki Türkiye'nin egemenlik haklarını görmezlikten gelirken, suyun makul, ölçülü ve optimal kullanımını reddederek, konuyu politik mecraya döküp, suların matematiksel paylaşımım öngören tutumlarını sürdürmektedirler.

Hatırlanacağı üzere, Körfez Savaşından önce Irak, Türkiye'yi savaşla tehdit etmişti. 1984'ten beri komşularımızın özellikle Suriye'nin desteklediği PKK saldırıları sonucu, on binden fazla vatandaşımız ve güvenlik görevlimiz hayatını kaybetmiştir. Sayısız köy, kasaba, okul, cami, işyeri, ulaşım vasıtası, enerji nakil hatları, TV istasyonları, demiryolları, trenler ve köprüler tahrip edilmiştir.

PKK saldırıları sonucu halkımızın büyük bir kısmı ve özellikle Güney Doğu'daki halkımız inanılmaz acılara katlandı. Bölge ekonomisi çöktü. Türkiye kalkınmasını ve gelişmesini yitirdi. Bunun başlıca sorumlusu, Fırat sularına haksız olarak sahip olmak isteyen ve matematiksel paylaşım konusundaki isteklerini Türkiye'ye kabule zorlamak için bölücü PKK'yı kullanarak Türkiye'de örtülü bir savaşı sürdüren Suriye'dir(48).

Maalesef, Türkiye, bu çılgın ve terörist devlet Suriye'ye hiçbir bedel ödetmemiştir. 23 Ocak 1996'da verdiği bir nota ile PKK'nın başı Öcalan'ın iadesini istemiş ve "Suriye PKK'yı ve Öcalan'ı ülkesinde ve denetimindeki topraklarda barındırdığı sürece, Türkiye, Suriye'ye karşı her türlü önleme başvurma hakkına sahiptir. Türkiye bu hakkını uygun gördüğü zaman kullanacaktır." demiştir. Suriye, bu notayı cevaplandırma zahmetine dahi katlanmamıştır. Türkiye meşru savunma hakkına dayanarak Suriye'nin çıkarlarını hedef alan hiçbir önleme başvurmamıştır.

Türkiye, kararlılığını ortaya koyarak Suriye'nin bölücü teröre olan her türlü desteğini önlemedikçe, terörün, komşularında ve özellikle Suriye'deki yuvaları ve kaynağı kurutulmadıkça, PKK lideri ve kadrosu Türkiye'ye iade edilmedikçe, terörün kökünün kazınarak Güney Doğu'da huzur ve güven ortamının yaratılmasına imkan yoktur. Yine terör ortadan kalkmadıkça, Türkiye'nin ülke çapında karşılaştığı dev boyutlu sosyo-ekonomik sorunların çözülmesine ve bu arada Güney Doğu Anadolu'da terör nedeniyle iyice bozulan sosyo-ekonomik dengenin ve koşulların iyileştirilmesine ve halkımızın geleceğe ümitle bakmasına imkan yoktur(49).

Suriye ve Irak'ın terörizmi destekleyerek Türkiye'yi bölmeye çalışmaları yetmiyormuş gibi, Mart 1996'da Kahire'deki Arap Birliği Dışişleri Bakanları Toplantısında GAP'ı durdurma ve yabancı şirketleri Türkiye'ye vazgeçmeye çağıran küstahça bildiriyi yayınlatma başarısını da göstermişlerdir(50).

21. yüzyılın başında bölgede ciddi bir su açığının çıkması, üretilen savaş senaryolarına haklılık kazandıracak niteliktedir. Almanya'nın Die WELT gazetesi, Atatürk Barajında su tutulması nedeniyle Suriye ile Türkiye arasında başgösteren gerginliğe varan sayfa ayırarak "Petrol için değil, su için Savaşılacak" başlıklı yazısında, suyun 2000'li yıllarda Ortadoğu'yu kan gölüne çevireceğini, Türkiye'nin suyu gizli bir silah olarak kullanmak istediğini (yanlış olarak), GAP'ın dünyanın en büyük projeleri arasında yer aldığını, su sorununun saatli bombaya dönüştüğünü, Araplarla Yahudiler arasındaki savaşların Filistinlilerin hakları için değil, su nedeniyle çıkacağım yazmıştır(51).

Gerçekten, ABD'nin gayretleri ile Araplarla İsrail arasında bir uzlaşma sağlayarak ortam yaratıldıktan sonra, bu bölgedeki çatışma alanları, Doğu Akdeniz'in doğu bölgesinden Basra Körfezi bölgesine kaymıştır. Ancak, su Ortadoğu'da önemli bir kaynak ve ulusal gücün önemli unsurlarından biri haline gelmiştir.

Nitekim, 1967'deki Altı Gün Savaşı olarak anılan Arap-İsrail Savaşı, Şeria Nehri yüzünden çıkmıştır. İsrailli General M. DAYAN, 1974'te, "İsrail için su o kadar önemlidir ki, 1967'deki savaşa biraz da su kaynaklarını kontrol altına alabilmek için girdik." Diye açıkça beyanda bulunmuştur(52).

Filistin Devleti'nin kurulmasıyla bölgedeki su ihtiyaçları daha çok artacaktır. 9 Eylül 1993'teki mektup teatisi ile İsrail Başbakanı RABİN ile Filistin devlet Başkanı Y. ARAFAT birbirlerini resmen tanıdılar. 4.5.1994 günü Kahire'de barış antlaşması imzaladılar. 26.10.1994'te de İsrail ile Ürdün barış antlaşması imzalayarak Ortadoğu'da "Barış Günleri"ni getirdiler.

Ürdün-İsrail Antlaşmasında, Şeria ve Yarmuk Nehirleri'nin sularının paylaşımı konusunda işbirliği yapılacağını vurguladılar. Böylece iki düşman arasında savaş sebebi sayılan su, dostluk yolunda köprü oluşturmaya başladı. Oysa Kral Hüseyin, 1990'da verdiği bir demeçte, "Su hariç, hiç bir konu bizi İsrail ile tekrar savaşa girmeye zorlayamaz." demişti. Bu, savaş sebebi olabileceği gibi sağduyulu yaklaşımla, barış ve refaha giden kanalları da açabilir/açabiliyor.

Türkiye, geleneksel barışçı politikası ve "Yurtta sulh, dünyada sulh" politikası gereği, sınıraşan sular konusunda barışı bozucu davranışlardan kaçmaya sürekli özen göstermekle birlikte, komşularımız tarafından da ısrarla sürdürülen terörizmi destekleyici davranışlar ciddi boyutlara ulaşırsa ve komşularımız savaştan kaçınılmaz noktaya kadar "gemi azıya alırlarsa", Türkiye'de ki siyasi irade hiç bir güce boyun eğmeden gerekeni yapmaktan kaçınmayacaktır. Türkiye'nin Barış Suyu Projesi de bu şartlar altında yakın gelecekte gerçekleşme ihtimali olmayan bîr öneri olarak kalacaktır.

Gerçi Araplar ve İsrail suyun kendilerine ulaşmasından memnun gözükseler de, Türkiye'nin BSP ile bölgede başat/hakim duruma gelmesinden korkmaktadırlar. Aynı korku, Kafkasya ve Hazar Bölgesi'nden Avrupa'ya taşınacak petrol ve doğal gaz boru hatlarının Türkiye üzerinden geçirilmesinde de görülmüştür. Başta Rusya ve İngiltere buna karşı çıkmıştır. Çünkü, Türkiye'nin güçlenmesinden korkulmaktadır(53). Boru hatlarının, Türkiye'yi enerji potansiyeli açısından başat duruma getireceğinden korkmaktadırlar.

VIII. SONUÇ VE TÜRKİYE'NİN İKİLEMİ

Bir çok istikrarsızlığı bünyesinde toplamış olan Ortadoğu'da, su kıtlığı politik durumu daha ciddi duruma getirmekte ve daha çok gerginleştirmektedir. Dolayısıyla, Türkiye çok zengin su kaynaklarına sahipmiş gibi gösterilerek, bölge ülkelerinin ve dünyanın önemli bir ilgi odağı haline gelmiştir.

Ancak, Türkiye su kaynakları ve özellikle içme ve kullanma suyu kaynakları bakımından sanıldığı kadar zengin bir ülke değildir. Türkiye'de su tüketiminin büyük kısmı tarımda kullanılmasına ve GAP ile Güneydoğu Anadolu'nun tarımsal gelişimi bir ekonomik öncelik olarak düşünülmesine rağmen, Türkiye'nin uzun dönemde asıl sorunlarından biri, hızla artan kendi nüfusunun su gereksinimlerinin nasıl karşılanabileceğidir.

21. yüzyıla girerken Türkiye'nin nüfusu 70 milyonu aşacak ve bunun %60'ından fazlası şehirlerde yaşayacaktır. Su ihtiyacı, İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük metropollerin bir çok kasaba ve köylerde bile hızla artmaktadır. Marmara, Ege ve Akdeniz kıyılarında hızla gelişen iç ve dış turizm nedeniyle su gereksinimi günden güne artmaktadır. Adı geçen kent ve bölgelerin su ihtiyacı, daha uzak bölgelerden ve çok büyük ve pahalı yatırımlardan sonra karşılanabilecektir.

Bu nedenle, yakın gelecekte Türkiye, suyun bir damlasına muhtaç ülkelerden biri haline gelmek istemiyorsa, milli bir su politikası belirleyerek, coğrafi avantajların kendine sağladığı şimdiki su üstünlüğünü iyi kullanmak ve değerlendirmek zorundadır(54).

Türkiye, Ortadoğu'da genel dengeleri gözetmekle birlikte öncelikle kendi inisiyatifi ile hareket ederek kendi çıkarlarını korumak ve kollamak yönünde hareket etmek zorundadır. İsrail'e Medusa Torbaları adı verilen büyük ve yavaş hareket edebilen elastik mavnalar kullanarak su satılması yönünde atılacak bir adım olabilir. İsrail bu yolla ya da Barış Suyu Projesi'nin hayata geçirilebilmesi ile Ortadoğu'da elde edilebilecek istikramı, Avrupa ekonomik çıkarları üzerinde de olumlu etkilerinin olacağını düşünmektedir.

Bu gibi bir gelişme, Türkiye'nin AB'ye girme ve Batı'nın bir parçası olma hedeflerine yaklaşmasını sağlamakla kalmayacak, Ortadoğu'ya yönelik barış ve güvenlik politikalarını da gerçekleşmesine yardımcı olacaktır(55). Kuzey Irak'taki Kürt oluşumu, Arap-İsrail barış sürecine girilmiş olması bile, Ortadoğu'daki su sorununu ikinci plana itemedi. Yukarıda anlattığımız Şam ve Kahire'de toplanan Arap ülkelerinin GAP'ı durdurmayı isteme yönündeki kararı bunun açık delilidir.

Barış Suyu Projesi'ni öneren Türkiye, projenin uygulanabilirliğini ve ekonomik olduğunu kesin bir raporla ortaya koyamamıştır. ABD'nin

BROW-ROOT firmasının yaptığı çalışma ve hazırladığı rapor, bir ön çalışma niteliğindedir. Bu nedenle Türkiye, Seyhan ve Ceyhan Nehirleri'nden verilecek suyun daha sonra kendi ihtiyacı için kullanıp kullanmayacağını dahi kesin bir şekilde tespit etmeyerek ikilem içine düşmektedir. Gelecekte kendi ihtiyaçları nedir? Bunun dahi çalışmasını yapmamıştır. Kuzey Kıbrıs'a verilecek suyun ve Antalya bölgesindeki ihtiyaç fazlası sular ve membaların miktar ve kalitelerine ait fizibilite ve etüt raporları dahi hazırlanmamıştır.

Su konusunda Türkiye üzerinde senaryolar üretilirken, Türkiye'nin kendisi, olayları izlemekle yetiniyor. Ya da gelişmelere göre tavır takmıyor. Yani olayların gerisinde kalıyor.

Arapları küstürmeyeyim diyerek, İsrail'in istediği suyu satmak ve pazarlamak için hareketsiz kalırken, Suriye ve Irak, Fırat ve Dicle suları konusunda, Türkiye'nin karşısına bir "Arap Lobisi" ile çıkmak istiyor.

Arap Lobisi ya da Arap Cephesi ile karşı karşıya kalan Türkiye'nin, ister istemez İsrail ile işbirliği yapması önerilmektedir. Araplar, İsrail'in parayla istediği suyu satmamıza bile karşı çıkmaktadırlar. Nitekim, Suriye Büyükelçisi, İsrail'e Ceyhan ve Seyhan Nehirleri'nden ya da Manavgat Çayı'ndan su satma projesini eleştirerek, "Su, sudur. Karadeniz'den bile olsa, Yahudilere satılmamalıdır." demiştir(56).

Suriye ve Irak'ın Türkiye ile olan şu anlaşmazlığının arkasında yatan en önemli neden, güvensizliktir. Bu nedenle Suriye, komşularından, Arap ülkelerinden ve uluslararası forumlardan destek sağlama peşindedir. Ortadoğu'nun düşman kardeşleri kabul edilen Suriye ile Irak, on altı yıldır diplomatik ilişki içinde bulunmazken, Fırat ve Dicle suları konusunda yeni oyunlar peşine düştüler ve 1996 Şubatından itibaren Fırat ve Dicle üzerinde ve Türkiye sınırları içinde baraj projelerine katılan Batılı şirketlere, kendi ülkelerinde iş vermeyeceklerini bildirerek tehditte bulundular (57).

Saplantılı bir biçimde Türk düşmanlığı duygusu ile hayali Türk tehdidi paranoyasına kapılan Yunanistan ile Suriye, aralarında savunma işbirliği anlaşması yaparak, Yunan uçaklarının Suriye'de konuşlanmasına imkan tanımıştır. Akıllı bir komşuluk ilişkisi yerine, hastalıklı ve çılgın bir ruh halinin tezahürünü gösteren bu iki ülke, sadece Türkiye'nin zarar görmesini istedikleri için, PKK'yı desteklemek, teröristlere yataklık yapmak, lojistik destek sağlamaktan başlayarak uluslararası platformlarda Türkiye aleyhine her türlü çılgınlığı yapmaktadırlar. Çünkü, bu iki ülkenin Türkiye'ye karşı olan politikaları, gizlenmeyecek kadar açık bir düşmanlık üzerine kurulmuştur(58).

Türkiye, özellikle su konusunda çıkmaz bir politika içindedir. 1987'de T. ÖZAL'ın imzaladığı bir protokolle saniyede 500 m^3 suyu Suriye'ye bıraktığı yetmiyormuş gibi, Asi Nehri'nin sularını Türkiye'ye bırakmayan Suriye'ye karşı ciddi ve tutarlı bir önlem almamıştır/alamamıştır.

Ama aynı Türkiye, Meriç Nehri'nden 4 milyon $ karşılığı Bulgaristan'dan su satın almaktadır. Fırat ve Dicle'de milyarlarca m^3 suyu bedava veren Türkiye, Bulgaristan'a anlaşılmaz bir biçimde devlet politikası ile para ödemektedir. Kaldı ki, sulamak için satın aldığımız suyun bedelini, suladığımız çeltiklerin değerinin karşılamadığı belirtilmektedir. Her ne kadar resmi makamlar bunun aksini belirtmekteyseler de, çeltik üretici halk, bu tersliğe dikkati çekmektedir. Resmi makamlara bu zıtlığın sebebi sorulduğunda, yetkililer, "Fırat suları uluslararası statüde, fakat Meriç paralel su statüsündedir." diyerek, tamamen Türkiye'nin tezlerine aykırı bir dil kullanarak yanılgıya düşmektedirler. Yanılgıya düşmekle de kalmayıp Türk Milleti'ni yanıltıyorlar (59).

Meriç'te vanaları açması için Bulgaristan'a 4 milyon $'ın üstünde para ödeyen Türkiye'nin Fırat'tan hiç bir ücret talep etmemesi yanında Asi Nehri'nden kendisine gerekli olan suyu bırakmamasına ses bile çıkarmamasının izahını yapmak mümkün değildir.

Uluslararası ilişkilerde de dış politikada değişmez kural, karşılıklı yarar ve mütekabiliyettir. Türkiye'nin elinde, Bulgaristan'ın kendisine karşı kullanabileceği kozlardan daha fazlası vardır ve bunu Suriye'ye karşı kullanabilir. Ancak, Türkiye'de eksik olan bir şey vardır.

Türkiye'nin milli gücüne uygun siyasal irade ve kararlılığının olmamasıdır. Ya da yerinde ve zamanında kullanılmamasıdır.

Türkiye'yi bunaltmak, kalkınmamızı ve GAP'ı önlemek için PKK ile işbirliği yapan Suriye, Yunanistan'la, İran'la, Irak'la işbirliği yaparak ve hatta Arap ülkelerinden bir cephe oluşturarak amaçlarını pekiştirmeye çalışmaktadır.

Bulgaristan'la Yunanistan MESTA Nehri'nin sular konusunda bir anlaşmaya varmışlardır. Yukarı kıyıdaş devlet olan Bulgaristan'ın devlet başkam, muhalefetin baskısı üzerine anlaşmayı onaylamadan veto etti. Sınıraşan sularda yukarı kıyıdaş devletin, aşağıdakilere istedikleri kadar su verme zorunluluğu yoktur.

Uluslararası hukukta da böyle bir düzenleme yoktur. Kaldı ki, uluslararası hukukta olsa bile, uluslararası hukuk, hiç bir devletin kendi menfaatlerini çıkmaza sokacak bir işlem veya eyleme zorlayamaz. Böyle bir taleple karşılaşsa bile, bu talebi yerine getirme zorunluluğu yoktur.

Uluslararası ilişkilerde ve dış politikada esas olan güçlü devlet olmak değil, gerektiği zaman mevcut gücünü kullanabilme azim ve kararlılığını göstermektir. Maalesef, bugüne kadar Türkiye, su konusunda olduğu gibi, PKK konusunda da başta Suriye olmak üzere İran, Irak ve Yunanistan'a karşı bu kararlılığı gösterememiştir. Kararlılık göstermek mutlaka savaşla olmaz (60). Adı geçen komşularımızdaki mevcut dengesizlik ve çelişkileri Türkiye'nin ateşlemesi, bu ülkelerin karışması ve mevcut dengelerini sarsması için yeterli olacaktır

DİPNOTLAR

1. Mısır Krallığı başta olmak üzere, Pers, İskender, Roma, Bizans, Selçuklu, Abbasi, Emevi ve Osmanlı devletleri ve imparatorlukları bu bölgede kurulup, bu bölgede mücadele etmişlerdir. Bölgedeki siyasal mücadeleyi kaybeden yıkılmaktan kurtulamamıştır. Bkz. M. ERENDİL, **Çağdaş Ortadoğu Olayları,** Ankara 1992, s. 25-27.
2. Bu konuda geniş bir inceleme için bkz. A. Mehmet KOCAOĞLU, **Uluslararası İlişkiler Işığında ORTADOĞU: Parçalanmak İstenen Topraklar ve İstismar Edilen İnsanlar,** Ankara 1995
3. 1991'de Körfez Savaşı'nı yapan Başkan Bustl ve Dışişleri Bakanı J. BAKER de, "Ortadoğu petrollerinin dost ellerde bulunduğu ve güven içinde olacaklarını" vurgulayarak, "Bölgede petrol üreten ülkelerin ABD ile dost olmak zorunda olduğu ve ABD ile Batı'ya karşı bir tutum ve davranış içine giremeyeceklerini" belirterek, ABD'nin değişmez Ortadoğu politikasını bir defa daha teyit etmişlerdir. Bu konuda bkz. A. Mehmet KOCAOĞLU, "Petrol Strateji/ Petrole Dayalı Politikalar", Nisan 1995, İstanbul: Ortadoğu, s. 167- 182 ve orada adı geçen doğu kaynaklar.
4. Bkz. II. ULMAN, "Dış Politikaya Yön Veren Etkenler"(l923-1968), SBFD, C.23, S..3, Ankara 1.968,s.241-273.
5. Emperyalizm ve felsefesi için bkz. A. Mehmet KOCAOĞLU, **Uluslararası İlişkiler,** Ankara 1993, s.1-110.
6. Bkz. H. N. HOWARD, **The Partitition of Turkey; A Diplomatic History,** 1913-1923, New York, 1966; M. KOCAOĞLU, **Petro-Strateji**; H. ULUBAY, **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik,** Ankara 1995; L. MOSLEY (Çev. H. İNAL), **Petrol Savaşları,** İstanbul 1975; R. KARADAĞ, **Petrol Fırtınası,** İstanbul 1990; D. YERGİN (Çev. K. TUNCAY), **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü,** Ankara 1995; GİRİTLİ, **Kara Altın Kavgası,** İstanbul 1978.
7. Bkz. M. KOCAOĞLU, **Ortadoğu,** S.202-216 ; Y. G YILDIZ, "Ortadoğu'da Silahlanma ve Militanizm" **Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu,** İstanbul 1993, s.227-239.
8. Maalesef Ortadoğu'daki her uyuşmazlık ve çatışma, bölgedeki silah talebini artırmış; artan talep, silah tüccarlarınca derhal değerlendirerek, ülkeler tarafından, Balkanlarda, Kafkaslarda, İran'da, Irak'ta, İsrail'de, Lübnan'da kısacası tüm Ortadoğu'da çatışan güçler kendi haksız çıkarları doğrultusunda desteklenmişlerdir/ desteklenmektedirler. Silah satımındaki karaborsa mekanizması da oldukça etkin rol oynamaktadır. 1980-1988 İran-Irak Savaşında bölgedeki silah satışı dünya silah satışının %25'ini geçmiş ve 27 milyar $lık satış gerçekleşmiştir. Bkz. M.H. CAŞIN, **Çağdaş Dünyada Uluslararası Güvenlik Stratejileri ve Silahsızlanma,** Ankara 1995, s.318vd.
9. Nitekim, 1979'daS ovyetler'in Afganistan'ı işgali ile İran Devrimi, ABD'nin gözünü açarak petrolün Batı pazarlarına akışını önlemeye bölgedeki ortak/ partnerlerin yetmeyeceğini, ABD çıkarlarına yapılacak saldırıyı önleyecek Acil Müdahale ya da Hızlı İntikal Kuvvetinin/ Rapid Deployment Force gerekliliğini ve kurulmasını da güncelleştirmiştir. Daha sonra bu güç kullanılmıştır. Bkz. Y. G. YILDIZ, a.g.m. s. 155-156.
10. Ortadoğu'daki uyuşmazlıklarda dinsel etkenlerin rolü için bkz. A. M. KOCAOĞLU, a.g.e. s.217-244 ; S.HUNTINGTON, "Conflict of Sivilization" **Foreign Affairs,** 1993, no.3 ; Ş.ELEKDAĞ, "Batı Politikasında Dinsel Boyut" 4 Aralık 1994, Milliyet.
11. Ortadoğu ülkelerinin hemen tamamına yakın kısmında tarım hala başat sektör olup, çalışan nüfusun büyük kısmına istihdam sağlamaktadır. Bölgedeki suyun %80'ine yakın kısmı da tarım sektöründe sulama için kullanılmaktadır. Petrol zengini ülkelerin pek çoğu, çöl ve çorak arazilerin büyük kısmına tarımsal amaçlı sulama için büyük yatırım yapmışlardır. Dolayısıyla, bölgede suya olan ihtiyaç giderek azalırken, su kaynakları da tükenmeye yüz tutmaktadır. Bu nedenle, bölge

ülkelerinin çoğu, su sorunu nedeniyle gelecekte ekonomilerinin yıkımına uğrayacağı, açlık sorunuyla da karşılaşacakları, zayıf olan sanayi sektörlerinin de etkileneceği, büyüyen ekonomik sorunlar nedeniyle bölgedeki rejimlerin geleceklerinin tehlikeye gireceği endişesine kapılmaktadırlar. Su sorununu, kaynaktan kıt ülkeler, bir ulusal güvenlik sorunu olarak değerlendirmektedirler. Bkz. M. KOCAOĞLU, **a.g.m**. s. 183.

12. Buna karşılık Irak ve Suriye, Arap ülkelerini de yanına alarak "Hem suyumuz yok, diyorsunuz, hem de Barış Suyu Projesi ile su satmak istiyorsunuz" diyerek karşı atağa geçmektedirler. Bilindiği gibi BSP'ni engelleyenler de başta Suudi Arabistan olmak üzere yine kendileridir. BSP için finansman sağlamaya yanaşmadıkları gibi, zaman zaman İsrail'i de yanlarına alarak bir "Karşı Su Lobisi" oluşturmaya çalışmaktadırlar. Bkz. M.GÖKÇİN, "Sudan bahane istemiyoruz", **Aksiyon Dergisi,** 20-26 Mayıs 1995, Yıl:1, S:24, s.8.
13. Nitekim, bu konularda araştırmalar yapan ünlü ABD mühendislik-müteahhitlik firması BROWN and ROOT, Ortadoğu bölgelerine ilişkin hazırladığı bir fizibilite raporunda Türkiye'nin su konusundaki zenginliğini oldukça abartmıştır. Bkz. Ö.BERK. "Güvensizlik Kurbanı: Ortadoğu Barış Suyu Projesi", **Ayna Dergisi,** 1993 Güz sayısı.
14. Bkz. O.TİRYAKİ, **Sınıraşan Sular ve Ortadoğu'da Su Sorunu,** lstanbul l994, s.57-59 J.BULLOCH- A.DARWISH (BULLOCH-DARWISH), **Water Wars: Comıng Conflicts in the Middle East,** London 1993, Türkçesi: Su Savaşları, İstanbul 1994, s. 161-176.
15. Bkz.Dışişleri Bakanlığının "Ortadoğu'da Su Sorunu", Ekim 1994, Ankara, Kitapçığı, s.4-5.
16. Türkiye'de su konusunda meşhur ve maruf bir söz vardır, "su akar, deli bakar". Maalesef, 1960'lara kadar akan suya hep bakmışız. Bu tarihten sonra Keban, Karakaya, Atatürk Barajları ve GAP ile sularımızı yönlendirmeye ve kontrol altına almaya başladık. İşte, Ortadoğu'daki su sorunları da ortaya çıkmaya başladı.
17.

ÜLKELER	YILLAR: 1993/2020
ABD/Kanada	10.000 / 8000 m^3Irak 2.110/950 m^3
Türkiye	1,830 / 980 m^3
Suriye	1.420 /780 m^3
İsrail	300/150 m^3
Ürdün	250 / 90 m^3
Filistin	100/40 m^3

Bkz. Dışişleri Bakanlığı, Ortadoğu'da Su Sorunu, s.5, tablo 1.

18. Bkz. O.TİRYAKİ, **a.g.e**. s.60.
19. Bu konudaki bir inceleme için bkz. H.PAZARCI,"Su Sorunun Hukuksal Boyutları" **Yeni Forum,** Eylül 1994, s.46-51.
20. Bu ilkeler için bkz. N.AKMANDOR, "Su Sorunun Fiziksel Boyutları" **Yeni Forum,** Eylül 1994, s.39-40.
21. Bu konuda bkz. N.AKMANDOR, **a.g.m** s.40-41.
22. Bkz. H. PAZARCI, **a.g.m.** s.49.
23. Bkz. N.AKMANDOR, **a.g.m.** s.43.
24. Bu konuda bkz. A. M. KOCAOĞLU, s.42-43. **Avrasya Dosyası, Suriye Özel Sayısı,** s 83-104; İran Özel Sayısı,s.86-110 ve Ermenistan Özel Sayısı, s. 109-121.
25. Bkz. NAKMANDOR,a.g.m. s.42-43.
26. Dışişleri Bakanlığı, a.g.e. s.6-7.
27. Bkz. DSİ, Etüt ve Plan Dairesi Başkanlığı, "Fırat ve Dicle Nehirleri ile İlgili Türkiye-Suriye-Irak Arasındaki Sorunlar" Konulu 1984 tarihli rapor, s.12.
28. Nitekim, Mart 1996'da Arap Birliği Dışişleri Bakanlarının Kahire Toplantısında aldıkları kararla Türkiye'nin egemenlik hakkına dahi müdahale etmek istemişlerdir. Arap Birliği kararında, Türkiye'den GAP'ı durdurmasını istemiştir. Arap Birliği'nin bu kararının arkasında Irak ve özellikle büyük ölçüde Suriye bulunmaktadır. İşin ilginç yanı, Suriye ve Irak sürekli olarak yanlış bilgiler vererek dünya ve Arap kamuoyunu yanıltmaktadır. Bu konuda bkz. A. SİRMEN, "Şu karara bak!" 17.3.1996, Milliyet ; T. AKYOL, "Su ve Teror"19.3.1996, Milliyet.
29. Bkz. John F. KOLARS, "Problem of International River Managment The Case of Euphrates" **Middle East Water Forum,** Cairo, 7-10 February 1993, s.49 ve oradaki diğer bildiriler.
30. Dışişleri Bakanlığı a.g.e. s. 16, dn.20.
31. P. J. VESILIND, "Water, the Middle East is Critical Resource" **National Geographic,** May 1993, s. 50.
32. Ş. TEKELİ, "Turkey Seeks Reconciliation for the Water Issue Induced by the Southeastern Project(GAP)" **Water Imternational,** Volume 15, **No.** 4, December 1990, s.215.
33. Bkz. Z. Farah Abola DAOUD, "A Rountable Discusion on the Euphrates Water Issues" konulu toplantıda sunduğu tebliğ, Arap Research Center, London 19 February 1990.
34. Bkz. Dışişleri Bakanlığı a.g.e. s.23-25.
35. Bkz. S.C. McCAFFREY, "The Law of International Courses Some Recent Development and Unanswered Questions" **Denver Journal of International Law and Policy,** Spring 1991, s.509.
36. Bkz. Dışişleri Bakanlığı a.g.e. s.26-27.

37. Bkz, Dışişleri Bakanlığı **a.g.e.** s.33-38.
38. Bkz.B.G. VERGHESE-R.RIYER, "Harneesing the Eastern Himalayan Rivers, Regonal Cooperationin Southeast Asia" **Center for Policy Research,** Konark Publishers PVT. Ltd., New Delhi, 1993,s. 180.
39. Dışişleri Bakanlığı a.g.e. s.49-50.
40. Dışişleri Bakanlığı a.g.e. s.49-50.
41. H. Pınar BİLGİN, "Ortadoğu'da Su Sorunu ve Türk Dış Politikası" **Yankı Dergisi,** Mart 1996,s. 49-50.
42. 1988'de Başbakan Y. AKBULUT'un Bağdat'ı ziyareti esnasında Irak, Irak-Suriye-Türkiye arasında üçlü bir anlaşma yapılarak sanayide 700 m^3 su garantisi istemiştir. Kabul etmeyince, 1984 Güvenlik Protokolünü yenilemeyi reddetmiştir.
43. Barış Suyu Projesi ile ilgili ön fizibilite çalışmalarına 1988 yılında "Brown and Root Engineering and Construction International" adlı ABD firması ile ilgili kuruluşların katkısı ile gerçekleştirilmiştir. Proje iki boru hattından oluşacaktı. Batı hattı olarak anılan birinci güzergah Türkiye'den (Seyhan, İslahiye, Kilis), Suriye (Hama, Humus, Halep, Şam), Ürdün (Amman), Suudi Arabistan (Yanbu, Medine, Mekke ve Cidde) uzanacaktı. 2700 km, 3,5 milyon m^3/gün, 8,5 milyar ABD $ maliyetli hatta 1 m^3 suyun maliyeti, 0,84 $ gelecekti. Doğu hattı denen ikinci güzergah Ceyhan-Kilis, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn ve Katar üzerinden Birleşik Arap Emirlikleri'ne uzanacaktı. 3900 km'lik uzunluktaki hattın kapasitesi 2,5 milyon m^3/gün, 12 milyar ABD $ maliyetli ve 1 m^3 suyun fiyatı 1.07 $a satılacaktı. Bkz. Neşet AKMANDOR, **a.g.m.** s.45.
44. Bkz. A. Mehmet KOCAOĞLU, **Ortadoğu,** s. 187.
45. Bkz. Y. İNAN, "Sınıraşan Suların Hukuksal Boyutları" **Prof. Dr. İlhan ÖZTRAK'a Armağan,** SBYF, C 49, s. 1-2, Ankara 1994, s. 243-253.
46. Ancak tarihsel düşmanlıklar, Mısır'ın Arap liderliğine oynaması, İsrail'in Tevrattan kaynaklanan Büyük İsrail ve Arz-ı Mev'ud peşinde koşması; Suriye'nin, Büyük Suriye, İran'ın geleneksel Şii mezhepçiliği, Irak'taki dengesiz yönetimlerde sık sık depreşen Körfez Bölgesi'ne hakim olma ve Arap Liderliği hayalleri; Ortadoğu Bölgesi'ni nüfuzları altına almak ya da nüfuz dışına çıkarmamak kaygısı ile Bölgede savaş çıkması menfaatleri icabı olduğu zaman savaş kışkırtıcılığına başlayan emperyalist güçlerin oyunu ile birleşince; su, Ortadoğu'da savaşın gerçek sebebi olmasa bile her zaman bahanesini oluşturabilir. Bu konuda bkz. A. Mehmet KOCAOĞLU, a.g.e. s. 189-201 ; BULLOCH-DARWISH, a.g.e.
47. Maalesef, Ortadoğu'da Türkiye'yi kontrol altında tutmak isteyen Batılı bazı güç ve çevreler, bu konuda hiç bir fedakarlıktan kaçınmayacaktır. Birleşmiş Milletler'in Batı Asya Ekonomik ve Sosyal Komisyonu tarafından hazırlanan bir raporda "Petrol zengini ülkelerin petrolü tekellerinde tutmalarına nasıl izin verilmemişse, Türkiye ve İsrail'in su kaynaklarını tekellerinde tutmalarına izin verilmemelidir" denmiştir. Ayrıca Batılı ülkelerin bir çoğu gibi çeşitli hükümet dışı kuruluşları bu konuda sempozyumlar, seminerler yapmaktan ve kitaplar basmaktan geri kalmamaktadırlar. Bkz. F. MÜFTÜOĞLU, "Ortadoğu'da Su Meselesi ve Türkiye" 1-8 Kasım 1994, Zaman Gazetesi'ndeki yazı serisi
48. Bkz. Ş. ELEKDAĞ, "Suriye'nin Su Savaşı ve Güneydoğu'nun Kaderi" 10 Mart 1996, Milliyet
49. Maalesef, dünyada Suriye, Irak, İran, Libya ve Sudan terörist devlet olarak tanımlanmaktadır. Yine maalesef, bu beş devletin üçü komşumuz olup, Türkiye'deki terörü farklı boyutlarda olsa bile, üç devlet öncelikle desteklemektedirler. Lojistik destek ve barınma dahil her türlü yardımı yapmaktadırlar. Geçmişten günümüze bakarsak, başta Yunanistan, SSCB/RF ve Ermenistan dahi boyutları farklı olmakla birlikte bu desteği sağlamaktadırlar, Hatta dostumuz Azerbaycan'da da PKK teröristlerinin barındırıldığına dair çeşitli yayın organlarında iddialar yer almaktadır.
50. Bu konuda bkz. T. AKYOL,"Teror ve Su" 19.3.1996, Milliyet ; Alı SİRMEN, "Şu Karara Bak", 17.3.1996, Milliyet.
51. Bkz. A. Mehmet KOCAOĞLU, a.g.e. s. 197.
52. A. Mehmet KOCAOĞLU, **a.g.e.** s. 187.
53. Bkz. A. Mehmet KOCAOĞLU, **Petro-Strateji,** Harp Akademileri Yayım, İstanbul 1996.
54. F. MÜFTÜOGLU, "Türkiye'deki Sular Savaş Sebebi" 1-8 Kasım 1994 tarihli Zaman Gazetesi.; C ÖZKİDER, "Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu" **Yeni Forum Dergisi,** Eylül 1994, s. 35.
55. H. Pınar BİLGİN, "Ortadoğu'da Su Sorunu" **Yankı,** Mart 1996, s.53.
56. Mehmet KOCAOĞLU, **Uluslararası İlişkiler,** s. 493,
57. Bkz. "Suda Yeni Oyun" 17.2.1996, Milliyet.
58. Bkz. A. Mehmet KOCAOĞLU, "Suriye'nin Ortadoğu'da Çıkmazı ve Bölücü Terör Örgütü PKK'yı Türkiye'ye Karşı Politik Baskı Aracı Olarak Kullanması" **Avrasya Dosyası Suriye Özel Sayısı,** Sonbahar 1995, C.2,S.3,s.83-104.
59. Bkz. A. Mehmet KOCAOĞLU, **a.g.m.**; Y. DOĞAN, "Temiz Sular, Pis Sular" 29,8.1993, Milliyet; N, BA TUR, "Türkiye'nin Su Çıkmazı" 18.10.1993 Milliyet.
60. Bkz. A. Mehmet KOCAOĞLU, **Uluslararası İlişkiler,** s.29-63 ; A. Mehmet KOCAOĞLU, a.g.m., s. 103.

PRİZREN VE TÜRK DÜNYASI

Altay Suroy RECEPOĞLU

Araştırmacı-Yazar

Osmanlı Rumelisi'nin önemli merkezlerinden olan Prizren, 1389 yılındaki 1. Kosova Meydan Savaşından sonra Türk egemenliğine geçti ve 1555 yılından 1912 yılına kadar sancakbeyliği merkezi idi. Bir ara Rumeli'nin en büyük vilayet merkezi de olan Prizren'de Rus, Avusturya, İtalya, Fransa ve İngiliz konsoloslukları bulundu. I. Kosova meydan savaşından sonra Prizren'de Müslüman nüfusun hızla çoğaldığını 1307 yılında kurulmuş olan "Levişa" kilisesinin 1410 yılında camiye dönüştürülmesinden(l) ve 1455 yılında inşa edilen, halk arasında "Kırık Cami" olarak bilinen "Namazgâh"dan öğreniyoruz(2). Çünkü Müslüman halkın dini ihtiyaçların karşılamakta boş kalan, kullanılmaz hale gelen Hristiyan kilisesinin onarılıp camiye dönüştürülmesine gereksinme duymuş. Bundan sonra çok sayıda cami ve mescit kurulmuştur.

1871 yılında Prizren'de vilayet basımevinin bulunduğu ve bu basımevinde "Prizren" adıyla Türkçe ve Sırpça dillerinde gazetenin, Türkçe salnamelerin, tahrir defterlerin ve çeşitli kitapların yayınlandığı biliniyor (3).

8 Eylül 1912 günü Osmanlı idaresinin Prizren'den kalkmasıyla, Prizren'de çok sayıda cami, mescit, tekke, zaviye, türbe, çeşme, köprü, iki hamam, dört medrese, bir rüştiye vs. yapıdan başka çok sayıda Türk ve Müslüman nüfusu kaldı. 1912 yılından 1951 yılına kadar Türk varlığı resmen tanınmadığı için, Türkler ulusal haklardan yoksundu. 1951 yılında Kosova'da Türk halkının varlığı tanmmca(4) Türklerin yaşadığı tüm kent ve köylerde Türkçe öğrenim görülen sınıflar açıldı. Türk Kültür ve Güzel Sanatlar demekleri kuruldu, Priştine radyosunda Türkçe yayınlara başlandı. 1953 yılında yapılan nüfus sayınımda tüm Yugoslavya'da 254.000 kişi kendini Türk bildirirken, Kosova'da 34.538 kişi kırk bir yıl sonra kendini Türk bildirebilmiştir(5). Türklerin 1954-1961 yılları arasında Türkiye'ye göç etmeleri yüzünden ve Türklere şovenlerce uygulanan baskılardan dolayı 1981 yılının nüfus sayımında Kosova'da 12.513 Türkün var olduğu bildirilirken, Prizren'de tüm nüfusun 134.526 olduğu ve bu sayıdan 8.078 kişinin Türk asıllı olduğu bildirilmiştir (6).

Bugün Kosova'da Türk nüfusu'nun en kalabalık olduğu Prizren'de beş sekizyıllık okulunda 1001 öğrenci, dört meslek lisesinde 327 öğrenci ve Mamuşa köyünün sekiz yıllık okulunda 582 öğrenci Türkçe okumaktadır(7). 1910 Türk öğrencisine Türkçe ders veren Türk öğretmenlerinin sayısı ise

130'dur. Dıştan mesai olarak ders veren öğretmenlerin sayısı ise gereksinmelere göre değişir.

Sırbistan Cumhuriyeti' içinde bulunan Kosova'da yer alan Prizren kenti, Türk asıllı topluluğuyla, yirmi iki tarihi camisiyle, sekiz tarihi tekkesiyle, iki tarihi hamamıyla, yüzlerce Türk öğrencisiyle, kırk beş yıl aralıksız etkinliğini sürdüren "Doğru Yol" Türk Kültür ve Güzel Sanatlar Demeği, Türkçe yayın yapan Prizren radyosu, 17 Eylül 1990 günü kurulan Türk Demokratik Birliği ve 19 Mart 1994 günü kurulan "Rumeli" tiyatro sanatçılar derneği ile Türk Dünyası'nın ilgisinde olması gereken bir yerleşim yeridir. Burada Türkçe, Türk kültürü, gelenek ve görenekleri bugün de canlıdır. Zaten tarih boyunca Prizren sanat fidanlığı olmuştur. Sadece 16. Yüzyıl tezkirelerine giren Suzi, Nehari, Aşık Çelebi, Sucudi, Sa'yi, Şem'i, Mümin ve Tecelli gibi şairlerin adları bile bu kentin Osmanlı kültür coğrafyasında önemli bir yer aldığım belirtmeye yeter. (8) Bugün de Prizren'de doğmuş ve yaşatmakla olan kırkın üzerinde yazar, şair, besteci, ressam yaşamaktadır. Bunun böyle oluşu sebepsiz, değildir. Kent ve civarı her sanatçıya ilham veren görünüme, yemyeşil dağlarına, çeşitli üzümlerin ve dalbastı kirazların yetiştiği, her çeşit sebzenin üretildiği bereketli ovasına sahiptir. Bu güzelliği; yayla suları, kışları ılık yazları serin akan kaynak suları yüceltmektedir. Dört yüzyıllık Sinani, Halveti, Sa'di ve Kadiri tekkeleri olmak üzere bugün de seyredenlerin hayranlığını celbeden Sinan Paşa camii, Gazi Mehmet Paşa camii, Gazi Mehmet Paşa hamamı, Gazi Mehmet Paşa medresesi ve onların geniş vakıf imkanlarıyla çalışan diğer kültür kurumları, bu kültür ortamının zeminini teşkil etmektedir ve istidat gösterenlerin kolay gelişip boy atmasına yardımcı olmaktadır. 1529 yılında Prizren'de doğan Aşık Çelebi, ünlü tezkiresi Meşairü'ş-şuara'da şair Nehari'yi şu tümcelerle anlatmaya başlar: "Mevlidi Rumeli'de Prizren'dir. Kasaba-i mezküre Rumeli'nde menbit-i serv-ü semen-i marifet olan hâkdân ve menba-ı cûy-ı nazm-ı nesr olan gülistandan olma ele meşhur şehr-i şöhret-âyindir, Rivayet ederler ki Prizren'de oğlan doğsa adından akdem mahlas korlar. Yenice'de doğan oğlan, papa diyecek vakit Farisi söyler, Piriştine'de oğlan doğsa diviti belinde doğar derler. Binaenalâzâlik Prizren şair menbaı, Yenice Farisi ocağı, Pristine kâtip yatağıdır"(9). Adı geçen şairler arasında Suzı, Yavuz Sultan Selim döneminde yaşadı ve Mihaloğlu Ali Bey'in Bosna uçlarındaki savaşlarını dile getiren onbeşbin beyitten oluşan mesnevisini yazdı ki, bu mesnevi, o dönemin savaşlarından bilgi veren değerli bir eserdir. Aşık Çelebi ise ünlü tezkiresi "Meşairü'ş-şuarâ"sından başka bir "Divan", "Sigetvar-nâme", "Mecmua-i Sükük", "Hadis-i Erbail" adlı eserlerini ardına bıraktı ve 1571/72 yılında Üsküp'te vefat etti. Bugün Üsküp'te Aşık Çelebi'nin mezarı "Gazi Baba" yatırı olarak bilinir ve yatırın etrafındaki büyük yerleşim yeri Gazi Baba Belediyesi adını taşımaktadır(lO). Bugün Prizren'de Suzi camisi mevcuttur ve caminin avlusunda Suzi'nin ve kardeşi şair Nehari'nin kabirleri bulunmaktadır.

Bu şairler geleneği XVI. yüzyıldan bu yana sürmektedir. Prizren'li Aşık Fevki (1867-1908) ardına çok sayıda değişik türlerde şiirler bıraktı ki Prof. Dr. Nimetullah Hafiz, bu şairin şiirlerini derleyip, şairin hayat öyküsü ile birlikte kitap olarak yayınladı(11). Hacı Ömer Lütfı (1891-1929) Prizren'de ilköğrenimini ve rüştiyeyi okuduktan sonra İstanbul'da Fatih medresesinden mezun oldu, Kahire'de "Al-Azhar" üniversitesinde dört yıl okudu ve Prizren'de Mevlevi tekkesinin şeyhi oldu. Ardına çok sayıda Türkçe yazılı eser bıraktı ki, bunların bir kaçı şunlardır: "Divan", "Tevhid-i bari", "İrşad-i talip", "Ashabi Bedr", "Mevizalar", "Manzume-i Münazire-i rûz-u şeb", "İktibas", "Hadikatu's-salik", "Baba Hikmet", "Tecelli", "Büyük şairlerin şiirlerinin tahmisi" vs(12).

1951 yılında Prizren'de "Doğru Yıl" Türk Kültür ve Güzel Sanatlar Derneği'nin kurulmasıyla Türk yazarları bir araya gelmek, yarattıkları eserleri okumak için imkan buldu. Onlar şiir saatleri düzenleyip kendi şiirlerini, yazılarını edebiyat severlere okuma fırsatına kavuştular. Çünkü o yıllarda sadece Üsküp'te yayınlanmakta olan Türkçe "Birlik" gazetesi ile işbirliği yapmak zordu. Üsküp'te "Sesler" aylık toplum ve sanat dergisinin yayınlanmasıyla Prizren yazarları bu dergiyle işbirliklerini sıkılaştırdı ve dergide yazılarını devamlı yayınlamaya başladılar. 1969 yılında Priştine'de Türkçe "Tan" gazetesinin yayına başlamasıyla Prizren yazarları ve şairleri gazeteyi yönetti ve gazetenin yayın programına göre Türkçe kitapların yayını yapıldı. Türkçe kitaplar Üsküp'te "Birlik" gazetesince de yayınlandı. Prizren'de edebiyatla uğraşanların sayısının artmasıyla Priştine'de "Kuş" çocuk dergisi ve "Çevren" Toplum, bilim ve yazın dergisi yayımına başladı. 1971 yılından başlayarak Prizren'de "Doğru Yol" Kültür ve Güzel Sanatlar Demeğinde çalışan Edebiyat Kolu ilkin "Doğru Yol" adında, sonra "Esin" başlığı altında kültür ve sanat dergisini yayınlamaya başladı. Bunu "Filiz" çocuk dergisinin yayınlanması, "Doğru Yol" Derneğinin 1951-1981 tarihçesini içeren kitabın ve Prof. Dr.

Nimetullah Hafız'ın hazırladığı "Aşık Ferki, hayatı ve eserleri" kitabının yayınlanması izledi. Prizren'de yaşayan Türk yazarlarının bir çoğu kendi edebi eserlerini Yugoslavya'nın bir çok dergilerinde yayınladı. Bu yazarların eserleri eski Yugoslavya'da yaşayan tüm ulusların dillerine çevrilip yayınlandı. Türkiye'de de kitapları yayınlanan Prizren Türk yazarlarının sayısı çoktur.

Yugoslavya'da çağdaş Türk edebiyatını oluşturan yazarlar arasında Prizren yazarları arasında önde gelenler şunlardır: Durmiş Sleina (1916 -), Aziz Buş (1917-1970), Hayrettin Volkan (1923-1990), İsa Şimşek (1924 -), Nusret Dişo Ülkü (1937 -), Prof. Dr. Nimetullah Hafız (1939 -), Hasan Mercan (1944 -), Şecaattin Koka (1945 -), Ahmet İviciler (1945 -), İskender Muz-Fevzi Tüfekçi (1948 -), Altay Suroy Recepoğlu (1949 -), Fikri Şişko (1949 -), Fahri Mermer (1950 -), A. Rıfat Yeşeren (1951 -), Mehdiülkü Cibo (1951 -), Zeynel Beksaç (19S2 -), Ethem Baymak (1952 -), Aziz Serbest (1954 -), Osman Baymak (1954 -), Mehmet Bütüç (1955 -), Ethem Kazaz (1960 -), Raif Kırkul (1964 -)(12).

Prizren'deki Türk nüfusuna göre yazar, şair, sanatçı sayısı tüm orantıların üstündedir. Sayıca az olan Prizren Türk toplumu kültür etkinliklerini sürdürürken yılın her gününde bir kültür olayı ile halkı yaşatmaktadırlar. Tiyatrocular hazırladıkları oyunları sahneye koyarak, ses sanatçıları müzikli programlar düzenleyerek, şairler şiir toplantıları düzenleyerek, ressamlar sergiler açarak, bilim adamları çeşitli bilim toplantılarında bildiri sunarak bu kültür etkinlikleri sürmektedir. Tüm bu kültür olaylarının her gün Türkçe yayın yapan Prizren radyosu izlemektedir ve röportajlar yayınlamaktadır.

Türk nüfusu faktöründen başka Prizren Osmanlı döneminden kalma eserleriyle de Türk Dünyası 'nın bir parçasıdır. Kentin eski bölümünü oluşturan kent merkezinde bugün de Osmanlı şehircilik özelliği korunmaktadır. Kentte 24 mahalle vardır. Her mahallede bir cami, en az bir bakkal, bir fırın, bir çeşme, mahalle meydanı, binek taşı, oturma taşı, kimi mahallelerde mektep (ilkokul) binası, berber ve kasap vardır. Mahalle, halkın deyimiyle "boğazdan" (sokak) oluşur. Mahalleler genellikle cami adlarını taşır. Parçalanmış Yugoslavya'da mahalleler birer Yerel Birliğini (yerel yönetim) oluşturuyordu. Şimdi bu mahallelerin dışında yeni semtler kurulmuştur ki bu semtler kuruldukları yerin yer adını taşımaktadırlar. Örneğin; Ortaokul, Tuzsuz, Buzagilık, Lakuriç, Yagleniça gibi. Yeni kurulan semtlerde eski mahalleler özelliğini öykünmektedirler.

Prizren'in Türk Dünyası'na bağlılığı bugünde kentte varolan kimi eski zanaatlarla sürmektedir. Bu zanaatlardan korunanlar şunlardır Demirci, çilingirci, kazancı, kalaycı, tenekeci, olukçu, bileci, mumcu, bıçakçı, altıncı, kuyumcu, nalbant, saatçi, terzi, keçe kullaba, yorgancı, hallaç, yastıkçı, mafesçi, yazmacı, çadırcı, boyacı, yapağıcı, oyacı, döşemeci, tabakçı, çizmeci, saraç, duvarcı, kiremitçi, kaldırımcı, kumcu, çeşmeci, cerizci, ocakçı, papuççu, kunduracı, kürkçü, değirmenci, berber, sofracı, meremetçi, doğramacı, nalıncı, ekmekçi, aşçı, yoğurtçu, bozacı, tatlıcı, muhallebici, kebapçı, köfteci, kasap, bağırsakçı, börekçi, simitçi, kaymakçı, helvacı, leblebici, kestaneci, peynirci, dondurmacı, lokumcu, baklavacı, salepçi, kadaifçi, yağcı, çorbacı, bumbara (sucuk), resimci (fotoğraf), süpürgeci, kömürcü, arabacı ve hamal. Bunların dışında eski zanaatlar da başka bir adla sürüyor ya da tamamen yok olmuştur. Bu mesleklerin bir çoğu birkaç meslekle birlikte sürmektedir veya bu mesleklerin ürünleri beraberce bir dükkanda üretilmektedir ve satılmaktadır. Tüm bu mesleklerin bugün de geçerli olması yüzünden Prizren'de 2800'ün üzerinde kayıtlı meslek sahibi vardır. Bu sayıya henüz kaydını yaptırmamış olan ve kayıtlı meslek sahipleri ile birlikte çalışan esnafı da katarsak, bu sayı üç katdaha fazla olur. Bu zanaatlar en çok Türkiye ile gerçekleşen ticari ilişkilerle yaşamaktadır. Adı geçen zanaatlar için harç, alet Türkiye'den getirtilmektedir. Sırbistan ve Karadağ'a Birleşmiş Milletlerce uygulanan yaptırımlara Türkiye saygılı davranırken, Prizren zanaatçıları zanaatlarını sürdürmekte zorluk çekmektedirler. Türkiye ve Bulgaristan gümrüklerinde uygulanan sıkı kontrol yüzünden her hafta 15'in üzerinde otobüsün sadece Prizren'den İstanbul'a seyehat ederken, bu yolculuklar bugün hem otobüs sayısı hem yolcu sayısı bakımından yarıya düşmüştür.

Dünyada her bir milletin insan hakları arasında ana şart, dağınık soydaşlarını toplamak olduysa da, Prizren Türkleri Türkçe'yi, Türk Kültürü'nü ve 400 yıllık Türk mirası olan tarihi yapıları, gelenek, görenek ve mesleklerin Balkanlar'ın bu köşesinde korumak ve yaşatmak için Türkiye'den ve Türk Dünyası'ndan da destek bekliyor ve sadece bununla Prizren Türkleri memnun olacaktır. İşte şimdi Türk Dünyası'nın bunu değerlendirmesi gerekiyor.

DİPNOTLAR

1. Husref REDZİC, **Pet Potkupolnih İsimaskih Spomenika Na Kosovu** (Kosova'da kubbeli beş İslam anıtı), Studeje o İslamskoj arhitektertonskoj bastini, Sarayevol983, s.228.
2. Hasan KALESİ: **Prizren kao kultumi centar za vreme turskog perioda** (Türkle, zamanında kültür merkezi olan Prizren), Gjurmine Albanologjike, 1962, Pristine, s.92.
3. İsmail ERE, **Ştamparija Kosovskog Vilajeta** (Kosova Vilayeti'nde basım evi) (1877-1888), Gjurmine Albanologjike 1962/1, Priştine.
4. Kosova-Metohija Özerk Bölge Meclisi'nin *20* Mart 1951 tarihli Türk azınlığı için Kosova-Metohija ÖB-de Türkçe okulların açılması kararı.
5. Statistiçki kalender FNTJ, 1957, Belgrad. s.33
6. Bilten 15, Kosova SÖB Bölge İstatistik Kurumu, Nisan 1982 Priştine.
7. Kasım", 2. "Miloş Crnyanski", 3. "Slobodan Peneziç Kırç un", 4. "Mustafa Baki", 5. "Dositey Obradoviç" ve *6.* "Hacı Ömer Lütfi" ilkokulu, 7. "Ramiz ve Boro", 8. "Gani Çavdarbaşı", 9. "Dimitriye Tuçoviç" ve 10. "Yovanka Radivoyeviç Kiça" Meslek liseleri.
8. Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Doç. Dr. Haluk İpekten ve diğerleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, 1988, Ankara.
9. Mustafa İSEN, "Çağdaş Prizren Şairleri", **Türk Edebiyatı Dergisi,** Ocak 1984, sayı 123, İstanbul.
10. Evliya Çelebi, **Putopis** (Seyahatname) çeviren, Hazim Şabanoviç İRO "Veselin Maleşa" Sarayevo 1979, s.289.
11. Nimetullah HAFIZ, **Aşık Ferki, hayatı ve eserleri,** "Doğru Yol" KGSD, 1986, Prizren.
12. Sayı 2'de a.g.e,
13. "Doğru Yol" Kültür Güzel Sanatlar Derneği 1951-1981 monografi, Prizren, 1981, yayınlayan "Doğru Yol" KGSD, Prizren.

TÜRK DEVLET VE TOPLULUKLARI İLE İLGİLİ EĞİTİM FAALİYETLERİMİZ

Adem UZUN

Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Görevlisi

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşmaları Türk ve Akraba Toplulukları ile Müslüman Toplulukların yeniden yapılanmaları, bu ülkelerle ülkemiz arasında siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkilerin başlatılmasına neden olmuştur.

Bu ülkelerle yapılan anlaşmalar ve protokoller çerçevesinde sözü edilen Türk Devletlerine ve Topluluklarına eğitim-öğretim alanında ve çeşitli alanlarda hizmet vermekteyiz.

Dili, dini, kültürü, tarihi bir olan 200 milyona yakın Türk Dünyası bağımsız veya yarı bağımsız olarak; bu mozaik yapı içinde özünü bulma, birbirini arama, birbirine ulaşma ve birbirinden güç alma çabası içine girmişlerdir. Türkiye ise, bu insanların umut kaynağıdır. Bir rengin tonlarını ifade eden bu yapı içinde ortak temellerimizden hareketle güçlü beraberlikler oluşturulabilir. Ancak bu oluşum, uzun, titiz ve yoğun bir çaba harcamayı ve büyük fedakarlıklarla, bıkmadan usanmadan çalışmayı gerektirmektedir.

21. yüzyıla yaklaşırken dengeleri kökten bozulan ve yeniden yapılanan bir dünya ile karşı karşıyayız. Tarım ve Sanayi Devrimlerinden sonra üçüncü büyük devrimi yaşıyoruz ki, bu geçmişin değerlerini altüst eden Bilgi Çağı'dır. Bu çağda bilim o kadar hızlı ilerlemektedir ki, insanlara yalnızca o karmaşık bilgiler içerisinden ihtiyacı olanları seçmek ve kullanmak düşmektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılışından sonra bağımsızlıklarına kavuşan Türk kardeşlerimize sahip çıkmak ve onlara yürüdükleri bu çetin yolda önderlik etmek, bizim en kutsal görevimizdir. Yetmiş yıllık cendereden çıkmış bu kardeşlerimiz için dünyaya uyum sağlamak kolay olmasa gerektir. Avrasya Ortak Pazarı'nın kurulması için siyasi, kültürel, ekonomik birlik çalışmaları hızlandırılmalı, Türk dünyasının her bir ülkesinde; ortak geçmişimizin müşterek ata ve babalarımızın, asrımızın ilmi-medeni seviyesinin ve 21. yüzyıldaki müşterek kader ve hedeflerimizin farkında olan yeni bir 'İnsan Tipi' inşa etmek temel vazifemiz olmalıdır.

Aramızdaki dil, inanç köprüsünü, tarih bilinci, kültür köprüsünü değerlendirebilmek; köklerimize inerek manevi anlamda bütünleşebilmek, ve geleceğin ileri toplumları arasında yerimizi alabilmek için mutlaka köklerimize inerek, eğitim ve kültürümüzü kaynaştırmakla mümkün olabilecektir. Dini bilgilerden ve vecibelerden koparılmış, inançları sağlam fakat bilgi noksanları bulunan bu kardeşlerimize dini yönden gerekli destek Diyanet İşleri Başkanlığımızca verilmektedir.

Burada Atatürk'ün şu sözünün ne kadar yerinde olduğunu belirtmekte yarar görüyorum:

"Bugün Sovyetler Birliği, dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Bugün ellerinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir... Bizim bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir, hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür... inanç bir köprüdür... tarih bir köprüdür..."

"... Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli..." (M. K. Atatürk)

Ahmet Yesevi Anadolu'yu -Alp erenlerini göndererek- nasıl Türkleştirdi ve İslamlaştırdı ise; biz de ona olan borcumuzu yerine getirmeliyiz. Anadolu'dan Türkistan'a iman, ahlak, aşk, ilim, birlik götürmeliyiz. Ata yurdumuzda yeni dergahlar kurmalıyız. Onlara Ahmet Yesevi'yi, Yunus Emre'yi, Mevlana'yı, Oğuz Han'ı, Farabi'yi, Atatürk'ü anlatmalıyız. Global bir dünya içinde yerini alabilmek için, Türk Dünyası da kendi içinde entegre olmalıdır. Bilgi toplumuna ulaşmamızı sağlayacak oluşum süreci birlik üzerine kuruludur.

Türk toplumunun tarih boyunca en önemli özelliği hareketliliktir. Bu hareketlilik, Türk topluluklarında "töre"nin üstün değer olarak yerleşmesinde etkilidir. Türk boyları sosyal, siyasi ve kültürel yapılarını "töre"'ye bağlılıkları sayesinde korumuşlardır. Bu hassasiyet hem kişi, hem toplum, hem de devlet boyutunda mevcuttur. Onun içindir ki; bu bağlılık temel alındığı takdirde dil, din, kültür, tarih birliğinden yararlanarak ; Türk Dünyasının tek bir bütün halinde dünya üzerindeki yerini alması sağlanabilecektir.

Türkiye Cumhuriyeti son yıllarda bu yolda atılması gereken adımları atmış yapılması gereken işleri yapmıştır. Adriyatik'ten Çin Seddi'ne hatta Büyük Okyanusa kadar Türk varlığı bir hayal, bir varsayım değil, varolan bir gerçektir. Ancak bu gücün entegrasyonu çok kolay olmayacaktır. Entegrasyon birçok zorlukla karşılaşacaktır; ancak bilgiyle, bilimle, emekle, sabırla, tahammülle, hoşgörü ve sevgiyle devam edenler için pırıl pırıl sonuçları olacak bir çalışmalar sürecidir. Globalleşen dünyada entegrasyonunu tamamlamış Türk Dünyası'nın etkinliği daha çok olacaktır.

Öncelikle kültür değerlerimize yönelmeli, köklerimizde buluşmalı, dallarımızı yakınlaştırmalıyız. Ortak kültür ve milli tarih şuurunu Türk Dünyası olarak yakalayabilmemiz için bir eğitim ve kültür birliği seferberliği gerekmektedir. Son zamanlarda ata kültürüne, örf ve adetlere bağlılık, tarihi kahramanlarımıza karşı minnet ve şükran hisleri yavaş yavaş zayıflamaktadır. Şanlı tarihimizin büyük devlet, ilim ve sanat adamlarına karşı kayıtsızlığımız gün geçtikçe artmaktadır. Eğer gelişmiş bir toplum, yani 21. yüzyılın bilgi toplumu olmak istiyorsak Öncelikle kendi kültürümüzü, tarihimizi, dinimizi ve dilimizi sahiplenmeliyiz.

İnsanlık yepyeni bir çağa girmiştir. Son yıllarda, bilgi üretiminin olağanüstü boyutlarda artması, bilginin teknolojiye uygulanmasının hızlanması, bilgi depolama ve kullanma konusunda olağanüstü imkanlar sağlayan bilgisayarların gelişmesi ve uygulanması, haberleşme araçlarındaki büyük ilerlemelerle bilginin yaygınlaşma imkanlarının artması, yeni çağın ana unsurları olduğu açıklık kazanmış ve *bilgi çağı* (Bilgi Toplumu) gerçeği ortaya çıkmıştır. Bilgi Toplumu bilgiyi üretebilen, bilgi gelişimini teknik ve teknolojiye adapte edip uyarlayan bir toplum olarak, kendini hızla yenileyemeyenlerin asırlarca gerilerde kaldığı bir hıza kavuşmuştur.

Günümüzde bilgisayarların sağladığı kolaylıklar nedeniyle, hayatın her alanına yoğun olarak girdiği görülmektedir. Bilgisayar destekli öğretim, bilgisayarlı dizgi, bilgisayarlı tasarım, bilgisayarlı üretim, bilgisayarlı tomografi hatta bilgisayarlı müzik ve sanat, hayatımızın birer parçası olmuş vaziyettedir.

Günümüzde insanlık tarihinin en önemli ve en köklü ve de neticeleri itibariyle en etkili dönüşümü yaşanıyor. Bu dönüşüm, dünya dengelerini sarstı ve yeni bir dünya oluşuyor

Bugün, içinde bulunduğumuz bilgi çağının etkisiyle, insanlık tarihinde akıllara durgunluk veren bir teknolojik yenilenme, benzeri görülmemiş ekonomik olanaklar ve şaşırtıcı siyasal gelişmeler ile kültürel yeniden doğuşlar yaşanmaktadır.

Türk cCumhuriyetleri ile Türk Akraba ve Toplulukları arasında Ocak 1992 tarihinde başlayan resmi temasların ardından, karşılıklı anlaşmalarla bu ülkelerden Türkiye'ye öğrenciler getirtilmeye başlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin bu ülke ve topluluklara yönelik çalışmalarından en önemlisi ve

yapılan projelerin en büyüğü oralarda açılan okullar ve Türkiye'ye getirilen öğrencilerdir.

Yani kısaca eğitim politikasıdır. Takdir edileceği gibi en büyük yatırım insana yapılan yatırımdır. Bu tür eğitim çalışmalarıyla öğrenciler, Türkiye Türkçesi'ni ve diğer Türk Cumhuriyetleri'nin dillerini öğrenerek hem Türk Dünyası'na faydalı hizmetlerde bulunacak, hem de dünya ve bölge ülkeleri ile bağımsız ve eşit ilişkiler kurulmasında, özellikle de Türkiye ile kardeşlik köprülerinin oluşturulmasında en büyük görevi yapacaklardır.

Bu bağlamda devlet teşkilatı, bakanlıklar ve ilgili kamu kurumları YÖK, TRT, vb. Türk Dünyası ile ilgili doğan bu yeni duruma uygun olarak yeni birimlerle donatılmış; Dış İşleri Bakanlığı'nda 2 yeni genel müdürlük, 1 başkanlık ve Kültür Bakanlığında 1 genel müdürlük kurulmuştur. Milli Eğitim Bakanlığı'nda da ayrı bir genel müdürlük kurulmuştur. İlgili bakanlıkların hepsinde özel görevlendirmelerle birer küçük birim teşkil edilmiştir. Bütün bu birimler Türk Dünyası ile ilgili araştırma yapma, planlama ve koordinasyon hizmetlerini yürütmektedir. Bazı Başbakanlık müşavirleri üst seviyede koordinasyonla görevlendirilmişler; çeşitli konularda komiteler ve alt çalışma grupları teşkil edilmiş; araştırma, planlama ve koordinasyon çalışmaları disiplin altına alınmıştır.

Eğitim alanında 1992-1993 Ders Yılında Türk Cumhuriyetlerinden 3000'i orta öğretim; 7000'i Yüksek Öğretim (825 Ön lisans, 4800 Lisans, 1025 Yüksek Lisans, 350 Doktora Öğrencisi)'de olmak üzere toplam 10.000 öğrenci eğitim için ÖSYM tarafından yapılan sınavlarla seçilmiş ve Türkiye'de eğitime davet edilmiştir.

Çok önemli diğer bir eğitim hamlemiz de Kazakistan'ın Türkistan şehrinde Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nin kurulmasıdır. Bir diğeri ise Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te Manas Üniversitesi nin kurulmasıdır. Bu ortak üniversitelerimiz Türk Dünyasının kaynaşmasında hiç kuşkusuz çok büyük misyonlar üstlenmiştir. Ayrıca Özbekistan'da Uluğ Bek, Türkmenistan'da Sultan Sencer, Azerbaycan'da Fuzuli üniversitelerinin kurulması için ön çalışmalar sürdürülmektedir.

Önce Türk Toplulukları hakkında kısaca bilgi vermek ve Avrasya Dünyası'nı tanıtmak istiyorum.

AVRASYA DÜNYASI

Avrasya eskiden Avrupa ve Asya'yı bir kıta olarak kabul etmekten doğan bir tabirdi. Şimdi ise yeni bir anlam kazanmıştır. Merkezinde Türkiye'nin olduğu bir devletler ve halklar topluluğunun adı olmuştur,

Avrupa'da Bosna Hersek ve Arnavutluk'tan Asya'da Moğolistan'a kadar uzanan dünya Avrasya Dünyasıdır. Merkezinde, Türkiye'nin olduğu devletler ve halklar topluluğunun adı. Asya'da ve Avrupa'da bağımsızlığına kavuşmuş yada kavuşma çabasında olan, yeniden oluşum yaşayan mozaik yapısı arzeden karmaşık ve karışık bir oluşum bölgesidir. Kapsamında Azerbaycan,Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tataristan, Başkurdistan, Yakutistan, Çuvaşistan, Tuva, Gomo-Altay, Çeçen-İnguş, Karaçay-Çerkes, Kabartay-Balkar, Adigey, Dağıstan Cumhuriyetleri, Ahıska Türkleri, Kırım Türkleri, Gagavuzlar,... Ayrıca Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Romanya, İran, Irak, Suriye, Afganistan, Tacikistan, Macaristan, Moğolistan, Gürcistan,... gibi ülkelerdeki Türklerde bu kavramın kapsamına dahil edilmelidir. Tarihimizin ve coğrafyamızın, çağımızın bizim önümüze getirdiği gerçek ve büyük sorumluluğumuz budur. 200 milyona yakın Türk Dünyası...

Şimdi, bağımsız Türk Cumhuriyetleri dışında kalan Türk Toplulukları'nı görelim.

TÜRK TOPLULUKLARI

Tacikistan Cumhuriyeti

(Rusya Federasyonuna bağlı) 4 milyon nüfusa sahip Tacikistan Cumhuriyeti'nin yüzölçümü 143,100 km2, başkenti Duşanbe'dir. Tacikistan'ın %58.8'i Tacik, %22.9'u Özbek, %2.1'i Tatar, %1.3'ü Kırgız Türkü'dür. Tacikistan eski Türkistan'ın bir parçasıdır.

Uygur Türkleri

(Singuang-Uygur Muhtar Bölgesi, Çin Halk Cumhuriyetine bağlı)

Tahmini olarak 8-20 milyon Uygur'un bulunduğu tahmin edilen Singuang-Uygur Muhtar Bölgesinin yüzölçümü 1.710.000 km2'dir.

Kırım Türkleri

(Ukrayna Cumhuriyeti'ne bağlı bir Muhtar Cumhuriyettir.) Sayılarının 500 bin civarında olduğu tahmin edilen Kırım Türkleri 2. Dünya Savaşı' ndan sonra sürgüne tabi tutulmuşlardır.

Gagavuzlar

Nüfusları 200 bin civarında olan bir Ortodoks Türk topluluğudur. Çoğunluğu Moldova Cumhuriyeti'nde bir kısmı da Romanya'da yaşar.

Afganistan Türkleri

Afganistan'da Tahmini 2 milyon Özbek, 1 milyon Türkmen, 100 bin Kırgız ve Kazak, Hazaralar

ise (Farsça konuşan, ancak Türk asıllı olduklarına inanan bir topluluktur) 2 milyondur.

KIRGIZİSTAN'DA AÇILAN ÖZEL ÖĞRETİM KURUMLARI (TabloA)

	OKULUN ADI	AÇILIŞ TARİHİ	ÖĞR. SAYISI	TÜRK ÖĞRET M.S.	KIRGIZ ÖĞRET MEN S.
01	Uşak Erkek Lisesi	1992-1993	325	13	13
02	Uşak Kız Lisesi	1992-1993	150	9	9
03	Işık-Okul Erkek Lisesi	1992-1993	234	14	8
04	Nasa Erkek Lisesi	1992-1993	146	10	7
05	Kadınçay Sarkiyat Lis.	1992-1993	155	9	7
06	Kırgızya Ekonomi Lis.	1994-1995	90	7	7
07	Teknik Ekonomi Lis.	1994-1995	85	8	7
08	Üç Sanat Lisesi	1992-1993	310	15	11
09	Üç Teknik Lisesi	1993-1994	134	10	7
10	Celalabat Erkek Lisesi	1993-1994	198	11	11
11	Celalabat Kız Lisesi	1995-1996	48	3	7
	TOPLAM		1773	110	92

İran Türkleri

İran'da Tahmini 10 milyon Azeri, 1 milyon Kaşgay, 600 bin Afşar, 40 bin Kaçar, 250 bin Şahseven, 800 bin Türkmen bulunmaktadır.

Irak Türkleri

Irak Türkleri'nin sayısı 2 milyon civarındadır. Türkiye ve Türklüğe bağlılık duyguları çok yüksektir.

Suriye Türkleri

Suriye'de 200 bine yakın Türk yaşadığı tahmin edilmektedir.

Moğolistan Türkleri

Moğolistan'da 130 bin Kazak Türkü yaşamaktadır.

Bulgaristan Türkleri

Bulgaristan'da halen 1.5 milyon Türk yaşadığı tahmin edilmektedir.

Yunanistan Türkleri

Yunanistan'ın Batı Trakya Bölgesi'nde 150 bin civarında Türk vardır.

Romanya Türkleri

Romanya'da 150 bin civarında Türk vardır. Bu nüfus Anadolu, Tatar ve Gagavuz Türklerinden oluşur.

Makedonya Türkleri

Sayıları 150 bin civarındadır. Türkiye'yi yakından takip eden bir Türk topluluğudur.

Ahıska Türkleri

Gürcistan'ın Ahıska-Mesket bölgesinden 2. Dünya Savaşından sonra sürgüne gönderilmiş bir Türk topluluğudur. Sayılan 200 bin civarındadır.

Türke Yakın Topluluklar (Türkîler)

Boşnaklar, Makedonlar, Pomaklar, Torveç Arnavut, Gürcistan'daki Abazalar ve Acaralar ve diğer Müslüman Gürcüler Çeçen-İnguşlar Türklerle çok yakın bağlantıları olan topluluklardır. Halen Rusya Federasyonu'na tabi olmayan tek federe devlet Çeçen Cumhuriyeti'dir. Nüfusları 1.5 milyon olup %90'ı Çeçen, kalanı Ahıska Türkleri ve Ruslar'dan oluşur.

Türk Cumhuriyetleri ile Türk Akraba ve Topluluklarında MEB ve Özel Kurum ya da Kuruluşlarca Açılan OkullarlaTürkiye'ye Gelen Öğrenciler

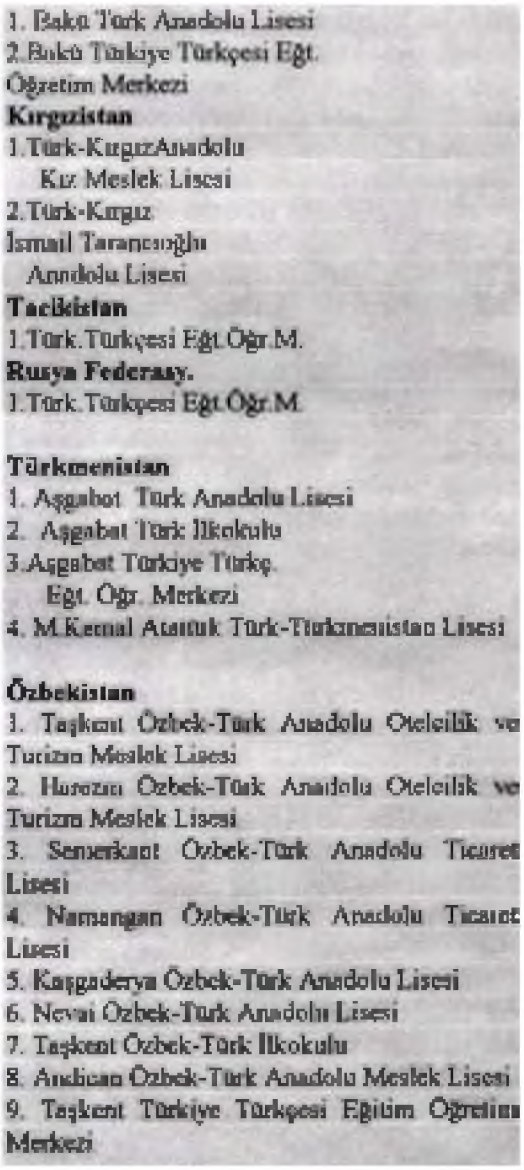
1995-96 öğretim yılı itibariyle, Türkiye'de bulunan Türk kökenli öğrencilerin toplam sayısı 13152'ye ulaşmıştır. Tablo B'de, bu öğrencilerle ilgili sayısal durum gösterilmektedir.

Türkiye'nin çeşitli illerindeki ortaöğrenim ve yükseköğrenim kurumlarında eğitimlerini sürdüren öğrencilerin, bu büyük projenin hayata geçirildiği günden bu yana varolan bazı problemleri; projenin genel amaçlarını zedeleyen önemli aksaklıklar olarak dikkat çekmektedir. Öğrencilerin karşı karşıya bulundukları çeşitli problemler başta eğitim durumlarını etkilediği için, öğrenimleri sırasında çeşitli aksaklıklar çıkmakta ve hatta kimi öğrenciler öğrenimlerini yarıda bırakarak ülkelerine geri dönmek zorunda kalmaktadırlar.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde açılan okullarımız ve Türkiye'de okuyan Türk kökenli öğrencilerimizin karşılaştığı problemler ve çözüm önerilerini daha sonra değerlendireceğiz. Şimdi Türk Cumhuriyetleri ve burada açılan okullarımız ile

Türkiye'de okuyan öğrencilerin mevcut durumunu görelim:

TÜRK CUMHURİYETLERİNDE AÇILAN EĞİTİM ÖĞRETİM KURUMLARIMIZ
(M.E.B'na bağlı)
(Tablo 1)

Kırgızistan

44 milyon nüfusa sahip Kırgızistan'ın yüzölçümü 198.500 km2, başkenti Bişkek'tir.

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Rus istilasına uğradı. 1917 devriminden sonra başlayan bağımsızlık mücadeleleri 1929 yılına kadar sürdü. 1926 yılında Kırgızistan S.S. Cumhuriyeti kuruldu. Demokratik değerler Orta Asya'da sadece Kırgızistan'da itibar görmüştür. Kırgızistan Cumhuriyeti 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etti.

Nüfusunun %52.4'ü Kırgız, %21.5'I Rus, %12.9'u Özbek, %2.5'u Ukraynalı, %7'sidediğer etnik gruplardan oluşur.

A. Resmi Okullar:

M.E.B.'nın katkılarıyla 1992-1993 öğretim yılında Bişkek'te 2 Anadolu Lisesi açılmıştır.

1. *Kırgız-Türk İsmail Tarancıoğlu Anadolu Lisesi:*

Bişkek'e 25 km mesafede Taştepe köyünde 1992-1993 öğretim yılında açılmıştır. Öğrenci kapasitesi 120 olup, halen 90 Kırgız öğrencisi vardır. 16 Türk ve 4 Kırgız öğretmenle eğitim yapılmaktadır. Okul yatılıdır. Bina ve yerleşim sorunu vardır. Merkeze nakil için çalışılmaktadır.

2. *Kırgız-Türk Anadolu Kız Meslek Lisesi:* Bişkek'te 1992-1993 öğretim yılında açılmıştır. Öğrenci kapasitesi 150 olup, halen 135 öğrencisi vardır. Öğrencilerin bir kısmı yatılı bir kısmı ise gündüzlüdür. 22 Türk ve 4 Kırgız öğretmeni vardır. Ayrıca bu okulda 60 öğrenciye Türkiye Türkçesi kursları verilmektedir. Kayda değer bir sorunu bulunmamaktadır.

Bu okullarda toplam öğrenci 240 civarında öğrenim görmekte, Türkiye'den gönderilen müdürlerle birlikte toplam 38 öğretmen görev yapmaktadır. Okullarda Kırgız öğretmenler de görevlidir. (Tablo 3)

B.Özel Okullar;

Kırgızistan'da merkezi Türkiye'de bulunan Sebat AŞ.'ye ait 11 özel lise bulunmaktadır. Bu okulların kayda değer soranları tespit edilememiştir. (Tablo A) Ayrıca 2 tane de yüksek öğretim kurumu bulunmaktadır. Bu okullarda 1995-1996 yılı itibariyle 1750 civarında öğrenci paralı orta öğrenim görmektedir. Aynı öğretim yılı itibariyle öğretmen sayısı ise 114'tür. (Tablo 5)

Ancak Milli Eğitim Bakanlığı verilerine göre; Kırgızistan'da özel kuruluşlarca açılmış olan toplam 10 ortaöğretim ve 1 üniversite bulunmakta; bu okullarda 1294 öğrenci öğrenim görmekte ve 104 öğretmen görev yapmaktadır. Üniversitedeki öğrenci sayısı 95, öğretim üyesi sayısı ise 6'dır. (Tablo 6)

Ocak 1995 tarihi itibariyle Kırgızistan yüksek öğrenim kurumlarında 137 Türk öğrenci bulunmaktadır. Bunların öğrencilikleri MEB'ca tanınmıştır.

Birçok üniversite arasında da işbirliği protokolleri imzalanmıştır. Fırat Üniversitesi ile

Kırgızistan İlimler Akademisi arasında 1992 yılında işbirliği protokolü imzalanmıştır. Ankara Üniversitesi ile Oş Üniversitesi arasında birincisi 1992 yılında dar kapsamlı, ikincisi 1993 yılında daha geniş kapsamlı olmak üzere iki işbirliği protokolü imzalanmıştır. Ayrıca Ankara Üniversitesi ile Kırgız Devlet Beşeri İlimler ve Diller Enstitüsü, Dokuz Eylül Üniversitesi ile Kırgızistan Devlet Üniversitesi arasında işbirliği protokolleri bulunmaktadır.

Türkiye-Kırgızistan Manas Üniversitesi:

1994 yılında Kırgızistan Eğitim Bakanlığı yetkilileri Kırgızistan'da bir Türk-Kırgız Üniversitesi kurulması arzusunu dile getirmişler, M.E.B. ve YÖK Başkanlığı, Üniversitenin açılması konusunda olumlu görüş bildirmişlerdir.

YÖK Başkanlığı ile Kırgızistan Öğretim ve Bilim Bakanlığı arasında 20 Mart 1995 tarihinde imzalanan bir niyet protokolü ile Üniversitenin Bişkek'te açılması kararlaştırılmış ve gerekli bina tahsisi de yapılmıştır. Üniversitenin açılmasına ilişkin olarak Türk tarafının hazırladığı anlaşma tasarısı Kırgız tarafına iletilmiş olup yanıt beklenmektedir.

Türkmenistan

4 milyon nüfusa sahip Türkmenistan'ın yüzölçümü 488.000 km2, başkenti Aşkabat'tır. 1880 yılında Ruslar tarafından işgal edilen Türkmenistan'da Türkmenlerin Ruslara karşı ayaklanmaları ve 1927'de Cüneyol adlı komutanın yenilmesiyle Sovyet otoritesi yerleşmiştir. Diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi bu ülkede de eski devrim yöneticileri bağımsızlıktan sonra iktidara talip diğer siyasi grupları bertaraf etmeye ve iktidarlarını tek başlarına sürdürmeye muvaffak olmuşlardır.

Türkmenistan nüfusunun %72 Türkmen, %9.5 Rus, %9'u Özbek, %2.5 Kazak, 5 7'si diğer etnik gruplardan oluşur.

A. Resmi Okullar:

M.E.B.'nca açılmış olan Anadolu Lisesi statüsünde Aşkabat Türk Lisesi, Aşkabat Türk İlkokulu ve M. Kemal Atatürk Türk-Türkmenistan Lisesi'nde toplam 380 öğrenci, Türkiye Türkçesi Eğitim Merkezi de 207 öğrenci ile eğitim öğretimini sürdürmektedir. *(Türkmenistan'da,* M. *Kemal Atatürk Türk-Türkmenistan Lisesi, 2 okulda 2 Türk sınıfı ve 1 Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi olmak üzere 4)* Bu okullarda 28 öğretmen görev yapmaktadır.(Tablo 3)

B.Özel Okullar:

Ayrıca, Başkent Eğitim, Yayın ve Ticaret Merkezi, geçen yıllarda açmış olduğu 8 özel liseye ilaveten bu yıl da Türkmenistan'ın çeşitli yerlerinde 3 yeni Anadolu Lisesi ile 2 teknik okul, 2 üniversite ile birlikte toplam 5 okul açmıştır. Bu liselerdeki öğrenci sayısı 2163'tür. Cumhurbaşkanı Niyazov'un kararıyla açılan şirket ile ortak kurulan Türkmen-Türk Üniversitesi, 25 Aralık 1994 tarihinden itibaren yaklaşık 200 öğrenci ile eğitime başlamıştır. Anılan Üniversitede İdari Bilimler, Eğitim ve Şarkiyat olmak üzere toplam üç fakülte bulunmaktadır. (Tablo 5)

Ancak yine Milli Eğitim Bakanlığı istatiklerine bakıldığında; Türkmenistan'da özel kurum ve kuruluşlarca açılan okul sayısı 13, öğrenci sayısı 1731, öğretmen 109 olarak görünmektedir. Açılmış olan iki üniversitedeki öğrenci sayısı 128, öğretim üyesi sayısı ise 10 olarak görünmektedir. (Tablo 6)

Eldeki kayıtlara göre, Türkmenistan yüksek öğrenim kurumlarında kendi imkanlarıyla eğitim gören 33 Türk öğrenci bulunmaktadır.

Özbekistan

21.3 milyon nüfusa sahip Özbekistan'ın yüzölçümü 447.000 km2, başkenti Taşkent'tir. Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti Özbekistan'a bağlıdır.

Özbekistan 1885-1910 yılları arasında Rus nüfuzuna girmiş, ancak ayaklanmalar devam etmiştir. 1920'de Rus orduları Taşkent'e girmişlerdir. 1929 yılında Tacikistan S.S. Cumhuriyetinden ayrılarak Özbekistan S.S. Cumhuriyeti kurulmuştur.

20 Haziran 1990'da egemenliğini, 1 Eylül 1992'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlığım ilk ilan eden ülke olmasına rağmen, demokratikleşme ve reform konusunda çok ciddi mesafeler alındığı söylenemez.

Özbekistan nüfusunun %71.4'ü Özbek, %8.3'u Rus; %4.7 Tacik, %4.1 Kazak, %3.3 Tatar, %8. l'i diğer etnik gruplardan oluşur.

A. Resmi Okullar:

1992 yılında iki ülke M.E.Bakanlıkları arasında imzalanmış olan protokol uyarınca Özbekistan'da M.E.B.'nca kurulan 8 lise eğitim vermektedir. *(Özbekistan 'da, 2 Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi, 2 Anadolu Lisesi, 2 Anadolu Ticaret Lisesi, 1 Anadolu Endüstri Meslek Lisesi, 1 İlkokul ve 1 Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi olmak üzere toplam 9)* Bu liselerde toplam 1178 öğrenci eğitim görmekte, 84 öğretmen görev yapmaktadır. Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi ise 142 öğrenci ile eğitimine devam etmektedir. (Tablo 3)

B. Özel Okullar:

Bunların dışında "Silm" Şirketi tarafından açılan toplam 20 lise, (19 ortaöğretim, 1 Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi) dil ve bilgisayar merkezi eğitim vermektedir. Bu okullarda toplam 3195 öğrenci eğitim görmekte, toplam 173 öğretmen görev yapmaktadır. (Tablo 5) Ayrıca iki ülke üniversiteleri arasında çok sayıda işbirliği protokolleri imzalanmıştır.

Yine burada da M.E.B. verilerine baktığımızda özel kurum ve kuruluşların açmış olduğu okulların sayısını 19, öğrenci sayısını 2445, Türkiye Türkçesi Eğitim Merkezi sayısını I ve Merkezdeki öğrenci sayısını 148 olarak görmekteyiz. M.E.B. verileri bu okullardaki görevli öğretmen sayısını ise 157 olarak vermektedir. (Tablo 6)

Bunların yanısıra, iki ülke üniversiteleri arasında işbirliği protokolleri imzalanmıştır. Ege Üniversitesi ile Taşkent Devlet Üniversitesi, Ankara Üniversitesi ile Taşkent Üniversitesi, Akdeniz Üniversitesi ile Taşkent Devlet İktisat Üniversitesi, Ege Üniversitesi ile Fergana Üniversitesi, Dumlupınar Üniversitesi ile Taşkent Maliye Enstitüsü arasında protokoller imzalanmıştır.

1994 yılı başlarında, Özbek yönetiminin, Özbek rejim muhaliflerinin Türkiye'de eğitim gören Özbek öğrenciler ile temas halinde oldukları ve öğrencilerin rejim aleyhtarı zihniyetle yetiştirilmeleri yolunda çaba sarfettikleri gerekçesiyle ülkemizdeki öğrencileri peyderpey geri çekmeyi düşündüğü yolunda işaretler belirmiştir.

Diğer taraftan, Özbek yetkililer aldıkları bir karar uyarınca, Özbekistan'da MEB'ca kurulmuş olan liselerde mevcut Türk müdürlerin yanında birer de Özbek müdür atamışlardır. Bu karara göre, Özbek müdürler yönetiminden, Türk müdürler ise eğitim programlarının yürütülmesinden sorumlu olacaklardır.

TÜRK CUMHURİYETLERİNDE GÖREVLENDİRİLEN İDARECİ ÖĞRETMEN SAYISI

(Tablo 2)

Ülkeler	İdareci	Öğretmen	Türkç	Din Kült	İngil.	Fen Bilg.	Mes. Derst.	Sınıf Öğrt.	TOPLAM
Azerbaye	2	11	6	1	4	--	--	--	13
Kırgızist	3	22	11	2	2	2	5	--	25
Özbekist	15	39	14	2	14	--	--	9	54
Türkmen	1	9	2	1	2	--	--	4	10
Kazakist	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Genel Topl.	21	81	33	6	22	2	5	13	102

Diyanet Vakfınca Görevlendirilen Öğretmen Sayısı =10
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfınca Görevlendirilen öğretmen Sayısı
Not: 22.06.1994 Tarihinde tanzim edilmiştir.

Rusya Federasyonu'nda Muhtar Cumhuriyetler:

Tataristan Cumhuriyeti

(Rusya Federasyonuna bağlı) 3.5 milyon nüfusa sahip Tataristan'ın yüzölçümü 68.000 km2, başkenti Kazan'dır. Tataristan'da nüfusun %48'i Tatar, %44'ü Rus'tur. Tataristan dışında 6 milyon civarında Tatar vardır.

Başkurdistan Cumhuriyeti

(Rusya Federasyonuna bağlı) 3.3 milyon nüfusa sahip Başkurdistan'ın yüzölçümü 143.600 km2, başkenti Ufa'dır. Nüfusun %24.3' Başkurt, %40'ı ise Rus, kalanı Tatar, Çuvaş, vs.'dir.

Çuvaşistan Cumhuriyeti

(Rusya Federasyonuna bağlı) 1.3 milyon nüfusa sahip Çuvaşistan'ın yüzölçümü 18.300 km2, başkenti Çeboksarı'dır. Nüfusun %68'i Çuvaşlar, %24.5 Ruslar'dan oluşur.

Yakutistan (Saha Sire) Cumhuriyeti (Rusya Federasyonuna bağlı) 1 milyon nüfusa sahip Yakutistan'ın yüzölçümü 3,100.000km2, başkenti Yakut'tur. Nüfusun %36.8"i Yakut (Saha), %50'si Rus, 5.4'ü Ukraynalı, kalanı çeşitli kuzey halkları ve Türk topluluklarıdır.

Tuva Cumhuriyeti

(Rusya Federasyonu) 300 bin nüfusa sahip Tuva'nın yüzölçümü 170.500km2, başkenti Kızıl'dır. Nüfusun %60.5'i Tuva'lı, %36.2'si Rus, kalanı Ukraynalı ve çeşitli Türk gruplarıdır.Dini Eski Türk dini ve Budizm'dir.

Gorno-Altay Cumhuriyeti

(Rusya Federasyonuna bağlı) 180 bin nüfusa sahip Gorno-Altay'ın yüzölçümü 92.600 km2,başkenti Gomo-Altay'dır. Nüfusun %29.2'si Altaylı, %5'i Kazak, %63.2'si Rus'tur.

Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti

Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti

(Rusya Federasyonuna bağlı) 400 bin nüfusa sahip Karaçay-Çerkes Cumhuriyetinin yüzölçümü 14.100 km2, başkenti Çerkeski'dir. Nüfusun %37.5'ı Karaçay, %10'u Çerkes, %40'ı Rus'tur.

Kabartay-Balkar Cumhuriyeti

(Rusya Federasyonuna bağlı) 700 bin nüfusa sahip Kabartay-Balkar Cumhuriyetinin yüzölçümü 12.500 km2, başkenti Nalçik'tir. Kabartaylar çoğunlukta olup, Balkarlar nüfusun %10'unu teşkil ederler. Kabartaylar ve Karaçaylar Türk dilli Kıpçaklardır.

1995-1996 ÖĞRETİM YILI İTİBARİYLE M.E.B. BAKANLIĞINA BAĞLI OLARAK TÜRK CUMHURİYETLERİ İLE TÜRK VE AKRABA TOPLULUKLARINDA AÇILAN OKULLARLA TÜRKİYE TÜRKÇESİ EĞİTİM ÖĞRETİM MERKEZLERİNİN ÖĞRETMEN, ÖĞRENCİ VE KURSİYERLERİN SAYISAL DAĞILIMI

Tablo 3

ÜLKE ADI	OKUL SAYISI	ÖĞR. SAYISI	Türkiye Türkç. Eğ.Öğr. Mer.Say	Türk.Türk Eğ.Öğr.M Kursiyer Sayısı	Görevli Öğretm. Sayısı
AZERBAYCAN	1	220	1	35	26
KAZAKISTAN	--	--	--	--	2*
KIRGIZİSTAN	2	223	--		38
ÖZBEKİSTAN	8	1178	1	142	84
TÜRKMENST.	3	380	1	207	28
TACİKİSTAN	--	--	1	52	2
ROMANYA	--	--	--	--	2**
RUSYA FED.(Çuvaşist.)	--	--	1	--	2***
GENEL TOPLAM	14	2001	5	436	184

* Kazakistan'daki Üniversitelerde Türkçe öğretiminde görevli.

** M.E.B.'nın ve Türkiye Diyanet Vakfı işbirliği ile açılan, İlahiyat ve Pedagoji lisesinde görevli.

*** Kabartay-Balkar'da Türk çocuklarının eğitiminde görevli.

Not: 21 Kasım 1995 Tarihi itibariyle

Dağıstan Cumhuriyeti

Rusya Federasyonuna bağlı) 1.800 bin nüfusa sahip Dağıstan Cumhuiriyeti'nin yüzölçümü 50.300 km2, başkenti Mahaçkala'dir. Dağıstan Cumhuriyetinde 30'dan fazla halk grubu yaşar. (Avarlar, Lezgiler, Dargiler vb.) Bunlardan 120.000 civarında Kumuklar, Nogaylar ve Azeriler Türkçe konuşan topluluklardır.

(Çuvaşistan)

Milli Eğitim Bakanlığına bağlı 1 Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi bulunmakta ve burada Kabartay-Balkar'da Türk çocuklarının eğitimiyle görevli 2 öğretmen görev yapmaktadır. (Tablo 3)

Rusya'da kendi hesabına yüksek tahsil yapan 1000 dolayında öğrenci öğrenim görmektedir. Bunun dışında Rusya'da 20 dolayında özel Türk Lisesi faaliyet göstermektedir.

Rusya Federasyonu'nda (Yakutistan, Tuva Hakas, Başkurdistan, Çuvaşistan) özel kurum ve kuruluslarca acılmıs toplam 9 (8 orta öğretim-1 yüksek öğretim) okul bulunmaktadır. Tataristan'da da 9 orta öğretim, 2 yükseköğretim olmak üzere 11 okul vardır. (Tablo 5)

M.E.B. verilerine göre; Rusya Federasyonu'nda 4 özel kurum ve kuruluşlarca açılmış toplam 8 okul vardır ve bunların dağılımı şöyledir: Başkurdistan'da 4 okuldaki öğrenci sayısı 205, öğretmen sayısı ise 28'dir. Buryat'ta bulunan tek okulda 5 öğretmen görevli ve 101 öğrenci ile eğitim öğretim devam etmektedir. Çuvaşistan ve Hakas'ta da 1'er okul bulunmakta, öğrenci ve öğretmen sayıları sırasıyla, 95 öğrenci, 11 öğretmen Çuvaşistan'da; 17 öğrenci ve 3 öğretmen Hakas'ta bulunmaktadır. Çuvaşistan'da bulunan Türkiye Türkçesi Eğitim Merkezi'nde ise 66 öğrenci vardır.

M.E.B. verilerinde yine yukarıdaki rakamlardan farklı olarak Tataristan'da 11 değil, 9 okul görünmekte ve bu okullarda 826 öğrencinin eğitim gördüğü kayıtlardan anlaşılmaktadır. Görevli öğretmen sayısı ise 58'dir. Burada bulunan 2 Kurs Merkezinde 92 kursiyer eğitim görmektedir. Tuva ve Yakutistan'da da l'er okul vardır. Tuva'da görevli öğretmen sayısı 5'tir. Burada 77 öğrenci ile eğitim

devam etmektedir. Yakutistan'da ise 5 öğretmen 113 öğrenciye eğitim vermektedir(Tablo 6).

Tacikistan

1 Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi'nin dışında M.E.B.'na bağlı okul yoktur. Özel kurum ve kuruluşlarca Tacikistan'ın Tursunzade, Korgantepe, Gulab kentlerinde birer ve Duşanbe'de biri Ekonomi Lisesi olmak üzere iki, toplam 5 Türk Lisesi açılmıştır. (Tacikistan-Şelale A.Ş. tarafından) Bu okullarda özel sınavla öğrenci kaydedilmekte olup tedrisat Türkçe, İngilizce, Rusça ve Tacikçe olarak sürdürülmektedir. Bu okullarda toplam 522 öğrenci öğrenim görmekte, 43 Türk öğretmen ve 26 Tacik öğretmen görev yapmaktadır. (Tablo 6) Tacikistan'da halen 15 yurttaşımız üniversite eğitimi görmekte olup, bu öğrencilerimizin özel öğrencilikleri MEB'ca tanınmıştır.

Kırım Tatarları:

Bahçesaray Tamkırı köyünde açılmış özel Türk Lisesinde 100 dolayında öğrenci öğrenim görmektedir. Ayrıca Kırım'da Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı 10 Din Görevlimiz bulunmaktadır.

Azerbaycan

1995-1996 ÖĞRETİM YILI İTİBARİYLE TÜRK CUMHURİYETLERİ İLE TÜRK VE AKRABA TOPLULUKLARINDA VAKIF VE KAMU YARARINA ÇALIŞAN KURULUŞLARCA GÖREVLENDİRİLEN VE M.E.B. BAKANLIĞINCA MAAŞLI İZİNLİ SAYILAN ÖĞRETMENLERİN SAYISAL DAĞILIMI

(Tablo 4)

SIRA NO	VAKIF VE KURULUŞUN ADI	GÖREVLENDİRİLEN ÖĞRETMEN
1	TÜRKİYE DİYANET VAKFI	11
2	TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI	19
3	HOCA AHMET YESEVİ ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ	7
4	TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KALKINMA AJANSI	2
	GENEL TOPLAM	39

Not: 21 Kasım 1995 tarihi itibariyle

7 milyon nüfusa sahip Azerbaycan'ın yüzölçümü 86.600 km2, başkenti Bakü'dür. Nahçıvan Cumhuriyeti Azerbaycan'a bağlıdır. Azerbaycan 19.yy'da Rus işgaline uğramış, 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş, 28 Nisan 1920'de Ruslar tarafından tekrar işgal edilmiştir. 30 Eylül 1991 tarihinde Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla yeniden bağımsızlığını ilan etmiştir. 2.3.1993'ten bu yana Birleşmiş Milletler üyesidir. Dağlık Karabağ'da cereyan eden iç savaş siyasi istikrarsızlık, demokrasi ve liberal ekonomiye geçme potansiyeli diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinden daha yüksek olmasına rağmen, bu oluşuma izin vermemektedir. Azerbaycan halkının %82.7'si Azeri Türkü, %5.6 Rus, %5.6 Ermeni, %6.2 Ddiğer etnik gruplardan (Taliş, Tat, Lezgi, Kürt, vs...) oluşur.

Azerbaycan, Türkiye ile en çok benzerliklere sahip Türk cumhuriyetidir.

Azerbaycan'da binası Sayın Cumhurbaşkanımız tarafından eğitim öğretime açılmak üzere hazırlanan, 1 Türk Anadolu Lisesi ve 1 Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi ile birlikte Türk Devletlerindeki M.E.B.'na bağlı okullarımızın sayısı 14'e, Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezleri'nin sayısı da 5'e ulaşmıştır. (Tablo 1)

Söz konusu okullarımızda, 21 idareci ve 81 öğretmen olmak üzere, toplam 102 öğretmen görev yapmaktadır. (Tablo 2)

Azerbaycan'daki Bakü Türk-Anadolu Lisesi'nde 26 görevli öğretmen, 220 öğrenci; Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi'nde de 35 öğrenci vardır. (Tablo 3)

Azerbaycan'da özel kuruluşlarca açılan okul sayısı 12 orta öğretim, 3 yüksek öğretim olmak üzere 15'tir. (Tablo 5) M.E.B. verilerinde de bu ülkede o-kul sayısı aynı görünmekte, 12 orta öğretim kurumunda öğrenci sayısı 1414, 3 üniversitedeki öğrenci sayısı da 805 olarak belirtilmiştir. Okullarda 134 öğretmen ve 18 öğretim üyesi bulunmaktadır. (Tablo 6)

Kazakistan

17 milyon nüfusa sahip Kazakistan'ın yüzölçümü 2.717.000 km2, başkenti Almatı'dır. Nüfus yapısı %39.7 Kazak Türkü, %37.8 Rus, %5.8 Alman, %5.4 Ukraynalı, %2 Özbek, %2 Tatar, %11.3'ü diğer topluluklardan oluşur.

Rus istilası 18.yy.'ın ortalarında başladı. Kazak S.S. Cumhuriyeti 1919'da kuruldu. Kazakistan 25 Ekim 1990 günü

egemenliğini, 16 Kasım 1991'de de bağımsızlığını kazanmıştır.

Özel Okullar:

M.E.B.'nca açılan ilk, orta veya yüksek öğretim kurumu bulunmamaktadır. Kazakistan Eğitim Bakanlığı ile imzalanan Mutabakat zaptı gereğince Türkiye tarafından Kazakistan'da 4 okul açılması karar altına alınmış olmasına rağmen, Kazakistan Hükümeti yer göstermediğinden bu okullar açılamamıştır. Mutabakat zaptına göre, program ve kitapları Kazakistan tarafı belirleyecek, binayı da Kazakistan tarafı temin edecek, donanım ve diğer giderler ise Türkiye tarafından karşılanacaktır. Kazak Eğitim Bakanı Jurinov, öncelikle Almatı ve Çimkent'te uygun iki binayı kısa sürede tahsis etmeye çalışacağını belirtmiştir. Halen sözkonusu Mutabakat zaptı uyarınca Almatı Büyükelçiliğimiz Eğitim Müşavirliği emrinde iki öğretmen okutman olarak görevlendirilmiştir.

Mutabakat zaptı uyarınca açılması öngörülen Türkiye Türkçesi Eğitim Merkezi için Kazakistan tarafı yer temnin etmiş olup, binada gerekli tadilat ve donanım çalışmaları yapılmaktadır.

Kazakistan'da kendi imkanlarıyla yüksek öğrenim gören 500 civarında öğrencimiz bulunmaktadır. Bunlara ilaveten kayıt dışında kalan 20 civarında öğrenci de bulunmaktadır. Ayrıca Kazakistan Hükümeti' nden burslu olarak halen 7 öğrencimiz öğrenimlerini sürdürmektedir.

Bir Türk özel kuruluşunca (Şelale A.Ş.) Kazakistan'da açılmış bulunan 28 lise ile Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından açılan 3 lise ve 2 üniversitede birer Türk dili bölümü faaliyet göstermektedir. Bu okullarda görevli Türk öğretmen sayısı 328 ve toplam öğrenci sayısı 3748'dir. (Tablo 6)

TÜRK CUMHURİYETLERİ İLE TÜRK VE AKRABA TOPLULUKLARINDA ŞİRKETLER VE VAKIFLAR TARAFINDAN AÇILAN OKULLAR VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ EĞİTİM ÖĞRETİM MERKEZLERİ:

(Tablo 5)

Moğolistan (4 Ortaöğretim)	4
Rusya Federasyonu Yakutistan, Tuva, Hakas, Başkurdistan, Çuvaşistan (8 orta öğretim- 1 yüksek öğretim)	9
Tataristan (9 orta öğretim- 2 yüksek öğretim)	11
Romanya (3 orta öğretim)	3
Moldova (2 orta öğretim)	2
Arnavutluk (1 İlköğretim- 1 orta öğretim)	2
Ukrayna (Kırım-1) (3 orta öğretim)	2
Pakistan (orta öğretim)	1
Fas (orta öğretim)	1
Kuzey Irak (orta öğretim)	1
Azerbaycan (12 orta öğretim- 3 yüksek öğretim)	15
Kırgızistan (10 orta öğretim- 2 yüksek öğretim)	12
Özbekistan (19 orta öğretim- 1 Merkez)	20
Türkmenistan (13 orta öğretim- 2 yüksek öğretim)	15
Tacikistan (5 orta öğretim)	5
Kazakistan (31 orta öğretim-2 yüksek öğretim)	33
Bulgaristan (3 orta öğretim- 1 yüksek öğretim)	4

Ahmet Yesevi Üniversitesi

Türkiye Cumhuriyeti ile Kazakistan Cumhuriyeti arasında 31 Ekim 1992 tarihinde Ankara'da imzalanan T,C. *Hükümeti ile K.C. Hükümeti arasında Türkistan şehrinde Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşma"* TBMM tarafından onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir.

Ahmet Yesevi Üniversitesi 6 Haziran 1991 yılında kurulmuştur. Uluslararası üniversite olması 1 Mayıs 1992 yılında Sayın Süleyman Demirel'in Tür-

TÜRK CUMHURİYETLERİ İLE TÜRK VE AKRABA TOPLULUKLARINDA VAKIF VE KAMU YARARINA ÇALIŞAN KURUMLARCA AÇILAN ÖZEL OKULLARLA KURS MERKEZLERİNİN ÖĞRETMEN, ÖĞRENCİ VE KURSİYERLERİN SAYISAL DAĞILIMI

ÜLKE ADI	OKL. SAY.	ÖĞR. SAY.	KURS MERK. SAY.	KURSİYER SAYISI	ÖĞRT. SAY.	ÜNİV. SAY.	ÜNİV. ÖĞR. SAY.	ÖĞRT. D. YRD. SAY.
AZERBAYC.	12	1414			134	3	805	18
KAZAKİST.	31	3748	1	60	328	2		
KIRGIZİST.	10	1294	1	52	104	1	95	6
ÖZBEKİST.	19	2445	1	148	157	--	--	--
TACİKİSTAN	5	522	--	--	69	--	--	--
TÜRKMENS.	13	1731	--	--	109	2	128	10
ARNAVUTL.	2	482	--	--	20	--	--	--
BULGARİST.	3	--	--	--	4	1	--	--
FAS	1	--	--	--	4	--	--	--
KIRIM	1	106	--	--	14	--	--	--
KUZEYIRAK.	1	64	--	--	5	--	--	--
MOĞOLİST.	3	133	--	--	12	1	--	--
MOLDOVA	2	140	--	--	16	--	--	--
PAKISTAN	1	100	--	--	10	--	--	--
ROMANYA	3	274	--	--	18	--	--	--
UKRAYNA	1	45	--	--	10	--	--	--
R.Fed.Başkurt	4	205	--	--	28	--	--	--
BURYAT	1	101	--	--	5	--	--	--
ÇUVAŞİST.	1	95	1	66	11	--	--	--
HAKAS	1	17	--	--	3	--	--	--
TATARİST.	9	826	2	92	58	--	--	--
TUVA	1	77	--	--	5	--	--	--
YAKUTİST.	1	113	--	--	5	--	--	--
GENEL TOPLAM	126	1319 8	6	418	1112	10	1028	34

**21 Kasım 1995 tarihi itibariyle

kiye başbakanı olarak Kazakistan'a yaptığı gezide kararlaştırılmıştır. 26 Nisan 1993'te Üniversite tüzüğü ile ilgili Mutabakat Zaptı imzalanmıştır. 4 Mayıs 1993'te tüzüğün TBMM'ce kabulünden sonra, Cumhurbaşkanlığınca Mütevelli Heyet Başkanı atanmıştır. 5 Kasım 1993'te Mütevelli Heyet Üyelerinin Bakanlar Kurulu kararıyla tayinine karar verilmiştir.

Üniversitenin Yeni Kalecik (Kampus) inşaatı için Kazakistan Cumhuriyeti, Türkistan şehrinde 1.593 hektar arazinin tahsisini yapmış ve inşaat hızla devam etmektedir. Eylül 1996'da 1300 yataklı yatakhane hizmete açılacaktır. Yatakhane Türkistan kentinin de ihtiyacını karşılayacak şekilde otel olarak planlanmıştır.

Üniversitenin Kurumlaşması

•Lisansüstü eğitim ve asistanlık yönetmeliği,
•Akademik ve idari personel atama ve ücret yönetmeliği,
•Mütevelli Heyetin çalışma usûl ve esasları yönetmeliği,
•Harcırah yönetmeliği,
•Mali denetim yönetmeliği,
•İhale yönetmeliği,
şeklinde kurumlaşmıştır.

Teşkilatlanması

Ahmet Yesevi Üniversitesi; dördü Türkistan şehrinde, ikisi Kentav şehrinde, yedisi Çimkent şehrinde olmak üzere toplam onüç fakülte ve biri Türkistan'da, dördü Kentav'da ve ikisi Tülkübas şehrinde olmak üzere dört yüksek okuldan meydana gelmektedir. Ayrıca Ankara'da Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Almatı'da Fen Bilimleri Enstitüsü bulunmaktadır.

Türkistan şehrindeki fakülte ve yüksekokullar

- İktisat Fakültesi
- Şarkiyat Fakültesi
- Hukuk Fakültesi
- Tarih-Filoloji Fakültesi

Kentav şehrindeki fakülteler

- Tıp Fakültesi
- Ekoloji Fakültesi

Çimkent şehrin fakülteler (Pedagoji Enstitüsü)

- Matematik Fakültesi Kimya
- Biyoloji Fakültesi Tarih
- Fakültesi Pedagoji Fakültesi
- Mühendislik Eğitim Fakültesi
- Güzel Sanatlar Fakültesi

Tülkübas'daki yüksekokullar

- Yukarı Zirai İşletme ve Turizm Koleji
- Tümen Kolej

Almatı'daki Enstitü

- Fen Bilimleri Enstitüsü

Ankara'daki Enstitü

- Sosyal Bilimler Enstitüsü

Üniversitenin öğretim görevlisi kadrosu

• Profesör	60 kişi
• Doçent	97 kişi
• Yrd. Doç.	46 kişi
• Asistan-okutman	712 kişi
• Toplam	915 kişi

Üniversiteye Türkiye'nin Katkısı

- 1993 yılı bütçe kanunu ile 10 milyar lira,
- 1994 yılı bütçe kanunu ile 130 milyar lira,
- 1995 yılı bütçe kanunu ile 400 milyar lira ödenek verilmiştir.

1993 yılı mali katkıları Milli Eğitim Bakanlığınca tahsis edilerek teknolojik eğitim malzemeleri satın alınmış ve 1994 yılı Mayıs ayında Mütevelli Heyet Başkanlığı tarafından sevki gerçekleştirilmiştir. 1994 ve 1995 yılı ödenekleri de Mütevelli Heyet Başkanlığı tarafından tahsil edilerek Üniversite bütçesine uygun olarak kullanılmıştır. Bunun dışında toplam 149 adet bilgisayar, satın alma ve bağış yolu ile temin edilmiş bulunan toplam 560 koli kitap gönderilmiştir. Bu temel eğitim malzemeleri yanında fotokopi makinalarından video kameralara, soğuk mühürden spor malzemelerine, Türkiye ve Kazakistan bayraklarından üniversite rozetlerine, çok özellikli copy printerlerden elektronik yazı makinalarına, optik scanerlerden tepegözlere, fotokopi kağıtlarından muhtelif kırtasiye malzemelerine, diploma baskılarından test cevap anahtarı baskılarına kadar isimleri ve miktarları buraya yazılamayacak kadar muhtelif malzeme rektörlük talebi ile Türkiye'den temin edilip Üniversiteye gönderilmiştir.

Türkiye'den, üniversitenin bilgi işlem merkezini geliştirmek, bilgisayar kullanımım yaygınlaştırmak, bilgisayarların yararlı kullanımı sağlamak ve internet sisteminin kurulması için çalışmalar yapmak üzere bilgisayar konusunda 12 eseri bulunan Uzman Doktor Yalçın Özkan üniversiteye gönderilmiştir. Bunun dışında iki profesör, bir doçent ve yirmidört asistan-okutman bilgisayar eğitimi için gönderilmiştir.

Öğretim dili Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesidir. Üniversitede, İngilizce, Rusça, her sınıfta Türkiye Türkçesi, Türkiye Tarihi, Kazakistan Türkçesi, Kazakistan Tarihi ve Ahmet Yesevi'yi tanıtma dersleri verilmektedir.

Üniversite'ye bağlı Hukuk, Ekonomi, Şarkiyat-İlahiyat, Dil-Tarih,Tıp, Ekoloji, Pedagoji fakülteleri faaliyete geçmiş ve toplam 915 Öğretim Görevlisi, 7250 öğrenci ile eğitim öğretimini sürdürmektedir. (60 Profesör, 97 Doçent, 46 Yrd. Doç., 712 Asistan-Okutman). Üniversite'ye Türkiye'den 27 öğretim görevlisi gönderilmiştir. (2 Profesör, 1 Doçent, 24 Asistan- Okutman). Üniversitemizin Internet ve Bilgi İşlem Merkezi de bulunmaktadır. Halen Üniversitemizde Türkiye'den gönderilen 149 adet bilgisayar vardır. Bilgisayarların en yüksek kapasiteyle kullanılması için sürekli hizmet içi eğitim yapılmaktadır.

Ahmet Yesevi Üniversitesi bölgeye TV yayını yapmak için hazırlıklarını tamamlamıştır. 1996 yılı içinde bu konu gerçekleşecektir. Eğitim kadrosunun Türk Dünyası'ndan gelmesi ve Üniversite'nin Türk Dünyası'nın ortak bir üniversitesi olarak örgütlenmesi öngörülmektedir. Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası'nın manevi önderliğini üstlenme ve Türk Dünyası'nı bilgi toplumuna ulaştırma yolundadır.

1994-1995 yılında faaliyete başlayan üniversiteye ilk yıl ülkemizden çeşitli dallarda 100 öğrenci kontenjanı tanınmıştır. Bu kontenjanın 50'si kullanılmıştır. Türkiye'den gönderilen 165 öğrenci çeşitli bölümlerde okumaktadır. Üniversitenin toplam 60 milyon dolarlık kampus inşaatının 10 milyon dolarlık bölümünün temeli Sayın Cumhurbaşkanımızın Kazakistan'a ziyareti sırasında atılmıştır.

Ayrıca T.C. ve K.C. üniversiteleri arasında protokoller imzalanmıştır. Ankara Üniversitesi 1991 yılında Kazakistan Abay Kazak Devlet Pedagoji Üniversitesi ile, 1992 yılında Orta Asya Araştırmaları Cemiyeti ile, 1993 yılında Al-Farabi Devlet Üniversitesi ve Almatı Pedagoji Yabancı Diller Üniversitesi ile işbirliği protokolleri imzalamıştır.

Üniversitemizde ortak Türklük bilinci, Türkiye'ye karşı sevgi ve köklere bağlılık konusunda öğrencileri bilinçli hale getirmek üzere şu dersler verilmektedir:

Türkiye Türkçesi

Bütün fakültelerde birinci sınıf, hazırlık sınıfı olarak değerlendirilmekte ve bir sömestri sadece Türkiye Türkçesi öğretilmektedir. Türkiye

Türkçesi'nin daha kolay öğretilmesi amacıyla bir kitap hazırlanmış ve üniversiteye gönderilmiştir. Halen Türkiye'den görevlendirilen on Türkçe öğretmeni ile Üniversitemizin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü mezunlarından Türkiye'de yapılan kurslarla da yetiştirilerek görevlendirilmiş beş öğretmen olmak üzere toplam onbeş öğretmen Türkiye Türkçesi dersi vermektedir.

Ahmet Yesevi Tanı

Bütün fakültelerde; İslam dinini Ahmet Yesevi Hazretleri ve takipçilerinin hizmetlerini anlatan bu ders okutulmaktadır. Burada hoşgörü ve sevgi esaslarına dayalı Türk Müslümanlığı anlatılmaktadır. Halen Türkiye'den görevlendirilmiş altı öğretmen bu dersi okutmaktadır.

Tarih dersi

Ana hatlarıyla Türk tarihinin anlatıldığı tarih dersi ile ortak tarih bilinci geliştirilmeye çalışılmaktadır. Türkiye'den gönderilmiş olan üç öğretmen bu dersi vermektedir. Üniversitemizde Türkiye'den gönderilmiş olan 149 adet bilgisayar bulunmakta, bilgisayarların kullanım kapasitesinin artırılması için de sürekli hizmet içi eğitim yapılmaktadır. Üniversitemizi bütün Türk Dünyası'nın Bilgisayar Eğitim Merkezi haline getirmek hedefi yolunda çalışılmaktadır. İnternete de bağlanmış olan üniversitemizin, bölgeye TV yayını yapması için hazırlıklar tamamlanmış, bu yıl içerisinde bu konu gerçekleşkirilecektir.

Yukarıda da değinildiği üzere M.E.B. tararından açılan okulların sayısı 2 ilköğretim, 12 ortaöğretim ve 5 Türkçe öğretim Merkezi olmak üzere 19'a ulaştı. Bu 14 okulda toplam 2001 öğrenci eğitim öğretimini sürdürmekte, 5 Türkiye Türkçesi Eğitim Merkezinde ise 436 öğrenci eğitim görmektedir. Okul ve Merkezlerdeki öğretmen sayısı da 184'tür. (Tablo 3)

Şirket ve Vakıflar tarafından açılan okul sayısı ise 1 İlköğretim, 126 ortaöğretim, 13 Yükseköğretim ve 1 Türkçe Öğrenim Merkezi (Merkez) olmak üzere *141 oldu.* (Tablo 5)

Okul açılan ülkeler arasında *Kazakistan 33 okul ile birinci sırada* yer alırken, 20 okul ile Özbekistan ikinci, 15'er okulla da Azerbaycan ve Tataristan üçüncü sırada bulunuyor.

Türk Cumhuriyetlerinde Açılan Okullarla ilgili Karşılaşılan Bazı Problemler ve Çözüm Önerileri

Problem ***1.*** *Türk Cumhuriyetlerinde açılmış olan okullarımızın donatım, eğitim araç-gereç, personel, büro malzemeleri, ders kitapları, öğretim programları ile ödenekleri ve okulların onarımları ile ilgili giderlerinin temininde problemlerle karşılaşılması.*

Çözüm 1. Türk Cumhuriyetlerindeki okullarımızın donatılmasında ve eğitim araç-gereçlerinin temininde, mesafenin uzak oluşu ve karayolu güvenliğinin olmayışı nedeniyle büyük güçlüklerle karşılaşılmaktadır. Bu okulların sağlıklı bir yapıya kavuşturulmasında zaruret vardır. Bu okullarımızın örnek bir eğitim öğretim yapabilmesi için genel bütçeden, TİKA'dan, Fon'dan temin edilecek ödeneklerle, mümkün olan personel, araç-gereç, donatım, büro malzemeleri, ders kitapları, öğretim programları ile ödenekleri ve okulların onarımları ile ilgili ihtiyaçlarının mahallen teminine imkan sağlanmalıdır. Mahallen temini mümkün olmayanların da gönderme işlerinde bürokratik engeller kaldırılmalı ve bu eşyaların ücretsiz gönderilmesi sağlanmalıdır.

Türk Cumhuriyetlerindeki okullarımızın öğrenci kapasitesi önceden belirlenmeli ve yapılacak teklif gereğince kitaplar MEB Yayımlar Dairesi'nce gönderilmelidir. Bu okulların bağlı bulundukları Genel Müdürlüklerin, okulları bizzat yerinde görerek ihtiyaçlarını belirlemeleri uygun olacaktır.

Problem 2. *Yurt dışında görevli öğretmenlerimiz için tesbit edilen 500 ABD doları maaşın yetersiz olması.*

Çözüm 2. Türk Cumhuriyetlerinde görevlendirilen öğretmen ve idarecilere ayda 500 ABD Doları ödenmektedir. Bu miktarın her yıl yeniden tesbit edileceği protokolle belirlenmiştir. 1994 mali yılı için öğretmenlere 1300, İdarecilere 1500 ABD Doları ödenmesi yolunda (Bu ülkelerdeki hızlı enflasyon ve para birimi değişiklikleri nedeniyle) M.E.Bakanlığı'nca Maliye Bakanlığı'na bir teklif sunulmuştur. Hizmetin verimli bir şekilde yürütülebilmesi için bu teklifin gerçekleştirilmesi çok yerinde olacaktır. Türk Cumhuriyetleri'nde açılan okullarımızda, görev yapacak öğretmenlerimiz ise Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nca hazırlanan yönergeye uygun olarak seçilmelidir.

Avrupa'da görevlendirilen öğretmenlerimiz ayda ortalama 1400 Dolar civarında ücret alırken, Türk Cumhuriyetleri'nde görevlendirdiğimiz öğretmenlere, birinci yıl ayda 500 Dolar, bu yıl ise 650 Dolar olarak yapılan ödeme Tasarruf Tedbirlerinden önce de, genellikle üç ayda bîr yapılmaktadır. Bu farklı uygulama öğretmenler

arasında sıkıntılara sebep olmakta ve bu okullarımızın öğretmen ihtiyacı karşılanamamaktadır. Oysa ki, Rusya Federasyonu ile Türk Cumhmuriyetleri'nde görev yapan Dışişleri Bakanlığı mensuplarından 8. dereceden bir idari memura ayda 2328, sözleşmeli olarak çalışan sekretere 1450, şoför, aşçı ve hizmetçiye ise 1200 Dolar ücret ödenmektedir. Bu farklı uygulama ciddi boyutlarda bir huzursuzluğa sebep olmaktadır.

Bu büyük projenin başarıya ulaşabilmesi, öğretmen teminindeki güçlüklerin ortadan kaldırılması, gönderilen öğretmenlerin ülkemize geri dönmemeleri ve okullarımızın kapanmasının engellenmesi için, Maliye Bakanlığı'nın bu öğretmenlere 1300, yöneticilere 1500 Dolar ödenmesi yolundaki MEB'nin talebine olumlu bakması veya bu ülkelere gönderilen öğretmenlerin de "Bakanlıklararası Ortak Kültür Komisyonu' marifetiyle seçilerek ücretlerinin buna göre ödenmesi uygun olacaktır.

Problem 3. *Türk Cumhuriyetlerinde görevli öğretmenlerimizin ev bulmakta zorluk çekmeleri.*

Çözüm 3. Türk Cumhuriyetleri'nde görevlendirilen öğretmenlerimiz ev bulmakta büyük zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Görevli öğretmenlerimize ev temini hususunda mahalli makamların yardımcı olmaları için, ilgili ülkelerin Büyükelçiliklerine bu konuda bir yazı yazılması, bu soruna çözüm getirebilir.

Problem 4. *Türk Cumhuriyetlerinde okul açarken gerekli ön inceleme ve değerlendirmenin ciddi boyutlarda yapılmadığı kanaatini taşıyoruz. Ayrıca, bu devletlerde yabancı dilde eğitim yapan Anadolu Liselerinin açılması, bu projenin amacına ters düşmektedir.*

Çözüm 4. Türk Cumhuriyetleri'nde açılan okullarımızın, personel, araç-gereç, donanım, büro malzemeleri, ders kitapları, öğretim programları ile ödenekleri ve okulların onarımları ile ilgili ihtiyaçları mevcut iken yeni okullar açma yerine Türk Dünyası arasında, köprü olacak olan güzel dilimizi öğretmek için Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezlerinin, bu devletlerde yaygınlaştırılması, zaruri durumlarda ise ciddi bir incelemeden sonra, büyük kent merkezlerinde, Anadolu Liseleri yerine Türkçe Eğitim veren ve örnek olacak özellikleri taşıyan liselerin açılması dana yerinde olacaktır. Çünkü projenin amacı buralarda İngilizce öğretmek olmamalı; bu ülkelerde Türk Dilini ve Türk Kültürünü tanıtmak, Türk Dünyasında işbirliğini ve kaynaşmayı sağlamak, 70 yıldır esaret altında kalan kardeş ülkelere, ihtiyaçları olan vasıflı insan gücünü yetiştirmek olmalıdır.

Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik hizmetlerin aksamaması ve titizlikle yerine getirilmesi için Cumhurbaşkanlığı Başdanışmanlığı, Başbakanlık, YÖK, TİKA ve TÖMER Başkanlıkları ile Dışişleri, Maliye ve Milli Eğitim Bakanlıkları arasında koordineyi sağlayacak, yetkilerle donatılmış bir *"Koordinasyon Birimi'nin* kurulması gerekmektedir.

Türk Cumhuriyetlerinden Ülkemize Gelen Öğrencilerin Karşılaştıkları Bazı Problemler:

Öğrencilerin seçimi

Ortaöğrenim öğrencilerinin seçimi ilgili devletlerce yapılırken, öğrencilerin seçiminde gerekli şartlar aranmaması,

Lisans, yükseklisans ve doktora öğrenimi için gönderilen öğrenciler arasında YÖK tarafından seçilmeyen öğrencilerin bulunması,

Öğrencilerin sağlık raporu almadan gelmeleri gibi sorunlar ilk aşamada karşılaşılanlardır.

Bu sorunların çözümünde, gönderilen öğrenciler arasında gerekli şartları taşımayan ve kontenjan dışı gelen öğrencilerin olmaması için, kontenjan dışı öğrenci kabul edilmemesi,

Lisans, yükseklisans ve doktora öğrencilerinin kesinlikle YÖK tarafından seçilenlerden olması, YÖK tarafından seçilmeyen öğrencilerin yükseköğretim kurumlarına kabul edilmemesi,

Ülkelerinde sağlık kontrollerinden geçirilmeleri ve sağlık raporları ile birlikte gelmeleri gerekmektedir.

Okullara yerleştirmedeki programsızlık

Özellikle yükseköğrenim kurumlarına yerleştirme işlemleri yapılırken, ülkelerinin ihtiyaç duydukları alanlar, öğrencilerin daha önceki okulları ve istedikleri bölümlerin dikkate alınmaması; öğrencilerin sık sık program değişikliği isteklerinde bulunmalarına neden olmaktadır. Bu durum, öğrencilerin burs ve harçlıklarının ödenmesinde, yurt ve pansiyonlara yerleştirilmelerinde gecikmelere ve mağduriyetlere yol açtığı gibi, kimi öğrenciler de öğrenimlerini yanda bırakarak ülkelerine dönmektedirler.

Bu sorun; öğrencilerin, öncelikli olarak ülkelerinin gereklilik duyduğu ve istedikleri bölümlere imkânlar ölçüsünde yerleştirilmeleriyle çözülebilir. Ancak diğer taraftan, öğrenciler bir programa ve okula yerleştirildikten sonra ise değişiklik yapılmamasına dikkat edilmelidir.

Burs ve harçlıkların yetersizliği

Öğrencilerin karşı karşıya bulunduğu en büyük problem, burs ve harçlıkların yetersizliğidir.

Bu sorunun çözümü için, öğrencilere verilen burs ve harçlıkların acilen artırılması gerekmektedir. Öğrencilerin ilk geldiği yıl ihtiyaçlarını karşılamaya yeten aylık bursları, bugün için sadece bir öğün yemek ihtiyaçlarını karşılar hale gelmiştir. Bugün 3.000.000 TL olan aylık bursun yetersizliği, öğrencileri ek para arama yollarına yöneltmekte, bu imkanı bulanlar derslerini aksatmakta, bulamayanlar ise sıkıntılı bir hayat sürmektedir.

Diğer taraftan, bursların zamanında öğrencilere ödenmemesi de önemli bir problemdir. Bu konuda da gerekli özenin gösterilerek, bursların zamanında ödenmesi önemlidir.

Danışmanlık hizmeti verecek kurumların azlığı ve yetersizliği

Eğitim kurumlarına ve yurtlara yerleştirilen öğrencilerle doğrudan ilgilenecek ve sorunlarına çözüm arayacak, getirecek kurumların yetersizliği.

Öğrencilerin başarılı olabilmeleri için yerleştirildikleri kurum yöneticileri, öğretmenleri ve öğrenci temsilcileri ile rehberlik merkezleri uzmanlarınca ciddi bir şekilde izlenmesi ve başarısızlığa sebep olan uyumsuzluklarının telafisi için gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir. Bunun yanında, özellikle öğrencilerin yoğun olarak bulundukları okullarda ve yurtlarda, sadece bu öğrencilere hizmet vermek üzere rehberlik merkezleri kurulmalıdır. Aynı şekilde, öğrencilerin yoğun olarak bulundukları kentlerde de, bu rehberlik merkezleriyle beraber bütün öğrencileri bir çatı altında toplayacak kurumlaşmalara gidilmeli ve ortak sorunlar ortaya konarak çözüm aranmalıdır.

Çeşitli nedenlerle ilişikleri kesilen öğrencilerle ilgilenilmiyor

Derslerinde başarısız, devamsız ve yurt kurallarına uyum göstermeyen öğrencilerin TÖMER'den, yurttan, üniversitelerden ve okullardan ilişikleri kesilmektedir. Ancak, bu öğrencilerin nerede kaldıkları ve ne yaptıkları bilinmemektedir.

Çeşitli nedenlerle başarısızlıklarından dolayı bağlı bulundukları eğitim kurumlarından ilişikleri kesilen öğrenciler, ülkelerine geri gönderilmeleri için takip edilmeli, ilgili devletin büyükelçilikleri ve öğrenci temsilcileriyle işbirliği yapılmalıdır.

Evli ve doğum yapan bayanlar sorunu

Yükseköğretim kurumlarına yerleştirilen ve yurtlarda kalan evli ve doğum yapan bayan öğrenciler, yurt şartlarına uygun olmadığı için yurtlardan çıkarılmakta ve bu öğrencilerin nerede ve nasıl barındıktan bilinmemektedir.

Bu öğrenciler için uygun barınma imkanı sağlanmalı veyahut da bu öğrencilere ihtiyaçlarını karşılayacak uygun ödeme yapılmalıdır. Aksi takdirde, bu durumdaki öğrencilerin getirilmemesi daha doğru olacaktır.

Türkiye Türkçesini yeterli şekilde konuşamamaları

TÖMER'de bir yıl Türkiye Türkçesi öğrenen öğrencilerin, Türkiye Türkçelerinin yeterli olmadığı, bu bakımdan da yerleştirildikleri programlarda başarılı olamadıkları görülmektedir.

Öğrencilerin Türkçeyi, yerleştikleri programları takip edebilecek seviyede öğrenmeleri için, TÖMER'de daha yoğun ve bölümlerine uygun bir programa tabi tutulmaları gereklidir. Öğrencilere, ülkelerinde Türkiye Türkçesi öğreterek getirmenin yolları da denenmelidir.

Öğrenci temsilcilerinin statüsü

Öğrencilerinin sorunlarıyla daha yakından ilgilenmek üzere Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde görev yapan Bağımsız beş Cumhuriyetin öğrenci temsilcilerinin yetersizliği ve ülkelerindeki siyası kontrol mekanizmasını Türkiye'ye taşıma çabalarının yarattığı sorunlar.

Türkiye'ye gelen öğrencilerin herhangi bir baskı ve siyasi kontrolden uzak okuyabilmeleri için, bu öğrenciler üzerindeki denetimin Türkiye makamlarınca yapılması daha doğru olacaktır. Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde oluşturulan Öğrenci Temsilciliklerinin de, her ülkenin kendi büyükelçiliği bünyesine taşınması mümkündür. Böylece ülkeler, kendi öğrencilerinin sorunlarıyla yakından ilgilenmeye devam edecebilecekler, ancak art niyetli denetimler nispeten engellenmiş olacaktır.

Diğer taraftan, halen uygulaması süren Milli Eğitim Bakanlığı bünyesindeki öğrenci temsilcilikleri, bağımsız devletlerle sınırlı olduğu için, muhtar ve diğer Türk Toplulukları ile akraba topluluklardan gelen öğrenciler böyle bir hizmetten mahrum kalmaktadırlar.

Konuyla ilgili çok başlılık ve koordinasyon yetersizliği

Türk Cumhuriyetleri ile Türk ve Akraba Topluluklarından gelen öğrencilerle ilgili sınırlı sorumlu birden fazla kurumun bulunması ve bunlar arasında koordinasyonun bulunmaması çeşitli aksaklıklara yol açmaktadır. Türk Cumhuriyetlerinde açılan okullarda olduğu gibi konuyla ilgili kuruluşlar arasında Cumhurbaşkanlığı Başdanışmanlığı, Başbakanlık, YÖK, TİKA ve TÖMER Başkanlıkları ile Dışişleri, Maliye ve Milli Eğitim Bakanlıkları bulunmaktadır. Bu kurumlar arasındaki koordinasyonun sağlanması ve yetki kargaşasının sona erdirilmesi sağlanmalıdır.

Rehber Aile Projesi Yaygınlaştırılmalı

Bir süredir uygulanan Rehber Aile Projesi, halkımızla öğrencilerin kaynaşmasını sağlamaktadır. Öğrencilerin kendilerini sıcak bir aile ortamında hissetmeleri ve çeşitli sorunlarını bu yolla çözmelerini de sağlayan projenin genişletilerek devam ettirilmesi gereklidir.

ORTA ASYA'DAN GELEN ÖĞRENCİLERİN SAYISAL DAĞILIMI

Tablo B

ÜLKELER	1991-1992			1992-1993			1993-1994			1994-1995			1995-1996		
	Verile n	Kullan ılan	Eğit. Gör.	Verile n	Kullan ılan	Eğit. Gör.	Verile n	Kullan ılan	Eğit. Gör.	Verile n	Kullan ılan	Eğit. Gör.	Verile n	Kulla nan	Eğit. Gör.
AZERBAYC.	1400	1299	1190	600	301	273	240	98	70	200	200	45	2440	1898	1578
KAZAKİST.	1400	1181	681	600	291	207	240	91	85	200	161	185	2440	1724	1078
KIRGIZIST.	1400	385	221	600	480	242	240	240	199	200	200	69	2440	1305	731
ÖZBEKİSTAN	1400	1340	206	600	250	90	240	-	-	200	200	147	2440	1790	443
TÜRKMENİST	1400	1193	887	614	614	388	240	240	211	200	200	193	2454	2247	1679
TACİKİSTAN	-	-	-	-	-	-	40	40	40	30	30	27	70	70	67
TÜRKTOPLU	312	312	169	649	438	419	387	206	201	380	293	278	1739	1249	1061
BALKAN ÜL.	868	868	515	756	275	256	320	230	187	300	288	229	2244	1670	987
ASYA ÜLK.	13	13	13	666	600	448	155	102	102	220	65	-	1036	780	563
I. K.B.	160	58	58	110	80	80	90	61	61	90	28	28	450	227	227
I.K.I	-	-	-	-	53	53	-	30	30	-	89	89	-	192	192
TOPLAM	8355	6649	3734	5186	3382	2456	2192	1367	1206	2020	1754	1210	17753	13152	9086

KAYNAKLAR

1. M.E.B'nın 1995-1996 Türk Cumhuriyetleri ……
2. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Yurt Dışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü'nün hazırladığı "Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topluluklarına yönelik hazırlamış olduğu 1993-1994 raporu.
3. T.C. Dışişleri Bakanlığı TİKA AVRASYA DOSYASI Onbeş Günlük Bülteni, Sayı:44, Kasım 95/1.
4. Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları ile ilgili Dışişleri Bakanlığı İstatistikleri.
5. Büyükelçiliklerimizin vermiş olduğu yazılı bilgiler.

KAMUOYU VE KİTLE İLETİŞİM ARAÇLARI

Doç. Dr. Orhan GÖKÇE
Selçuk Üniversitesi İİBF Öğretim Üyesi

I. GİRİŞ

Kamuoyu araştırmalarının sosyal yaşantımızda önem kazanması ve özellikle siyasi partilerin kitle iletişim araçlarını siyasi iletişim aracı olarak keşfetmeleri sonucu kamuoyu kavramı ile kitle iletişim arasındaki ilişki ve etkileşim tartışılmaya başlandı.

Aslında kamuoyu ve kitle iletişim araçları arasındaki ilişki uzun yıllardan beri sosyal bilimlerin gündeminde kalmayı başaran ender konulardan biridir. Elizabeth Noelle-Neumann'ın artık klasikleşen "Suskunluk Sarmalı" tezini geliştirdiği çalışmasıyla bir anda sosyal bilimlerin ilgi odağı haline gelen konu, günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Ancak konu ile ilgili öne sürülen görüş ve kanaatler henüz bir noktada buluşmuş değildir. Uzun süre de uzlaşma sağlanacağa benzememektedir.

Biz de burada bu yolu denemeye gitmeyeceğiz. Çünkü böyle bir girişim, konunun bir makalede incelenemeyecek ve bir makaleye sıkıştırılamayacak kadar kapsamlı olması nedeniyle daha baştan başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak, amacımızı öncelikle konuya açıklık kazandırmak için küçük bir katkı girişimi olarak belirledik.

II. Kamuoyu Kavramının Anlam ve Kapsamı

Kamuoyu, politika bilimcilerinin, sosyologların ve sosyal psikologların üzerinde önemle durdukları konulardan biridir. Kamuoyu kavramından eskiden beri söz edilmekte ise de; kavramın açıkça formüle edilişi 18. yüzyılda gerçekleşmiş ve 19. yüzyılda sistemli bir biçimde incelenmeye başlamıştır(l).

Ancak kamuoyunun kavram olarak tanımlanmasında bir uzlaşma sağlanabildiği de söylenemez. Öyle ki bu kavram açıklaması gerekli olan kavramlar listesinin ilk sırasında yer almaktadır. Buna rağmen, bir çok filozof, tarihçi, siyaset bilimci, sosyolog ve iletişim bilimcisi bu kavramın kendi görüş açılarına tanımlama girişiminde bulunmuştur. Bu nedenle, oldukça fazla tanım ile karşı karşıya bulunmaktayız. Bunda ise yaklaşımlar ve ilgiler önemli rol oynamaktadır. Kamuoyu kavramını tanımlama çabalarını genel olarak şu iki grupta bir araya toplayabiliriz:

(1) Politika bilimi açısından kamuoyu tanımı

(2) Diğer sosyal bilimler açısından kamuoyu tanımı

Politika bilimciler açısından kamuoyu, devletin üç organının (Yasama, Yürütme, Yargı) davranışını belirleyen ya da kanaat önderleri tarafından belirlenen ve oluşturulan norm olarak açıklanmaktadır. Buna karşın diğer sosyal bilimlerin kamuoyu anlayışı, bireyin kendisinden hareket ederek kanaatini ve davranışını ailesini, çalışma grubunu, içinde yaşadığı grup ve de bütün toplumu kapsayan sosyal grubun kanaat ve davranışı ile ilişkilendirilmektedir(2).

Dolayısıyla kamuoyu kavramı, kişisel ve siyasi açıdan olmak üzere iki değişik şekilde açıklanmaya çalışılmakta ya da kullanılmaktadır.

Bireyin çevresinden etkilendiği, ait olduğu grup tarafından biçimlendirildiği ve şekillendirildigi şüphe götürmeyen bir gerçektir(3). Grup içindeki bireyi gruba hakim olan kanaat şekillendirip yönlendirmektedir. Bu açıdan bakıldığında "Suskunluk Sarmalı" kuramının varsayımı oldukça açıklayıcı gözükmektedir. Suskunluk Sarmalı kuramına göre, birey içinde bulunduğu sosyal çevresinden dışlanma korkusuyla çevresine hakim olan kanaatleri ve davranış şekillerini benimsemekte ve bunu kamuda açıklamaktadır(4).

Bizce konu bu yönü ile ele alındığında, kamuoyu kavramı yerine sosyal kontrol kavramının kullanılması çok daha uygundur. Başka bir ifadeyle, kamuoyu kavramı tam anlamıyla açıklayıcı olamamaktadır. Tanımla şekli de bunun açık bir göstergesidir.

Ayrıca kamuoyunu, bu kavramı oluşturan kamu ve oy öğelerinin ayrı ayrı incelenerek bir tanımına ulaşma girişimi de eleştirilmektedır(5).

Aynı şekilde, kamuoyunu yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkiye indirgemek de sakıncalıdır. Her ne kadar kamuoyunun yönetenlerle ilişkili olan genel bir sosyal olgu olarak görülmesi gerekirse de, klasik açıklama tarzı yetersiz kalmaktadır. Habermas'ın bu konudaki analizinden hareketle, kamuoyunun klasik anlayışının temelinde şu özellikleri gösteren belli bir sosyal farklılaşmanın yattığı söylenebilir. Kanaat oluşturan sistemler, insanları insan olarak karşılaştıkları ve birbirlerini kabullendikleri küçük, tartışan gruplarıdır(6). Grupların iç düzeninde çatışmadan ziyade iş birliği önemlidir. Yani başkalarının, (fikirlerine karşı olunan kişilerin) konsensüsünü kazanma çabası ön plandadır. Bu tabii ki küçük sistemlerde mümkündür. Dost-düşman ayrımının orientasyon kolaylığı yerine ahengin kurumsallaşması geçmektedir. Bu iç düzenleme bu tür sistemlerin toplumsal durumu olarak kendine has bir farklılaşma ve bölümleşme kombinasyonuna uygun düşmektedir. Bu gruplar farklılaşmışlardır, çünkü bu sisteme katılanlar kendilerine has rollere göre davranmamaktadırlar; bunu insanlığın insan olarak karşılaması terimi de açıkça göstermektedir. Bu gruplar birbirleriyle ilişkiliolarak bölümleşmişlerdir. Çünkü bunlar kendi fonksiyonlarına göre değil de, birbirinin aynısı olarak oluşmuşlardır. Bu özellik "genelin" konu ve böylece sorun olarak oluşmasına neden olmaktadır. Tartışan grupların küçük ve benzer olması ve siyasi, ekonomik etkilerin tartışma üzerine etkilerinin pek fazlaolmayışı bu gruplarda oluşan kanaatlerinin genel kanaat olarak şart koşulmasını mümkün kılmaktaydı. Böylece kişiden genel idrake ve dolayısıyla kişiden genel iradeye sorunsuz bir geçişin olduğu yönünde kanaatler doğmuştur. Bu tür kanaatlerin kitle iletişim araçları ile yansıtılmaları da bunu tasdikler nitelikte olmuştur. Bunun neticesinde tartışılanlar kendilerini fonksiyonel farklılaşan toplumdan soyutlayarak kendilerini toplum olarak görmeye başlamışlardır(7). Bu tür idrak anlayışı ve böylece kamuoyunun iktidarı değiştirebilen eleştirisel kontrol inancının artık geçerli olmadığını toplumsal gelişme açıkça göstermektedir. Toplumsal gelişme daha derin bir fonksiyonel farklılaşmayı ve alt sistemlerinin oluşması yönünde olup, bu farklılaşmadan kendini soyutlayan grupların kendilerini toplum olarak ilan etmeleri artık mümkün gözükmemektedir Fonksiyonel farklılaşma, sistemlerin birbirinden soyutlanmasına, norm beklentilerinin ve arzu tasarruflarının daha fazla üretilmesine ve böylece tüm kalıntıları seçme zorunluluğuna götürmektedir. Farklılaşma ve seçme tarzı kurumsallaşma ile mümkün olmaktadır. Yani farklılaşma ve seçme tarzı karar verme süreçleri ile uyum sağlayan ve kendi yapılarını oluşturan sistemler sayesinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bunlar genel iradeyi temsil yeteneğini kaybetmektedirler. Toplum da bu sayede, yani yapısal olarak basitleşmemekte ve teknik sayesinde belirlenmemekte, aksine bütün sistemlerin karmaşıklıklarıyla zorlanan ve sadece olayları değil, başkalarının uyumlarına uyum sağlamak zorunda kalan savaş meydanına benzemektedir.

Kısacası, kamuoyu kuramı yeniden gözden geçirmek zorundadır(8). Kamuoyunun sorunu, kendisiyle ilişkilendirilen sistem sorununun yeterince açıklanmamasından kaynaklanmaktadır. Sorunun çözümü ise bizce siyasi iletişim süreci ile ilişkilidir.

Bunun geçici de olsa doğru olduğunu varsayarsak, o zaman kamuoyu ile iletişim sürecinin ilişkilerinin yeniden yorumlanması gerekmektedir.

III. İletişim, Siyasi İletişim ve Kamuoyu

Hareket noktamızı, kamuoyunun siyasi değeri olan bir netice değil, özellikle kamusal iletişimin konu yapısı olduğu varsayımı oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle, kamuoyu etki-tepki prensibine göre etkilenmiş ve etkilenmeye devam eden etki değil, fonksiyonel anlamda seçme kriteri olarak değerlendirilmektedir.

Bu bağlamda kamuoyu iletişim ve siyasi iletişim ile yakından ilişkili olarak karşımıza çıkmaktadır.

İletişimi, sembolik olarak anlamların ortak paylaşılması olarak tanımladığımız zaman(9), iletişimin odak noktasını "anlam" kavramı oluşturmaktadır. İnsanların bir arada yaşamaları ancak ortak yorumlanan ve anlaşılan, beklenebilir bir düzen gösteren, iletişim ve eylemler için yeterli bağlantı noktaları sunan, ortak tecrübeleri bulunduğu bir yaşam dünyasında mümkündür(l0).

Ortak tecrübeler, bireylerin belli bir durumda neyin mümkün olduğu ve neyin mümkün olmadığı hakkındaki beklentilerini şekillendirmekte, başka bir ifadeyle, karşılıklı beklenebilirliğin çerçevesini oluşturmaktadır.

Az önce bahsedilen "anlam" kavramı içeriğini de buradan almaktadır. Dolayısıyla anlam, bağlantı imkanları, yani neyin ne ile birlikte düşünülebileceğini ifade etmekte ve yapısal bir statü kazanmaktadır.

Bu bağlamda anlam iletişim üzerinden oluşmakta ve sosyal yaşamı düzenlemektedir. Dolayısıyla iletişimin, anlamın evrenin karmaşıklığının en aza indirgenmesini sağladığı ve düzenlediği, yani neyin beklenebileceğine önceden işaret eden, yüksek derecede bir seçme süreci olduğunu söyleyebiliriz. Ancak seçme, mevcut repertuarlardan (bilgi deposundan) herhangi bir şeyi seçme ya da onu değil de, başka bir şeyi seçme ya da onu değil de, başka bir şeyi almayı ifade etmemektedir. Aksine, seçme süreci karşılıklı etkileşim şeklinde gerçekleştirilen her iletişimin temelini oluşturan konular dahilinde söylenen ile söylenmeyeni bir arada düşünmeyi ifade etmektedir(l1).

Bilindiği gibi, iletişim konular üzerinden gerçekleşmektedir. Bir iletişim sürecinin, ortak konuların varlığını şart koşmadan başlaması mümkün değildir. Konular karşılıklı aynı anlama atıfta bulunmayı sağlarken, aynı zamanda karşılıklı olarak hedeften sapmayı da engellemektedir.

Bunu Luhmann'ın konu ve kanaat ayrımı da açıkça ortaya koymaktadır.

"Konular üzerinde konuşulabilen ve bunlar hakkında aynı ya da değişik kanaatlere sahip olunabilen anlamlı, az veya çok belirsiz ve gelişmeye açık anlam kompleksleri olarak tanımlayabiliriz. Hava durumu, komşunun yeni otomobili, enflasyon, fiyatların artışı, terör vb. Bu türlü konular, karşılıklı etkileşim olarak gerçekleştirilen her iletişimin yapısal yönünü oluşturmaktadır. Konular karşılıklı olarak aynı anlama yönelmeyi sağlamakta ve karşılıklı olarak farklı şeylerden söz etmeyi engellemektedirler (...). Böylece iletişim ortak bir dilin ötesinde anlam tespitinin iki değişik boyutun daha gerekli kılmaktadır. Bunlar bir konunun seçimi ve bu konu üzerine kanaatlerin açıklanması hususlarıdır. Ancak bu ayrım çerçevesinde mutabık olan ve mutabık olmayan kanaatler ayrımı oluşabilir"(12).

Genel olarak konu ile kanaatimiz belirlenmez. Struck, bir ve aynı konuda tamamiyle farklı kanaatlerin öne sürüldüğü durumlar için bir çok örnek vermektedir(13). Ancak buna rağmen bazı koşullarda konu ve kanaatin bütünleşmesi ve özdeşleşmesi ile söz konusu olabilir. Böyle durumlarda iletişimden ziyade manipülasyon söz konusudur. Manipülasyon ise konu ile kanaat arasında bir ayrımı şart koşmamaktadır. Luhmann'a göre, "Konunun kurumsallaşması sonucunda kanaatler moral (ahlak) ile öyle bütünleşmektedir ki bir moralin ifadesi aynı zamanda bu moralin kabullenmesi zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir. Böyle bir durum ile karşı karşıya kalan kişi, kendisini öyle bir rol beklentisi içinde bulmaktadır ki, kendi kişiliği ile belli kanaatlerin bütünleşmesi söz konusudur. Aynı zamanda öyle durumlar oluşmaktadır ki, bireyin kendi kişiliğini zedeleme gücüne sahip, kapsamlı algılama gücünü engelleyen ve rahatını bozabilecek bir başkasının moral angajmanı ile karşı karşıyadır"(14).

Bu bağlamda her hangi bir grupta sadece ve sadece bir kanaat kabul görülebilir. Bir konunun sadece ve sadece bir kanaat ile bütünleşmesi ise ancak sorgusuz bir temel konsensüsün uygun olduğu kurumsallaşma sürecinin sonucudur. Böyle ortamlarda bir konuya atıftan bulunmak (kanaatlere) dayanma anlamına gelmektedir.

Bazı toplumlarda iletişimin moralleştirilmesi söz konusu ve toplumun bu şekilde bütünleşmesi mümkündür. Ancak buna daha çok az gelişmiş, farklılaşmanın söz konusu olmadığı toplumlarda rastlanır. Gelişmiş ve böylece alt sistemlere ayrılmış toplumlarda ise entegrasyon ortak bir moral ile mümkün değildir. Dolayısıyla bir iletişim moral ile bağdaştırılması, iletişimin cevapsız bırakılması için bir araç olmaktadır.

Buraya kadar söylenenleri özetlemek istersek; karmaşıklaşan sosyal olaylar ve olgular ancak karmaşık iletişim süreçlerinde işlenebilirler. Konu ile kanaat arasındaki ayrım, karmaşıklık için bu işlenebilirlik potansiyelini artırmaktadır, Bu ayran yapılmaksızın iletişim etkileşim olarak gerçekleştirilemediği gibi, karmaşıklığın bireyler açısından anlamlı bir şekilde (mümkün olan ile mümkün olmayanın anlam bağlantısı) aza indirgenmesi de sağlanamaz.

Bu husus siyaset için de geçerlidir. Siyasi alanda da başka türlü iletişimin gerçekleşmesi mümkün değildir.

Siyasi iletişim ise siyasetin kendisi gibi kapsamlıdır. Nasıl siyasetin anlam Ve kapsamı açısından sınırını belirlemek güç ise, aynı şekilde siyasi iletişimin anlam ve kapsamını da belirlemek güçtür. Buna rağmen siyasi iletişimi sosyal iletişimden ayıran tek nokta olarak siyasiler ile seçmeler arasında gerçekleşmesini belirtebiliriz. Ancak siyasi iletişimi sadece siyasiler-seçmen ilişkisi belirlememektedir, Siyasi iletişim bunun ötesinde mesajların nasıl iletilmesi gerektiği ve seçmenlere nasıl ulaşılabileceği sorusunu da kapsamaktadır. Dolayısıyla iletişim ile siyaset iç içe girmiş durumdadır(15). Modern demokrasilerde iletişim stratejileri olmaksızın siyasi stratejileri düşünmek mümkün değildir.

Artık siyasi iletişim siyasi karar eyleminin önemli bir unsura haline gelmiştir. Politikacılar, sürekli kendi ya da siyasi partisinin politikası için seçimlerde oy çoğunluğunu kazanabilme yeteneğine sahip olduğunu ispat etme baskısı altındadır.

Siyasiler sürekli seçmen oyu için rekabet halindedirler. Bu rekabetin adını ne koyarsak koyalım, sonuçta siyasetçiler ve siyasi partiler seçmenleri ile nasıl bir iletişim kuracakları sorusu ile karşı karşıyadırlar. Bu amaçla siyasiler ve siyasi partiler kendilerine özgü konularını ve bu konular hakkında kanaatlerini içeren bir seçim stratejileri geliştirmek zorundadırlar. Dolayısıyla siyasi iletişimde, yani seçmen ile iletişimde de konular oldukça önemli bir konuma sahiptirler.

Konular somut iletişim durumlarında beklentilerin sürekli faaliyete geçirilmesi İçin kural görevi görmekteler ve böylece kanaat oluşumunu yönlendirmektedirler. Bu nedenle kamuoyu(16) kavramı çerçevesinde ele alınıp incelenen siyasi iletişimin yönlendirici fonksiyonu kanaatlerin kendisinden değil, özellikle siyasi iletişimin konularından oluşmaktadır.

Buradan hareketle, kamuoyunun çelişkili olmasına rağmen klasik sorunu olan etki etme gücü de açıklanabilir. Kamuoyunun fonksiyonunu kanaatlerin şeklinden genel ve tartışabilirliği, anlamlı ve uzlaşmacı güce sahip oluşu, kamusal savunabilirliği vb. değil de, özellikle siyasi iletişimin konularının şeklinden, yani iletişim sürecinin yapısı olarak uygun olmasından belirlenebilir. Bu fonksiyon ise, kanaatlerin doğrultusunda değil, özellikle zihinleri meşgul eden, konulara yapı kazandırıcı etkisinin belirsizliğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle sorun bireysel kanaatlerin genelleştirilmesi, herkesçe kabul edilebilir şekle getirilmesi değil, özellikle siyasi iletişim sürecinin konusunun toplumun ve siyasi sistemin söz konusu karar ihtiyacına uyarlanabilmesidir(17).

Dikkatin kanaatlerden, kanaat oluşumunu düzenleyen konular üzerine çekilmesi, yeni araştırma sorularına da imkan tanıması açısından önem arz etmektedir.

Bakış açısı, kamuoyu ile ilgili araştırmaları, karmaşık yapısı içerisinde başlıca bağımsız değişken olarak gören siyasi sistemi ilişkilendirmeye imkan tanımaktadır. Siyasi sistemin karmaşıklığı, yani bu sistemde mümkün olabilecek davranış ve eylem imkanlarının sayısı ve çeşitliliği, kendi konu kapasitesi ile, bir başka deyişle, kendi İletişim sürecinin konusal yapısıyla yakından ilintilidir. Karmaşıklık konu kapasitesini etkilediği gibi, konu kapasitesi de karmaşıklığı etkilemektedir(18).

Klasik kamuoyu yaklaşımı bu kavramın bir çok boyutunu kapsamamaktadır. Örneğin konu ile kanaatin nesnel ve taktik ayrımı, konuların zaman içerisinde hareketliliği, konuların sosyal kurumlaşma şekilleri siyasi sistemin karmaşıklık derecesine bağlı olarak değişmektedir. Aşağıda bu konulara değinilecektir.

IV. Konu Fonksiyonu ve Kariyeri

Zaman oldukça az olduğu ve buna paralel olarak dikkat de oldukça sınırlı olduğu için, farklılaşmış sistemler kendilerini ilgilendiren konuları algılamak ve işlemek için belli yöntemler geliştirilmektedir. Bu yöntemleri Luhmann, "dikkat

kuralları (attention rules)" olarak nitelendirmektedir. Bunun yanı sıra bu kurallardan farklı olarak bir de kararların verilmesini ve kararların doğru olarak nitelendirilmesini sağlayan "karar kurallarından (decision rales)" sözetmektedir (19).

Seçim süzgeci görevi gören bu dikkat kurallarını aştıktan sonra ancak rasyonel karar verme aşamasına gelinir. Dikkat çeken konular ile karar verilen konuların aynı olması gerekmez. Dolayısıyla bir sistemde dikkat dağılım süreci karar verme sürecinden ayrılmaktadır. Bu ayırımın kendi fonksiyonunu yerine getirmesi isteniyorsa, o zaman farklı kriterlere göre değerlendirmeleri gerekir.

Bu ayırımı yukarıdaki konu ve kanaat ayırımına uyguladığımız takdirde, dikkat kurallarının siyasi konuların oluşumunu, karar kurallarının ise kanaat oluşumunu yönlendirdiğini söyleyebiliriz.

Bu bağlamda konuların doğrudan kanaatlerin içeriğinin tespitini değil de, her şeyden Önce ve özellikle dikkatin yakalanmasını ya da yönlendirilmesini sağlamaktadır. Konular, siyasi iletişim sürecinde neyin kabul göreceğini ve cevap beklenebilirliğini göstermektedir. Ancak bunlarla ilişkili olarak hangi kanaatlerin savunabileceği, hangilerin doğru olduğu ve hangilerin gündemde kalabileceği sorusu henüz açıktır. Dolayısıyla dikkat uyandırabilme belli bir kanaate ve karara bağlanma anlamına gelmemektedir. Dikkati çekebilme konunun oluşması ve sonuçta karar sürecini etkileyebilmesi için gerekli olan ilk aşamadır(20). Ayrıca bunun karşıtı olarak bir kanaat doğru ve anlamlı olduğu için siyasi iletişim sürecinin konusu olamaz. Bunlar her şeyden önce başka kriterlere göre oluşturulmuş olan dikkat kurallarını aşmaları gerekir. Bu seçme süzgeci iletişim sürecinden önce gelmektedir. Buradan da şöyle bir sonuç çıkartabiliriz. Kamuoyuna dayanan bir siyasi sistemde, karar kurallarından daha çok dikkat kuralları büyük bir bütünleştirici güce sahip olmaktadır.

Özet olarak söylemek gerekirse; konuların ve kanaatlerin ayırımı şeklinde siyasi sistemin yönlendirilmesi açısından önemli olması, bu kavramın ne kadar karmaşık olduğunun da bir ifadesidir. Bu karmaşıklık siyasi sistemin sistem olarak diğer sistemlerden farklılaşmasının bir sonucudur. Bu türlü farklılaşma ve alt sistemlerin kendi içerisinde karmaşıklığının artması sonucu alt sistemde yapısal değişime de ihtiyaç artmaktadır. Başka bir ifadeyle, siyasi iletişim sürecinde konular hareket halinde ve değişkendir. Kısacası; siyasi iletişimin konularının farklı kanaatler ve farklı kararlar için açık olması gerektiği gibi, ihtiyaca göre değiştirilebilmelidirler. Tabii ki bu değişim belli bir düzen içerisinde gerçekleşmektedir. Çünkü siyasi konularında belli bir özgeçmişleri vardır; bunlarında sosyal yaşam gibi belli bir hayat seyri vardır.

Demek ki, siyasi konular da önce belli bir doğum süreci yaşamaktadırlar. Bir konunun siyasi bir konu haline gelebilmesinde, yani konunun konu olarak dikkat çekmesinde ise genelde şu faktörler etkin rol oynamaktadır. Hatta bu faktörler bir siyasi sistemin dikkat kuralları olarak da nitelendirilebilirler. Bu kuralları şu şekilde nitelendirebiliriz(21).

1-Bazı Değerlerin Öncelikli ve Önemli Olması:

Toplum tarafından önemli görülen bazı değerlere saldın, ya da bunların zedelenme tehlikesiyle karşı karşıya gelmeleri kendiliğinden siyasi bir konu oluşturmaktadır. Örneğin, adalet mekanizmasının bağımsızlığına saldın, toplumsal barış ve huzura saldın (Süper Turnike sunucusunun bir ifadesinin sonuçları bunun en güzel örneğidir), siyasi skandalların ahlaki boyutları vb. durumlar burada örnek olarak gösterilebilir. Değerler programlar çerçevesinde sadece karar kuralları olarak değil de, bunun ötesinde başka bir kontekste dikkatin uyandınlması kuralı görevini görmektedirler. Bu hususu, meclisin belli takvimine karşı konuların özellikle ele alınıp incelenmesi örneğinde görebiliriz.

2- Kriz ve Kriz Semptomları:

Kriz beklenmeyen (konu olarak hazırlanmamış) sadece belli değerlerin değil, özellikle tüm sistemi tehdit eden unsurlardır. Bunlar bir çok değerin fonksiyonunu belirsiz ve zaman baskısı altında tehdit ettikleri için dikkati üzerinde yoğunlaştırma gücüne sahiptirler. Bu nedenle de bunların bütünleştirici güçleri vardır. Örnek olarak, savaşlar, çatışmalar, enflasyon, bir yürütme ya da yargı mensubunun rüşvet olayına karışması, terör olayları verilebilir.

3- İletişimin Kaynağının Statüsü:

Siyasi liderler veya toplumca tanınmış kişilerin eylemleri daha kolay dikkat bulmaktadır. Çünkü siyasi olaylar genelde elitlerin kişilikleri ile bağdaştırılarak işlenmektedir. Bu nedenle olaylarda

kaynağın statüsü, siyasiler ya da toplumca kabul görmüş- kişiler ise medyanın dikkat kurallarını aşmaları daha da kolay olmaktadır. Ancak hemen şunu hatırlatalım ki, bunların kendi kanaatlerinin kabul göreceği anlamına gelmemektedir.

4- Siyasi Başarı Semptomları:

Siyasetin Karmaşık olması nedeniyle somut başarının çoğu zaman uzun sürmesi ve yeterli bilgiye sahip olunmaması nedeniyle bir kişiliğin ya da bir konunun ifadesi, belli bir konunun oluşmasında etkin rol oynamaktadır.

5- Olayın Yeniliği:

Sürekli aynı şekilde süregelen hususlar pek dikkat çekmemektedirler. Buna karşın değişik olan şeyler her zaman göze batmakta ve dikkati çekebilmektedirler. Örneğin, Ana Muhalefet Partisi liderinin uzun zamandan beri erken seçim istemesi o kadar alışılagelmiş bir husustur ki, artık kimse bunu siyasi bir konu olarak algılamamaktadır. Ancak mesela Cumhurbaşkanının darbe ile ilgili bir açıklaması kolaylıkla dikkatleri çekmiştir.

6- Olayın Önemi:

Olaylar bir toplumun büyük bir kısmım yakından ilgilendiriyorlar iseler, bunların dikkati çekmeleri daha kolay olmaktadır. Çünkü bu tür olayların sonuçları bir toplumun geleceğini yakından ilgilendirmektedirler. Bu ve buna benzer hususlar bir konunun doğum sürecinde önemli rol oynamaktadırlar. Bu süzgeç fonksiyonu gören kuralları bazı konular yeterince güç toplamadıkları için aşamamakta ve böylece kaybolup gitmektedirler; bazıları ise bu süzgeci aşmaktadırlar.

7- Sürpriz:

Eğer beklenmeyen olaylar ya da gelişmeler söz konusu ise bunların da dikkatleri çekmeleri kolay olmaktadır. Çünkü bu tür olayların gelişmesi de önceden kestirilememektedir. Konu dikkat kurallarını aşarak gündemde kalmayı başardı mı, o Zaman bu konu iletişim sürecinin yapısı fonksiyonunu üstlenmektedir. Böylece kamuoyunun da bir parçası olmaktadır. Sadece konunun kendisi değil, artık konu hakkında kanaatler ve kararlar da ön plandadır. Dolayısıyla konunun destekçisi çoğalmaktadır. Konuyu dile getirmek riziko taşımamaktadır(22). Çünkü konu önemli sayılacak herkesin ağzındadır. Bu aşamada konu kariyerinin en son basamağına ulaşmış demektir. Bu konunun karşıtlarına artık geciktirme taktikleri uygulama, zaman kazanma, kısmi kabul, eleştiri gibi rolleri üstlenmekten başka yol ve yöntem kalmamaktadır.

Kariyerin doruk noktasına ulaşan konular çözüm beklemektedir. Siyasi sistemde bir çok konu aynı anda işleyemeyeceği için, yeni konulara yer açabilmek için, konuları sonuçlandırmak zorundadır. Bu sonuçlandırma çoğu zaman o kadar süratli yapılmaktadır ki, konu ne tem ne de uygun biçimde incelenmektedir

Konu, sorunu çözüme kavuşturamadı mı bu durumda konu yeniden aynı aşamalardan geçmek suretiyle yeniden oluşturulmak zorundadır,

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, kamuoyu siyasi sistemi yönlendirme fonksiyonunu üstlenmekle birlikte, egemenlik sürme ve kanaat oluşumunu tamamiyle belirlenememekte, ancak mümkün olan imkanların sınırını çizmekte, beklenebilirliğin beklentisini belirlemektedir. Dolayısıyla siyasi iletişim sürecinde karşımızdakinin anlayış ve kabulüne yönelik her rol kamuoyunun konu yapısına uygun düşmelidir.

Her ne kadar burada kamu kavramı siyasi konuların kariyerleri ile eşdeğer görülmüş ise de, aşağıda buna açıklık getirmek için kamuoyunun önemli öğesi olan kamu kavramı üzerine tekrar yönelmek istiyoruz.

V. Kamu Kavramı

Buraya kadar ki tartışmamızda "kamu" kavramı üzerinde hemen hemen hiç durulmadı. Oysa ki kamuoyu kavramının fonksiyonunun doyurucu bir şekilde açıklanabilmesi "kamu" öğesinin anlam ve kapsamının açıklığa kavuşturulmasını gerekli kılmaktadır.

Mevcut tanımları bir değerlendirmeye tabi tutarsak, genelde kamu kavramının şu anlamlarda kullanıldığını görürüz. Bir yandan kamu terimi ile, herkese toplumun bütün kesimine açık olan, genel olarak bilinen ve herkes tarafından kullanılabilen (mitingler vb.) anlamında, öte yandan devlete ait (örneğin, kamu binaları ve kamu gücü) anlamında kullanıldığını görürüz(23). Buna karşın sosyologlar ve siyaset bilimciler, kamu terimini genel olarak, belli sorun ve olaylar üzerinde kollektif tutumlara ya da kanaatlere sahip mesafeli-temaslı grup anlamında kullanmaktadırlar(24). Bu bağlamda kamu terimi, toplumun en yakın alt sisteminden kaynaklanan rol beklentilerinin nötrleştirilmesi ve serbestleştirilmesine işaret etmektedir.

Bu görüşlerden hareketle yukarıdaki düşüncelerimizi de dikkate alarak -kamu terimini siyasi sistemin kamusal stüasyonların nötrleşme fonksiyonlarının yerine getirebileceği, yani iletişimlerin ne toplumun siyasi olmayan alt sistemlerince (örneğin aile, araştırma grupları,

bankalar, kulüpler) ne de siyasi sistem ait alt sistemlerin özelliklerince (örneğin, menfaat ve baskı grupları, siyasi partiler vb.) yapılandırıldığı, özellikle kamuoyunun konuları tarafından oluşturulan stüasyonlar olarak nitelendirebiliriz(25).

Bu bağlamda, kamunun oluşumu ile çözümlenmesi gereken sorun oldukça zor olarak karşımıza çıkmaktadır. Sorunun belli bir stüasyon sayesinde çözümlenmesi söz konusu değildir. Çünkü rol beklentilerinin nötrleştirilmesi, kitlelerin bir araya getirilmesi ve bir arada tutulması, bir çok kimsenin tesadüfi olarak bir yerde bulunması ya da bunların temsilcilerinin katılımıyla sağlanması mümkün değildir. Bu türlü stüasyon değişiklikleri, eğer bunlar kurumsal olarak hazırlanmamış iseler, söz konusu öten iletişimlerin herkese açık stüasyonlardan kendilerini çekmelerine neden olmaktadır. Bu nedenle esas sorun yine siyasi iletişim sürecinin konu yapısı ile ilişkilidir. Dolayısıyla "kamu" tamamiyle, siyasi iletişim konularının kurumsallaştınlması sorunudur(26). Bu nedenledir ki kamuoyunun fonksiyonu açısından tüm siyasi iletişimlerin erişemediği "kamu" belirleyici değil, özellikle kamusal olmayan siyasi iletişimlerin kurumsallaşmış konularla yapılandırılmış bütün kesim belirleyicidir.

Konuların kurumsallaşması ile, bu konulara iletişim stüasyonlarında atıfta bulunulacağının varsayımını ifade etmektedir. Bu varsayımı kabullendiğimizde, kamu kavramım konuların kabullenebilineceğinin beklentisi olarak tammlayabiliriz(27).

Şüphesiz kurumsallaşmış konuların sosyal yaşamda iletişim imkanı açtıkları ve iletişim kurmayı kolaylaştırdığı bir gerçektir. Örneğin, hava, çocuk yetiştirme, futbol, tatil, vergi, hayat pahalılığı, trafik vb. kurumsallaşmış konulardır ve bu konular, karşımızdaki hakkında pek fazla bilgiye sahip olunmadan da, iletişim imkanları yaratmaktadır. Ancak konunun kurumsallaşmasının iletişimsel ilişkilere götürdüğü yönündeki fonksiyonunu da etkisi açısından özellikle siyasi sistemde pek fazla büyütmemek gerekir. Siyasi etkin olan kişilerin, zamanı ve ilgileri o kadar kısıtlıdır ki, bir konunun kamusal nitelik taşıması, yani kurumsallaşmış olması her zaman iletişimin oluşması için yeterli değildir.

Ancak bizim siyasi sistemimizde bu sorun oldukça basit bir şekilde çözümlenmektedir. Bu ise, söz konusu kişilerin karşılıklı olarak statülerini bilmeleridir. Öyle ki, genelde telefon açan ve açılanların kimin telefon açtığını bilmeleri böyle bir durumda iletişimin oluşmasını kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla siyasi iletişim kişisel ilişkileri ve böylece statü tanımalarını gerekli kılmaktadır. Bu açıdan genelde, konuların kabullenilebileceğinin beklentisine karşı koymak oldukça zordur. Çünkü bu beklentiye karşı koymak her şeyden önce kanaatler üzerinde uzlaşmadan ziyade, bir konu ile ilgili olarak iletişime karşı gelmek anlamına gelmektedir. Beklentiye karşı gelmek ise, sistem üyeliğinin koparma denemesi olarak algılandığı için, bu husus hiç bir zaman açıkça denenmemektedir.

VI. Kamuoyu ve Kitle İletişim Araçları

Kamuoyu kavramının anlamım ve kapsamını belirledikten sonra, şimdi de kamuoyu ve kitle iletişim araçları arasındaki ilişki sorusuna yönelebiliriz.

Klasik kamuoyuu incelemelerinde ve kitle iletişim araçlarının etkilerini açıklamak amacıyla geliştirilen modellerde, kitle iletişim araçları genelde haber verme fonksiyonunu yerine getirirken kamu kavramının bu makalede belirlendiği şekildeki anlamı, kamuoyu ile kitle iletişim araçları arasında görülmekte ve değerlendirilmektedir. Ancak kamu oyunun oluşmasına katkıda bulunan araçlar olarak çok sıkı bir ilişkinin olabileceğine ve hatta olduğuna işaret etmektedir.

Kamuoyu kavramının anlamını hatırlarsak, kamuoyunda söz konusu olan birinci unsur "konuların kurumsallaşması" ve ikinci unsur "konuların kabullenilebileceğinin beklentisi "dir. Kısacası kamuoyunda "dikkatin kurumsallaşması" söz konusu olmaktadır.

Modern, farklılaşmanın söz konusu olduğu toplumlarda genelde bu fonksiyonu kitle iletişim araçları, gündemi (agenda) belirlemekte, bir başka ifadeyle; kitle iletişim araçları kanaatleri ve tutumları değiştirmekten ya da güçlendirmekten ziyade hangi konuların gündeme geleceğini ve böylece hangi konuların tartışmaya açılacağına karar vermektedirler(28). Gündeme gelen konular önceden sözü edilen "dikkat kuralları"nın engelleyici gücünü aşmış ve böylece kurumsallaşma yolunda ilk aşamayı gerçekleştirmiş olmaktadırlar.

Kitle iletişim araçları sistem olarak diğer sistemlerden pek farklı çalışmamaktadır. Nasıl diğer sistemlerin kendi kendilerine has kodları mevcutsa, aynı şekilde kitle iletişim araçlarının da kendilerine

has işleyiş kuralları, yani kodu vardır. Bu ise "aktüalite"dir. Kitle iletişim araçları gündeme getireceği konulara aktüalite açısından, yani bugün açısından dikkate değer mi, değmez mi açısından yaklaşmaktadır. Aktüalite kodunun boyutları ise, yani bir olay ya da konunun gündeme gelip gelmeyeceğini belirleyen ve yönlendiren kriterler ise, yukarıda sözünü ettiğimiz dikkat kurallarından farklı kurallar değildir. Bu, norm şeklinde yerleşmiş olan kurallar(29) ile uyum gösteren olay ve konular kitle iletişim araçları tarafından algılanmakta ve gündeme getirilmektedir. Dolayısiyle kamuoyunun yapısını oluşturan konuların yapılandırılmasında, yani kurumsallaşmasında kitle iletişim araçları belirleyici araçtır. Hatta diyebiliriz ki kamuoyunun oluşması kitle iletişim araçlarına bağlı ve ilişkilidir.

DİPNOTLAR

1. Duygu SEZER, **Kamu Oyu ve Dış Politika**, Ankara, Sevinç 1972; Münci KAPANI, **Politika Bilimlerine Giriş**. 3. Baskı. A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları Ankara 1983; Nermin ABADAN, **Kamuoyu Ders Notları**,
   Ankara; SBF, BYYO 1973-1974; Alim Şerif ONARAN, **Kamuoyu El Kitabı**, İstanbul, Filiz 1984.
   Gerhard SCHMIDTCHEN, **Die befragte Natio Über den Einfluss der Meinung-sforchung a die Politic**, Frankfurt-Hamburg, 1958, s.2 Elizabeth Noelle-NEUMANN,
   Schweigespirale, Öffen-tliche Meinungunse soziale Haut, Müchen-Zurich: Piper 1980, s.18
2. Mevcut teoriler bir master tezinde kapsamlı bir şekilde özetlenmektedir. Bkz. M. Nazan ASLANEL, Kamuoyu ve Kamuoyunun Oluşmasında Kitle İletişim araçlarının Rolü. Konya 1993, (Yayınlanmamış Tez).
3. Sulhi DÖNMEZER, **Sosyoloji**, 9. Baskı. Ankara, Savaş 1984; Mustafa ERKAL: **Sosyoloji,** İstanbul Çiğdem KAĞITÇIBAŞI, **İnsan ve İnsanlar,** 8. Baskı. İstanbul, Evrim 1988; Amiran KURTKAN, **Genel Sosyoloji**. İstanbul; 1.0. Yayınları 1976; Orhan TÜRKDOĞAN, **Değişme-Kültür ve Sosyal Çözülme**,. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları 1988.
4. Elizabeth Noelle-NEUMANN, **Die Schwei-gespirale. Öffentliche Meinung-Unsere Soziale Haut.** München-Zürich: Piper 1980; Noelle-Neumann'ın görüşleri Gökçe tarafından Türkçe'ye aktarılmıştır. Bkz. Orhan GÖKÇE, **İletişim Bilimine Giriş**. Ankara; Turhan 1993, s.114.
5. "Kamu" ve "Oy" içeriklerinin toplamından hareketle kamuoyu kavramının yeterince açıklanamayacağına Habermann işaret etmektedir. Jürgen HABERMAS: **Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuc-hüngen zu tiner Kategori der bürgereichen Gesellschaft.** Neuwied 1962, s.278-286
6 HABERMASS, **a.g.e**., s.76.
7. Niklas LUHMANN: "Öffentliche Meinung". **Politische Planting. Aufsatze zur Soziologie von Politik und Verwaltung,** Opladen, s.11.
8. Hareket noktası olarak Alman Sosyal Bilimci ve Sistem Teorisi'nin geliştirilmesinin babası sayılan Niklas LUHMANN'ın "Kamuoyu" adlı makalesinden hareket etmekteyiz. Bkz; Niklas LUHMANN "Öffenliche Meinung" **a.g.e**. s.9-33.
9. Bkz.Orhan GÖKÇE, **İletişim Bilimine Giriş**, Ankara 1993, s. 46-48
10. Niklas LUHMANN, "Sinn als Grundbegriff der Soziologie"; Jürgen HABERMAS/ Niklas LUHMANN, **Sozialtechnologie-Was Leistet die Ssystemforschung** Frankfurt/Main, 1971, s.25-100.
11. Bkz. Orhan GÖKÇE, **a.g.e**., s.47-48.
12. Niklas LUHMANN, "Öffentliche Meinung", s. 13
13. Gerhard STRUCK, "Zur Theorie Juristischer Topik in der Argumentation" Berlin 1977, s.20; Lutz HUTH; "Argumentation zwischen Fachleuten und Laien"; J. KOPPERSCHMİDIT-H. SCHANZE, **Argumentation,** München, 1985, s.153-169,
14. Niklas LUHMANN, a.g.m., s. 14
15. Peter RADUNSKİ, **Wahlkampfe. Moderne Wahlkampf führung als politische Kommunikation.** Müchen-Wien 1980, s. 12.
16. Kamuoyu kavramının önemli öğesi olan 'oy' terimi genelde 'kanaat' olarak nitelendirilmektedir. Biz de bu görüşe katılıyoruz. Bkz. M. KAPANI, **a.g.e**,, s.147; N.ABADAN, **a.g.e**., s. 25; D. SEZER, **a.g.e**., s.5.
17. Niklas LUHMANN, "Öffentliche Meinung" s.15
18. Niklas LUHMANN, **Ökologische Kommunikation**, 3. Auflage Opladen 1990; Helmut WILKE, Systemteorie. 2 Auflage Stutgart-New York: Fischer 1987.
19. Niklas LUHMANN; "Öffentliche Meinung", s. 15.
20. Key'in görüşleride bu doğrultuda Bkz. Vladimir O. KEY, Jr., **Public Opinion and American Democracy**, New York 1961, s.14.
21. Bu konuda çok fazla sayıda amprik araştırma mevcut değildir. Bu konuda Winfried SCHULZ ve LUTZ HUTH'un kitle iletişim sisteminde etkin olan dikkat kuralları üzerinde yapmış oldukları araştırmaları doğrudan bu konuyla ilişkili olmasa da burada

faydanılabilir. Çünkü genelde siyasi sistemin dikkat kuralları ile kitle iletişim sisteminin dikkat kuralları arasında bizce bir paralellik mevcuttur. Bkz, Winfried SCHULZ, **Die Konstruktion van Reaütât in den Nachrichtenmedien,** Freiburg-München 1976; Orhan GÖKÇE; Das Bild der Türken in der deutschen Presse-Gissen 1988; Lutz HUTH, **Themenbehandlung und Programmprasentation im WDR-Hörfunk,** Linden-Leihgestem 1985; Niklas LUHMANN, "Öffenliche Meinung"; Johan GALTUNG/ Man RUGE, "Structuring und Selecting News", **Journal of Peace Research,** Vol. 2,1965.

22. Burada Noelle NEUMANN ile bir paralellik söz konusu ise de, temelde farklılık vardır. Noelle-NEUMANN kanaat ve davranış şekillerinden bahsetmektedir. Oysa biz konuyu esas olarak alıyoruz. Bkz. Elizabeth Noelle NEUMANN, **Schweigespirale;** a.g.e., s.218.
23. Jürgen HABERMAS, **Strukturwandendel Öffen-tlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen GeseDshaft.** 13. Baskı. Darmtadt. Newied: Luchterhand 1982, s.l12;Nermin ABADAN; **Kamuoyu Ders Notları** A.Ü. SBF, BYYO, (Teksir), Ankara 1973-1974,
24. Bkz. N. ABADAN, a.g.e., s.24; Münci KAPANİ, **Politika Bilimlerine Giriş,** Ankara Bilgi 1987, s 146: A. Ş. ONARAN, **Kamuoyu El Kitabı**. İstanbul, Filiz 1984, s.28.
25. LUHMANN, **a.g.m**., s.21.
26. LUHMANN, **a.g.m**., s.22.
27. LUHMANN, **a.g.m**., s.22.
28. Bkz. E. Noelle NEUMANN, **a.g.e**,, s.208.
29. Bkz. O. GÖKÇE, **a.g.m**., s.14, W.SCHULZ, **a.g.m.,** s.16.

KARAR DESTEK SİSTEMLERİNİN MAKRO DÜZEYDE UYGULANMASI: HÜKÜMETİN EKONOMİ KARARLARINA YÖNELİK BİR SİSTEM ÖNERİSİ

Dr. Yalçın ÖZKAN

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Bilgi İşlem Koordinatörü

ÖZET

Dünyamız bilgisayarların sağladığı ivme ile çok hızlı biçimde bilgi toplumuna doğru gidiyor. Bilgi toplumu ise, her yönü ile bir değişime, yeni bir yapılanmaya ve yeni kavramlara bizi götürüyor. Ekonomik, sosyal ve kültürel çevre bu yeni olguya göre biçimleniyor. Hızlı gelişme ve zorlu rekabetin karşısında, artık geleneksel anlayış, yorumlama ve yönetim tarzlarının geçerli olmadığı görülüyor. Herşeyden önce, en küçük işletmelerden, en büyük kuruluş olan devlete kadar tüm birimlerdeki karar mekanizmalarının bilgi teknolojilerine dayalı bir dönüşüme tabi tutulması gerektiği anlaşılıyor.

Bilgi teknolojilerinin yöneticilerin karar alma sürecinde en verimli biçimde nasıl kullanılabileceği, bu yazının konusunu oluşturuyor. Bilgi teknolojilerine dayalı yönetim bilişim sistemleri içinde en gelişmiş olanı Karar Destek Sistemleri (KDS) olarak biliniyor. Bu tür sistemler yöneticiye, alacağı kararlarda bilgi desteğini sağlamak üzere geliştirilir. KDS'leri var olan bilgileri bir yönetim modeline göre işleyerek, yöneticiye eylem alternatifleri sunmaktadır. Sistem yönetici yerine karar vermek gibi bir işleve sahip değildir. Sadece, yöneticiye alternatifler sunarak, alacağı kararın muhtemel sonuçlarını daha olay gerçekleşmeden tahmin edecektir.

Alınacak bir kararın muhtemel sonuçlarını önceden görebilmek, kuşkusuz yönetime büyük avantajlar sağlayabilecektir. Bu sayede yanlış bir karar alınması daha başlangıçta önlenecektir. Karar Destek Sistemleri, yöneticilerin karar deneyleri yapabileceği bir laboratuvardır.

KDS'leri işletme bazında uygulanabileceği gibi, özellikle ekonomik kararların alınmasında makro seviyede de kullanılabilir. KDS'leri model kullanımına ve güncel verilere dayandığı için; ekonomik sistemin her an denetlenmesi ve sistem bir monitör olarak kullanılabilir. Yeni koşullara göre, hükümetin kontrol edebileceği değişkenler üzerinde değişiklikler yaparak davranışının izlenmesi mümkün olacaktır. Üstelik KDS'lerin sayıları özellikleri nedeniyle, ekonomik krizlere karşı bir erken uyarı sistemi olarak kullanılması mümkün görülüyor. Bu yazı, ekonomi politikaların değerlendirilmesi amacıyla tasarladığımız bir KDS'nin ana hatlarını ortaya koymaktadır.

KDS'leri bir yönetim bilgi sistemidir. O halde, sistemin esaslarını ortaya koymadan önce, bilginin önemi, bilginin günümüzde kazandığı olağanüstü güç, bilgiye dayalı karar alma, karar alma süreci ve bu süreç üzerinde bilgisayarların rolünü tartışacağız. Yazının kalan bölümlerinde ise

KDS'lerin esasları üzerinde duracağız ve tasarladığımız sistemin ana hatlarını açıklayacağız.

1. Giriş

Bir işletmede kısa, orta ve uzun vadeli amaçlara ulaşmak açısından "bilgi" hayati öneme sahip bir olgudur. Yönetim, çeşitli dönemlerde örneğin satışlar ve maliyetlere ilişkin olarak bazı ön bilgilere sahip olmak isteyecektir. Yönetim yüksek satış fiyatları, minimum maliyetler ve hizmetlerle kazancını en üst seviyeye çıkarmak isteyecektir. Bu tür bir amaca ulaşabilmek için de yeterli bilgi ve kullanabileceği karar alma tekniklerine ihtiyaç duyacaktır. Pek çok yönetici bilgiyi rekabet gücünün kaynağı olarak kabul ediyor(1).

Bilgi, kişisel amaçlarla kullananlar için en önemli öğe olmanın yanısıra, kuruluş ya da örgütlerin karar organları için de gerekli bir gereksinimdir. Gerek kamu gerek özel sektörde tüm yöneticilerin, hedeflere erişebilmek için belirli temel yönetim görev veya işlevlerini yerine getirmeleri gerekir. İzlenen amaçlar değişse de planlama, örgütleme, kadrolama, yürütme, denetim, vb. temel işlevler her yönetici tarafından yerine getirilir. Herhangi bir işin başarısı, yürütücülerinin sözü geçen işlevleri ne ölçüde yerine getirdiklerine bağlıdır. Bu işlevlerin gereği biçimde yerine getirilebilmesi ise büyük oranda yöneticilerin bilgi gereksi-nimlerinin karşılanma derecesine bağlıdır. Zira her işlev karar almayı içerir ve karar süreci doğru, zamanlı, eksiksiz, öz ve yerinde bilgi ile desteklenmelidir. Bir yöneticinin sahip olduğu bilgiler bu özellikleri taşımazsa, aldığı kararların niteliği en azından bozulacak, o işten beklenen başarı sağlanamayacaktır. Bu açıdan bakıldığında, bilginin bir rekabet aracı olma özelliği açıklık kazanmaktadır(2). İşletme yönetimi açısından ele alındığında, nitelikli bilgi iyi kararı destekleyecektir. İyi kararlar yönetsel eylemlerin etkinliğini artıracak, etkin yönetsel kararlar ise örgüt hedeflerine başarılı bir biçimde ulaşılmasını sağlayacaktır.

Böylece bilgi, bir örgütün bütünlüğünü koruyan bağlayıcı bir araç görünümü kazanacaktır(3). Sanayi toplumunun pozitif biliminde "olmuş" olayların açıklaması yapılırken; bilgi toplumunun bilişim teknolojisi ile geleceğin öngörüsü içinde sistematik bilgi üretilmektedir(4).

Bilgi ve hizmet işlerinin verimliliğini artırmak, gelişmiş ülkelerin ekonomik öncelikleri arasında olmalıdır. Bunu sağlamayı başaran ülke hangisi olursa o ülke yirmibirinci yüzyıla da otomatik olarak hakim olacaktır. Bunun anahtarı ise bilgi işlerinin verimliliğini her düzeyde artırmaktır(5). Bilgi teknolojilerinin en verimli biçimde kullanıldığı toplum bilgi toplumdur. Bilgi toplumunun itici gücünü ise bilgiyi işleyen bilgisayarlar oluşturmaktadır. Nasıl ki, sanayi toplumuna geçişin motora olma işlevini buharlı makineleri üstlenmiş ise; bilgi toplumuna geçişi de bilişim teknolojisinin temelindeki bigisayarlar gerçekleştirmiştir(6). Yönetim açısından ele alındığında, bilgisayarlara dayalı bilişim sistemlerinin, bir başka deyişle Yönetim Bilişim Sistemleri (Management Information Systems)'nin önemli olduğunu söyleyebiliriz. Yönetim Bilişim Sistemleri, yöneticilerin işletmelerini verimli biçimde yönetebilmeleri için ortaya atılan bilgisayarlara dayalı sistemlerdir.

Bilgisayarlara dayalı sistemler yardımıyla bilginin edinilmesi tek başına yeterli olmayacaktır. Bilgi ancak eyleme dönüştü-rülürse anlamlı olacaktır. O halde, bilginin edinilmesi yanısıra, bu bilginin amaçlar doğrultusunda en akılcı biçimde kullanılması önem taşımaktadır. Edinilen bilgiyi eyleme dönüştürebilmek için de bilgi teknolojilerinden yararlanmak gerekiyor. Daha doğrusu, bilgisayarları *bir karar makinesi* olarak da kullanmak söz konusu olmaktadır. Özellikle stratejik kararlar alan yönetim organlarına belirsizlik ortamında bilgi ve tahmin desteği sağlamak üzere sistemler geliştirilmiştir. Karar Destek Sistemleri (Decision Support Systems) adım alan bu olanaklar yazımızın konusunu oluşturuyor. Karar Destek Sistemleri firma bazında uygulanabileceği gibi, makro düzeyde kamu yönetiminde de kullanılabilir.

Yazımızın daha başlangıcında, Karar Destek Sistemlerini yapısı itibariyle diğer sistemlerden ayıran en önemli unsurunun, karar modellerim kullanabilmesi özelliği oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu sistem karar vericiye yardımcı olmak üzere tasarlanır. Ancak, bu işlemi yerine getirirken mutlaka bir karar modelim kullanması gerekmektedir. Bu model, çoğunlukla bir istatistiksel yada matematiksel veya bir yöneylem araştırması modeli olacaktır. Son saydığımız özellik nedeniyle, konu yöneylem araştırmacılarının da dikkatini çekmektedir(7).

Uygulamada KDS'leri tanımlarken çoğu kez yanılgılara düşülmektedir. İşletmede kulanılmakta olan bazı sistemler, çoğunlukla Yönetim Bilişim Sistemleri, KDS uygulaması olarak tanıtılmaktadır. Özellikle tepe yöneticilerinin önüne sunulan bilgisayar çıktılarının çoğu bir KDS ürünü sayılmaktadır. Yönetici karar alırken sözü edilen rapor yada çıktıları kullanıyorsa da, bu tür sistemleri KDS olarak saymak olanaksızdır. KDS'lerini çıktıları itibariyle diğer sistemlerden ayıran en önemli özelliklerden biri, yönetici ye neyi yapması gerektiğini söylememesidir. Yöneticiye, karar seçnekleri sunarak, bu kararların sonuçları hakkında bilgi verir. Yönetici alacağı kararların muhtemel sonuçlarını sistemden öğrendikten sonra, ona göre kararını verecektir. KDS'leri yöneticiler için bir labarotuvardır. Yönetici sistem üzerinde gerçek olayların bir benzeri üzerinde deneyler yapacak ve alacağı kararların muhtemel sonuçlarını önceden görebilecektir(8).

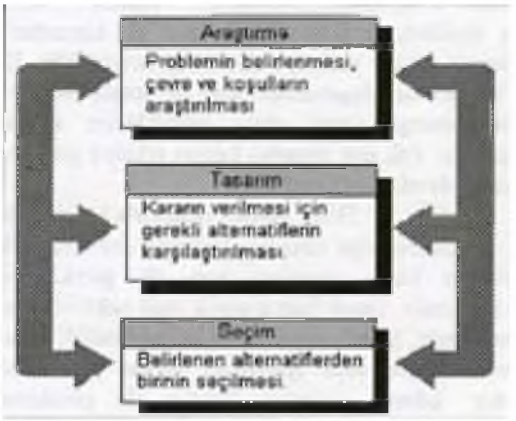
2.Karar ve Karar Alma Süreci

Herhangi bir konuda "karar" kelimesinin kullanılması, mümkün iki veya daha fazla hareket biçimi arasından birinin seçimini ifade eder. Eğer tek hareket tarzı varsa seçim yoktur, "karar" teriminin uygulanması veya "karar alma" işlemi söz konusu olmaz. Durum önceden sonucuyla bilinir, başka çözüm şekli yoktur; durumun gerçekleşmesi kesindir. Bu tip problemlere oldukça az rastlanır. En sık rastlanılan problem çeşidi hareket biçimlerinin birden fazla olma durumudur. Her hareket biçiminin seçimi farklı farklı sonuçlara götürür. Gözönüne alınan bir olay değişik durumlar altında gerçekleşebilir. Bunların herbiri için izlenecek hareket biçimi de birden fazla sayıda olabilir. Mümkün durumların gerçekleşmesi değişik koşullarda ve değişik dönemlerde ortaya çıkar. İşte bu durumlardan birinin göz önünde tutularak bir hareket biçiminin seçilmesi bizi "karar alma"ya götürür(9).

İşletme yönetimi açısından ele alındığında karar alma, amaçlara ulaşabilmek için var olan tüm alternatifler arasından seçim yapma sürecidir. Herbert A. Simon'a göre yönetsel karar alma, yönetim süreciyle eş anlamlı olarak kabul edilebilir(l0). Bu görüşü kanıtlamak üzere yönetim fonksiyonlarından biri olan planlama fonksiyonunu gözönüne alabiliriz. Planlama işleminde yönetici bir dizi karar almak zorunda kalabilir. Örneğin ne yapılacak? Ne zaman? Nasıl? Nerede? Kimin tarafından? şeklindeki kararlar karar alma sürecini oluşturacaktır. Yönetimin diğer fonksiyonları olan organizasyon ve denetim de karar alma işlemlerini gerektirecektir(11).

Karar alma süreci *Yönetim Kararları* açısından ele alındığında, söz konusu olguyu Simon'ın yaptığı ve çoğunlukla kabul gören sınıflandırmasına göre ortaya koyabiliriz(12).

Sekil-1: Simon'un karar alma süreci.

Buna göre karar alma süreci şu aşamalardan oluşur; l)Karar alma durumlarının belirlenmesi (araştırma), 2)Altematif çözüm yollarının aranması (tasarım), 3)Alternatiflerden birinin seçilmesi (seçim). Şekil-1 sözünü ettiğimiz süreci gösteriyor(13).

Bu aşamaların ilk adımı araştırmadır. Bu aşamayı problemin ne olduğu, problemle ilgili bilgilerin toplanması ve çevre koşullarının analiz edilmesi oluşturmaktadır, ikinci aşamada, karar alternatiflerinin geliştirilmesi ve çeşitli karar modellerinin belirlenmesi gerekmektedir(14). Üçüncü aşama ise alternatifler arasından birinin seçilmesi olayıdır. Şekil-I üzerinde görüldüğü gibi, ikinci ve üçüncü aşamalardan tekrar başa dönerek süreci tekrarlamak mümkündür(15).

3. Karar Türleri

Bir işletmede alınan kararları çeşitli esaslara dayanarak sınıflamamız mümkündür. Genel olarak kararlarla ilgili olarak üç tip sınıflamadan söz edebiliriz(16). **1)**İşletme organizasyonu içindeki hiyerarşiye göre sınıflandırma, **2)**Çözülecek problemin cinsine dayanan sınıflandırma, **3)**Karar alma süreci aşamalarının herbirinin nisbi önemine dayanan sınıflandırma.

Yönetim piramidi gözönüne alındığında, hiyerarşiye göre sınıflandırmanın, işletmenin üç ana

yönetim basamağına göre yapıldığı anlaşılır. Söz konusu basamaklar stratejik, taktik ve uygulama basamağıdır. Doğal olarak bu yönetim basamağının herbir adımında alınan kararlar da farklı olacaktır.

Stratejik kararlar, işletmenin amaçları ve kaynaklarının yönetimine ve stratejik planlamasına yönelik kararlardır. Bu tür kararların ana karakteristiği, uzun dönemleri ve işletmenin geleceğine yönelik ve özellikle yatırımları kapsamasıdır. Örneğin yeni ürün kararlarını bu tür kararlara örnek olarak gösterebiliriz(17). Konu kar açısından gösterilirse, hangi ürünlerin üretileceği ve pazarlarda satılacağına ilişkin kararlar almak söz konusu olabilir. Buna faaliyet sahasının seçimi de diyebiliriz. Sonuç olarak; stratejik kararlar işletmenin genel amaçlarını saptama ve amaçlara ulaştıracak üretim ve faaliyet konulan ile pazarı araştırma ve seçme ile ilgilidir(18).

Taktik veya bir başka deyişle yönetsel kararlar işletmenin organizayon yapısı içinde kaynakların kullanımı ve yönetimine yönelik, çoğunlukla personel ve finansal ağırlıklı kararlardır. Örneğin bütçelenen maliyet ile gerçek maliyetler arasındaki farkların nedenlerini ortaya koymak ve bu sorunun çözümüne yönelik kararlar taktik kararlar olarak gösterilebilir.

İşletimsel (operasyonel) kararlar ise, İşletmenin günlük sorunlarıyla ilgili olan ve alt düzey yöneticilerin aldığı kararlar olarak tanımlanır. Örneğin o gün fabrikada üretimin yapılabilmesi için gereken işlemlere yönelik ve hemen hemen hergün ayni biçimde tekrarlanan kararlar, bu sınıflama içinde sayılabilir.

İşletme içindeki hiyerarjiye göre kararlar sınıflandırlabildiği gibi, karşılaşılan problemlerin sınıflandırmasına dayanarak da karar türleri ele alınabilir. Karar alma sürecinden hareket eden sınıflandırma ise genel hatlarıyla Simon'un tanımlamalarına dayanmaktadır(19), Simon'a göre bir işletmede iki ayrı karar türüne rastlanmaktadır. Bunlar: Programlanabilen ve programlanamayan kararlardır.

Programlanabilen kararlar ile, belirli ölçülere dayanarak alınan, sık şık tekrar edilen ve "yapısal" günlük kararlar, programlanamayan kararlarla da sonuçlan önceden kestirilemeyen ve "yapısal olmayan" kararlar ifade edilmektedir. Yönetim piramidinin üst taraflarına doğru çıkıldıkça programlanamayan kararlar artmakta, alt kısımlara doğru programlanabilen kararlar daha çok almmaktadır(20). Programlanabilen türde kararları alabilmek için iyi tasarlanmış, standart yöntemler, belirli alt amaçlar ve belirgin biçimde ortaya konulmuş iletişim kanalları olmalıdır(21).

Karar alma sürecinden hareketle yapılan bir diğer sınıflandırma ile kararlar üç aynı sınıf altında ele alınırlar(22) **1)** Yapısal kararlar (Structured decisions), **2)**Yarı yapısal kararlar (Semistructured decisions), **3)** Yapısal olmayan kararlar (Unstructured decisions).

Yapısal kararlar Simon'un tanımladığı programlanabilen kararlara karşılık geliyor. Özellikle İşletimsel düzeydeki yöneticilerin aldıkları kararları bu sınıfa sokmak mümkündür. Örneğin günlük muhasebe işlemleri ile ilgili kararlar yapısal kararlar arasında sayılabilir.

Orta düzey ve üst düzey yöneticilerin aldıkları kararlar iki ayrı sınıfa dahil edilebilir. Bu seviyedeki yöneticiler hem yapısal olmayan hem de yarı yapısal karar alabilirler. Ancak, yönetsel düzey dediğimiz orta kademede çoğunlukla yarı yapısal; stratejik düzey dediğimiz kademede ise çoğunlukla yapısal olmayan kararlar alınır. Buna göre, örneğin nakit yönetimi yapısal olmayan bir karar türüdür ve işlemsel düzeyde alınır. Satış ve üretim kararları, yapısal olmayan kararlar türüne girer ve çoğunlukla yönetsel düzeyde kararları alınır. Yeni ürün kararları ise, yapısal olmayan kararlar arasında sayılır ve stratejik düzeyde bu kararlar alınır(23).

4. Sistem ve Model

Çalışmamızın konusunu Karar Destek Sistemi oluşturmaktadır. O halde, *sistemin* ne anlama geldiğini de ortaya koymak gerekiyor. Aslında sistem tanımı konusunda Literatürde bir birlik bulunmamaktadır. Ancak biz konumuza uyan bir tanım vermek istiyoruz: Sistem, belirlenen amaca ulaşabilmek için insan, kaynak, kavram ve yöntemlerin bir araya toplanmış biçimidir(24).

Bir sistem en basit biçimiyle, bu sisteme bilgi sağlayan girdiler ve bu sistemden bilgi üreten çıktılardan oluşur(25). Sistem olarak bir işletme gözönüne alındığında, girdiler işletmenin amacına uygun çıktıları üretebilmesi için gereken hammadde, malzeme ve kaynaklardan oluşan unsurları tanımlar. Bu girdilerin bir işlem sonucunda çıktıya dönüşmesi söz konusudur.

Sistemin ürettiği çıktılar, sistemin kendi dışına sunduğu mal ve hizmetlerden oluşur. Sistem içinde bu şekilde bir süreç işlemesine karşılık, sistemin dışında ve bu sistemi sürekli biçimde etkileyebilen dış koşulların varlığından söz edilebilir. Dış koşullar arasında çevre, hükümet, rakipler, müşteriler, hava koşulları, satıcılar ve bankaları sayabiliriz(26). Eğer sistem olarak hükümeti ele alırsak, iç ve dış koşulların sayısı ve öneminin daha farklı olduğu görülecektir.

KDS'lerin en önemli unsurlarından biri olan *Model* kavramına da bir açıklık getirebiliriz. Model sözcüğü farklı biçimlerde de olsa çeşitli disiplinlerde hatta günlük yaşamda bile yaygın biçimde kullanılmaktadır. Coğrafyacılar ve mühendisler küçük ölçeklerde modeller üzerinde çalışmaktadırlar. Yerin topoğrafik ve diğer özelliklerini taşıyan modelleri ve uçak modellerini örnek olarak verebiliriz. Modele alınacak faktörlerin seçimi modelin kuruluşuyla ilgilidir(27). Sistemin verilen çevre koşullarında amacına uygun en iyi davranışı gösterebilmesi için uygulanacak eylemleri belirleyen matematiksel modele "karar modeli" adı verilir. Bir karar modeli, verilen koşullarda sistemin istenilen davranışa nasıl getirilebileceğini, yöneticiye karar değişkenlerine vermesi gereken değerleri belirleyerek gösterir(28). Sonuç olarak, karar modelleri yöneticinin alacağı kararlara esas oluşturmak üzere, işletmenin faaliyetleri arasındaki ilişkilerin, koşulların ve çevre değişkenlerin tanımlandığı olanaklardır(29).

5. Karar Destek Sistemleri

İnsan yeteneklerini bilgisayarlarla karşılaştırırken, insanların en önemli üstünlükleri arasında "düşünme" ve "karar alma" olgusuna dikkat çekiliyor. Hatta pek çok kişi bu özelliklerin bilgisayarlarda hiçbir zaman olmayacağını ileri sürüyor. Fakat gelişmeler böyle iddiaları çürütebilecek nitelikte ortaya çıkmaktadır. Yapay zeka, uzman sistemler ve Kara Destek Sistemleri konusundaki gelişmeler oldukça umut verici görünüyor(30).

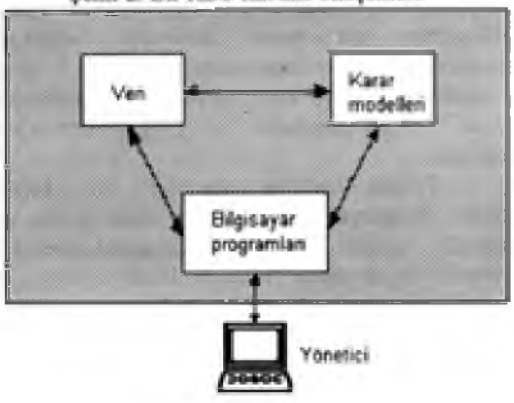
Bir işletmede yönetimin bilgi ihtiyaçlarını karşılayan sistemlere genel olarak *bilgi sistemleri* yada *bilişim sistemleri* (Information Systems) adı veriliyor. Ancak, bu kavramın kapsamını genişleterek, bilginin bilgisayarlar aracılığıyla işlenmesi ve iletilmesi fonksiyonlarının da katılmasıyla beraber bu kavram yerine Yönetim Bilişim Sistemleri (MIS=Managernent Information Systems) tanımı kullanılmaya başlanılmıştır (31).

Bilgisayarlara dayalı yönetim sistemleri arasında yer alan bir diğer sistem Karar Destek Sistemleridir. Karar Destek Sistemleri, bilgisayarlara dayalı bilişim sistemleri arasında bir devrim olarak görülmemelidir. Bu sistemler aslında bilgisayarların ve kullanımındaki gelişmelerin doğal bir sonucu olarak değerlendirilmelidir(32).

Karar Destek Sistemleri, yapısal olmayan yada yan yapısal karar verme işlemlerine yardımcı olmak üzere geliştirilen, veritabanına (database) ve karar modellerine erişimi sağlayan, bilgisayarlara dayalı etkileşimli bir sistemdir(33). Kullanıcı ve bilgisayar arasında bilgi iletişimi karşılıklı olarak yapılabiliyorsa, yani kullanıcının isteklerine bilgisayar tarafından hemen cevap Verilebiliyorsa sistem "etkileşimli" olarak tanımlanır. Buna göre bir KDS aşağıda belirtilen özelliklere sahip olmalıdır: l)Yapısal veya yan yapısal kararlara destek vermelidir, 2)Bir veri tabanına sahip olmalıdır, 3)Model tabanına sahip olmalıdır, 4)Sistem etkileşimli olmalıdır.

Karar Destek Sistemleri, yapısal olmayan yada yarı yapısal karar verme işlemlerine yardımcı olmak üzere geliştirilen, veritabanına (database) ve karar modellerine erişimi sağlayan, bilgisayarlara dayalı etkileşimli bir sistemdir(34). Kullanıcı **ve** bilgisayar arasında bilgi iletişimi karşılıklı olarak yapılabiliyorsa, yani kullanıcının isteklerine bilgisayar tarafından hemen cevap verilebiliyorsa sistem "etkileşimli" olarak tanımlanır. Buna göre bir KDS aşağıda belirtilen özelliklere sahip olmalıdır l)Yapısal veya yan yapısal kararlara destek vermelidir, 2)Bir **veri** tabanına sahip olmalıdır, 3)Model tabanına sahip olmalıdır, 4)Sistem etkileşimli olmalıdır.

Şekil-2: Bir KDS'nin ana bileşenleri.

Günümüzde Karar Destek Sistemleri sadece yarı yapısal yada yapısal olmayan kararlara değil,

yapısal kararlara da destek verecek biçimde genişletilmiştir. Bu durumda Karar Destek Sistemlerini, **"insan yargısı ve bilgisayarlara dayalı bilişim sistemlerinin daha isabetli kararlar** alınması **amacıyla bütünleştirilmesi"** olarak da tammlayabiliriz(35). Bir KDS'nin temel bileşenlerini Şekil-2 üzerinde görüyoruz.

6. Karar Destek Sistemlerine Olan İhtiyacın ve Eğilimin Nedenleri

Günümüzde özel ve kamu işletmeleri yanısıra makro seviyede stratejik karar alan kurumların yönetiminde Karar Destek Sistemleri kullanılmalıdır. Bunun nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz.

a. Yöneticiler için karar alma ortamı çok karmaşık hale gelmiştir. Karar alınacak olaylar üzerinde etkili olabilecek faktörler artmıştır. Artık sadece sağduyu ve kişisel öngörülerle olayları çözümlemek mümkün görülmemektedir. İç ve dış koşullarda ani değişiklikler ortaya çıkmakta, bu değişimlere ve kriz belirtilerine göre hemen tavır almak zorlaşmaktadır. Krizlere karşı koruma sağlamak üzere erken uyarı sistemlerine ihtiyaç duyulmaktadır(36).

b. Bilgisayar donanım ve yazılımlarında çok önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bilgisayar sistemleri hız ve kapasite açısından yeterli bir seviyeye ulaşmış, Internet başta olmak üzere uluslararası ağlar dünyanın bilgi kaynaklarını birbirine bağlayarak, bu imkanlardan yararlananları avantajlı konuma getirmiştir. Böylece hem iç hemde dış kaynaklardan elde edilen veriler KDS için uygun veritabarılarını hazırlama imkanı doğurmuştur.

c. Son yıllarda matematik, istatistik, bilgisayar bilimi ve yönetim bilimi konusundaki eğitim ileri seviyelere ulaş-mıştır. Özellikle olayları kantitaf açıdan çözümleyen ve modelleme becerisine sahip insan sayısı artmıştır(37).

7. Kriz Durumları ve Erken Uyarı Sistemleri

Son dönemlerde "kriz", "buhran" yada "bunalım" kelimelerinin oldukça sık kullanılmaya başladığını görüyoruz. Aslında bu kavram, bir kişinin, bir toplumun, bir fırmanın veya hükümetlerin yaşamında karşılaştığı güç dönemleri ifade etmektedir. Çoğu kez, krizlerin etki ettiği hedeflar için öldürücü etkisi olduğu da bilinmektedir.

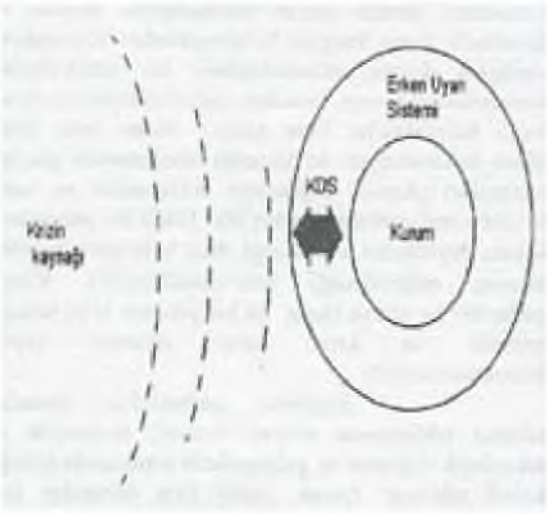
Çevredeki belirsizlik ve değişiklik durumu, kurumları sürekli olarak beklenmedik tehlike ve fırsatlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Kurumların varlığım devam ettirebilmeleri, bu tehlikelerden korunmalarına veya fırsatları değerlendirebilmelerine bağlı kalmaktadır. İster tehlike olsun, ister fırsat olsun beklenmeyen ve önceden sezilemeyen olaylar, kurumlan plansız değişmeye zorlamakta ve hatta krizlere sevkedebilmektedir(38). Etkili bir yönetimin, krizin sinyallerini alabileceği, bazı belirtileri önceden tahmin edilebileceği belirtilmelidir(39). Krizin nedenleri ne olursa olsun iyi bir yönetici krizi tahmin edebilir ve krize karşı yönetim yapısı hazırlayabilir(40).

Krizlerin çoğunlukla önceden tahmin edilemeyen sosyal, siyasal, ekonomik ve teknolojik değişme ve gelişmelerin sonucunda olduğu kabul ediliyor. Ancak, bunu tüm durumlar için genelleştirmek mümkün değildir. Özellikle ekonomik krizler aniden ortaya çıkmaz. Çoğunlukla krizin ortaya çıkabileceğini belirleyen bazı işaretler gözlemlenecektir. Bu belirtilerin yakalanması ve doğru biçimde değerlendirilmesi, kuşkusuz krizlerin önlenmesi açısından önem taşıyor.

Bir kurumda kriz durumu ortaya çıkmış ise bu takdirde iki ihtimalden söz edilebilir: Bunlardan birincisi, işletme yönetimi dış çevrede ortaya çıkan ani değişmeleri zamanında algılayamamıştır. Doğrudan krizin ortasında kendisim bulmuştur. ikincisi ise, krizin gelebileceğini farketse bile, çözümlemeleri yapamamış ve krize karşı gerekli önlemleri almamıştır. Doğal olarak bu tür bir değerlendirme yaparken çevredeki kriz dalgalarının şiddetini de gözardı etmemek gerekiyor.

Krizleri algılamanın en önemli unsurunu dış çevrenin analiz edilmesi ve muhtemel gelişmelerin tahmin edilmesi işlemi oluşturmaktadır. Bunun için, işletmenin ait olduğu sektörün, ülke ve dünya ekonomisinin devamlı biçimde gözlemlenmesi, analiz edilmesi ve ilişkilerin ortaya konulması gerekmektedir. Bu süreç bir kez değil, sürekli olarak tekrarlanmalıdır. Herşeyden önce bu ilişkileri ortaya koyan ölçülebilir veriler düzenli, hızlı ve sürekli biçimde sağlanmalıdır. İşletmenin kendi içsel verileri

yanısıra, çevreden gelen sinyaller de analiz edilerek yorumlanmalıdır. Tahminler kısa, orta ve uzun vadeli olarak geliştirilerek her veri sağlandığında yenilenmeli, sürekli güncel tutulmalı ve işletmenin stratejisi buna göre şekillendirilmelidir.

Şekil-3: KDS'lerinin erken uyan sistemi olarak kullanılması.

Dışarıdan gelecek bir krizin daha ilk dalgaları hissedilmeye başlanmasından önce, kurumun yönetimini bir *savunma kalkanı* oluşturmaya yöneltebilmek için, herşeyden önce bir erken uyan sisteminin varlığı gerekmektedir. Klasik bir erken uyarı sistemi, çevrenin sürekli biçimde izlenmesi, verilerin çözümlenmesi ve bunlara dayalı stratejilerin belirlenmesinden ibarettir. Bu sayede özellikle çevredeki hızlı değişimlerin daha belirginleşmeden yakalanması, ortaya çıkan yeni ilişkilerin belirlenmesi ve muhtemel değişikliklerin tahmin edilmesi sağlanabilmektedir(41).

Klasik erken uyan sistemlerinin sayılan yararlarına rağmen, KDS'lerin bu amaçla kullanılmaya başlamasıyla yeni bir boyut ve önem kazandığı görülmektedir. KDS'leri hem krizleri önceden algılama, hem de önleme mekanizması olarak kullanmak mümkün görülmektedir. KDS'leri veri tabanı hem kurum içi hem de dışındaki verileri güncel biçimiyle içermesi, ilişkileri modellemesi ve bilgisayarların etkileşimli biçimde kullanılması nedeniyle, erken uyarı sistemi olarak tasarlanması ve kullanılması, en uygun yol olmaktadır. Üstelik, yönetim kontrol edebileceği değişkenler üzerinde oynayarak krizi nasıl atlatabileceği konusunda politikalar geliştirecektir(42)

8. Hükümetin Ekonomi Kararlarına Yönelik Bir KDS

Bir örgüt yapısının en üst kedemesindeki yöneticilerin temel görevleri, politika saptama, karar alma ve denetim biçiminde sıralanabilir. Bir bakıma politika saptama da bir karar türü olarak değerlendirilebilir. Çünkü politika kavramı, geniş açıdan bakıldığında, belli bir amaca ulaşmak için karar alınması ve bu kararın uygulanması şeklinde tanımlanabilir. İşletme yöneticileri sadece kendi firmaları ile ilgili kararlar almalarına karşılık, ülke yönetimini elinde bulunduranların alacakları kararlar, o ülkede yaşayan tüm kişileri ve kuruluştan yakından ilgilendirecektir. Özellikle yönetimin belirli ekonomik amaçlara ulaşabilmek için kendi *ekonomi politikasını* uygulayabilmesi ve bu yönde kararlar alması kuşkusuz büyük önem taşımaktadır(43),

Türkiye'nin ekonomi politikasını belirleyen **ve** uygulanmasını sağlayan Hükümet, karmaşık yapılı, çoğu kez belirsizlikler taşıyan ve dolayısıyla risk unsuruna sahip kararlar almak zorundadır. Bu tür kararlar hergün alınan tekrarlı ve programlanabilen türden değildir. Aksine, programlanamayan, yeni ve genellikle bir defaya mahsus kararlardır. Yapısal olmayan bu tür stratejik kararlar ülkenin geleceği ile çok yakından ilgili önemli kararlardır.

KDS'lerinin sadece işletme bazında değil, makro seviyede Hükümet kararları için de geliştirilebilir. Hükümetin alacağı ve özellikle ekonomik kararlara destek sağlamak üzere bir sistem öneriyoruz. Bu sistem aşağıda belirtilen fonksiyonlara sahip olacaktır:

a. Sistem, en başta Başbakan'a ve Bakanlar Kurulu üyelerine ***doğrudan destek*** verebilecek seviyede tasarlanmalıdır.

b. Sistem, bir ***Ekonomik Erken Uyarı Sistemi*** olarak kullanılabilmelidir.

c. Sistem, ***kriz durumlarında çabuk karar alma mekanizması*** olarak kullanılabilmelidir.

d. Sistem, Türkiye ekonomisi üzerinde bir ***monitör görevi*** yapmalı, gelişmeleri karşılaştırmalı ve grafiksel ortamda anında yöneticiye sunmalıdır.

e. Sistem, yöneticinin ara yönetim kademelerine ihtiyaç duyulmadan ***verilere doğrudan ulaşabilmesini,*** analiz yapabilmesini ve karar alternatifleri oluşturabilmesine imkan sağlamalıdır.

f. Sistem hükümetin uygulayacağı eko-nomik

politikaların makro seviyede ne gibi sonuçlara neden olabileceğini sergilemelidir. Yöneticiye ***böyle olsa (What-if) analizleri*** yapma imkanı sağlamalıdır.

g. Sistem, bir ***karar alma laboratuvarı*** gibi işlemelidir. Sistem, karar alıcıya karar alternatifleri sunmalı ve alınacak kararların muhtemel sonuçlarını etkileşimli olarak hemen sunmalıdır.

h. Sistem her zaman güncel verilerle çalışmalı, yurtiçi ve yurtdışı bilgi kaynaklarına doğrudan bağlantısı olmalıdır.

ı. Sistem çok kolay kullanılabilecek biçimde tasarlanmalıdır. Gerektiğinde, diğer alt birimlerin sorularına da cevap verecek biçimde düzenlenmesi sağlanmalıdır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz Karar Destek Sisteminin kurulabilmesi için bazı teknik unsurların varlığına ihtiyaç duyulacaktır. Bu unsurları aşağıda sıralıyoruz:

8.1. Veritabanı

Sistemin ayrı bir veritabanı olacaktır. Veritabanı hem Türkiye hem de dışardaki veri kaynaklan tarafından beslenecektir. Yurt içindeki veri kaynaklan arasında DİE, DPT, Ticaret Odaları, Kamu Kuruluştan, KİT'ler, Üniversiteler ve diğer özel kuruluşlar sayılabilir. Yurt dışı veri kaynaklan ise Birleşmiş Milletler, Avrupa Topluluğu ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar yanısıra, özellikle uluslararası bilgisayar ağlarıdır. Internet imkanlarından geniş biçimde yararlanılacaktır. İlgi duyulan tüm ülkeler ve sektörlerdeki gelişmeler sürekli olarak izlenecektir.

8.2. Model tabanı

Karar Destek Sistemlerinin en önemli unsurlarından birisi, karar modellerini kullanabilmesidir(44). O halde, sistem içinde bir model tabanı (model bankası) kurulacaktır. Senaryolar bu modeller kullanılarak oluşturulabilecektir. Model tabanında tahmin, istatistiksel, ekonometrik ve simülasyon karar modellerine yer verilecektir. Model tabanındaki modellerin oluşturulması, bakımının yapılması, sürekli biçimde testlerin yapılması ve güncelleştirilmesini sağlamak üzere *bir model tasarım ve bakım merkezi* kurulmalıdır. Bu merkezde, istatistiksel talimin yöntemleri, ekonometrik modelleme teknikleri ve simülasyon teknikleri konusunda ileri seviyede bilgili **ve** deneyimli personel istihdam edilmelidir.

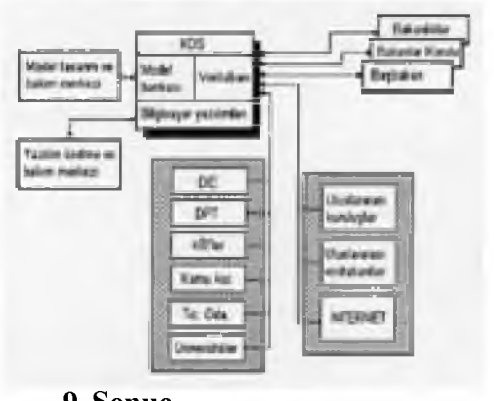
8.3. Bilgisayar Donanım ve Yazılımı

KDS'leri bilgisayar temelli sistemler olduğuna göre, bilgisayar donanımı ve yazılımlarına ihtiyaç duyulacaktır. Bunlar arasında en önemlisini yazılım kısmı oluşturmaktadır. Günümüz koşullarında ülkemizde bu yazılımların geliştirilmesi mümkün görülmektedir.

Yazılım hizmetlerini vermek, veritabanı sistemini kurmak, işletmek ve programların yazılmasını sağlamak üzere yazılım üretme ve bakım merkezinin kurulması gerekmektedir. Bu merkezde de bilgi teknolojileri konusunda ileri seviyede bilgili ve deneyimli personelin görevlendirilmesi gerekli görülmektedir.

Hükümetin ekonomik kararlarına des-tek vermek üzere tasarladığımız sistemin ana hatlarını Şekil-4 üzerinde gösteriyoruz.

Şekil-4: Hükümetin ekonomi kararlarına yönelik KDS'nin ana unsurları.

9. Sonuç

Bilgi çağını yakalamak zorunda olan ülkemizde, bilgisayarlardan ve bilgi teknolojilerinden mümkün olduğu kadar fazla biçimde yararlanmak gerekiyor. Bilgi teknolojilerine dayalı yönetim biçimlerinin yaygınlaştırılması sayesinde, günümüzün karmaşık yapılı ve rekabete dayalı dünyasına uyum sağlamamız mümkün olabilecektir.

Bilgi teknolojilerine dayalı yönetim biçimleri ülkemizde işletmeler bazında kısmen uygulanmaktadır. Ancak, bunların en ileri şekli olan ve bilgisayarlara dayalı işletme kararlarının alınmasına yönelik çalışmaların, yeterli seviyede olduğunu söyleyemeyiz. Makro seviyede alınan kararların önemi gözönüne alındığında, ileri bilgi teknolojilerinden ülke yönetimini elinde bulunanların, mümkün olduğunca çok yararlanması gerektiğini söyleyebiliriz.

Günümüzde bilgisayarlar sadece bilgi sağlayan değil; karar alternatifleri üreten sistemler olarak da kullanılmaktadır. Karar Destek Sistemleri bu tür amaçlar için tercih edilmektedir. Karar Destek Sistemleri üst yönetimin stratejik seviyede kararlar almasında önemli bir yere sahiptir. Söz konusu sistemler yöneticiye neyi yapması gerektiğini değil, yapacağı herhangi bir eylemin muhtemel sonuçlarının neler olabileceğini alternatifler biçiminde sunacaktır. Karar Destek Sistemlerinin tahmin ve analiz yeteneği Karâr Destek Sistemlerinin sayılan özellikleri nedeniyle, makro seviyede karar alınan sayesinde, bir erken uyan sistemi olarak kullanılması da mümkün görülmektedir. Yönetim birimlerinde kullanılabilir. Önerdiğimiz sistem ile Türkiye ekonomisinin gözlemlenmesi ve muhtemel krizlere karsı bir erken uyan sistemi olarak kulanılması; bunun da ötesinde yeni kararların üretilmesinde sisteme bir yardımcı olarak başvurulması mümkün görülmektedir. Bu sistem yardımıyla üst yönetim alacağı kararların muhtemel sonucunu güncel iç ve dış verilere dayanarak doğrudan kendisi öğrenebilecek; ekonomi politikası değişkenleri ile oynayarak, değişik senaryoları bilgisayarın başında ve hiç vakit kaybetmeden test edilebilecektir.

DİPNOTLAR

1. Robert J.THIERAUF. **Decision Support Systems for Effective PlanningAnd Control: A Case Study Approch.** Prentice- Hall. Inc., Englewood Cliffs. NJ, 1982. s.5.
2. Hayri ÜLGEN, **İşletme Yönetiminde Bilgisayarlar,** İ.Ü. İşletme Fakültesi Yayını, 1980, s.8.
3. Hayri Ü1LGEN, a.ge..,s.8.
4. Hüsnü ERKAN, **Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994, s.96.
5. Peter F. DRUCKER, **Gelecek İçin Yönetim** (Çev.Fikret ÜÇCAN), T.İş Bankası Kültür Yayınları, 1995, s. 119.
6. Hüsnü ERKAN, a.g.e., s.73.
7. Yalçın ÖZKAN, Güser DONDURMACI, "Karar Destek Sistemleri Geliştirme Süreci ve Uygulamaları, Eğitim Semineri Notlan", TBD 12. Ulusal Bilişim Kurultayı, 1995, s.3.
8. Yalçın ÖZKAN, Gülser DONDURMACI. a.g.n., s.4.
9. Kenan URAL, **İstatistik ve Karar Alma,** İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1973, s.4.
10. Herbert SMON, **The New Scienc of Management** Decision, Herbert & Row, 1960, s.1.
11. Turban, E. **Decision Suport and Expert Systems; Managerial Pectives,** Macmillan, 1988, s.28.
12. Herbert SİMON, a.g.e.. s 1.
13. Elias M. AWAD. **Management Information** Systems: **Conceps, Structure and Applications,** The Benjamin/Cummings Publisbing co, Inc., 1988, s.238.
14. Herbert SİMON, a.g.e:, s. 1.
15. Elias M. AWAD, a.g.k. s.237-238.
16. M.D.SARR, **Karar Süreci ve Bilişimin Katkısı** (Çev Engin Okyay), İ.Ü. İşletme Fakültesi Dergisi, C.3, S.2, Kasım 1974, s.228.
17. Henri C. LUCAS, **Information Systems Conceps for Management,** McGrow-Hill, 1978, s.21.
18. Erol EREN, **İşletmelerde Stratejik Planlama,** LÛ. İşletme Fakültesi, Yayın No:88, 1979. s.32-33.
19. Herbert SİMON. a.g.e.. s.5.
20. Donald W. KROEBER, Watson, HUGH J., **Computer Based information Systems: A Management Approach,** Macmillon Publishing co., 1987, s,72.
21. Simon A. HERBERT, a.g.e., s.45-47.
22. Elias M. AWAD, **Management information Systems: Conceps, Structure and Applications,** The Benjamin/Cummings Publishingco., Inc., 1988, s.238.
23. Henri C LUCAS, **Information Systems Conceps for Management,** McGrow-Hill, 1978, s.21.
24. Turban, E. **Decision Suport and Expert Systems; Managerial** Pectives, Macmillan, 1988, s.28.
25. Archibald G., DONALD, Management information Systems, Pergamon Press, 1979, s.39.
26. TURBAN, age., s.29.
27. Doğan KARGÜL, **İktisat Biliminde Modellere Giriş,** İ.Ü. 1980. s.31-32.
28. İmdat KARA, **Yöneylem Araştırmasının Yöntembilimi,** Eskişehir. İktisadi ve Ticari Bilimler Akademisi, 1979. s.92.
29. Steven C. WHEELWRIGHT, Spayros G. MAKRIDAKIS, **Computer-Aided Modelling for Manacers,** Addison-Wesiey, 1972, s.7-8.
30. Yalçın ÖZKAN, Yöneticinin Yeni Danışmanı: Karar Destek Sistemleri, **IBM Çözüm Dergisi,** 3. 1992, s.46.
31. Hayri ÜLGEN, a.g.e., s.73-74.
32. Yalçın ÖZKAN, "Karar Destek Sistemleri", **Bilgisayar Dergisi,** Ekim 1978.
33. W. KEEN, G. R.WAGNER, "DSS: An Executive Mind-Support System", **Datamation,** November, 1979, s.117.
34. Donald W. KROEBER, Watson, HUGH J.. **Computer Based information Systems:** A Management Approach, Macrnillon Publishing co., 1986 s328
35. Donald W. KROEBER, Watson, HUGH J., **Computer Based information Systems: A Management Approach,** Macrnillon Publishing co., 1986 s.328.
36. Robert J. THIERAUF, a.g.e., s.78.
37. Yalçın ÖZKAN, Gülser DONDURMACI, a.g.n., s.6-9.
38. Donald W. KROEBER. Watson. HUGH J. a.g.e., s.335-336.
39. Ömer DİNÇER, **Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası,** Marmara Üniversitesi, İİBF, 1991, s.267.
40. Ömer DİNÇER, a.g.e.. s,267.
41. Melek Vergiliel TÜZ, **Kriz Döneminde İşletme Yönetimi,** Ekim Kitabevi Yayınlan, 1996, s.İ.
42. Yalçın ÖZKAN, Gülser DONDURMACI, a.g.n., s.8-9
43. Yalçın ÖZKAN, Gülser DONDURMACI, a.g.n., s.6-9,
44. Yalçın ÖZKAN, "Karar Destek Sistemleri: Türkiye'nin Ekonomi Politikasına Yönelik Bir Örnek", **Bilgisayar Dergisi.** Haziran 1992. s. 94.
45. Yalçın ÖZKAN, "Sistemin Kalbi: Model Tabanı", **Bilişim Dergisi,** Temmuz 1992, s.4.0:

KAYNAKLAR

1. Awad, Elias M., **Management Information Systems: Concepts, Structure and Applications,** The Banjamin/Cumings Publishing Co., 1988.
2. Dinçer. Ömer., **Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası,** Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 1991.
3. Donald, Archibald G . **Management Information** Systems, Pergamon Press, 1979.
4. Drueker, Peter F., **Gelecek için Yönetim,** (çev:Fikret Üçcarı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınlan, 1995
5. *El Sherıf Hısham., ElSawy, Omar A., "Issue-Based Decision Support Systems for the Egyptian Cabinet", MIS Quarterly, December, 1988, p.555.*
6. Erkan, Hüsnü., *"Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme*", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994.
7. Gorry, G. D., and Morton, M.S. Scoll., *"A Framework For Management Information Systems",* Sloan Management Rewiew, 13,1 (Fall 1971).
8. Kara, İmdat, *"Yöneylem Araştırmasının Yöntembilimi",* Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1979.
9. Kargül, T. Doğan, **İktisat Biliminde Modellere Giriş,** İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1980.
10. Keen, Peter G.W., Wagner, G.R., *"DSS:An Executive Mind-Support Systems",* Datamation, November, 1979.
11. Keen, Peter G.W., Morton, Michael S. Scott., **Decision Support Systems: An Organizational Perspective,** Addison-Wesley, 1978.
12. Kroeber, Donald W., Watson, Hugh J., **Computer-Based Information Systems: A Management Approach,** Macmillan Publishing Co., 1987.
13. Lucas, Henry C, **Information Systems Concepts For Management,** McGraw-Hill, 1978.
14. Özkan, Yalçın., *"Karar Destek Sistemleri",* Bilgisayar Dergisi,Ekim, 1987.
15. Özkan, Yalçın., *"Karar Destek Sistemleri: Türkiye'nin Ekonomi Politikasına Yönelik Bir Örnek",* **Bilgisayar Dergisi,** Haziran, 1992.
16. Özkan, Yalçın.. *"Karar Destek Sistemleri: Nedir? Ne Değildir* ?". **Bilişim Dergisi,** Nisan, 1992.
17. Özkan, Yalçın., *"Karar Destek Sistemleri Nasıl Yaratılır ?",* Bilişim **Dergisi,** Mayıs, 1992
18. Özkan, Yalçın., *"Sistemin Kalbi: Model Tabam",* **Bilişim Dergisi,** Temmuz, 1992.
19. Özkan, Yalçın., *"Yöneticinin Yeni Danışmanı; Karar Destek Sistemleri",* **IBM Çözüm Dergisi,** 3,1992.
20. Özkan, Yalçın., *"Tekel Mamul Dağıtım Sisteminin Optimizasyonuna Yönelik Bir Karar Destek Sistemi Tasarımı",* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), 1994.
21. Özkan, Yalçın., Dondurmacı, Gülser., *"Portföy Yönetimi Üzerine Bir Karar Destek Sistemi",* Bilişim'95 TBD 12. Ulusal Bilişim Kurultayı, 1995.
22. Özkan, Yalçın., Dondurmacı, Gülser., *"Karar Destek Sistemleri Geliştirme Süreci ve Uygulamaları",* TBD 12. Ulusal Bilişim Kurultayı, 1995.
23. Keen, G.R.Wagner, *"DSS:An Executive Mind-Support System ",* Datamation, November, 1979
24. Sarr, M.D., *"Karar Süreci ve Bilişimin Katkısı",* (Çev:Engin Okyay), **İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi,** Cilt 3, Sayı 1, Kasım 1974, s.228.
25. Simon, Herbert A, **The New Science of Mana-gement** Decision, Haper&Row, 1960.
26. Sprague, Ralph H., Carlson, Eric, *"Building Decision Support Systems",* Prentice-Hall, 1986.
27. Sprague, Ralph H., Hugh J. Watson, **Decision Support Systems:Putting Theory Into Practice,** Prentice-Hall, 1982.
28. Thierauf, Robert J., **Decision Support Systems For Effective Planning And Control: A case Study Approach,** Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1982.
29. Turban, E., **Decision Support And Expert Systems: Managerial Perspectives,** Macmillan Publishing Co., 1988.
30. Tüz. Melek Vergiliel., **"Kriz Döneminde İşletme Yönetimi** ", Ekin Kitabevi Yayınları, 1996, s.l.
31. Ülgen, Hayri., *"İşletme Yönetiminde Bilgisayarlar",* İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, 1980.
32. Ural, Kenan., **İstatistik ve Karar Alma,** İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1973.

Wheelwright, Steven C Makridakis, Spayros G., *"Computer-Aided Modelling For Managers",* Addison-Wesley, **1972.**

YÖNETİM VE LİDERLİK

Ayşe ÖZTEKİN

Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi

I-GİRİŞ

Çağlar boyu insanın içinde bulunduğu en ufak topluluktan çalıştığı kuruma, ülkesine ve dünyaya kadar genişleyen bir zincirle yönetim, üzerinde durulan en önemli konu olmuş; kişinin kendini yönetmesinden başlayıp, bunun, başarısında ne kadar önemli bir etken olduğundan bahsedilmiş, bu bağlamda da çeşitli yönetim model ve tarzları geliştirilmiştir.

Bir ülke ekonomisi onu oluşturan alt birimlerin toplamından oluşur. Bu alt birimlerin temelinde ise üretim faktörleri ve insan vardır. İş hayatında bu temel, yöneten, yönetilen ve içinde bulundukları maddi ve psikolojik ortamdır, yani iş hayatının gerçeğidir (Ataay: 17).

Ekonomik gelişmede başlıca itici unsur, yalnızca fiziki sermaye yatırımları olmayıp, aynı zamanda insan unsurunun geliştirilmesi çabalarını da kapsar. Öte yandan destekleyici olarak şu da söylenebilir ki; sermaye, bilgi ve hizmet işlerinde insanın yerine ikame bile edilemez. Bu bağlamda çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak, ancak insanı değiştirmekle mümkündür.

Bir kurumun yönetim anlayışı, genelde tüm örgüte (kuruma) egemen olmalıdır. Üst yönetimin liderlik, ekip çalışması, performans geliştirme, örgüt geliştirme, insan kaynakları yönetimi ve yetki devri konularına yaklaşıma, örgütün verimliliği, başarısı ve yönetsel zaman üzerinde çok etkilidir (Türkmen: 68).

Yönetim, işletmenin önemli bir fonksiyonudur. Yönetimin bir alt fonksiyonu da yöneltmedir. Yöneltme, yöneticinin, astlarının faaliyetlerini etkilemesi ve onlara ne yapmaları gerektiğini bildirmesiyle ilgili yönetsel bir faaliyettir (Massıe: 97).

Yöneltme, belli bir planlamadan sonra organizasyon yapısının oluşturulması, belirlenen amaçlara göre personelin görevlendirilmesi ve bu amaçlar doğrultusunda harekete geçirilmesidir. Burada harekete geçirilmenin diğer bir adı da güdüleme (motivasyondur). Bu bağlamda önemli bir kavram gündeme gelmektedir: Liderlik.

Şimdiye kadar işletmelerin verimliliğinde başarı ya da başarısızlıklarında göz ardı edilen bir konu olarak yönetici davranışları ve liderlik, çağdaş toplum ve kurumların hızla gelişen dünyaya ayak uydurabilme çabalarının bir sonucu olarak tekrar gündeme gelmiştir.

II- KAVRAM OLARAK YÖNETİM VE LİDERLİK

A. Yönetsel Düşüncenin Tarihsel Gelişimi İçinde Yönetimin Anlamı

Evrensel bir kavram olarak Yönetim, hemen her bilim dalı açısından kendi disiplini çerçevesinde tanımlana gelmiştir. Sidney Webb'in ifadesiyle Yönetim, bugünden ütopya'ya kadar her toplumsal düzende vazgeçilmez ve kalıcı olarak var olacaktır. Sorun, "yönetici elit kesimin olup olmayacağı" değil, "ne tür bir elit kesim olacağı"dır (Dale: 7).

Yönetim düşüncesi incelemeleri, Milattan öncelere kadar inmekte, hatta Sokrat'ta kişi neyi yönetirse yönetsin, yönetimin insansız olamayacağı ve insanı nasıl yöneteceğini bilmeyenlerin başarısız olacağı şeklinde ifade bulmaktadır. Yönetimin ayrı bir bilim dalı olarak incelenmesi, son yüzyılın bir ürünüdür. Ure ve Babage'nin 1830'larda yazdıkları, yönetim alanının başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Can, Tuncer, Ayhan: 133).

19. yy.'a gelindiğinde Taylor, Gantt, Emerson, Gilbreth, Barth "Bilimsel Yönetim" akımının öncüleri olmuşlardır. Taylor, felsefesinde, bilimsel yönetimin temelinin bireysel tekniklerde değil, bir işletmenin yönetilmesindeki yeni tutumlarda olduğunu söylemiştir.

Gantt, işçi psikolojisi ve üretimde moral kavramı üzerinde durmuştur. Kısaca, yönetim ile işgücü ilişkisine ağırlık vermiştir.

Fayol'la birlikte örgüt ve yönetim olgusu, daha da kapsamlı bir biçimde incelenmiştir. Fayol yöneticilerin sahip olmaları gereken nitelik ve yetenekler üzerinde görüşlerini bildirerek yönetim bilimine katkıda bulunmuştur.

1937'lere gelindiğinde Luther Guliek ve Lindahl Urwick bir örgütte işbölümünün önemli olduğunu ortaya çıkardığını ve eşgüdümün de örgütleme ve düşünceleri etkileme yoluyla sağlanabileceğini söyledikten sonra yönetimin işlevlerini POSDCORB (Planlama, Örgütleme, Kadro Yerleştirme, İdare Etme, Koordine Etme, Rapor Verme ve Bütçe Hazırlama) olarak formüle etmiştir.

1950'lerden sonra Modern Yönetim Kuramları çerçevesinde sistem analizine ağırlık verilmiş, sistemin parçaları, bunların birbirleriyle etkileşimleri, süreçleri ve sistemin amaçları incelenmiştir. Bunlara göre, sistemin ilk temel parçası birey ile onun örgüte getirdiği kişilik yapısıdır (Türkel: 11).

1990'lar sonrasının yönetim anlayışında ise en çok söz sahibi Peter Drucker olmuştur. Drucker, amaçlarına göre yönetim kavramını geliştirip, yönetimde yeni gelişmeleri yaymış, bilgiyle yeniden yapılanmanın önemine değinmiştir.

Yönetim, örgüt amaçlarının etkili ve verimli olarak gerçekleştirilmesi maksadıyla, planlama, örgütleme, yürütme, koordinasyon ve kontrol fonksiyonlarına ilişkin, kavram, ilke, teori, model ve tekniklerin sistematik ve bilinçli bir biçimde maharetle uygulanmasıyla ilgili faaliyetlerin tümüdür (Baransel :8).

Yönetim, bir bilim olduğu kadarıyla disiplinler arası bir yaklaşımı yani yöneticilik işinde kullanılabilecek pek çok bilimin teori ve tekniklerini de gerektirir. Bu bağlamda yönetici işlevini yerine getirirken diğer bilim dallarından da faydalanır.

Ekonomi biliminin kendine uğraş edindiği sonsuz insan ihtiyaçlarının kısıtlı kaynaklarla karşılanmaya çalışılması sorunu, işletmeler için de geçerlidir. Burada kaynakların, işgücünün, zamanın optimal bir şekilde dağılımının yapılması ve kullanılması gerekmektedir. Bu bağlamda yönetim yeniden tanımlanacak olursa, belirlenen amaçlara ulaşmak için sahip olunan kaynakların insan unsuru baz alınarak etkin ve etkili bir şekilde bir araya getirilme sürecidir. Bu sürecin içinde yönetimin fonksiyonları olarak sıralanan Planlama, Örgütleme, Koordinasyon (uyumlaştırma), Yöneltme ve Denetim bulunmaktadır.

B. Yönetimin Fonksiyonları İçinde Liderlik Kavramı

İşletmenin Yönetim fonksiyonu ile Yönlendirme alt fonksiyonu, işletmenin insan boyutuyla ilgilenmektedir.

Massıe (1983:97) "Yönlendirme"yi yöneticinin astlarının faaliyetlerini etkilemesi ve onlara ne yapmaları gerektiğini bildirmesiyle ilgili yönetsel bir faaliyet şeklinde tanımlamıştır. Yönlendirme etkinliği yalnızca bu tanımla sınırlı kalırsa, bu yalnızca yöneticiyi tanımlar. Oysa örgütlerde belli bir amaç için çalışanları yönlendirebilmek, sıradan bir yönetici olmanın ötesinde bir takım özellikleri de gerektirir ki bu da "Liderlik"i tanımlar. Zira Yöneticilik ile Liderlik, farklı kavramlardır (Yönetici ve Lider arasındaki ayrım başka bir başlık altında incelenecektir).

Gerek büyük kuruluşların başındaki kimseler, gerek devletin başındaki kimseler, gerekse "başarılı pek çok işadamı" toplumun lideri gibi görülmeye başlanmıştır. Oysa liderlerin örnek davranışlar sergilemeleri beklenir. Bizim davrandığımız gibi davranmaya kalkışırlarsa hata etmiş olurlar. Bi-

zim davranmak zorunda olduğumuz gibi davranırlarsa doğru yapmış olurlar (Drucker : 123).

Liderlik konusunda şimdiye kadar çok fazla tanım yapılagelmiştir, Bu kavramı tanımlama girişiminde bulunan kişi sayısı kadar liderlik tanımı olduğu bile söylenir. Çünkü liderlik kavramı farklı insan ve kurumlar için farklı şeyler ifade etmektedir. Bu bağlamda güç, otorite, işletme yönetimi, idare, kontrol gibi kavramlarla da karıştırılmamalıdır.

Liderliğin çok eskilerden beri yaratılmışlar üzerinde baskın bir etkinliği vardır. Bu yalnız insanlar değil hayvanlar için de geçerlidir. Miller ve Murphy (1956), Warren ve Maroney (1969)'da belli bir bölgede yiyecek için rekabet eden bir çift maymunu test etmişler ve katı, baskın bir hiyerarşiyi gözlemlemişlerdir. Daha küçük hayvanların orta veya daha yüksek tercihli yiyeceklere göre daha düşük olanları tercih etmede daha başarılı olduklarını gözlemlemişlerdir (Miller, Murphy, 1956 :249-255).

Aynı şekilde Bernstein (1964) araştırmasında grup içinde baskın olan bir maymunun gruptan ayrılması halinde diğer maymunların faaliyetlerinin arttığı, ayrılan maymun geri döndüğünde ve eski baskın tavrını tekrar takındığında diğerlerinin faaliyetlerinde bir yavaşlama olduğu gözlenmiştir (Bass Ve Stogdıl:14).

Peygamberler, rahipler, reisler, başkanlar ve krallar olarak liderler, Eski ve Yeni Ahid'de, Panishadlar'da (eski Hint din kitaplarında biri), Yunanistan'da ve Latin Klasiklerinde, İskandinav Destanları'nda görüldüğü gibi halkları için birer model, temsilci ve sembol olarak hizmet etmişlerdir,

Neden bu kişiler ya da lider konumundaki belirli kişiler diğerlerinden farklılık gösterirler? Neden bazı liderler (Gandi, Muhammed, Mao gibi) insanlara yoğun bir gayret ve kendilerini adamayla telkinlerde bulunmuşlardır? Bazı liderler nasıl büyük imparatorluktan kurmuşlardır (Julius Caesar, Atilla gibi)? Bununla birlikte neden bazı liderler başarılarına ve güçlerine karşın aniden azledilmiş veya hal'edilmişlerdir (Churchill, Indra Gandhi, İran Şahı Rıza Pehlevi gibi)? Neden bazı liderler kendilerini izleyen ve liderleri yolunda yaşamlarını kurban etmeyi göze alan kitlelere sahipler ve bazıları da bunların üzerinde zulümler yapıp cinayetler işliyor (Hitler, Stalin gibi)? Nasıl bazı liderler çok büyük bir şirkettin başkanı tarafından kovulduktan sonra başka büyük bir şirketi zor durumdan kurtararak o şirketin büyük karlar elde etmesini sağlamıştır (Lee Iacocca gibi)?

Kimlerin lider oldukları veya liderliğin ne olmadığı konusunda spekülasyonlar vardır, olmuştur ve gelecekte de olacaktır. Liderliğin çok kesin ve çok genel bir tanımı yapılamamakla birlikte, Liderlik, yönetilen grubun büyüklüğüne ve türüne bakılmaksızın, grubun, kurumun ve bireyin amaçları doğrultusunda onları yönlendirmek, bu insanları etkilemek, aydınlanmış ve aydınlatılmış niteliklerle hareket etmek sanatıdır.

Liderlik bir tür sanattır, çünkü en genel tanımıyla sanatçı, bir işi yaparken en iyiye ulaşma kaygısını hep içinde taşıyan kişidir. Çinlilerin Zen Derslerinden alınan bir kayıtta şu yazılıdır ;

> *"Yol bir dağa benzer: ne kadar fazla tırmanırsanız, o kadar yükselir. Yol yeryüzüne benzer; ne kadar ileri giderseniz, o kadar öteye yayılır. Yüzeysel öğrenciler güçlerini tüketir ve durulurlar. Yalnızca aydınlanma için istek duyanlar Yol'un derinliklerine varabilir."*

Buradan da anlaşıldığı gibi her zaman öğrenme ve en iyiye ulaşma kaygısı, her zaman çalışma ama çok çalışma, önemli birer unsur liderlik için. Liderlik için, olmazsa olmaz diğer bir koşul da -belki de en önemli koşul- topluluğu kazanmaktır. Topluluğu kazanmanın en önemli koşulu ise, insanların yüreklerinin içini okumaktır. Buna en güzel örnek olarak Atatürk verilebilir. Atatürk, halkın içinden yetişmiş, halkın duygularını ve düşüncelerini çok iyi analiz edebilmiş, halkın nabzını tutabilmiş, kısaca halkın yüreğini okuyabilmiş ve bunu her zaman halka mâl etmeyi bilmiştir.

Yine Çinlilerin Zen Dersleri'nde alınan Huanglong Şeng'e mektup'ta şöyle denmektedir (Cleary :49)

> *Yüreklerin kazanılması ya da kaybedilmesi nasıl kolay olabilir? Eski düşünürler insanoğlunu bir kayığa, yüreği suya benzetmişlerdi - su kayığı taşıyabilir ve aynı zamanda alabora edebilir. Sular kayığa uygun davranırsa kayık yüzer, sular kayığa aykırı olursa kayık batar. Bu yüzden, bir* lider *insanların yüreklerini kazandığı zaman, topluluk gelişir ve insanların yüreklerini kaybeden bir* lider *kaybedilir. İnsanların yüreklerini tamamen kazanmak tam bir gelişme demektir, tamamen kaybetmekse tam bir red.*

İyi liderler topluluğun aklını kendi akılları kılarlar ve hiç bir zaman akıllarının özel önyargılara kapılmasına i-

zin vermezler. Topluluğun gözlerini ve kulaklarını kendi gözleri ve kulakları kılarlar ve hiç bir zaman gözleriyle kulaklarının taraflı olmasına izin vermezler. Bu yüzden sonunda topluluğun isteğini kavrayabilir ve topluluğun duygularını anlayabilirler (Cleary: 66).

C. Liderlik Tanımları

Liderlik farklı insanlar için farklı anlamlar taşımakta ve kültürden kültüre de farklılık göstermektedir. Burada bazı kişiler tarafından yapılmış liderlik tanımlarına yer vermek yararlı olacaktır:

Liderlik, bir kişinin, belirli bir hedef doğrultusunda bir grubun faaliyetlerini yönlendirirken ki bireysel davranış biçimidir (Hemphıll& Coons, 1957:7)

Liderlik, beklenti ve etkileşim içindeki bir yapının başlatılması ve sürdürülmesidir (Stogdıll, 1974: 411).

Liderlik, değişik yetki düzeylerinde, bir kuruluşun amaçlan doğrultusunda çalışırken başkalarının hareketlerini yönetme sorumluluğu ve ayrıcalığıdır. Bu bir model ya da sistemden oluşmaz. Hiçbir örnek ya da sistem, liderin diğerlerinin hareketlerini etkilerken karşılaşacağı koşulları ve durumu önceden tahmin edip varsayımda bulunamaz. Liderlik ilkelerinin değerlendirilmesi, özel alanlarda başarı için önemli sayılan öteki yeteneklerin de oturtulacağı etkin bir temeldir (Roberts, 1989 :14).

Liderlik dünyevi bir özelliktir, romantik değildir, can sıkıcıdır. Özünde liyakat vardır. Liderlik, kendiliğinden ne iyidir, ne de arzulanan bir şeydir. Liderlik bir araçtır. Bundan dolayı asıl sorun, liderliğin hangi amaca yönelik olduğudur (Drucker: 128).

Liderlik, örgütlenmiş bir grubun hedeflenen başarı doğrultusunda etkilenmesi sürecidir (Katz&Kahn, 1978:528).

Lider, büyük planların mucidi ve başlatıcısıdır. Grubun gücünü en iyi şekilde kullanan kişiler, toplumun yapısına yön verenler çoğunlukta olanlar değil, liderlerdir (Bursalıoğlu, 1982 :286)

Liderlik, çalışanların başarıya özendirildiği bir çevre içerisinde faaliyette bulunmalarını sağlayacak yönetsel yeteneklerdir (Tatar, 1992 :66).

D. Liderlik ve Yöneticilik Arasındaki Farklar

Liderlik kavram olarak **yöneticilikle** karıştırılsa bile hiç bir zaman eş anlamlı kavramlar olmamışlardır. Her lider bir anlamda yöneticidir, ama her yönetici bir lider değildir. Beklenen, yöneticilerin başarılı olabilmeleri için liderlik özelliklerine sahip olmaları ve öyle davranmalarıdır.

Liderler ile **yöneticiler**in eğilimleri, misyonları, görüş ve düşünceleri, davranışları, örgütsel çevreleri ve elde ettikleri sonuçlar birbirinden farklıdır. Her şeyden önce lider toplumun içinden çıkar, toplum seçer, **yönetici** tepeden atanır.

Liderlik, diğer insanları belirlenmiş amaçlara ulaşmaya, isteyerek çaba göstermeleri için ikna etme yeteneğidir. Bu süreçte önemli olan davranışa yönelmedir. **Yöneticilik** ise, önceden belirlenmiş amaçların gerçekleştirilmesi için kaynakların sağlanması, örgütlenmesi, planlanması ve denetim faaliyetlerinin eşgüdüm sağlanarak yürütülmesidir. Yönetici bu etkinlikleri hiyerarşik otoritesini, diğer bir deyişle yetkisini kullanarak yerine getirebilir.

Lider ve **Yönetici** arasında kişilik ve karakter yapıları ile davranış biçimleri bakımından da farklılıklar vardır. **Liderler,** sosyallik, inisiyatif, güven, popülarite, değerler, iletişim tarzları, ikna gücü, bağımsızlık gibi özelliklere sahipken, yöneticiler sıradan kişiler olabilir.

Liderlerin belli bir karizmaları vardır. Kişiler arası iletişimlerinde bu özelliklerini kullanırlar. **Yöneticilerde** karizma aranmaz.

Liderler misyon ve amaçlarına ulaşmada belirgin işaretler gösterirler. Ama **yöneticiler** amaçları konusunda daha sessiz ve belirsizdirler.

Liderler iş heyecanını her zaman içlerinde duyarlar ama **yöneticiler** bunu bir görev duygusuyla yaparlar.

Yöneticiler bir rolü oynuyormuş gibi davranırlar , liderler kendileri olarak davranırlar.

Liderler, daha çok tasarlanmış, projelendirilmiş hayaller ve ayrı ayrı belirtilmiş düşüncelerle ilgilenirler, yöneticiler daha çok işin kendisiyle ilgilenir. **Liderler** düşüncelerini hayal etmekle kalmaz bu düşünce ve hayalleri gerçekleştirmekle kalmaz diğer insanları da sıkı çalıştırırlar. Yenilikleri uygulamak ve riskleri almaktan geri durmazlar. Yöneticilerse daha çok kendilerine verilen görevleri yerine getirirler. **Yöneticilerin** hedefleri, örgütün yapısına derinlemesine oturtulmuş pasif hedeflerdir. Yalnızca kurumun gereksinimlerini araştırır, riski göze almaz.

Liderler yöneticilere göre daha çok değişime müsaittirler.

Liderler vizyon sahibi kişilerken **yöneticiler** uygulamaya yönelik kişilerdir.

İletişim, hem **yöneticiler** hem **de liderler** için önem taşıyan bir kavram olmakla birlikte tarzları farklıdır. **Yönetici** işaretlerle iletişim kurarken , **lider** açıkça beyan edilmiş mesajları tercih eder. Örneğin Ford Motor'da Lee Iaccoca'nın olumsuz deneyimi buna örnek verilebilir. İşten çıkanlmadan önceki son

yönetim kurulu toplantısında önemli kararlar kendisi göz ardı edilerek alınmıştır, diğer işaretler de ona bir başka yerde iş araması gerektiğini bildirmiştir. Bu tür örneklere her zaman her kurum ya da grubun içinde rastlamak mümkündür.

Yöneticilerde güçlü bir ait olma duyguları vardır. Kendilerini her zaman bulundukları grup ya da örgütün bir parçası olarak görürler. **Liderlerin** farklılık duygusu diğer bireylerin takdir duygusuyla desteklenmiştir.

LİDERLİK KURAMLARI VE LİDER TİPLERİ I.

I.Liderlik Kuramları

Liderlik çalışmaları ve araştırmaları tarihi itibariyle çalışanın metodolojik tercihlerine ve kavramı algılayış biçimine göre farklılık göstermiştir. Bununla birlikte 1. Kişisel yaklaşım 2. Durumsal Yaklaşım , 3. Etkileşim-Beklenti Yaklaşımı şeklinde genellenebilir.

Liderlik Kuram ve Araştırmaları Tarihsel Eğilimi

Dönem	Yaklaşım	Ana Tema
1940'ların sonuna kadar	*Kişisellik Yaklaşımı*	Liderlik yeteneği doğuştan getirilir
1940'ların sonundan 1960'ların sonuna kadar	*Davranış Yaklaşımı*	Etkin liderlik, liderin nasıl davranacağı ile ilgilenir.
1960 -1980	*Durumsallık Yaklaşımı*	Etkin Liderlik durumdan etkilenir.
1980'lerden bu yana	*Yeni liderlik* yaklaşımı	Liderlerin vizyona ihtiyacı (karizmatik liderlik dahil) vardır. Brymann, 1992

A. Kişisel Liderlik Kuramı

İlk kuramcılara göre liderlik kalıtımsaldır. Buna göre de güçlü olanlar yaşamlarını sürdüreceklerdir. Fizyolojik anlamda da lider olarak görülen kişiler diğerlerinden farklıdır. Görünüşünün ötesinde konuşmasındaki farkedilirlik, sosyo-ekonomik saygınlık, tanınmışlık, anlayışlılık gibi özellikler bu kuramın liderlik varsayımı içindedir. Bu kuramın savunucuları içinde F.A. WOODS (The Influence of Monarchs, 1913) ve J. DOWN (Control In Human Societies, 1936), O. TEAD (The Art of Leadrship, 1935) sayılabilir. *

B. Durumsal Liderlik Kuramı

Bu kurama göre lider, gerilim, değişme ve uyarlanma dönemlerinde ortaya çıkan sorunları çözebilme yeteneğine sahip olan kişidir. Bu kuram, astların, diğer yöneticilerin, üstlerin ve dışardaki kişilerin bir yöneticinin üzerindeki yöneticilik rolüyle ilgili olarak empozelerinden, liderin birimindeki iş başarısı, astların yetenekleri, motivasyona ve liderin otoritesine, karar verebilme yetisine kadar durumsal faktörlerin önemini vurgulamaktadır (Yukl: 4).

Herhangi bir durum, liderlik niteliklerini ve o duruma uygun lideri saptamada büyük bir rol oynar. Lider, etkili liderlik için çalışanların ihtiyaçlarını teşhis edebilmelidir. Yeni personelin ya da sorumluluk almaya istekli ya da yetenekli olmayanların liderin yönlendirmesine ihtiyaçları vardır. Personel işi öğrendikten ya da istekli hale geldikten sonra, eğer hala kendi başına iş görmeye yetenekli değilse, liderin açıklamayla zorlamayı birleştirmesi gerekir. Ancak çalışanlar deneyim kazanıp özgüvenleri arttıkça lider bir işin sorumluluğunu başkasına devredebilir. Bu liderlik yaklaşımı çalışanları sürekli değerlendirmeyi ve belli bir esnekliği gerektirir (Werner :35).

Bu kuramın savunucuları arasında E.S. BOGARDUS (Essentials of Social Psychology, 1918), J.SCHNEIDER (The Cultural Situation As A Condition For The Achievement of Fame, 1937), A-J. MURPHY (A Study of The Leadership Process, I941) (ayrıntılı bilgi için bkz. R. Stogdill, **Leadership Handbook.)**

C. Özellik ve Yetenek Kuramı

Bu kuramda liderlerin kişisel katkıları vurgulanmaktadır. Önceleri liderlik kuramları, liderlerin başarısında bitmez tükenmez enerji, ikna gücü, esrarengiz ileri görüşlülük, karşı konulmaz ikna gücü gibi sıra dışı özelliklere sahip olmanın katkıda bulunduğunu belirtmişlerdir. 1930 -1940'lar döneminde anlaşılması zor olan bu özellikleri keşfetmek için yüzlerce çalışma ve araştırmalar yapılmış ancak liderin başarısını garantileyen kesin bir davranış bulamamışlardır.

Özellik yaklaşımına göre lider, insiyatif ve risk almaktan hoşlanırlar, başarıya çok fazla gereksinim duyarlar ve bağımsızlıklarına düşkündürler. Özellik yaklaşımının anahtar prensiplerinden birisi, düşüncelerin dengesidir. Etkin liderler kaçınılması mümkün olmayan rol çelişkilerini uygun bir şekilde dengeye oturtan kişilerdir (YUKL.:12).

D. Davranış Kuramı

Davranış yaklaşımı lider ve yöneticilerin işte gerçekte ne yaptıklarıyla ilgilenir. Yöneticilerin zamanlarını nasıl geçirdikleri, hangi faaliyetlerde odaklandıkları önemlidir. Bu yaklaşımda diğer bir araştırma etkin ve etkin olmayan liderler arasındaki

davranış kalıplarıyla ilgilidir. Liderlik davranışı ile astların tatmini ve başarısı arasındaki ilişkiyi ölçen yüzlerce anket yapılmıştır. Burada belirlenmeye çalışılan, liderin davranışının astların başarı ve iş tatminini nasıl etkilediğidir.

E. İşe Yönelimlilik ve Bireye Yönelimlilik Kuramı

Ohio State ve Michigan Üniversitelerinin çalışmaları doğrultusunda geliştirilmiş bir liderlik yaklaşımıdır. Liderlik işe yönelimlilik ve bireye yönelimlilik açısından ele alınmıştır.

İşe yönelimli lider grubun biçimsel amaçlarına ulaşması için kendinin ve astlarının rollerini belirler. Bu tip lider, işlerin zamanında bitmesini ister, performans için kesin standartlar koyar, bu standartlara uyulmasını bekler , onun için önemli olan işin tamamlanmasıdır.

Birey yönelimli lider astlarına arkadaşça yaklaşır, onlara destek verir, grubun istek ve ihtiyaçlarına önem verir. Karar verirken onlara fikir danışır. (YUKL ;75).

Araştırmalar sonunda elde edilen genel kanı, birey yönelimli liderlerin astları üzerinde daha olumlu etki bıraktığı, onların iş tatmini ve performanslarını yükselttiği şeklinde olmaktadır.

İşe yönelimlilikle ilgili olarak Johns, işe yönelimli liderin rol belirsizliğini azalttığı için motive edici bir unsur olduğunu dolayısıyla tatmin sağladığını savunurken, Valenzi ve Dessler de sözkonusu ilişkinin zayıf olduğunu ileri sürmektedir. Aslında işe yönelimlilik ve bireye yönelimlilik ayrı uçlar olarak görülmemelidir. Önemli olan ikisinin arasında denge kurulmasıdır (Minibaş *:60).*

F. X - Y Kuramı

Douglas McGregor'a göre, her idari karar ve davranışın ardında insanın doğasıyla ve davranışlarına ilişkin bir takım varsayımlar bulur ve otoriter karar ya da davranışlar bazı varsayımlardan kaynaklanır. X Kuramının varsayımları şöyle özetlenebilir;

1. Sıradan insanın doğasında işi sevmeme duygusu yatar ve mümkün olduğunca işten kaçar.
2. Çalışanların bu özelliklerinden dolayı, işe onları zorlamalı, denetlemeli, yönlendirmeli ve cezai yaptırımlar uygulamalıdır.
3. Sıradan insan yönlendirilmeyi yeğler, sorumluluktan kaçar, hırsı azdır ve her şeyden çok güvence ister.

X kuramının varsayımları tüm koşullar altında geçerliliğini koruyamamaktadır ve basit gereksinimler karşılandıktan sonra, kişiler daha üst düzeylerdeki gereksinimler tarafından güdülenmektedirler. Bu durumda Y Kuramı geliştirilmiştir. Y Kuramının varsayımları ise:

1. İşte fiziksel ve zihinsel çaba sarf edilmesi oyun oynamak ve dinlenmek kadar doğaldır.
2. Kişi amaçlara ulaşmada cezalandırılmadan da başarılı olabilir. Kişi bağlandığı amaçlar doğrultusunda kendi kendini yönlendirecek ve denetleyecektir.
3. Amaçlara bağlanmak, başarılmaları durumunda alınacak ödüllerin bir fonksiyonudur.
4. İnsan normal koşullar altında yalnızca kabullenmeyi değil, sorumluluk almayı da öğrenir. Sorumluluktan kaçma, hırsın olmaması ve güvenceye önem verilmesi, kalıtımsal bir insan özelliği değildir, deneyimlerin sonuçlarıdır.
5. Örgütsel sorunların çözümünde, göreli olarak yüksek derecede hayal gücü, beceri ve yaratıcılık kullanma yeteneği, toplumda yaygın olarak bulunmaktadır.
6. Çağdaş endüstriyel yaşam koşullarında sıradan insanın zihinsel olanaklarının yalnızca bir bölümünden yararlanılmaktadır (Türköen:77-78).

Kısaca X kuramında bütün önemli kararlar lider tarafından alınırken ve otokratik, işe yönelimli bir tutum sergilenirken, Y Kuramında alt düzeydeki çalışanlar karar alma sürecine katılmaktadırlar, liderler daha çok bireye yönelik tutum sergilemektedirler. Burada kişiler örgütlenmeye ve güdülenmeye yatkındırlar. Amaçların gerçekleştirilmesi için üst ve astlar işbirliği içinde çalışırlar.

II. LİDER TİPLERİ

Tarih boyunca insanın ve toplumun var olduğu yerde o topluluğun ve insanın yönetiminden bahsedilmiştir. Yönetim insan için, insanla beraber, insanı yönetmeyi ifade eder. Konu doğrultusunda liderlik açısından olaya bakılırsa, iki kişi arasındaki farklı bir kişiden, kitleleri peşinden sürükleyen bir başka kişiye kadar olayın aslında değişmediğini, an-

cak boyutun, zamanın ve mekânın değiştiği gözlenir.

Liderlik, felsefi anlamda bir tür bireysel etiktir. Lider olan kişiler her zaman birer yönetici olmayabilirler, bir devlet adamı veya bir topluluğun başındaki herhangi seçilmiş birileri de olmayabilirler. Ama o birileri vardır ki, grup ya da topluluk içinde varlıklarını mutlaka hissettirirler. Çünkü bu kişiler, lider özelliğini taşıyan bu kişiler, alışılmış ve genel davranış biçimlerinin dışında davranabilen, sorumluluk sahibi, çalışkan, bireysel çıkarlarını toplumsal çıkarların gerisinde bırakmayı becerebilen, halkla birlikte olup halktanlıklarını yitirmeyen, Albert Camus'un Veba'sındaki doktor tipinde kişilerdir.

Bununla birlikte liderleri tek tipe ve özelliğe sığdırmak da pek mümkün değildir. Liderlik toplumdan topluma, kültürden kültüre, zamandan zamana ve en önemlisi bir kurum ya da grubun amaçlarına göre farklılık gösterir. Bu farklılıklar sonucunda farklı liderlik değerleri ve farklı lider tipleri ortaya çıkmıştır. Lider tiplerini şöyle gruplandırmak mümkündür:

1. Otokratik Liderlik
2. Karizmatik Liderlik
3. Demokratik Liderlik
4. Serbesiyetçi Liderlik (Laissez- Faire)
5. Etkin Liderlik

A. Otokratik Liderlik

Liderin davranış ve kararlarını geleneklerin belirlediği, çoğu kere dini otorite şeklinde ortaya çıkan liderlik tipidir. Otokratik liderlikte, lider en son makamdır ve kesinlikle liderin /patronun tatmini önemlidir. Kararları tek başına alır, denetler, emirler verir, katı bir disiplincidir. Statü düşüncesindedir. Merhametin insanları şımartacağına inanır. Çalışanlarına insiyatif vermediğinden çalışanlar arasında sorumluluğu başkalarına yüklemek, dedikodu ve iftira yaygındır, grup içe dönük, huzursuz bir yapıya sahiptir, Grubun üyeleri hep kendisinin yanında, yakınında olmak ister ve bu amaç doğrultusunda diğerlerini ezmeye, dışlamaya çalışır. Otokratik lider grup üyelerini birbirine kontrol ettirir. Böylece herkes lidere bağlı gibi görünür ama kendi içlerinde rekabet halindedirler.

Otokratik lider, standartlara sıkı sıkıya bağlıdır. Bunlardan en ufak bir sapma lideri kızdırır. Başarısızlığa tahammülü yoktur. Kendi otokratlığını yadsıyan veya kendisine hükmetmeye kalkan birilerini en yakın fırsatta uzaklaştırır. Tartışmaya veya eleştiriye kesinlikle açık değildir. Her konuda en doğrusunu kendisinin bildiğine inanır.

Baskı yoluyla varlığını sürdürür. Gelecekte kendi yerine hazırladığı birileri yoktur. Zaten ekip çalışmasına inanmaz ve yapmaz. Hep liderin tatmini söz konusu olduğundan çalışanlar şafakla beraber işe gelir, patron çıkmadan gidemezler ve kontrol sırasında hep çalışıyormuş gibi görünürler. Ama çoğunlukla verimlilikleri düşüktür.

B. Karizmatik Liderlik

Bu tip liderler daha çok bunalımlı dönemlerin yarattığı liderlerdir. Arkalarından kitleleri sürüklemeyi bilirler. Bu tip liderlerde doğuştan getirilen, insanüstü bir takım özelliklerin olduğuna inanılır. Bu tip liderlerin kişisel çekicilikleri vardır. Kendisine hep bir kurtarıcıymış gibi bakılır. Karizmatik yapıya sahip liderler aynı zamanda otokratik liderlerdir. Çevresindeki kişiler darda kaldıklarında onun sözlerine bakarlar. Karizmatik lider, yol göstericidir ancak bu yönlendirme şeklinde olmayıp yanıltıcıdır.

Aslında karizma, toplumda lider oluşturmamanın yolu haline gelmiştir. Çünkü karizma lideri yanılmaz olduğundan emin hale getirir ve değişme yeteneğini yok eder. Lider liderliği, rütbe ve ayrıcalık olarak görür.

Karizmatik liderler çalışırken yanlarında güçlü mesai arkadaşlarının olmasını istemezler ve genellikle kadro temizliğiyle ilgilenirler. Karizmatik liderliğe verilebilecek en güzel örnek, Hitler ve Stalindir. Bu liderler yönlendirici olmayıp, kitleleri peşlerinden sürüklemelerine karşın, insanlığa eşi görülmemiş ıstıraplar çektirmişlerdir. Bu tıp liderlerde görülen bir özellik de kendileri ayrılır ayrılmaz veya ölür ölmez organizasyonları bozulmaktadır. Stalin öldüğünde Rusya'da olan durum gibi. Aynı durum şirketlerde de söz konusu olabilmektedir,

C. Demokratik Liderlik

Hem komuta eden hem de yol gösteren liderleri tanımlayan bir tiplemedir. Onlarda yönetme ve emretme gücü akılcıdır. Varlıklarını sürdürmeleri akılcılıklarını sürdürmeleriyle doğru orantılıdır. Astlarına kararlara katılma hakkım verirler. Yönetim erkini astlarıyla paylaşır, yetki devrini gerçekleştirirler ve eleştiriye açıktırlar. Sorun ve kararlan tartışmaya açar, astlarının insiyatif sahibi olmalarını ve serbestçe iletişim sağlamalarını isterler. Astların yöneticilik yeteneklerini geliştirirler. Özel imtiyaz ve statü farklarının hakim olacağı kademeli bir grup ya-

pısının gelişmesine engel olmaya çalışırlar. Bu tipin diğer bir adı da katılımcı ve paylaşımcı liderliktir.

Demokratik lider, gruba hizmet eder. Grubun hareketlerinin yönünü anlayıp, gruptan önce o yöne hareket eder. Demokratik lider çok ender olarak gruptan üstündür. Demokratik liderlik söz konusu olduğunda bir sorunu birlikte çözmeye çalışan bir grup insan söz konusudur. Kesinlikle bir ekip çalışması vardır ve teşvik edilir. Bu tip liderlikte iş tatminine grup başarısı ile ulaşılır.

D. Serbesti Tanıyan Liderlik

Laissez -Faire Liderlik de denilir. Astların kendi amaçlarını kendilerinin belirlemelerine ve kendi kararlarını kendilerinin almalarına dayanan bir liderlik tipidir. Lider, kendi rolünü diğer grup üyelerininki gibi görür, grup üyelerinin bireysel hareket etmelerine izin verir, grubun çalışmalarına karışmaz. Kararları grup alır, lider uygular. Yetki ve erk gruptadır. Grubu yönlendiremez, grup onu yönlendirir.

E. Etkin Liderlik

Bütün liderlik tiplerinde özellikler zaman zaman birbirine karışmaktadır. Bununla birlikte diğer gruplarda olan bir özellikle kişiye lider demek de mümkün değildir. Daha geniş kapsamlı ve çağdaş liderlik olarak da tanımlanabilen diğer bir liderlik tipi de etkin liderliktir.

Etkin liderliğin temelinde yatan şey, karizma değildir. Örneğin Dwight Eisenhower, George Marshall ve Harry Truman yalnızca erkinliği olan liderlerdi. Etkin liderliğin temeli organizasyonun misyonunu düşünmek, bunu tanımlamak ve apaçık, gözle görülür bir biçimde ortaya koymaktır. Lider, öncelikleri, hedefleri, standartları belirler ve bozulmamasına nezaret eder.

Etkin lider, evrenin hakimi olmadığının farkındadır. Bir uzlaşmayı kabul etmeden önce, doğru ve arzulanabilir neyse onu düşünmüştür. Yönlendirici liderin yanıltıcı liderden farkı yöneldiği hedeflerdir. Liderin etkin olup olmadığını belirleyen olgu, siyasal, ekonomik, parasal veya insanla ilgili olabilen gerçek hayatın sınırlamaları çerçevesinde bir uzlaşma oluştururken, liderin bu sorunlarla misyonu ve hedefleri arasında ne kadar uyum sağladığı veya bunlardan ne kadar uzaklaştığıdır.

İkinci şart, liderin liderliği rütbe ve ayrıcalık değil, sorumluluk olarak görmesidir. Buna örnek II. Dünya Savaşı sırasındaki Genel Kurmay Başkanı General Geprge Marshall'ı, Atilla'yı ve Atatürk'ü göstermek mümkündür.

Etkin lider, çok nadiren "aşırı müsamahakar" olur. Fakat işler bozulunca kabahati başkasının üzerine atmaz. Kısaca etkin bir lider nihai sorumluluğun başkasında değil de kendisinde olduğunu bildiği için yanında güçlü mesai arkadaşları ve astlar bulunmasından çekinmez. Aksine onları cesaretlendirir, teşvik eder. Mesai arkadaşlarının hatalarında dolayı kendisini sorumlu tuttuğundan onların zaferlerini kendisine yöneltilmiş bir tehdit olarak görmediği gibi kendi zaferi olarak kabul eder.

Etkin bir lider, liderliğin nihai ödevinin insanlarda dinamizm oluşturmak ve insanların görüş ufkunu genişletmek olduğunu bilir. Etkin liderin diğer ve önemli bir özelliği, güven kazanmak ve tutarlı olmaktır. Aksi taktirde kimse liderin peşinden gitmez. Liderin davranışları ile beyan ettiği inançlar birbirleriyle tutarlı, ya da en azından uyumlu olmak zorundadır- Çünkü tutarlı olmak zekadan daha önemlidir.

Etkin lider, insanlara kurumun/ şirketin hedeflerini ve bu hedeflere nasıl ulaşılacağını açıklamak ve kurum kararlarının arkasındaki örgütleyici güç olmak zorundadır.

III. LİDER ÖZELLİKLERİ

Lider, sıradan insanlar ve yöneticilerden olan farkını, sahip olduğu özelliklere borçludur. Bu özellikler lidere ait ve "lider karakteri"nin yapı taşlarıdır. Liderde bulunması gereken özellikler üzerinde pek çok düşünce ileri sürülmüş ve bu konu tartışmalara yol açmıştır. Her ne kadar bir liderde şu özellikler bulunur denilemese de liderliğin "olmazsa olmaz" özelliklerinden -ki bu özellikler liderleri diğer insanlardan ayırdedici olanlardır- bahsedilecektir. Kısaca farklı lider tipleri, liderlik alanları, liderin inanç ve karakteri, zaman ve kurumun farklılığı farklı özellikler meydana getirse de bütün tiplerin sahip olduğu ortak özellikler sayılacaktır.

A. İrade Gücü:

Liderin kendisine güven ve çevresini etkileme gücünün kaynağı sağlam iradesidir. Olaylar aksi yönde gelişme gösterdiği, korku ve panik havasının yayıldığı, sıradan insanların çözüldüğü zamanlarda, yani bozgun sırasında metin olabilmek, çözülüşe karşı durabilmek, lider karakterinin göstergesidir. Böyle zamanlarda lider, çok hızlı ve radikal kararlar almak ve uygulamak zorundadır. Çetin koşullarda toplayıcı, sevkedici, dirençli liderlik sonucu belirleyen en önemli faktördür.

B. Vizyon Sahibi Olmak (Uzak Görüşlülük):

Lider, dağın ardını, ufkun ötesini, zamanın geleceğini görebilen kişidir. Bugünkü olayların yarına neler hazırladığını görmek, buna göre şimdiden önlemler geliştirmek, yarınları kurup inşa etmek, ihtimallere göre alternatifler üretebilmek, liderden beklenen hareketlerdir.

Vizyon, normal duyu organımızın dışında ve ötesinde bir görüş meselesidir. Sezgi, duygu, akıl, bilgi gibi kuvvetlerle görmek, adeta zamanı koklamak, olayları en doğru şekilde tahmin edebilmek ve yönlendirmek, liderin temel niteliklerinden biridir. Kendisi vizyon sahibi olduğu gibi birlikte çalıştığı insanların ufkunu geliştirmeyi de ister.

C. İnsanları Etkileme -İkna Etme Gücü:

Lider diğer insanları etkileyip hedefe doğru götürebilen kişidir. Bu etkileme gücü, kendisine bağlı topluluğun kabul ettiği özelliklerinden kaynaklanır. Aynı zamanda lider olan kişi, özgüveni fazla olan kişidir. Çevresindeki insanlar liderin özelliklerini kanaat halinde benimsemişlerdir. Lider moral üreten ve moral aşılayan insandır. Yılgınlık ve korkuyu dağıtır.

Lider, insanları her bir şekilde etkileyebilir. Söz ve davranışlarındaki kendine özgü renkler, ifade biçimindeki, bedensel zindelik ve enerjilerindeki farklılık, lideri diğer kişi ve yöneticilerden ayırd eder. Her lider kendine özgü, başkalarına benzemeyen özellikleriyle diğerlerini etkiler. Çinlilerin Zen Derslerinden alınan bir kayıtta şöyle yazılıdır

"Yaşlı şefler olarak hizmet verenler arasında, aydınlanmış erdemle insanları etkileyenler ve yetkenin gücüyle insanların itaat etmesini sağlayanlar vardır. Bu, bütün hayvanların sevdiği anka kuşuna ve bütün hayvanların korktuğu azametli kaplan ve kurtlara benzer. Etkilenme ve itaatkar olma söz konusu olduğunda hepsi birdir, fakat türleri birbirinden, gökyüzünün yeryüzünden olduğu kadar farklıdır."

D. Güven ve Tutarlılık:

Lider, kendisine güvenilen, inanılan kişidir. Sözlerine ve hareketlerine hem dostları hem de düşmanları inanmalıdır. İnanılır olmayan liderler, olumlu bir etki bırakmazlar. Sözleri ve davranışları arasında bir tutarlılık ve içtenlik vardır. O zaman bıraktıkları etki derin olur. Aksi taktirde bırakılan etki yüzeysel olur. Belli bir süre yüceltilen ancak söz ve davranışları arasındaki tutarsızlık nedeniyle terk edilen liderler bu nedenle terk edilmişlerdir.

Liderin doğru söylediği, verdiği sözü tutacağı, çevresindekiler için adil olduğu, hedefini ve ulaşma yollarını iyi bildiği kabul edildikten sonra çok zor koşullarda bile ardından gidileceği düşünülebilir. Zaten liderler de kendilerine güvenildiğini bilmek isterler.

E. Zaman ve Koşulları Doğru Değerlendirme:

Her karar ve davranış her zaman doğru sonuçları getirmez. Zamanlama, zaman içinde uygulanan hareketi geliştirmek ve başarıya ulaşmaktır. Zamanında yapılmayan bir hareket, büyük felaketlere sebep olabilir; ne erken ne de geç, tam zamanında hareket. Tarih, doğruyu söyleseler bile yanlış zamanlamaları yüzünden zarara uğramış insanlarla doludur.

Zamanı doğru seçmek, yeri doğru seçmek, en etkili hareket tarzını seçmek; sonra da büyük bir enerjiyle uygulamak... Başarı bu üç seçimde gizlidir.

Zamanlama duygusunu geliştirmek için sihirli bir formül yoktur. İnsan bu yeteneği deneme yanılma yoluyla, önceden yapılan tahminleri alınan sonuçlarla karşılaştırarak geliştirir.

F. Kişisel İnisiyatif ve Kişisel Sorumluluk:

Lider kendine güvenen insandır. Karar verirken kararının yakın ve uzak sonuçlarını bütün yönleriyle dikkate almalıdır. Tam anlamıyla inanmadığı, tatmin olmadığı durumda, sonucuna güven duymadığı bir karan vermemeli ; böyle bir hareketi başlatmamalıdır. Bir kez harekete geçmeye karar verince, astlar çıkmaza düşmeden, zafer için herkesi zorlamalı ve kesinlikle ödün vermemelidir.

Lider kendi ekibini ve üstlendiği işi, engellere karşın hedefe götürebilmek için uğraşır. Bu arada, kuşku ve kaygılar duysa da karar verip uygular. Burada bütün bilgi ve moral güçlerini, sezgilerini kullanarak hareket eder ve kritik anlarda inisiyatifini kullanır. Sonuçta bütün ekibine düşen sorumluluğu astlarına,

kendisini takip edenlere bırakmadan üstlenmeye işin başında kararlıdır. Çünkü liderliğin rütbe ve ayrıcalık değil, sorumluluk olduğunu bilir.

G. Koruyuculuk, Yönlendiricilik ve Anlayış:

Lider, yol gösteren, astlarını koruyan, kendisine hizmet veren kişilerin amaç ve çıkarlarını gözeten ve anlayışlı olan kişidir. Anlayış hiç bir zaman sınırsız müsamahakarlık şeklinde değildir. Lider, astlarından biri kötü bir örnek oluştursa bile herkesin bir değeri olduğunu bilir. Lider, astlara yol göstermeli, onları yetiştirmeli ve çalışmalarından ötürü onları ödüllendirmelidir.

İnsan duyguları suya benzer, ilkeler ve tavırlar ise bir baraj gibidir. Baraj güçlü değilse su barajı patlatır. İnsan duyguları yöneltilmiyorsa, yabancı olur ve düşkünlük gösterir. Dolayısıyla bu duygulardan kurtulmak ve kuruntulara son vermek, kötülükleri önlemek ve yanlışı durdurmak için lider yol gösterici olmalıdır.

H. Topluluğun Yüreğini Okumak ve Adaletli Olmak:

Lider, topluluğun eğilimlerini, problemlerini, ihtiyaçlarını, gelişme yönünü tüm genişliği ile kendi içinde duyan ve kavrayan kişidir. Bu konuda Atatürk Nutku'nda:

"Ben bir milletin vicdanında ve geleceğinde sezdiğim büyük gelişme kabiliyetini, bir milli sır gibi vicdanımda taşıyarak yavaş yavaş bütün toplumumuza uygulamak mecburiyetinde idim. " (Nutuk, C. 1 :12) diyerek örnek olmuştur.

Aydınlanmış erdeme sahip olanlar, insanları memnun edenler, aydınlanmış erdeme sahip olmayanlar kendilerini memnun ederler. İnsanları memnun edenler büyür, kendilerini memnun edenler yok olurlar. Halkla aynı üzüntüyü ve mutluluğu, aynı iyiyi ve kötüyü paylaşanlar adildirler.

Liderler topluluklarıyla aynı isteklere sahip oldukları zaman bilge düşünürler diye anılırlar. İstekleri topluluğun isteklerinden ayrıldığında veya bireysel çıkarları toplumun fayda ve çıkarlarının önüne geçtiğinde onlar da sıradan insan haline gelirler.

SONUÇ

Liderlik konusu bu çalışmada dört ayrı bölümde ele alınmış, liderlik kavramı açıklandıktan ve liderlik kuram ve tiplerine yer verildikten sonra örneklerle ve uygulamayla desteklenmiştir. Daha çok liderliğin ne olduğu, ne olmadığı, liderlerle ne şekilde karşılaşılabileceğinden bahsedilmiştir.

Liderlik, insanlığın gelişimiyle, siyaset ve toplumbilimin gelişimiyle birlikte gelişimini ve varlığını sürdürmüştür, İnsanın yönetiminin söz konusu olduğu her dönem ve kurumda da varlığım sürdürecektir. En azından liderliğe ve liderlere ait tartışmalar sürecektir.

Liderlere yaşamımızın her alanında rastlamak mümkündür. Bu kişiler bizim yöneticilerimiz olduğu gibi, aile bireylerimizden biri, yol arkadaşımız, devlet başkanımız da olabilir. Öyle ki liderlik özelliklerine sahip her hangi biri, ki o biri varlığını aramızda her zaman kolayca hissettirir, olabilir. Öyleyse lider kimdir ?

Lideri şimdiye kadar pek çok kişi tanımlaya gelmiştir. Lider, zamandan zamana, kurumdan kuruma, kültürden kültüre farklı özellikler taşıyan, en önemli özelliği de kurumun ya da yönettiği grubun ulaşmak istediği amaçlarına göre değişebilen ama her zaman, her kurum ve her amaçta yine de değişmeyen bîr takım özellikler ve davranış biçimleri gösterebilen kişidir

Lider, zamanın, olayların, kendi kişisel tut-kularının, bencilliğinin üstüne çıkabilen, böylece toplumun o günü ve geleceği ile bütünleşebilen, topluluğun eğilimlerini, problemlerini, gereksinimlerini, gelişme yönünü tüm genişliği ile kendi içinde duyabilen, kavrayabilen kişidir.

Lider çok çalışkan bir kişidir. Şimdiye kadar karşılaşılan liderler arasında farklı özelliklere sahip olanlar vardır. Kişiliklerindeki bazı olumsuzluklarla kendisini izleyenlere zulmetmiş olanlar vardır. Karizmaya sahip olmayanlar da vardır. Ama hepsinin söylediği ve örnek olduğu ortak özelliklerden biri çok çalışkan olmaktır.

Lider, örgütün /grubun misyonunu düşünen, bunu tanımlayan ve açık bir şekilde ortaya koyan kişidir.

Lider, liderliğin rütbe ve ayrıcalık değil bir sorumluluk olduğunu bilir ve her davranışında bunu hissettirir. Lider nihai sorumluluğun kendisinde olduğunu bildiği için ekip çalışmasına izin verir ve çevresinde bilen insanların olmasından rahatsız olmaz. Aksine onları teşvik eder.

Lider tutarlı ve güven verici olandır. Sözleriyle davranışları arasında daima bir uyum vardır.

Lider en uzağı en önceden görebilen kişidir. "En uzağı görebilen daima en yüksekten uçan kuştur" (Bach, Martı)

Lider, etik anlamda özgür olan kişidir. Çekingen, korkan ya da bir takım inanç ve düşüncelerin engellemesiyle diğer insanlar için doğruyu yapmaktan kendini ve diğerlerim alıkoyan kişi hiç bir zaman lideri tanımlamaz.

Lider, toplumun her kesimine nasıl hitap etmesi gerektiğini bilir ve ona göre davranır. İçinde bulunduğu topluluğun, kurumun inançlarını, değerlerini, tepkilerini iyi bilir ve bunlara saygılıdır. Örneğin bizim toplumumuzda hak ve adalet değerleri, dini değerler kendine mal edilmiş ölçülerde önemlidir.

Lider, her zaman asıl görevinin, amaçlara ulaşmak için insanları harekete geçirmek ve onların ufuklarını genişletmek, diğer bir deyişle vizyon kazandırmak olduğunu bilir.

Bu özetlenmeye çalışılan özellikler bir anlamda etkin liderliği tanımladığı gibi, bizim tarih, kültür ve insan yapımız dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu durum işletmeler bazında bakıldığında da aynıdır. Şöyle ki, insanımız, insan olmak olgusuna, yüreğine değer verilmesine her şeyden çok önem verdiğinden, sezgileri güçlü olduğundan ve kendine mal ettiği bir Müslümanlık anlayışından güven, tutarlılık, hoşgörü, bilime hizmet, kararlılık ve ahlaklılık değerlerine karşı duyarlıdır.

Bu savı pekiştirmek için Edebali Hazretlerinin Damadı Osman'a yöneticiliği sırasında verdiği öğütlerle çalışmayı sonuçlandırmak yararlı olacaktır.

Ey oğul! Beysin... Bundan sonra öfke bize, uysallık sana... Güceniklik bize, gönül almak sana... Suçlamak bize, katlanmak sana... Acizlik bize, yanılgı bize, hoşgörmek sana... Geçimsizlikler, çatışmalar, uyumsuzluklar, anlaşmazlıklar bize, adalet sana... Kötü göz, şom ağız, haksız yorum bize, bağışlama sana...

Ey oğul! Bundan sonra bölmek bize, bütünlemek sana... Üşengeçlik bize, uyarmak, gayretlendirmek, şekillendirmek sana...

Ey oğul! Sabretmesini bil. Vaktinden önce çiçek açmaz.

Şunu da unutma! İnsanı yaşat ki; Devlet yaşasın.

Ey oğul! Yükün ağır, işin çetin, gücün kıla bağlı.

Allah yardımcın olsun.

KAYNAKÇA

1. David ANDERSAN, Dennis SWEENEY, Thomas WILLIAMS, **An Introduction to Management Science,** West Publishing Company, U.S.A.,1991.
2. Ismail Durak ATAAY, **İşletmelerde İnsangücü Verimliliğini Etkileyen Faktörler,** MESS Seminerler Dizisi :4, Eğitim Kitapları Dizisi, Ankara, 1987.
3. Atilla BARANSEL, **Çağdaş Yönetim Düşüncesinin Evrimi,** C.l, 1.0. İşletme Fakültesi Yayını, istanbul, 1979.
4. M. BASS, Ralph STOGDILL, **Handbook of Leadership,** The Free Press, A Division of McMillen Inc., New York, 1990.
5. Alan BRYMAN, **Charisma & Leadership In Organisations,** SAGE Publications, LTD., London, 1992.
6. Halil CAN, Doğan TUNCER, D,Yaşar AYHAN, **İsletme** ve **Yönetim,** Aslımlar Matbaası, Ankara, 1984.
7. Thomas, CLEARY, **Liderlik Sanatı,** Anahtar Kitaplar, Çev.Suer KAYA, İstanbul, 1993.
8. Ernest DALE, **Yönetim Teorileri Geçmiş ve Gelecek,** Öteki Yayınevi, Ankara, 1994.
9. Peter DRUCKER, **Gelecek İçin Yönetim,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Çev. Fikret UÇCAN, Ankara, 1990.
10. Bahattin ERGEZER, **Liderlik ve Özellikleri,** Ocak Yayınları, Ankara, 1995.
11. Turgay ERGUN, **Türk Kamu Yönetiminde Önderlik Davranışı,** TODAİE, Ankara, 1981.
12. Turgay ERGUN, Oğuz ONARAN, "Örgütü Geliştirme Aracı Olarak Yönetim Tarzı", **Yönetim Psikoloji** II, TODAİE Yayınları: 201, Ankara, 1981.
15. Richard FARMER, M.Barry RICHMAND, **Management** & Organisations, Randon House, New York, 1975.
16. Temel KOÇEL, **İşletme Yöneticiliği, İ**.Ü. İşletme Fakültesi Yayını, İstanbul, 1982.
17. Brian LEVY, David WILSON, **Strategy & Leadership, Routledge** , New York, 1994.
18. L.J.MASSIE, **İşletme Yönetimi,** Bayteş Yayıncılık, Çev. Ş. ÖZALP, Eskişehir, 1983.
19. Jale MİNİBAŞ, Yabancılaşma Kavramının İncelenmesi ve Banka Sektörüne Yönelik Araştırma, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 10. Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Fakültesi Davranış Bilimleri ABD, istanbul, 1995.
20. İsmet MUCUK, **Modern İşletmecilik,** DER Yayınları, İstanbul, 1987.
21. Wess ROBERTS, **Hun İmparatoru Atilla'nın Liderlik Sırları,** İlgi Yayıncılık, İstanbul, 1989.
22. Tevfik TATAR, M. Mithat ÜNER, **İşletmecilik İlkeleri,** Gazi Büro Yayınları, Ankara, 1992.
23. TODAİE, **Yönetim Psikolojisi II,** Sevinç Matbaası, No. 201, Ankara, 1981.
24. Asuman TÜRKEL, **İşletme Yöneticilerinin Davranışlarına Yön Veren Hakim Kişilik Faktörleri İle Yönetsel Davranış Arasındaki İlişkiler ve Uygulama,** Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992.
25. İsmail TÜRKMEN, **Yönetsel Zaman ve Yetki Devri** Acısından **Yönetimde Verimlilik,** MPM Yayınları, Ankara, 1984.
26. Isabel WERNER, **Liderlik ve Yönetim,** Amrican Management Association, İstanbul, 1993.
27. Abraham ZALEZNIK, **The Managerial Mystique,** Harper & Raw Publishers, New York, 1989.

TÜRK BOYLARININ FOLKLORUYLA İLGİLİ TÜRKİYE'DE YAPILAN ÇALIŞMALAR ÜZERİNE

Doç. Dr. İsa Özkan
Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Bölümü Öğretim Üyesi

Türklerin yaşadıkları yurtların, tarihî devirler içinde siyasî ve sosyal sebeplerle birbirinden uzak düşmeleri, komşu devletler ve topluluklar ile yaptıkları temaslar ve dinî kabulleri, özü ve kökü bir olmakla beraber, zamanla kültürel birliğin farklılaşmasına ve kısmen de olsa değişmesine sebep olmuştur. XI. yüzyıldan itibaren Ortadoğu'daki Azerbaycan ve Anadolu'da, daha sonra da Balkanlar'da yerleşen Türk boyları, ana yurtlarındaki soydaşları ile birçok alanda iletişimlerini devam ettirme arzusunda olmuşlardır. Mesela, Fâtih Sultan Mehmed döneminde eski Uygur harfleri ata yazısı olarak kullanılmış; Türkistan'da gelişen edebî dil ile XV. yüzyıla kadar Anadolu'daki Türk şâirleri zaman zaman şiir denemelerinde bulunmuşlar; Karacaoğlan'ın şiirleri XVIII. yüzyılda Mahdum Kulu'ya, Marufî'ye nazire yazdıracak derecede ilham kaynağı olmuştur. Karacaoğlan'ın, Rum elinde:

"İndim seyran ettim Firengistan'ı
İlleri var bizim ile benzemez
derken; Oğuz neslinden Marufî,
"Yolım düşdi Kızılbaşıñ(2) iline
İlleriñ bar bizin ile meñzemez" şeklinde Türkmenistan sahasından ona karşılık vermiştir.3

Yüzyıllar boyunca, göçler, savaşlar, tâcirler, âlimler ve seyyahlar Anadolu Türkleriyle, Türkistan başta olmak üzere, diğer Türk yurtlarında yaşayan ediplerin, sanatkârların birbirleriyle haberleşmelerine imkân hazırlamıştır. Türkistan Türklerince "Kızılbaş" kelimesini, savaştıkları Kalmuk, Solan, Rus ve Fars gibi komşu kavimler için kullanılmıştır. (Bkz. Erşidinov, Batur, "Traditsion Syucetki Kurulgan Uygur Helk Destanliri Hekkide", Uygur Edebiyetide Traditsiyon ve Novstorluk Meselesigâ Dair. Almuta 1971, s. 159-160). Yine, Tanzimat döneminde Türkistan'dan gelen Cemaleddin Afganî ve Şeyh Süleyman Efendi gibi şahsiyetler Türkistan Türkleri'nin kültürleri ve hususen folklorları ile ilgili muhtelif bilgilere, genel mâhiyetteki sözlük ve hâtırat türünden eserler içinde yer vererek, kültürel köprünün kurulmasına yardımcı olmuşlardır. Sultan Abdülaziz döneminde Kaşgar'a gönderilen subaylar, İstanbul'da, Kırım'da, Kazan'da ve Taşkent'te yayınlanan gazeteler, kitaplar; Kazan, Kırım ve Azerbaycan'dan İstanbul'a gelen ve bilahare yurtlarına dönen genç aydınlar, öğrenciler o günün imkânları içinde Türk boylarının birbirini tanımasına bir çok yolla hizmette bulunmuşlardır.4

Rusya'da 1905 yılında Duma adlı meclisin açılması ve Çarlık rejiminin nüfuzunun kırılması ile, kısa süre için bile olsa bu ülkenin boyunduruğunda yaşayan Türk boyları millî kültürlerini daha serbest araştırmaya ve ifade etmeye başladılar. 1917 ihtilalinden sonra ise, bu durum pek uzun sürmedi.

Çalışmalar sadece dış dünya ile değil, Türk boylarının kendi arasında bile kesildi. Hatta bir kısım aydınlar Türkiye ve hür dünyaya kaçmanın yolunu aradılar. Bunlardan Türkiye'ye gelmek zorunda kalan Ayaz İshakî, Reşid Rahmeti Arat, Abdülkadir İnan, Saadet Çağatay, Zeki Velidî Togan, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Sadri Maksudî gibi mütefekkir ve âlimler Türk boylarının dili, tarihi, edebiyatı ve folkloru üzerinde kıymetli çalışmalar yapmışlar ve ülkemizde ilim hayatına pek çok bakımdan katkıda bulunmuşlardır .

Bütün bu gelişmelere paralel olarak 1991 yılındaki siyasî gelişmelerin de tesiriyle Türk cumhuriyet ve topluluklarına Türkiye'de büyük bir alaka doğmuştur. Her alanda uzun seneler boyunca, siyasî, iktisadî ve coğrafî sebeplerle birbirinden ayrı kalan Türklerin bugün tanışıp, bilişmeleri hatta bütünleşmeleri tabiî karşılanmalıdır. Dolayısıyla Türkiye'de Türk boylarının edebiyat, folklor ve kısacası kültürleri hakkındaki çalışma ve yayınların sayısında da belirgin bir artış görülmeye başlanmıştır . Bu sevindirici bir durumdur. Bu tür yayınları, popüler yayınlar ve ilmî yayınlar olmak üzere iki grupta değerlendirebiliriz. Popüler yayınlarda fayda prensibinden hareketle folklorik tanıtım ve kültürel yakınlaşma gibi amaçlar ön plana çıkarılmaktadır . Akademik yayınlarda ise, Türk kültürünün muhtelif problemlerinin birer tez haline getirilerek irdelenmesi, işlenip sonuca kavuşturulma gayesi güdülmelidir. Pek çok folklorcunun yöneldiği bu alanda metod. ilgili Türk şivesine hâkimiyet, ilmî disiplin ve hepsinden önemlisi Türk boylarına mensup bilginlerin ilmî hukukuna saygı gösterme gibi hususlarda kusurlarımız olduğu kanaatindeyim. Ayrıca, Türk boylarının folklorlarıyla ilgili malzeme yayını, makale ve kitap aktarma, herhangi bir konuda ilmî makale ve kitap yazıp yayınlama konularında bilerek veya bilmeyerek pek çok yanlışlıkların yapıldığı da bir gerçektir . Burada bu tür aksaklıklara işaret etmek ve bazı teklifler sunmak istiyorum.

Esasen kolay bir alan olarak görülen Azerî Tûrkçesinden yapılan aktarmalarda bile pek çok hata yapılmaktadır. Buradaki tespitlerimiz şahıslara yönelik değildir. Bu yüzden eser ve kişi adı belirtmeden bazı örnekler vermek istiyorum. Mesela, bir kitapta "tizden okumak" mânâsına Azerî Türkçesindeki "zilden okumak sözü anlaşılmamış, "türküleri zilden okumak lazımdır" denilmiştir. Yine "ziyalı bir kişidi" sözü, Türkiye Türkçesine "Aydın bir insan yerine" Osmanlı Türkçesindeki, Farsçadan geçen "ziya" sözünün "ışık" karşılığı düşünülerek "Işıklı bir adam" şeklinde aktarılmıştır . Şimdiye kadar Türk boyları hakkındaki pek çok araştırmada Azerî Türkçesi de dahil olmak üzere Türkiye Türkçesi'nde "tuğla" manasına gelen "kerpiç" sözünün sözlüklere bakmak zahmetine katlanılmadan "kerpiç" şeklinde alındığına tanık oldum. Bir şiiirde "Dincelmerem gısasımı senden alınca" şeklinde geçen mısradaki "huzur bulmak anlamındaki "dincelmek" sözü "dinlemek" şeklinde kaydedilmiştir. Azerî Türkçesinin dışındaki uzak şivelerden yapılan aktarmalarda durum daha da vahim hâle gelmektedir.Telaffuzu aynı olan bazı kelimelerin anlamca da bir olduğu sanılıp fahiş yanlışlar yapılmaktadır . Kuzey ve Doğu Türk Şive ve Lehçelerindeki "büyük" anlamındaki "zor/zur" kelimesi, Türkiye Türkçesindeki "güç, müşkül" anlamındaki zor kelimesiyle; yine "örtmek" anlamındaki "yap-/yab-" kelimesi Türkiye Türkçesindeki "yapmak" kelimesiyle; "bırakmak, bir kenara atmak, kesmek, koparmak" anlamındaki "taşla" kelimesi Türkiye Türkçesi'ndeki "taşlamak" kelimesiyle sesdeş kelimeler olmalarından dolayı anlamca da aynı kabul edilip aktarmalarda ve atıflarda yanlışlıklar yapılmaktadır . Ayrıca metin üzerinde çalışanlar, anlamını bilmedikleri kelimelerin çoğunlukla Türkiye Türkçesi'ndeki fonetik olarak çağrışım yaptırdığı en yakın kelimenin anlamını karşılık vermektedirler. Tabiatıyla aktarılan metinde bir hatanın olup olmadığı konusunda titizlik gösterilmeyip olduğu gibi yayınlanmaktadır Türkmence bir metinde, "Şahın görmegey bir kızı bardı" şeklinde yer alan cümledeki, "görmegey" sözü "görmeyen" şeklinde düşünülerek cümle "Şahın kör bir kızı vardı" diye aktarılmıştır. Oysa "görmegey" Türkmen Türkçesinde "güzelliği dillere destan, çok güzel" anlamında bir sıfattır. Yani bu cümle "Şahın güzelliği dillere destan kızı vardı şeklinde olmalıydı." Pek çok yayında gördüğümüz bu tür yanlışların sayısını artırmak mümkündür. Bu durum, aktarmalarda daha titiz olmamızı gerektirmektedir Herşeyden önce aktarılacak metin ile ilgili olarak şu esaslara dikkat edilmelidir.

I. Aktarma yapılacak şive ile Türkiye Türkçesinin gramerinin, yani şekil ve ses bilgisinin iyi bilinmesi;

2. Türkçenin geçirdiği tarihî maceranın kaynak metinlere dayanılarak iyi bilinmesi ve bu konuda aşinalıktan da öte bir birikimin, geniş bir genel kültürün olması;

3. Tereddüt edilen her kelime için ilgili şive ile komşu şivelerdekî izahlı sözlüklerle, deyimler (temsiller) ve terimler sözlüklerinden yararlanılması;

4. Aktarmalarda, Türkiye Türkçesiyle. diğer Türk şivelerindeki telâffuzu aynı fakat anlamı farklı sözlere dikkat edilmesi;

5. Kelime kelime aktarma yerine cümlenin mealinin aktarılması, kelime için anlamdan fedâkârlıkta bulunulmaması gerekmektedir.

Türk boylarının folklorlarıyla ilgili yapılan yayınlarda görülen başka bir problem ise, herhangi bir

kitabın veya makalenin özetlenip başına yalan yanlış bazı bilgiler konularak araştırıcılarca makale şeklinde yayınlanmasıdır. Üzülerek belirtelim ki, bilhassa folklor alanında hangi eser makale, hangisi tebliğ, hangisi tanıtmadır, bu, birbirine karışmış hâldedir. Çalışma konusuyla ilgili mümkün olduğu ölçüde kaynaklara ulaşarak en küçük ayrıntıları bile fişleyip bunları bir bir değerlendirmek, öne sürülen tezlere mesnet göstererek yeni fikirler üretmek, belli hükümlere varmak için, hiç bir çile çekmeden yapılan bu tür yanlışlarla dolu yayınların Türk folkloruna bir katkıda bulunmayacağı açıktır. Türk Cumhuriyetlerindeki meslektaşlarımızca, Türk folklorunun ve folkorcularının durumu hakkında yanlış anlaşılma ve yorumlara sebep olacak bu tür faaliyetlerden kaçınmamız gerekir. Ne yazık ki, birçok şeyde olduğu gibi, Türk boylarının folklorlarıyla ilgili yayınlarda da ilmî bakımdan seviye düşüklüğü ile karşı karışıyayız. Telif haklarına, ilmî ölçülere riayet etmeden yapılan çalışmalar, folklorumuza bir hizmet olamayacağı gibi, Türk folklorunun genel durumu hakkında da yanlış intibaların uyanmasına sebep olabilir. Bu eserlerin yarına kalmayacağı açıktır. Nitelikli eserler kalıcıdır ve Türk folkorunun da buna ihtiyacı vardır.

Bir diğer konu da, Türk boylarının folkloruyla ilgili geniş çaplı bir tarama, derleme ve yayın çalışmasının başlatılamamış ve projelerin hazırlanıp hayata geçirilememiş olmasıdır. Folklor atlastan, motif katologları, destanlardan başlayarak her bir anlatım türü için bir sayfasında Türkiye Türkçesi diğer sayfasında bir şive olmak üzere bütün şive ve lehçelerde "corpus" niteliğinde ciltlerle ifade edilecek sözlü edebiyatla ilgili çalışmalar; müşterek edebî şahsiyetlerle ilgili eserler, ortak folklor ders kitapları ve antolojilerinin hazırlanması, gönüllü meslek kuruluşları ve dernekler arasında işi birliği gibi konularda en kısa zamanda çalışmalar başlatılmalıdır . Türk boylarının el sanatları ile ilgili müşterek albümler; etnoğrafik eşyalar ile ilgili yayınlar; sosyal hayata ait çeşitli pratik ve talbikatlar (adak, ad verme, büyü, sihir, tılsım, cadı, peri ,dev, düğün, fal, kurşun dökme, nazar, halk eğlenceleri, bayram, halk hekimliği, halk baytarlığı, halk takvimi, hıdırellez. Nevruz, halk sanatları, yağmur duası, yağma geleneği) gibi pek çok konuda ciddî, ilmî seviyede çalışmalar yapıldığını söyleyemeyiz. Tek tek şahısların ilmî gayretine ve yeterliğine kalmış olan bu konularda; kısa, orta ve uzun vâdeli planların ve çalışma gruplarının oluşturulması, Türk boylarından konuyla ilgili bilim adamlarının da katılımıyla çalışmalara başlanılması bugün için geç kalınmış olsa da, imkânsız değildir. Türk devlet ve topluluklarının geçmişte yaptıkları çalışmaların bile bugün müşterek bir envanterinin ve bibliyografyasının neşredilememiş olması, ilişkilerimizin pek arzu ettiğimiz şekilde gitmediğini göstermektedir. Ayrıca, folklor merkezleri arasında yayın değişimi ve mevcut yayınların karşılıklı olarak folklor ihtisas kütüphanelerine kazandırılması hususunda da daha epeyce yol almamız gerektiği anlaşılmaktadır. Bundan yüz otuz yıl kadar önce Radloff'un yaptığı çalışmaların kalite ve sayısına erişememiş olmamız da bugünün imkânlarına rağmen, bir talihsizlik olmuştur. Şimdiye kadar Türk Cumhuriyet ve Türk topluluklarının yaşadığı ülkelerle yapılan kültürel anlaşmalarda burada işaret ettiğimiz meseleler yer alıyorsa bir an önce harekete geçilmeli; yoksa, maddeler halinde yeni anlaşma metinlerine konulmalıdır. Türk dünyasındaki ilgili kurum ve kuruluşlar ile üniversitelerin bu konuda, mümkün olan en kısa sürede işbirliğine başlamaları, mevcudu tespit, gelecek nesillere aktarma ve kültürel birliğimiz bakımından büyük önem taşımaktadır .

DİPNOTLAR

1 Müjgan CUMBUR, **Karacaoğlan** 2bs., Ankara 1985, s. 325, 326.

2. Türkistan Türklerince "Kızılbaş" kelimesini, savaştıkları Kalmuk, Solan, Rus ve Fars gibi komşu kavimler için kullanılmıştır (Bkz.Batur ERşlDINOV, **"Traditsion Syucelki Kurulgan Uygur Helk Destanliri Hekkide", Uygur Edebiyetide Traditsiyon ve Novstorluk Meselestga Dair,** Almuta 1971, s. 159-160.

3 İsa ÖZKAN. **Yusuf Bey-Ahmet Bey (Bozoglan) Destânı,** Ankara 1989, s. 52, 284.

3. Kırım'dan İsmail Gaspıralı, Cafer Seyidahmet Kırımer, Kazanlı Abbas, Azerbaycan'dan Mirza Fethali Ahundzade gibi muhtelif sebeplerle İstanbul'a gelen aydınların yanı sıra, Osmanlı sahasından Kazan ve Diğer Türk yurtlarına giden aydınlar da olmuştur (bkz. Fatma ÖZKAN, **Abdullah Tukay'ın Şiirleri.** Ankara 1994. s. 26).

NEVAYİ ESERLERİ İÇİN YAZILMIŞ BİR LÜGAT:

DER BEYĀN-I ISTILĀHĀT-I EMLAHU'ŞU^{C}ARĀ MEVLĀNĀ NEVĀYİ

Yrd. Doç. Dr. Fatma Özkan

Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

Çağatay Türkçesi diye adlandırılan Türkistan müşterek edebî dilinin en büyük temsilcisi hiç şüphesiz, **Ali Şîr Nevâyî**'dir. Nevâyî, eserleriyle, sadece yaşadığı çağa damgasını vurmakla kalmamış; tesiri sonraki asırlara uzanmış müstesna bir şahsiyettir. O, kendisinden ilham alan sayısız muakkibi için kutlu ve ebedî bir kaynaktır. Hakaniye-Karluk yazı dili temelinde teşekkül eden Kuzeydoğu Türkçesi, onun eserleriyle işlenip gelişmiştir . Öyle ki, Çağatayca adıyla bilinen Türkçenin bu tarihî dönemi ile, Ali Şîr Nevâyî adı âdetâ özdeşleşmiştir. Nevayî sadece yazılı edebiyatta değil, eserleri ve şahsiyetiyle sözlü edebiyatta da fıkra, efsane ve masal tipi olacak derecede halk tarafından sevilip benimsenmiştir. Nitekim, Nevayî'nin merkezî tip olarak yer aldığı fıkra, efsane ve masal gibi anonim halk edebiyatı türleri, Özbekistan'da günümüzde bile sözlü gelenekte yaşamakta ve derlenip yayımlanmaktadır.1

Nevâyî henüz hayattayken, hakkında pek çok kitap yazılmış; eserlerinin anlaşılmasına yar dımcı olmak maksadiyle lûgatler tertip edilmiştir. Meselâ, Sultan Hüseyin Baykara, *"Risâle"* adını taşıyan eserini Nevâyî için yazmıştır. Devletşâh-ı Semerkandî'nin, *"Tezkire-i Devletşahî* 'sinde, Câmî'nin pek çok eserinde ve dîvânları için kaleme aldığı Dibâce'lerde Nevâyî'den bahisler vardır. Bunlardan başka, Mirhand Muhammed Hâvendşâh, Handmîr Gıyâsü'ddin Muhammed, Mîr Kemâlü'd-din Hüseyin b. Mevlânâ Şihâbü'd-din, Sâm Mirzâ, Fahrî-i Herâtî, Zeynettin Vâsifî ve Zâhirettin Babür Şâh'ın eserlerinde Nevâyî ile ilgili kısımlar bulunmaktadır.2

Ali Şîr Nevayî'nin eserlerindeki anlaşılması zor olan kelime ve deyimleri açıklamak amacıyla hazırlanan çok sayıda lügat mevcuttur. Bu lugâtlerin büyük kısmında kelimeler kökleriyle değil, Nevayî'nin eserlerinde geçen şekliyle yer almış; Nevâyî'den bol bol örnek verilmiştir.

Nevâyî için yazılan lügatlerin bir kısmı, Farsça'dır. Bunların başlıcaları, Tali-i İmanî-i Heratî'nin *Bedâyiu'l-Lugat'ı,* Mirzâ Muhammed Mehdi Han-ı Esterâbâdî'nin *Senglâh'ı,* Muhammed Hoyi'nin *Hulâsa-i Abbâsi'si,* Fazlullah Han'ın *Çağatayca-Farsça Lûgat'i,* Fethali Kaçar Kazvinli'nın *Behcetü'l Lugat* (Lugat-i Etrakiyye)'i ve Şeyh Muhammed Sâlih-i İsfahanî'nin *Et Tamga-yı Nâsırî* adlı lûgatidir.

A.K. Borovkov tarafından Farsça metni ve Rusça tercümesiyle, 1961 yılında Moskova'da yayımlanan, *Bedâyi u'l-Lugat,* Safevîlerin son hükümdârı Sultan Hüseyin b. Süleyman'ın emriyle 1705 yılında hazırlatılmıştır. Lûgatin yazarı Tali-i Imanî-i Heratî, eserini, Nevayî'nin eserlerinde geçen bâzı kelime ve deyimleri, İran'daki Türklere açıklamak için yazdığını belirtir.

Farsça olarak kaleme alınan Nevâyî lûgatle-

rinin en mühimi, daha sonra pek çok Çağatayca lügate kaynaklık eden *Senglâh'tır.* Mîrzâ Muhammed MehdîHân-ı Esterâbadî, *Senglâh'ı* 1759 veya 1760'ta tamamlamış olmalıdır. Tam bir nüshası Londra'da bulunan eser üç bölümden müteşekkildir. *Mebâni'l-Lûga* adını taşıyan ilk bölüm Çağataycanın gramer ve imlâsına ayrılmıştır. İkinci bölüm, Çağatayca-Farsça sözlük, üçüncü bölüm ise, ilâvedir. İlâve bölümünde, Nevâyî'nin manzum eserlerinde ve özellikle, *Mahbûbü'l-Kulûb'unda* geçen Arapça ve Farsça kelimelerle, deyimlere yer verilmiştir. Kitabın her üç bölümünde kelimeler ilk hecelerindeki ünlülere göre "bâb"lara ayrılmıştır .

Muhammed Hoyi'nin Hulâsa-i Abbasî, Fet-halî Kaçar Kazvinli'nin *Behçetü'l-Lûgat (Lûgat-ı Et -râkiyye).* Şeyh Muhammed Sâlih-i İsfahânî'nin *Et-Tamga-yı Nâsırî* adlı eserleri de, *Senglâh* esas alınarak yazılmış olan Farsça-Çağatayca sözlüklerdendir. Bunlardan *Behçetü'l-Lugat'in* yazarı Fethali Kaçar Kazvinli, Nevâyî'nin eserleri üzerinde uzun yıllar çalışmış; üç yıl süreyle Türkmenler arasında dolaşmak suretiyle Türkçeyi öğrendikten sonra, eserini vücuda getirmiştir. İran hakimi Nasruddin (1849-1896) Şah'a takdim edilen sözlükte Kazvinli, Nevâyî'nin eserlerinin yanı sıra, Mîr Haydar, Lûtfî, Baykara, Bennaî, Babur, Ubeyd Han ve Fuzulî'nin eserlerinden de örneklere yer vermiştir.

Söz konusu lûgatlerden başka, Abuşka'dan istifâde edilerek hazırlanan Fazlullah Han'ın, " *Çağatayca-Farsça Lûgat'ini* de zikredebiliriz.

Çağatayca ile ilgili araştırma ve incelemele -rin özellikle 1860 yılından sonra hız kazanmasıyla, Avrupa'da da, pek çok gramer ve lûgat yayımlanmıştır. J. Thury, Çağatayca hakkındaki, "A *Közep-azsiai Török Nylev İsmertetesei"* adlı eserinde, Vambery'nin yayımladığı "Abuşka Lûgatı"nı bu konudaki ilk çalışma olarak kaydeder. Buna karşılık Janos Eckmann, Quatremere'nin, Çağatayca'nın dil yönünden incelenmesiyle meşgul olan ilk Avrupalı Türkolog ve onun yayımlanmamış sözlüğünün bu konuda bilinen en eski çalışma olduğunu söyler. Quatremere, büyük bir Çağatay sözlüğü üzerinde çalışmış, ancak, eseri yayımlanamamıştır . Daha sonra onun ortaya koyduğu malzemeyi J. TH Zenker, *"Turkisch-Arabisch-Per -sisches Handworterbuch"* başlıklı eserde değerlendirmiştir.

Çağatayca sahasında çalışmış olan batılı ilim adamları A. Lumley Davids[7] ve M. Quatremere gibi isimlerden sonra, anılmaya lâyık en mühim Türkolog şüphesiz, Hermann(Armin) Vambery'dir. Vambery, hem gramer hem de sözlük çalışmasıyla Çağatayca alanında eser vermiş ilk Avrupalı ilim adamıdır. Çağatay Türkçesinin tarihi bakımından büyük değer taşıyan "Abuşka" lûgati, Peşte'de 1862 yılında onun tarafından yayımlanır. *"Abuşka, Csagatajtö -rök Szogyüjtemeny* (Abuşka, Çağatay Türkçesi kelime listesi), Pest 1862" adlı sözlükte Vambery, Çağatayca kelimeleri Macarca karşılıklarıyla verir. Yine aynı araştırmacının 1867 yılında Leipzig'de yayımlanan ve *"Çagataische Spraclıstudien* (Çağatay Dili Araştırmaları) başlığını taşıyan eserinin 203 ile 358 sayfaları arası, "Çağatayca-Almanca-Fransız'ca" lûgatçeye ayrılmıştır.

Ali Şir Nevâyî'nin ölümünden sonra yazılmış olan en eski Çağatay sözlüğü *Abuşka'nın* bir başka yazmasını da, V Velyaminov Zernov, 1868 yılında yayımlar. Bu yayından iki yıl sonra Fransız Türkolog A. Pavet de Courteille'in *"Dictionnaire Turc-Orientat'i* basılır.[9]

İstanbul'da basılan Şeyh Süleyman Efendi'nin *"Lügati Çağatay ve Türkî-i Osmânî",* başlıklı sözlüğünü[10] Ignacz Kunos Almanca tercümesiyle yayımlar.[11] Çağatay sözlükleri konusunda değerli araştırmalara [12] imza atmış olan Jozsef Thury; Zenker, Budagov, Pavet de Councille ve Şeyh Süleyman Efendi sözlüklerinin yanlışlarla dolu olduğu ve ihtiyatla istifâde edilmesi görüşündedir.[13] Thury'nin*"Behcetü'l-Lûgat"* ve *"Abuşka"* sözlükleri ile ilgili yayınlarından sonra çıkan A.A. Romaskeviç'i, *"Novyj Çagatajsko-Persidskij Slovar"* başlığını taşıyan araştırması, yeni bulunmuş bir *Behcetü'l-Lûgat* nüshasını tanıtması bakımından önemlidir. [14]

Özbekistan'da, başta Nevâyî olmak üzere, Türkistan Klasik Edebiyatı Dönemi şairlerinin eserleri için, ilk olarak *"Uzbek Klassik Adabiyati Üçün Kiskaça Lûgat"* adlı muhtasar bir sözlük hazırlanmış ve 1953 yılında yayımlanmıştır. Daha sonra, Parsa Şemsi ve S. İbrahimov, başlangıç niteliği taşıyan bu çalışmadan hareketle, onbeş cilt halinde basılan "Ali Şer Navaiy" külliyatını tarayarak 1972 yılında yeni bir sözlük hazırlamışlardır . İçinde kelimelerin Arap harfli orijinal yazılışlarının da yer aldığı, *"Ali Şer Navoiy Asarlari Lûgati"* adını taşıyan bu hacimli eserde, 12500 kelime ve 8000'i aşkın ibare bulunmaktadır. Daha sonra bu sözlük yeniden düzenlenip genişletilerek 1983 yılında " *Ali Şer Navory Asarlari Tilining izahli Lûgati"* adıyla dört cilt halinde basılmıştır .[17] Ayrıca, Özbekistan'da bu tür ilmî sözlük çalışmalarının yanı sıra, her yaştan okuyucuya hitap eden popüler mahiyette Ali Şir Nevayi'nin eserleri için muhtasar sözlükler de yayımlanmıştır. [18]

Çağatay sözlükleri hakkında verdiğimiz bu kısa bilgiden sonra Nevâyî'nin eserleri için yazılmış muhtasar bir lügat üzerinde durmak istiyoruz. Bu lûgatin orijinali, Polonya'nın Wroslav Üniversitesi Kütüphanesi'nin, Şark yazmaları bölümünde S. 69. I. 92 numarada kayıtlı bulunan el yazması bir mecmuanın içinde yer almaktadır. Sözü geçen yazma, 1 kapak+44 yapraktan müteşekkildir. Baş kısımdaki 1b ile 26a yaprakları arasında, *Kitab-ı Danıstan* adlı anonim

Farsça-Türkçe bir lûgat bulunmaktadır. 27a ile 43b yaprakları arası ise, bu yazımızda tanıtmağa çalışacağımız Ali Şir Nevayi'nin eserleri için yazılan ***Der Beyân-ı Istılâhât-ı Emtahü'ş-şuᶜarâ Mevlânâ Nevâyî*** başlıklı lûgate ayrılmıştır . 15x11.5 ebadındaki yazmanın kâğıdı aharlı ve parlak beyaz renktedir. Başlıkları kırmızı mürekkeple gösterilen Farsça-Türkçe sözlükte, Farsça kelimeler nesih, Türkçe karşılıkları ise rika ile yazılmıştır. Nevayi Lûgati ise, nestalik yazıyla kopya edilmiştir. Mecmua'nın 1a ve 26b yaprakları boştur. Tarih kaydı bulunmayan yazmanın kağıdından XVII. yüz yılda istinsah edildiği tahmin edilmektedir.[19] Nevayi Lûgati'nin satır sayısı 6 ile 14 arasında değişmektedir. Deri kapaklı yazmada, her sayfa Arap rakamlarıyla numaralandırılmıştır. Çağatay Türkçesinden, Anadolu Türkçesine bir sözlük şeklinde tertip edilen Nevâyî **Lûgati "Der Beyān-ı ıstılāḥāt-ı Emlāhu'ş-şuᶜarā Mevlānā Nevāyi, Raḥime-hu'llāhü ᶜAleyhi Ḥarf-i Elif"** ibareleri ile başlamaktadır. "ى" (Ḥarfü'l Ya) ile biten sözlük kısmından sonraki boş sayfaya müstensih bazı bilgiler ile Ali Şir Nevayi'den "kıt'a başlığı altında beyitler kaydetmiştir. Eser, Nevâyî'nin;

"Vir ara yaḫşı yaman alıda baş ḳoysam ni tarġ
Kim ki yoḳ andın yamanraḳ min yamandın yaḫşıraḳ"

beytiyle tamamlanmaktadır. Ayrıca, müstensih, Nevâyî'nin eserlerindeki imla özellikleri ile ilgili son yapraktaki beyitlerin kenarına **"Nevāyî imlāsınıñġ ḳanunı budur ki, bir kelimeniñġ āḫiri meftuḥ olıcaḳ bir elif yazılır. ᶜAlāmeti fetha maġmum olıcak bir dal yazılır. ᶜAlamet-i kesre ve kaf ... nun yazılır."** şek linde bir kayıt düşmüştür . Söz konusu notun altında ise, üzeri karalanmış ve çizilmiş hâlde bulunan yazma ile ilgili tarih kaydı ve müstensihin adı olması muhtemel bir satır yer almaktadır. Nevâyî'nin şiirlerinden kopya edilen beyitler ve lûgatte yer alan kelimeler aynı imlâ ve yazı karakteriyle yazılmıştır. Ancak, beyitlerin alt kısımında ve yaprağın boş bulunan 18b yüzünde bazı kelimelerin acemice yazılışı ve harflerin bitişme şekilleriyle ilgili alıştırmalar bulunmaktadır. Bunlardan başka yarısı yine karalanmış Latince bir satır yer almaktadır. Bunlardan hareketle yazmanın Türkçe bilen bir Avrupalı tarafından Osmanlı kültürü muhitinde yetişmiş birine kopya ettirildiği tahmin edilebilir.

İçinde Kitāb-ı Dānistān adlı Anonim Farsça-Osmanlıca ve Ali Şir Nevayî'nin eserleri için Çağa-tayca-Osmanlıca iki ayrı sözlüğün yer aldığı bu yaz ma ilk defa Alman G. Ricber'in daha sonra ise Polonyalı Tadeusz Majda'nın kataloğunda gösterilmiştir.[20] Yazmanın Vroslav Üniversitesi kütüphanesine nasıl ve ne zaman ulaştığı konusunda kataloglarda özel bir bilgi bulunmamaktadır.[21] Ancak, II. Dünya Savaşından önce bir Alman şehri olan Breslau' (Lehçe V roslav)daki Üniversite kütüphanesinde bulunan söz ko nusu yazmaların temin edildiği özel ve resmî kolleksiyonlar hakkında kaynaklarda bazı bilgiler kaydedilmiştir.[22]

İlk defa yayına hazırladığımız 17 varak tutarındaki sözlükte yer alan kelimeler, Arap alfabesine göre sıralanmıştır . Yâni, *"harf-i elif'le* başlayan söz -lük, "*harfü'l-ya"* ile sona ermektedir. Herbir varakta, ortalama 6-7 satır, her satırda 3 veya 4'er kelime bulunmaktadır. Sözlükte, toplam 635 kelime vardır. Karşılıklar, hemen kelimelerin altına not edilmiştir. Kelimeler, uzun uzadıya izah edilmemiş, çoğunlukla birer kelimelik açıklamada bulunulmuştur. Az sayıda kelimenin karşılığı boş bırakılmıştır . Bunlar sırasıyla, "ayuk (2a-7)", "taman (7b-6)", "çapmaḳ (9a-6)", "sorag (11b-4)", "şunḳar (12a-l)", "ḳapaḳ" (14a-2)" kelimeleridir. Bir kelime ise, "yaksız (17b-4)" şeklin -de karşılığı verilmekle beraber , yazılmamıştır.

Sözlükteki bazı kelimelerin karşılıkları yanlış verilmiş veya yarım bırakılmıştır . .Meselâ, "ḳulapa (13b-6)" kelimesinin karşılığı, "kımız içerde" yani "kımız içerken" şeklinde eksik kalmıştır. Ayrıca, "âşıyân (4b-2)" kelimesine, "tuzak", '•' aşlıḳ (5a-2)" için "tereke"; "yaşlı" anlamındaki "pir (5b-3)" kelimesine "dilber"; "çitin(10a-2) kelimesine, "gerçek"; "alçak, aşağı; hafif sesle söylenen".anlamlarına gelen "pest (6a-4)" için, "ecel şarabını içir -mek"; "hor (l0a-4)" kelimesine "lâyık"; "yaşlı" anla -mındaki "pir (5b-3)" için, "dilber" , "eyerin tahta kısmı, kaba, iffetsiz, namussuz" anlamlarına gelen "kaltaḳ (l3b-5)" kelimesine, "kedi" şeklinde karşılık ve -rilmiştir. Aynı şekilde, "içerde (3a-3)" kelimesinin karşılığı "içerken" olması gerekirken, "içtiğini" anlamındaki "içdügin" şeklinde açıklanmıştır . Özellikle, çekimli kelimelerde buna benzer yanlış anlamlandırmalar da yer almaktadır.

İncelememize esas aldığımız **"Der Beyān-ı Iṣtılāḥāt-ı Emlahu'ş-şuᶜarā Mevlānā Nevāyî** başlıklı sözlük, Çağatay Türkçesinden, Eski Anadolu Türkçesine göre tanzim edilmiştir. Yâni madde başları Çağatayca, karşılıklar Eski Anadolu Türkçesiyle verilmiştir. Bu bakımdan mezkur sözlük, Türkçenin iki tarihî lehçesine ışık tutması bakımından önem taşımaktadır.

Eserde kelimeler, fiil ve isim tabanları hâlinde yer almakla beraber, isimlerin büyük çoğunluğu hal, iyelik ve çokluk ekleri almış olarak kaydedilmiş -tir. Fiiller ise, çeşitli zaman kiplerinde çekilmiş, sıfat-fiil, zarf-fiil ekleri almış şekilleriyle bulunmaktadır

a)*Yükleme hâli* eki almış kelimeler:

aşḳanını	"aştığını" 5a-1.
aytġanını	"söylediğini" 2a-7.
ḳılġını	"huyunu" 13b-4.

b)*Yönelme hâli* eki almış isim ve zamirler:

ağar	"ona" 4b-5.

aġzıġa	"ağzına" 3b-4.
alay yaġa	"oyana, o tarafa" 5a-5.
anga	"ona".
bizge	"bize" 5b-5.
bulay yaġa	"bu yana, bu tarafa" 6b-4.
ikevge	"ikisine" 1b-2.
iligge	"iline, memleketine" 3b-5.
kön̂glümge	"gönlüme" 14a-6.
man̂ga	"bana" 15a-4.
nitke	"neye" 16a,3.
nitmege	"ne eylemeye" 16a-3.
orniġa	"yerine, makamına" 3b-2
olarġa	"onlara" 4a-2.
sanka	"sayıya" 11a-6
yüzge	"yüze" 17a-1

c)Bulunma hâli eki almış olan isimler:

allında	"karşısında, önünde" 1b-4
astıda	"altında, alt tarafında" 1b-3.
az çağda	"kısa zamanda" 2a-b
ileyin̂gde	"önünde, huzurunda" 3a-7
ḳaşıda	"önünde, karşısında" 13a-5
ḳayda	"nerede" l3a-2
ornıda	"yerinde makamında" 2a-5,
otıda	"ateşinde"2b-5
tapuġıda	"ibadetinde" 8a-7
tiginde	"karşısında" 8b-7
üstide	"üstünde" 1b-3

ç) *Ayrılma hâli* eki almış kelimeler:

ileygin̂gdin	2b-4.
mundın	"bundan" 15a-4
otıdın	"ateşinden" 2b-5
oyrudın	"karşıdan" 5a-7
tirilgendin	"dirildikten" 7a-3
tuş tuşımdın	"dört bir yanımdan" 7b-2
yiglik özüngüzden	"iyilik kendinizden" 17b-3

d) *Yön hâli* eki almış olan kelimeler :

artkarı	"5a-5"

e)*Eşitlik hâli* eki almış olan kelimeler:

an̂ġaça	"ona kadar" 1b-5
üçevçe	"üçe kadar" 1b-3.

f) Mastar eki almış kelimeler:

aġnamak "3b-3"; alṯarmaḳ "4b-1"; aşmaḳ"4b-7"; bütmek"5b-7"; çançmaḳ "9b-2"; çapmaḳ "9a-6"; çaḳırmaḳ 9b-6"; çıġlamaḳ "9b-7"; "çormaḳ "9a-6"; çöymek "9b-2"; çummaḳ "10a-2"; "egremek"4a-5"; gecigmek"13a-1"; arġamaḳ "4a-1 "; ibermak"4a-1; isremak "3a-5"; ḳavmaḳ "13a-4"; ḳopuşmaḳ "13b-7"; ḳozġalmaḳ "13a-4"; maktamaḳ "15b-4"; oyġanmak "3b-1"; öpkelemek "5a-1"; örgenmek"3b-2"; örtemek "3a-4"; saḳındırmaḳ "11b-1"; tanımaḳ "8a-5"; tutaşmaḳ "8a-5"; "tüşmek "8b -5"; "ündemek"5a-2"; yığılmaḳ "17b-5"; yıġlamaḳ "16b-2"; "yoramaḳ "17a-6".

g) Sıfat fiil eki (-gan) alan kelimeler: alġan "2b-7"; arġan*4b- "; aşıp barġan "4b-7"; aytġan "2a-7"; baġlaġan"6a-1"; barġan "6a-7"; bolġan "5b-3"; çalġan "9b-4"; çançḳan "9b-2"; istegen "3b-5"; ḳalġan" 13a-2"; kelgen "14b-3"; körgen"14b-5"; ḳurġan "13a-6"; "ölgenlerin "3a-2"; taḳratġan "8b-1"; tayġan "8a-1"; tirilgen "7a-3"; tolġan "7a-6" uzatġan "4a-5"; yaşunġan "17b-7"

h) Zarf-fiil eki alan kelimeler aşıp 4b-7; aytıp 3b-1; banp 6b-1; boḽup 6a-7; itip 2b-2; ḳaytıp 13b-4; mun̂gratıp ¯15b-2; tartıp 7b-5; tolġanıp 7a-6; yanıp 17a-3.

Görüldüğü üzere, sözlükteki madde başları, çekim eki almış isimler ve çekime girmiş fiillerden meydana gelmektedir. Bu durum, devrin sözlükçülük anlayışıyla açıklanabileceği gibi, eserin yazılış sebe -biyle de ilgilidir. Esasen sözlük, Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinin anlaşılması maksadiyle kaleme alınmıştır. Sözlükte, *alġulıkur* 2a-6; *aşıp barġan* 4b-7; *kele turġanda* 14b-3; ***Teṉgri birgey*** 8b-7; *yigilik özüṉgüzüden* 17b-3 gibi uzun ibâreler, Nevāyî'nin eserlerinde söz konusu ifadelerin nasıl kullanıldığını gös -termek amacıyla madde başı olarak yer almış olabi -lir.

Tanıtmaya çalıştığımız sözlük, ses bilgisi-yönünden Türkçenin tarihî gelişimine ışık tutacak dikkat çekici örneklerini vermesi bakımından da değer taşımaktadır. Hakaniye ve Harezm Türkçelerinde, sızıcı d'ye dönüşen Eski Türkçenin kelime içi ve kelime sonu *d* sesi, NL'deki örneklerde z 'ye dönüşür: azruk "başka", 4a-7; İzi "Tanrı", lb-1;.uzatmak "uyumak", 4a-5; uzkuk" "uyku", 4a-5; ızak '.'ayak", 4a-6. Buna karşılık, iki örnekte Eski Türkçenin d sesi, y'ye dönüşmüştür: keyin "art, son" 14a-6; koyı "aşağı, alçak" 13a-6

Sözlüğün ses bilgisi bakımından dikkate değer diğer bir özelliği de, y-> c-, ç- değişmesinin örneklerini vermesidir: carlı "fakir, yoksul" 9b-5; cip "ip" 9b-3; covurt "yoğurt" 10a-1- cüz "yüz" 9b-6; çalġan "yalan" 9b-4; çıġ <yıġ "feŕyat etme, ağlama" 10a-2; çitip "yetip, yetişip" 9b-1; çildem <yildem "tez, çabuk" 9b-4; çigi <yigi<ey-gü<edgü "iyi" 9b-3; çiyid "yiġit" 9a-5. Bu örneklerden Abuşka'da ve KB' te de geçen "feryat etme, ağlama" anlamındaki çığ kelimesi, yığlamak "ağlamak" ile çığlık kelimesinin aynı kökten geldiğini göstermektedir.

Sözlükte, bir kısmı Türkçe kelime olmakla birlikte çoğu, Arapça ve Farsçadan dilimize girmiş kelimelere karşılık olmak üzere teşkil edilmiş keli me ve kelime grupları, Türkçenin kudretini ve güzel-

liğini ortaya koyan örneklerdir: taşıḳ "at" 7b-4; ta-
puġ "ibādet" 8a-7; ḳuş ḳḳulaḳ "eşek" 13b-l; ḳırḳ ayaḳ "kayık" 13b-7; ḳarañgu öy "zindān" 14a-1; saḳ ḳulaḳ "kelb, köpek" 1 2a-2; tan yanḳı "sabah aydınlığı" 8b-4; yunuḳ "abdest" 17b-4.

Sözlükte, bazı kelimelerin iki ayrı fonetik şekli birden yer almaktadır: bağla- 6a-1 / bayla-6b-1 "bağlamak"; carlı 9b-5 /yarlu "fakir, yoksul"; yildem 17b-1 / çildam 9b-4 "tez, çabuk"; iber-4b-2/ yiber- 17a-4 "gönder-, ilet-".

Biz çalışmamızda önce yazmayı aynen transkribe ettik. Daha sonra bazı sözler üzerinde notlar kısmında açıklamalarda bulunduk ve anlamlarını da göstererek kelimelerin dizinini yaptık.

Der beyân-ı Istılâhât-ı emlabu'ş-şu^{c}arâ Mevlânâ Nevâyi

Rahimehu'llahu ^{c}aleyhi

harf-i elif

İzi :bāri, celle ve calā.
irenler :erenler.
2 iv :ev.
öy :ev.
o :dilber.
imes :degül.
ikevge :ikisine.
3 üçevçe :üçine.
üstide :üstünde.
astıda :altında.
4 imi :leb.
anuñgdik :anıñ gibi.
allında :alnıda.
5 ileyinde :öñinde.
añgaça :aña dek.
ikev :ikisi.
üçew :üçi.
2a 1 ivürsañg :yuvalasañ,
asru :ziyāde ve ğāyet.
isi :kuvveti.
2 irik üleşdi :iḫtiyar
lysıġ :üleşdi.
3 aytgeli :issi.
uşalıp :eytmege.
irmen :şınıp.
4 ivrilip :dermān.
isre :dolaşıp
ötrü :gizli.
:ancılayın.

1
5 ornıda : yerinde.
uyat : ḫaclet.
ösrük : mest.
6 alġulıkdur : almaludur.
içeñg : fāsık.
az çaġda : tīz zamānda.
ayıtıp : eydüp
aytuw : diyiş.
aytġannı : didügin.
ayuḳ
2b 1 aytganda : didüginde.
iş küni : ceng güni.
uçradım : uġradım.
2 itip : gidüp ve alup.
imdi : şimdi.
itemin : ideyin.
3 ok : vakt.
ütün : üçün.
özgeni : yigregi.
4 olġaş : yuvalanır gider şol koġaz ki yil öñince.
ilgiñgdin : elüñden.
olġay : olurdı.
5 otıda : odunda.
irür : gelür ve olur.
otıdın : odundan.
6 olmaymin : olmayup,
ulus : kabile.
7 ornıda : yerinde.
andaḳ : şöyle ve ancılayın.
alġan : alduġı.
3a1 ara : bi-manā fi ve arasında
ötüñg : ödüň.
öltürür : öldürür.
2 ölgenlerin : ölmişlerin.
öltürsün : duḫûl itdürsin.
oḳugay : oḳumaḳ.
3 içerde : içdügin.
irmes : olmaz.
imgenür : emek çeker.
4 isteben : isteyen.
örtemek : yaḳmaḳ.
aylanıp : ṭolanıp.
5 ölüg : ölü.
isremaḳ : gizlemek.
ütmiş : göyünmüş.
6 üze : üzere.
irür : olur.
eyley : eylemezseñg,eylemezseñ.
7 otluğ : āteşin.

ün : āvāz.
ileyiñde : öñiñde.
itgeç :idicek
3b 1 aytanlar : diyenler.
oyġanmak : uyanmaḳ.
obşamak : beñzemek.
2 örgenmek : ögrenmek
özge :ġayrı
ornıġa :yerine ve arasına.
3 aḳızdıñ : aḳıtdıñ.
öpke : öpke.
aġnamaḳ : yuvalanmaḳ.
4 iltgüçi : iledici.
ilikdim : igildim.
aġzıġa : aġzına.
5 itige : illere.
örtenür : yanar.
istegendik : istedügi gibi.
6 isray : cem^{c}-i âdem.
assıġ : astı.
ev : kişi.
ıldārı : yıldırmak.
7 ötti : gitti ve geçti.
iz : pey.
abışġa : erdür.
ivdaġı : ^{c}avret.
4a 1 ırġamaḳ : at.
içki : keçi.
ayaḳ :çanaḳ.
2 orun : maḳām.
olar :anlar.
olarġa : anlara.
oyuḳlar : uyanıḳlar.
3 ülüş : ḳısım ya^{c}nî cüz.
udrumı : urunduşı.
inancı : inām kişi.
4 alp : bahādır.
erk : ulu.
añga tigrü kim : aña degin kim.
irk : ṭākaṭ.
5 uzḳuḳ : uyḳu.
uzatgan : uyuġan.
indiş : ḳabḳaçaḳ
egremek : bükülmek.
6 uyalur : utanur.
aḳın : seyl.
ızaḳı : ayaġı.
içi : ^{c}avret.
7 aruḳı : ayruġı.
ilenḳatı : ḳoḳusı.

Ögtedür : ġażabdur.
4b 1 alaḫan : tārāc.(1)
alaman : mārāc.
aḫtarmaḳ : ḳarışdırmaḳ.
2 ibermaḳ : göndermek.
öreñg : taḫt.
āşıyān : ṭuzaḳ-
3 imi : lezzeti.
ayanı : küçük birāder.
ināġ : muşāḥib-l bî-tekellüf.
öpke : öpmek.
4 anday : ol ḳadar.
ışrap : esrük.
anmaḳ : yorulmak.
arġan : yorulan.
5 aġar : oña.
oḫşamaḳ : beñzemek.
ayān : eşgün.
ināk : ketḫüdā.
6 abışġa : er.
ini : karındaş.
ata : baba.
alaşa : at.
7 ayıl : ḳolaň.
itiñg : idiñ.
aşmaḳ : geçmek.
aşıp barġan : geçüp giden.
5a 1 aşḳannı : geçdügini.
öpkelemek : ḳaḳımaḳ.
aval : düş.
2 ündemek : çaġırmak.
aşlıḳ : tereke.
urmaḳ : çay.
3 esen aman : eyü hoş.
abız : ḫāfız.
ötün : dilek.
4 uyalmaz : utanmaz.
uyal : utan.
avlu : maḥalle.
5 araba : ^{c}araba.
alay yaġa : o yaña.
artḳan : ardında.
6 aytıp kelenġine : isteyüp gelene.
uşol oḳ : bu ḳadar oldur.
7 ālüfte : āşüfte.
oyrudın : ḳarşudın.
5b 1 Harfü'l-bâ
bayat :Hüdâ ^{c}azze ve cell.(b)
bat bat :tiz tiz ve ziyāde ve ḳat ḳat
2 biyik : büyük.

birgüçi : verici.
büter : biter.
bardur : vardır.
3 bolġan : olan.
peyker : şūret.
pir : dilber.
bolur : olur.
4 barça : cümle.
belālıġ : belālı.
bolmaġay : olmasun.
5 başaķ : demren.
bolsam : olsam.
bizge : bize.
6 bardı : gitdi.
burun : evvel.
bolup : olup.
7. birdik : virdik
bütmek : bitmek.
bilgürür : bildirir.
6a 1 pergāle : ciger pāre.
baġlaġan : baġlayan.
bala : oġlan.
biye : ķulun.
2 bitel : iki yaşar,
ķunan : üçi yaşar.
beşmen : ṭona?
yarlu : ḥakîr.
3 böre : ķurt.(3)
bular : bunlar.
bilig : °akl.
bögü : ḥakîm.
4 biligsiz : cāhil.
pest : ecel şarābın içirmek,
bükrenip : bükülüp.
5 poç : çörek.
puskay : ķayġu.
bulaġ : buňar.
6 baḫye : toķaç.
bölük :kiriş, tuncun yanına sarķan kiriş.
berigan : ḥarīr ķumaş.
basa : besdür.
7 bolġan çaķ : olduġı vaķt.
barġan : varan.
bolup idi : olmuş idi.
6b 1 barıp iken : varmış idi.
bayla : baġla.
börk : deri taķye.
2 böri : ķurt.
boduna : bıldırcın.

birev : bir.
bikeç : ķadıncık.
3 bike : ķadın.
böz : bez.
burav : burġu.
baravuz : mütevven.
4 bulay yaġa : bu yana.
alay yağa : o yana.
bir ķandan küni : yevm-i şek.
5 bitig : kitāb.
7a 1 Ḥarfü'l-tā
2 tilermin : dilermin.
til : dil.
tilep : dileyüp.
3 tapmadım : aradım ve bulmadım.
tıñsa : diñlese.
tigür : erişdir ve degür.
4 tiygeç : erişicek.
tapar : bulur.
tik : gibi, berāber.
tirilgendin : dirilikten.
5 timür : demür, āhen.
tirgürgeli : dirgürmege.
tişgen : tişmek.
6 tilbe : °āşık ve şūride ve dīvāne
tiñg : berāber.
tofraķ : ṭopraķ.
7 tolġanıp : ṭolanıp.(6)
taġ : daġ.
tırnaġ : ṭırnaķ.
7b 1 tirik : diri.
tapmas : bulmadı.
tapmaķ : bulmaķ.
2 tuş tuşımdın : dört yanımdan.
tanımas : bilmez.
3 tüşti : düşdi.
tigrü : degin.
tigre : dāyire.
tübi : dibi.
4 toķuşdı : uruşdı.
tigirmen : degirmen.
taşıķ : at.
5 tutaş : yoldaş.
tartıp : kurıp.
tapıp : bulup.
6 tola : ṭolu.
tirşe : derse.
taman : —
telegin : şahin.
7 tuyuķ : tavuķ.

tüye : deve.
teleken : ᶜaraba.
tosuġı : tosun.
8a 1 temyiz : bozġu.
tostuġan : ḳadeḫ-
tayġan :ṭayınmaḳ yaᶜni ṭayınan.
2 talġamış : ṭayınmış.
tanımaḳ : bilmek.
tanıġanda : bildügin.
3 titreyende : titreyip
tigür ; degüre.
tilim : öküş.
turası : dili.
4 tiriñ : deriñ.
turuḳ : tevaḳḳuf.
tirmek ; devşirmek.
tigerü : tersine.
5 teygü : ferişte.
tınnıġ : canlu.
tutaşmaḳ : ulaşmak.
tataġ : taᶜalluḳ.
6 tedusi : ᶜadası.
türlük : dürlü.
tumaḳı : ᶜāşık.
7 toñgmış : üşümiş.
terḳurusa : damaġı.
tapuġıda : ᶜibādātında.
8b 1 tarḳatġan : daġıdıcı.
taġal : suyuñgermek?
toḳtamas : durmaz.
2 tilmiyüp : muztarib olup.
tım : ḳaṭre.
tınmagur : zaᶜif.
3 tavşaldıñg : yorulduñ.
taldıñg : abaldım.
tıñglaġanda ; diñledüginde.
4 tañ yarıḳı : ṣabāḥ aydını.
talgan : ḳavrulmış buġday.
töre : şerīᶜat.
5 tonnuñg : mecnūn.
tüşmek ; düşmek.
tura tuş : ḳatlandır
6 tuhte : ḳatlan.
tanış : biliş.
tatuy : dadı.
tüye : deve.
7 tigi : ḳarşu.
tiginde : ḳarşuda.
Teñgri birgey : vire.
9a 1 Ḥarfü'l- cim

2 çın ; ṣaḥîḥ ve gerçek
çapdurdı : gönderdi.
çarlap : çaġırıp.
3 çorma : çöndürme.
çayḳaldı : çalḳandı.
çapan : yalabıḳ.
4 çırmaġaymin : sıçrarın.
çırmap : sıçrayıp.
çırmaymış : yitişüp çıḳması.
S çüçük : leziz.
çırmanış : sarmaşmış.
çibin : mekes.
6 çiyid : yigit.
çıçğan : sıçan.
çömçe : ḳaşuḳ.
çekmen : çok.
7 çormaḳ : segirtmek.
çapmaḳ :: m...
çorup citip : segirdip.
9b 1 çi : ya.
çitip idi : yetmiş.
çançmaḳ : ṣançmaḳ.
2 çançıḳannı : ṣançduġı.
çapar : ulaḳ.
çöymek : salmaḳ.
çeş : Çiz.
3 cip : ip.
çigi : eyü.
çigi ikin : eyidür.
4 çildam : tīz.
çalġan : yalan.
çınlıġı : gerçekliği.
5 çalġanı : yalanı.
çüçün : oġlançuk.
carlı : faḳir.
çup : yaḫşi.
6 çaḳır ::: sucı.
çaḳırmaḳ ; çaġırmaḳ.
cüz : yüz.
çetlevik : fınduk.
7 çora : ḳul.
çıġlamaḳ : yıḳılmaḳ.
çit : tış.
çatlanḳıç : ṭop.
10a1 covurt : yoġurt.
çürüt : yürü.
çoḳuraḳ : çeşme.
2 çummaḳ : çimmek.
çıġ : feryād.
çemen : kühl.

çöp körk :.maġrur, büyürek.
çitin :.gerçek.
3 hay :. ḳabile.
Ḥarfü'l-hâ
4 ḫaberci :.peyġamber-i ᶜamm takdim,
ḫor :.lāyık.
Ḥarfü'd-dal
10b1
dik :.gibi.
dip imiş :.der imiş.
davḳ :.maᶜṣiyyet.
2 dīvbād :.ḳaṣırġa.
diy :.ḳış.
digeç :.didüginleyin.
3 Ḥarfü' - el
:.Ḥaḳḳdan bātla meyl etmek
Īğ
1 1 a1 Ḥarfü's-sin
sizdi :.bildi.
sarı :.ṭaraf.
2 er :.sever.
savuḳ :.savut.
sin :.sen.
3 salur :.saluban.
soḳmaḳ :.soḳaḳ ve rāh-ı teng.
sıpḳardı :.İçdi.
sıvarıp :.suvarıp.
4 sañga :.sana.
sağınurmın :.sanurın.
sağınkaç :.anduḳca.
5 sevdā :.alım satım, şirā.
sorġalı :.sormaġ.
sıyır :.sığır.
6 siyüli :.güzel.
sıpḳardı :.içdi.
sanḳa :.say uy a.
saḳış :.ṣağış.
11b1 selik :.nazük.
saḳındurmaḳ :.tenbīh eylemek.
2 saġıt :.silāh.
suñgal :.sayru.
sayḳalur :.azalur.
3 sısḳarmış :.aḳdarmış.
say ḳın :.ḫazr ve anın birbirne.
sıḳaldı :.azaldı.
surun :.muᶜtadil hevā.
4 süvük :.ḳurımış tan.
sıydam :.pāk yüzli.
sök :.mātem.
5 soraġ :.__
sona :.örde
sefāl :.testi.

6 Ḥarfü'ş-şın
şudurven :şadırvan
şuḫ :.dilber
12a1 şeñg :.oġrı.
şis :.küñgüre.
şunḳar 2
2 Ḥarfü'ṣ-ṣad
ṣaḳ ḳulaḳ
ṣarır :.kelb.
3 ṣoḳmaḳ :asl-ı ᶜarabide su çağlamak
ṣokır :.urmaḳ ve soḳaḳ
ṣızlav :.kör.
ṣana :.nekes,
4 ṣaḳalçe :.say.
ṣavġa :.bıraḳ,
ṣoyurġal :.armaġan
5 ṣoyurġasan :.inᶜam.
ṣoyḳırġa :.buyursan.
ṣarḳıt :.buyur,
6 ṣıyır :.cürᶜa
ṣala :.sığır
ṣub :.çiftlik.
ṣızaġan :.söz.
:.balaban yigit bī-maᶜrī
12b :.şerm-rü ve şehbāz.
1 çiğit :.ḳaraġan.
2 Ḥarfü'z-zad
żayġa :.ḳarı ᶜavret.
3 Ḥarfü'ṭ-ṭı
ṭastan :.dülbend.
4 Ḥarfü'l-ġayn
ġınñgışip :.çenleşip
ġaranbiş :.feryād ve...
5 Ḥarfü'l-fâ
13a
1 fülan mu ikin :.filan mi ki.
fülanliḳ :.filanlı. :
feş :.şemle.
2 Harfü'l-kaf
ḳayda : ḳanda.
ḳalġan : ḳalan.
ḳalmaġay : ḳalmaz.
3 ḳay : bî-maᶜna sen.
ḳayu : dükeli ve ḳanḳı.
ḳatıġ : ḳatı.
ḳuruġ : ḳuru.
4 ḳutulmaḳ : ḳurtulmaḳ.
ḳoyġay : ḳoyayın.
ḳavmak : ḳovmaḳ.

ḳozġalmaḳ : muẕṭarīb olmaḳ ve çoġalmaḳ ve ḳabarmaḳ ve ḳovalamaḳ ve ḥareket etmek
5 ḳuyaş : güneş.
ḳayġulık : ġuṣṣalu.
ḳaşıda : önünde.
ḳıraḳçı : ḥarāmī.
6 ḳayan : ḳanġı.
ḳuyun : ḳaşırġa.
ḳoy : ḳoyun.
ḳoyı : aşaġa ve alçaḳ.
ḳurġan : ḥiṣār.
13b1 ḳart : ḳoca ve eski.(1)
ḳoş ḳulaḳ : eşek ve ḳatır.
ḳarçıġay : çaḳır doġan.
2 ḳırġu : atmaca.
ḳalpak : deri taḳye.
ḳın : işkence ve azāb.
ḳazganç : kesb.
3 ḳıskanmış : ḳısalmış.
ḳuş : ṭolı.
ḳaytmak : dönmek.
4 ḳaytıp irdi : dönmüş idi.
ḳuyan : tavşan.
ḳılgı : ḫūy.
ḳılıgını : ḫūyunı.
5 ḳatın : ᶜavret.
ḳaltak : kedi.
yaruk : aydın.
ḳımız : at südi.
6 ḳayran : şahbāz.
ḳuvut : ḳavrulmuş buġday.
ḳulapa : ḳımız içende.
ḳıñır : egri.
7 ḳopa : çal.
ḳopuşmak : saz çalmak.
ḳırk ayak : ḳayıḳ.
14a1 ḳonak : ḳonuḳ.
ḳurt : kiş.
ḳarañgu öy : zindān.
2 ḳapak : --
3 Harfü'l- kef
köp : çok.
közüngü : āyīne.
körgeç : göricek.
4 koñgrek : sīne ve pehlū.
kitür : getür.
kilmes : gelmez.
körürîgüzür : gösterir.
5 kilmeng : gelmekdelermiş.(5)
körgeli : göreli.
kimi .' gibi.
köyermin : yanarmın.
6 kesengen : kisen.
könglümge : göñlüme.
keyni : ardı.
körgülüktür : görmelüdür.
14b1 kilmey ; gelmedin.
körgüzür : gösterür.
körnüglü : devletlü.
köprek : çoġrak.
2 keniz : mal.
küşmir : çirkin.
kömreñg : bögür.
kelgende : geldüginde.
3 kelgesin : gelesin.
kelġan çaḳ : geldügi vaḳtin.
kele turġanda : geliyorırken.
4 kelginni : geldügin.
küvenci : söz şādlıgı.
körki : ziyneti.
kücemci : żālımlık.
5 kiçek : örtek zülfi.
körgen oḳ : gördügi vaḳt.
küç : ḳuvvet.
küç : żulm.
6 keltire turġaç : getüriyorırken.
kişi : kişi.
köreriken : göreyorırken.
7 kiyiz : kiçe.
geçigmek : eglenmek.
geçiw : geçüt.
kikeş : tanışık.
15a1 gereb : gemi.
gerebci : gemici.
görge : devr, ḳadeḥ.
görge turadı : ḳadeḥ devri sizde tamām oldı.
2 kime : gemi.
körgiz, körset : göster
3 Ḥarfü'l-lām
loġ : yalan.
laçın : şahin.
la ; vay,
4 Ḥarfü'l-mim
mundaḳ : gibi ve ol ḳadar
mundın : bundan.
mañga : baña
muñglıg : bunuñ gibi ve buñlı ye bīmar maᶜnasına.
15b1 mening : benim.

men : ben.
mandaşger : beñzeyişler.
mirzā : beg.
2 munğluġ : muhtāc.
miyān : yund.
mükellel : murassa.
munğratıp : bunguldayıp.
3 māşāb :labüd mine ve ᶜabā.
munday oḳ : bu ḳadardır.
munday çaḳda : bu ḳadar vaḳta.
4 munça : bu ḳadar.
may : yaġ.
manıġ : bulud.
maḳtamaḳ : ögmek.
5 Ḥarfü'n-nun
niçük : nice.
nitip : neyleyip.
niteyin : nideyin.
nidin : neden.
16a1 ni iñgin : nige.
Nime : nesne.
Naġu : nedendür.
nācūd : sāġar ki anıñla şarāb içerler.
2 nevru : ceng
nigān : devā.
niçük iteliñg : nice ideliñ.
3 nitmege : neylemege.
nitke : neye.
ne bolsa : ne olsa.
niçüñgtür : nice.
16b1 Ḥarfü'l Vav : ḥat
vaya
2 Ḥarfü'l Ya
Yaşurun : gizli.
yarutup : yaḳıp.
3 yitişgeç : irişicek.
yıġlamaḳ : aġlamaḳ.
yaşlar : ṭıfıllar.
4 yasa : bāb.
yamġur :.yaġmur.
yalbarur :.yalvarur.
5 yöremes :.gelmez.
yörür :.gelür.
yiġaç :.aġaç.
17a 1 yüzge :.yüze.
Yitgey :.erişür.
Yüz tümen :.yüz biñ.
2 yan :.dön ve ṭaraf.
yavuşdı :.yetişdi ve yaḳlaşdı.
yazup :.yañılsa.

3 yanıp : dönüp.
yalġuz : tenhā.
yöremeñg : yügürmek.
4 yiberdi : iletdi ve ṣalıverdi.
yuçun : ḳız.
yıġışṭur : devşir.
5 yibertmende : salıvirdükde.
yañglıġ : gibi.
yaman : yavuz.
yek : şeyṭān.
6 yalawaç : peyġāmber.
yoramaḳ :taᶜbīr itmek, bir nesne taᶜbīr eylemek.
yibermeñg : salıvirmeñ.
yibergende : salıvirdükde.
7 yibergen soñg :salıvirdükden soñra.
yililiñg :eylülik.
yaruḳ : aydın.
17b1 yaruḳ ıkın aydınlıkdır.
yildem : tīz.
yuvu açа ḳavrulmuş darı unında yaġda pişmiş çörek.
2 yıpar ipek.
yaş genç.
yuvacıḳı Türk ādemi yaᶜni kendü cinslerinden ġayn her kimi var ise.
3 yaġlıḳ destmāl.
yiglik özüñüzden yaḥşılıḳ sizden.
4 yarlıġadı yaᶜni buyurdı.
yunuḳ abdest.
5 yıġılmaḳ dirilmek.
yavuḳmış buluşmuş.
yurtaḳ iniş yokuşu.
6 yarlıġ berāt.
yalḳınıp incinip.
yanıñ dönüñ.
7 yaşuġnan uvanmış.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

Abuş.: Atalay, Besim., *Abuşka Sözlüğü* , TDK Yay., Ankara 1972
Az.Dil.*Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati.,* 1966-19.. Bakı.
BARUTÇU : Barutçu, F. Sema, *Muhakeme -tü'l-Lugateyn.,* Ankara (TDK'nda basılıyor)
BD : ÖZKAN, İsa., *Yusuf Bey-Ahmet Bey Bozoğlan Destanı.,* Ankara 1989.

BOROKOV 1961: A.K. Borokov., *Bada'i al Lugat, Slovar' Tali' İmani geratskogo k soçineniyam Alişera Navoi,* Moskva 1961

BUDAGOV:Budagov, Lazar., *Lugat-Türki Sravnitelnıy slovar turetsko-tatarskix nareçiy I-ll,* Sankpeterburg 1869-1871.

DDK: ERGİN, Muharrem., *Dede Korkut Kitabı,* İndeks, Ankara 1963.

DTO: M. Pavet De Courteille., *Dictionnaire Turk-Oriental,* Paris 1870.

DTS: Nadelyaev. V.M- Nasilov, D.M.-Teni-şev, E. R.- Şçerbak, A.M., *Drevnetyurskskiy Slovar,* Leningrad 1969.

ED: CLAUSON, SİR G, *An Etymologıcial Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish,* Oxford 1972.

ERASLAN,K., *Alî Şîr Nevayı Mîzâmı'l ev-*zân(Vezinlerin Terazisi), Ankara 1993.

HakRS: Baskakov, N. A.-İnkicekova, A.İ, *Hakassko-Ruskiyy Slovar,* Moskva 1953.

KarayRPS: Baskakov, N.A.- Zajaczkowski, A-Szapszal. S.M., Karaimsko-russko-polskiy slovar. Moskva 1989.

KzkTS: *Kazak Türkçesi Sözlüğü(Ter.* H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar), İstanbul 1984.

KrgTS: Abdullayev, E.—İsayev, D., *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü,* Frunze(Bişkek) 1969.

KB: Arat Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig 1 Metin,* Ankara 1947; Indeks, (hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman FSertkaya, Nuri Yüce) İstanbul 1979.

MK: Mahmûd Kaşgarî., *Divânü lûgati't türk,* Besim Atalay *Divanü Lûgat-it Tercümesi I-III, Endeks,* Ankara 1940-1943.

MALOV: Malov, S.E., *Yazık Yeltıh Uygu* -rav, Alma-ata 1957.

ME: Yüce, Nuri., *Mukaddimetü'l-edeb,* Ankara 1988.

NL .*Der Beyân-ı Istılâhât-ı Emlahu'ş-şu^{c}arâ Mevlânâ Nevâyi*

OyrRS: Baskakov, N.A.-Toşçakova, T.M., *Oyrotsko-russkiy slovar'*, Maskva 1947.

Özkan, Fatma, "Selcen Adı Hakkında" *Türk Dili.,* Sayı:524, Ağustos 1995, s. 907-915.

ÖTİL; Äkabirov, S.F— Älikulov.T.A.-İb-raximov, S.İ.-Mämätov, N.M. — Marufov, Z.M. —Mir-taciyev, M. M, v.d. *Özbek Tilining İzahli Lûgati I-II,* Moskva 1981.

PEKARSKİY: Pekarskiy, E.K., *Slovar' ya -kutskogo yazıka., 2 c* ST.Pelerburg 1907-1927.

RS: Radloff, Wilhelm. *Versuch eines Wör -terbucfies der Türk Dialecte(Opıt* slovarya tyurkskih nareçiy) I-II-III-IV. Sanki-peterburg 1893-1911.

RAMSTEDT-NASKALİ 1991: Gürsoy, E.-Naskali ve H. Halen, *Cumucica & Nogaica.,* MSFOu 208, Helsinki 1991.

Seng: Muhammed Mahdi Han, *Sanglax A persian Guide to the Turkish* Language (Yay. Sir Gerard Clauson) London I960.

ŞS: Şeyh Süleyman Efendiyi Buharî, *Lûgat-i Çagatay ve Türkî-yi Osmanî,* İstanbul 1298.

THADS: *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü., 2* bs.TDK I-XII. Yay., Ankara 1993

TLehS: Ercilasun, Ahmet Bican- Aliyev Alaeddin- Şayhulov, Almas,-vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü.,* Ankara 1991.

TS: *XII asırdan günümüze kadar kitaplar dan toplanmış tanıklariyle tarama sözlüğü* 5.c, Ankara 1943-57.

Tumaşiva : Tumaşiva, D.G., *Könbatış Sibir Tatarları Tili, Grammatik Oçerk hem Süzlik,* Kazan 1961.

TMEN: G. Doerfer, *Türkische und mongo -lische Elemente imNeupersischen 1-IV.* Wiesbaden 1963-1975.

TrkmDS: *Türkmen Dilinin Sözlügi* (Haz M. Ya. Hamzayev) Aşgabat 1962.

TTAS: *Tatar Tilinih Añlatmalı Süzligi* I-II-III (Haz. İ. A, Abdullin- G.H. Ahuncanov-S.fi. Vahi-tova-FM. Gazizova- FA. Ganiyev v.d.) Kazan 1993.

TaS:*Tarama Sözlüğü* , I-VI. TDK yay. Ankara 1963-72

TüS: *Türkçe Sözlük,* (H.Eren, N., Gözaydın, İ. Parlatır, T. Tekin, H. Zülfikar), 2 c Yeni Baskı Ankara 1988.

UygRL: Necip, E. N.. *Uygursko-russkiy slo -var. Uygurçe-rusçe luget.,* Moskva 1968.,

İstanbul 1945.

VEWT: Räsänen, M., *Versuch eines elymo - logischen Wörterbuch des Türksprachen,* Helsinki 1969.

YUDAHİN: Yudahin K.K. *Kırgız Sözlüğü* (Çev. A.B.Taymas) I-II. Ankara-İstanbul 1945-48.

Kısaltmalar;

Alt.	: Altay
Az. Tü.	: Azerî Türkçesi
Bkz.	: bakınız
Balk	: Balkar Türkçesi
c.	: cilt
ETü.	: Eski Türkçe
GB.	: Güneybatı Türk lehçeleri
GD.	: Güneydoğu Türk lehçeleri
Hks.	: Hakas Türkçesi
Har.	: Harezm Türkçesi
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Krg.	: Kırgız Türkçesi
Karay	: Karayim Türkçesi
KB.	: Kuzeybatı Türk lehçeleri.

KD	Kuzeydoğu Türk lehçeleri
leb	Lebed Ağzı(RS)
Oğuz	Oğuz Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi.
Osm.	Osmanlı Türkçesi.
s.	sayfa
Saha	Saha Türkçesi
Suyg.	Sarı Uygur Türkçesi
Uyg.	Uygur Türkçesi
Trkm.	Türkmen Türkçesi
Tar	Tarançı Ağzı(RS)
TT.	Türkiye Türkçesi

NOTLAR:

abışġa er, erkek, koca.

abuşka "Avrat erine derler, şoy manasına" Abus. s.1; ayrıca krş. *avuşka* bu dahi abuşka manasına, avrat erine derler ki şoy manasınadır Abuş.s.29 ; abuşka "er, zevc, şüher", ŞS s.3: ge-niş bilgi için bkz. ED, s.16.

abız < A. hafız.

Çağdaş Türk Lehçelerinde: Tat. abzıy "1. üziñnen ulırak ir tugan; abıy, 2. yeş yagınnan üzin-nen ulı ir kişi isimine kuşıp eytile", TTAS I s.2.

aġnamaḳ yuvarlanmak, debelenmek.

aġnamaḳ "gülmekten bayılmak; debelen-mek, kendinden geçmek" ŞS s.16.

aġız ağız.

aġuz "nehr, dehān, fām, henüz doğuran hayvanıñ verdiği süti ", ŞS s. 16.

aḫtarmak aramak, karıştırmak, aktarmak; araştırmak.

aḫtarmak aktarmak, taleb, tecessüs, te-fakkud etmek, arayup taramak ŞS s.6.

akın sel, akın.

akmak fiilinden -n fiilden isim yapma ekiyle teşkil edilmiş olan bu isim, NL'da *sel* anlamıyla geçmektedir. Oysa kelimenin, "1.Kalabalık bir şeyin arkası kesilmeyen bir geliş durumunda olması; 2.Düşman topraklarını tedirgin etme, yıldırma, çapul gibi amaçlarla toplu olarak yapılan baskın" TüS. I s.37 gibi manaları da vardır. Krş. galebalık, asker, keşf, cereyan yeri ŞS s. 17.

aḳızmaḳ akıtmak.

aḳıtmaḳ cari itmek Abuş.s.21; akıtmak "aḳıtmaḳ, cārī itmek, yaş aḳızmak, isāle-yi dümû^c itmek" ŞS s. 17; çağdaş Türk lehçelerinde: Tat. *agı -zu* "1. agarga yul açu, 2. bir savıttan ikincisine küçirü, buşatu, salu, 3. nerseni de bulsa sıyıklık üstinnen yaki içinnen bir yunelişte agıp bandık itip cibe-rü, hereket ittirü...", TTAS. I s.1 8; ayrıca bkz. ED s.81

alaḫan yağma, çapul, talan.

Kelime, Çağatay sözlüklerinde, eş anlamlısı olan alaman ile birlikte geçmektedir. *"alaman/alaḫan* tarac olmuş manasınadır ve bi-hanüman manasınadır" Abuş.s.23 ; *"alaman/alaḫan* bi-hanüman, yersiz, işsiz" ŞS s.18..

alaman yağma, çapul, talan.

"başı bozuk asker, gayr-i muntazam" ŞS s.18.

alaşa at <ala+şa < ala+ça.

alaşa kelimesi ŞS'de " *arka* " anlamında geçmektedir. Bkz. ŞS s.18. Ancak kelime, *âfa* renk isminden *+ça* ekiyle türetilmiş olmalıdır. XIII. yüz yıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış eserlerin taranmasıyla Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Tarama Sözlüğü'nde, "Sert başlı, huysuz, haşan (at)" karşılığında yer almaktadır: "üns ve ülfeti batıy olan kimesneden kinaye olur. Ve alaşa Ve müteassıp ata dahi ıtlak ederler" TaS I, s.88.

allı karşı, ön.

allı "ön ve yan manasınadır" Abuş.s.24, Ayrıca Bkz. Abuş'ta *alnı, alyı* kelimeleri de aynı anlamda geçmektedir.s.23; *alnı* indindi, nezdinde, huzurunda ŞS s.20; *allı* "cinquante, partie an-terieure" DTO.

angaça ona kadar, o zamana kadar.

"aña değin demekdir" Abuş. s.28 ; âña kadar, ol vakte kadar ŞS s.22.

anga tigrü o zamana kadar.

"aña değin demekdir" Abus. s.28

andak böyle, öyle

andak ancılayın demekdir Abus. s.28 ;

"andak ve andag öyle, o mertebe, o derece" ŞS s.22

ara ara, esna, sıra,

"arasında demekdir" Abuş.s.13; "orta, meyan, hengam, esna, mābeyn" ŞS s.7 •

armaḳ yorulmak.

Kelime, Abuş'ta *"ardı* yonldı; *armay* yorulmaz, yorulmazın; *aralı* yorulalıl demekdir; *anp* yorulup" şekillerinde bulunmaktadır. Abuş. s.8; krş. *angmaḳ* "zebûn, arġın olmaḳ", ŞS s.11

art art, arka.

"art, ard geçid, dar yol, ard, taht; sırt, püşt arka ŞS s.8.

argadal dağ beli , geçit.

"dağ eteklerinde olan alçak depelere dirler ve anda olan derelere ve kemin yerlere dirler", Abuş s.12; kelimeye ŞS'de "tag beli, gecidi" karşılığının yanı sıra, "bed-haslet, huysuz adam" anlamları da verilmiştir. ŞS s.9; Ayrıca bkz. "trudnodos-tupnoe mesto, yavlyayuşçeesya pristanişçem raz-boynikov (eşkiya sığınaklannın bulunduğu geçilmesi güç yer) BL s. 5a (BOROVKOV 1961 :57); *argadal* "niedrige Hügel an Borgab-hangen", RS. I s. 298

Krş. Çağdaş Türk Lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında, *argıdaal*, *argadall* "dağ beli, geçit, boğaz" karşılığıyla geçmektedir. Bkz. DS I, s.311.

asru ziyade, çok.

"çok, vafir, ziyade, mebzul" ŞS s.13.

ast alt

astı "altı demekdür taht manasına", Abuş. s. 15 *;ast "* alt, zīrīn, pest", ŞS s.12.

aşmak aşmak, geçmek.

NL'de *"aşmak, aşıp bargan* ve *aşkannı"* şe-killerinde geçen fiil, Abuş.'de /-k/ fiilden fiil yapma ekiyle türetilmiş biçiminde yer almaktadır: *aştıktı acele ve ıztırab eyledi"* Abuş. s.17,

aşıyan yuva, mesken, ev, aşiyan <F. aşiyan.

aşlık tereke?

aşlık kelimesine "tereke" karşılığıyla başka kaynaklarda rastlanamamıştır.

ata baba,

ata "peder, valid, baba; ihtiyar, muhterem adam, seyd, ata ve peder, ata gibi", ŞS s.3.

aytmak söylemek.

aytıb "eydüb demekdir" Abuş. s.37.

ayak çanak, kase; kadeh.

ayag "kadeh ve pay manasınadır", Abuş. s. 36; *ayag* "kadem, kâm, pa, kadeh, piyale, kase, nihayet, paye", ŞS s,45.

ayanı küçük kardeş. Kelime, NL'de, harekelenişinden dolayı *ayanı* şeklinde okunmaktadır. Eserde ayrıca *ini* şekli de yer almaktadır. Bkz. ini.

ayıl kayış

ayıl "kolan, ayıl" ŞS s.57.

aylanmak dolanmak, dönmek; dönüşmek, benzemek.

aylandı "dolandı demekdir ve döndi devr etdi manasınadır ve döndi müşabih oldı benzedi manasına dahi kelür" Abuş. s.33; aylanmak "fırtola-yı dönmek, devretmek, aynalmak, çevrilmek, ihata etmek", ŞS s.58; *aylanmak* "entourer, tourner au-tour, revenir de; resembler; curner a", DTO s.129; aylanmak/aylanmag "gerdiden, mü'ellifîn-i Rûmī' aylanmak-râ be-ma'nâ gerdīden ve hem devr kerden ve rucû^{c} kerden ve müşabih şuden", Seng. 55v. 9;

Ayrıca, *aylanmak*, çağdaş Türk lehçelerinde yaygın şekilde yaşamaktadır: Kırg. *aylan-* "1. dönmek, deveran etmek, dolaşmak, 2. dönmek (dönüşmek, değişmek)" YUDAHİN s.68; Kzk.'da "1. belirli bir şeyin etrafını dolaşmak, 2, bir durumdan ikinciye geçmek, 3. tekerleğin dönmesi, duraklamak, gecikmek, yolundan kalmak", KzkTs. s.8; Npg. *ay -lan-* "obxodif, ob'ezyat", BASKAKOV 1940 s.224; Kum. ailan- "to come, to return, to turn around'*, RAMSTEDT-NASKALİ 1991 s.69; Tat. *eylenü* "1.üz küçeri tiresinde bunlu; eylene buyınça hereket itü, 2. bir yaktan ikinçi yakka bunlu, 3. birer nerse üstinde uçıp tügerek yasaw, 4. kaya da bulsa barıp, kiri bunlıp kaytu, ..6. bütinley başkaga evirilü, başka helge küçü, bütinley başka küriniş tüs alu...", TTAS. II s.677; Başk. bkz. BaşkTH. II .s.740 ; Karay, *aylan-* "fertet'sya, vraşçat'sya, 2. svoraçivat' s dorogi, ". vozvraşçat'sya, povoraçivat' obratno..", KarayRPS. s.53; Özb. *aylan-* "1. öz oqi yaki birar narsa tevaragida harakat qilmaq, aylana b'oylap, davra alib yurmaq, 2. sayr qilmaq, tamaşa qilib yür-maq, 3. başqa halatga ötmaq,..4. birar yerda yaki dairada aralaşib yürmaq...", ÖTİL I s.33; Uyg. *aylan* "1. vraşçat'sya, vertet'sya, krujit'siya, 2. pöcoraçi-vat'sya..." UygRL s.60; Oyr. aylan- "1. vraşçat'sya, povoraçivat'sya, vertet'sya, krujit'sya, 2. ob'ezjat4, obxodit', krugom", OyrRs. s.14; GB Türk leh. Trkm. *aylan-* "1. pırlanmak, tigirlenmek, 2. barlap görüp gaytmak, sınlamak, 3. belli bir hala övrülmek, 4. ge-zelenç etmek", TrkmDS. s.30.

ayuk uyanık; ayı

ayuk kelimesinin NL'de karşılığı boş bırakılmıştır. Krş. *ayık* "hûşyâr manasınadır ve ayı didikleri canavardır" Abuş, s.36.

azruk başka, ayrı < adruk.

baglamak bağlamak < ba-

Bağlamak fiili, NL'de bagamak ve bayla-mak (beylemek) olmak üzere iki şekilde geçmektedir.

bafa çocuk, yavru.

bala "kuş yavrusuna derler ve sâyir"hayvanât yavrusuna derler", Abuş. s. 127; "yavru, çocuk, beçe, tıfl, veled, sabi", ŞS s.71.

bar var.

bar "var, mevcut", KB İndeks s.56; *bar* "var demekdir hest manasına ve bir dahi emr idüp

var kit demekdir" Abuş. s. 122; "var, mevcud, bud, hest", ŞS s. 67.

barca bütün.

barça, barı "cümlesi demekdir", Abuş. s. 123; "cümle, kamu, kâffe, umum, hemme, hep", ŞS s.67.

barmak varmak, ulaşmak, vâsıl olmak

barmak "varmak, muhafaza etmek, geşt-i sülûk etmek, zâhib azîm olmak" ŞS s.68.

basa yeter, tamam

Krş. *basa "* sonra" KB İndeks s.60.

başak başak; demren, okun ucundaki sivri demir.

başak "ok demrenine derler", Abuş. s. 124; *başak* "ok demreni, mızrak timürü, okun ucundaki sivri timür ki Türkçede başak tabir olunurmuş", Ta-S. 1 s.419 ; *başak* "sünbüle, huşe, ekin başı , ok" ŞS s.69.

bat bat çabuk çabuk; çok, kat kat.

bat "tez demekdir zud manasına", Abuş. s.121; bat " çabuk, ser^{c}i, zûd, tîz, ^{c}acele, ildam"; *bat bat* "çabuk çabuk, tīz tīz, ^{c}acele ^{c}acele" ŞS s.66.

bayat Tanrı

bayat "Hudâ manasınadır", Abuş. s. 129; bayat "eski, kadîm bir Türk ^{c}aşîretidir; geceden kalmış ta^{c}am, şeb-mānde, ^{c}ilm-i mūsikide bir makam ismidir; nevā nagamātının mülhikātındandır", ŞS s.88; Krş. bayat "kadīm (Tanrı)". KB İndeks s.66; "Allah'ın "Kadīm" sıfatı karşılığı", TaS. I s.465

baylamak bağlamak

<ba- "bağlamak", KB indeks s.51; Çağdaş Türk Lehçelerinde *beylemek* biçiminde kullanılmaktadır.

belalıg belalı.

belalıg, belalık "belalu demekdir", Abuş. s.127.

bike kadın

bike "eri olmayan avrete derler ve dahi şol avrete derler ki dahi veled ketürmemîş ola", Abuş. s.134.

bikeç kadıncık

bigeç "duhter demekdir, kız manasına", Abuş. s.136; bikeç "muhtereme hatun, hanım, āyim" ŞS s.93.

bilgürmek bildirmek

bilgürür "belürdür ve belürür demekdir", Abuş. s. 136.

bilig akıl, bilgi

bilig "bilmek ve idrâk manasınadır", Abuş. s.137; *bilig* "^{c}ilim, dâniş, fehm, maharet, dirayet, vukuf, ma^{c}lumât, nişan, tamga", ŞS s.94; krş. *bilig* "bilgi, hikmet", KB İndeks s.82.

biligsiz bilgisiz, câhil, akılsız.

Krş. *bilig*

birev biri, birisi

<biregü bkz. biregü "biri, birisi", KB İndeks s.91; birev "bir kimesne dimekdir", Abuş. s.134.

bitig kitap; nebât, bitki.

bitik "mektuba dirler ve yerden biten nebat manasına dahi kelür", Abuş, s.130; *bitig* "yazu, mektup, rik^{c}a ve nāme; bitmiş, halās ve nebāt olmuş", ŞS s.89; *bitig* "mektup, pusula, senedât", ŞS s.73; krş. *bitig* "mektup", KB İndeks s.94; *bi -ti, bitik* "mektup, yazılmış şey", TaS I s.615.

biye kısrak.

biye "kısrak, mâdiyân, bitel, urgacı", ŞS s.94.

biyik büyük

<bedük, biyik "büyük, cesim, bozorg, ulug, serdâr", ŞS s.94; krş. *bedük* "büyük", KB indeks s.68.

bödüne bıldırcın

büdene "bıldırcın demekdir". Abuş. s.143; "bıldırcın, bî-dâne" ", ŞS s.78; çağdaş Türk lehçelerinde: Türkm. *bedene* "bıldırcın", TrkmS. s. ; bede-na "kirgavulsimonlar ailesiga mansub avlanadigan, kiçik sayraki ķuş" ÖTİL s. 94.

bögü hakîm

bügü "bilgin, akıllı, hakîm, bilge", KB İndeks s.119; *bügü* "akıllı" MK.I s.428, III s.228,303; *bögü* "bögü elig küçlügyaruk tañrı sız" mudrıy pravyaşiy, silnıy, svetlıy DTS (Manihaika III) s. 116.

böre kurt

böre " kurt", ŞS s.80; ayrıca, bkz. *böri*

böri kurt.

böri "kurda dirler ki kürk manasına" Abuş. s.143.

börk . deri takye, deri takke

Bkz. *börk* "başlık, külah", KB İndeks s.105

böz bez, pamuklu kumaş.

böz "gâyet yoğun penbe bezine dirler". Abuş. s. 146; krş. *böz* "bez (pamuktan yapılmış kumaş)", KB İndeks s.105,

bulaġ pınar

bulaġ "yerden kaynayub çıkan bınara derler", Abuş. s.151; krş. *bulaķ* "pınar", KB indeks s.115.

burun önce, evvel.

burun "evvel demekdir", Abuş. s.143; *bu* -

run "enf; evvel, ibtidâ" ŞS s.80; krş. *burun* " önce, ileri", KB İndeks s.116.

bükrenmek bükülmek

bügreyib "iki bükülüb demekdir", Abuş. s.149; *bükreymek* "inhina etmek, egirilmek, pīçīde olmak, ham olmak", ŞS s.83

bütmek bitmek, tükenmek; nebatın bitmesi.

pütüp "bitüb demekdir, tamam olmak manasına", Abuş. s. 140; *bütmek* "nābit, peydā olmak, tohum ve şāire baş çıkarmak", ŞS s.76.

carlı fakir, yoksul.

<yarlı, bkz. çağdaş Türk lehçelerinde, carlı ve yarlı şekillerinde kullanılmaktadır.

cip ip.

<yip

cüz yüz.

Bkz. çağdaş Türk lehçelerinde cüz kelimesi kullanılmaktadır.

çaḳır sucu

çağır, çakır "süci demekdir", Abuş. s.227; *çaġır ve çakır* "şerâb, hamr, bade, mey, °arakT, ŞS S.147.

çakırmak çağırmak

çağırmak "bağırmak, nida etmek, dellâl olmak, teganni ve nida etmek, da°vet eylemek, fer-yad", ŞS s. 147.

çançmak sançmak, batırmak, saplamak.

<sanç-

çapan (yalabık), kaftan, cübbe

çapan "eski yamalu kaftana dirler hırka manasına", Abus. s.223; *çapan* "don, libâs, câme, cübbe, çekmen", ŞS s.144.

çapmak göndermek, koşmak, at koşturmak; yüzmek.

çaptı "segirtti", Abuş. s.222; çapmak " atı sürmek, segirtmek, koşdurmak, sür°atle ilgâ etmek, akın eylemek, atla koşmak, nehb ü gâret etmek, kılıç ile kat° ve pare eylemek, şimşîr-zeden ve seyf-keşiden", ŞS s.145; krş. *çap-* "yüzmek", KB indeks s.127.

carlamak çağırmak,

çarladı "avazla çağırdı demekdir", Abuş. s.226; *carlamak* "i°lan etmek, dellâl çağırtmak, bülend âvhaz ile bağırmak, münâdi etmek, carçı ve muhbir çıkarmak", ŞS s. 139; *çarlamak* "carlamak, keskin ve berrak etmek, çağırmak", ŞS s. 14.6

çaykalmak çalkalanmak, çalkanmak, harekete gelmek; yıkanmak.

çaykaldı "çalkandı demekdir", Abuş-s.232; *çaykalmak* "çapalamak, ıztırâb etmek, debelenmek", ŞS s. 139; aynca bkz. *çaykamak* "yıkamak, gusul ve pâk etmek, ithâr eylemek, temizlenmek, şeşten, yumak", *çaykanmak* "igtisâl ve istihmâm etmek, arınmak", ŞS s. 150; *çaykaldı* "harekete gelmek, zarf içinde sallanmak", ŞS s. 148; *çaykatmak, çaykamak* "mettre en mouvement agiter, melanger", DTO s.282; Alt. Leb.Tar. ve Çağataycada, çayka- şeklinde geçmektedir. RS. III 1825-6; Kuzeybatı Türk lehçelerinden Kırgızcada *çaykal-* "çalkanmak, sallanmak", YUDAHİN, s.256; Kazakçada, *şayqal-* "1. çalkalanmak, sallanmak; 2. karar veremeden herşeyi merak etmek", KzkTS. s.304; Kumuk Türkçesinde, *caiqal-* "1,to sway" RAMSTEDT-NASKAÜ 1991:s.75; güneydoğu Türk lehçesi Uygurcada, *çaykal-* "1. strad. ot cayqimaq, 2. perevalivat'sya", UygRL, s.389; Özbekçede, *cayqal-* "1, *cayqamaq*, 2. U yan bu yan tebranmaq, lapangla-maq", ÖTİL II s.349; Güneybatı Türk lehçesi, Türk-mencede, *çaykal-* "arassalık üçin içine suv guylup yuvulmak, çaykap arassa edilmek", TrkmDS.'s.73.

çekmen çok.

NL'de bu kelimeye *çok* karşılığı verilmekle beraber, Çağatay sözlüklerinde, farklı anlam verilmiştir: *çekmen* "uzun çekme çakşıra dirler",. Abuş. s.229; *çekmen* " bârânî, yağmurluk, caba, Belh civarında bir memleket ismidir" ŞS s.152.

çığ feryat, ağlamak.

<yıg, çıg "feryad manasınadır ve- mutlak aglamaga dirler", Abuş. s.240; çıg "çığ,'dağ, yuvarlanan kar kümesi, kamış ve çöpden örme yüksek çit, feryâd ve figan, āvāz-ı bülend", ŞS s. 162; krş. *çıg* "memnuniyetsizlik, yüz ekşitme", KB İndeks s.125.

çın gerçek, doğru

çın "gerçek manasınadır", Abuş. s;239; *çın* "sahīh, sādık, rāst, doğru, bī-şekk ve bī-gürtlân", ŞS s. 164; krş. çın "gerçek, doğru, sahih", KB İndeks s. 130.

çırmamak sıçramak.

çırmab "sarub ve bağlayub demekdir", Abuş. s.235; *çırmak* "dolanup segirtmek", ŞS s. 142; çırmamak "telfīf, ihata, isti°ab etmek, sarmak", ŞS. s.161.

çibin sinek

çibin "sivrisinek, zübâb, peşe", ŞS s. 142; çağdaş Türk lehçelerinde: Tat. *çibin* "1. iki kanatlılar otryadınnan kaybir yugışlı awırulamı taratuçı böcek, 2. kiska gına kazıkçık başına kuyılgan çürekey-ni (çibinni) tayak bilen berip tüşirüden gıybaret ba-

lalar uyını", TTAS. III s. 415.

çigi iyi, güzel

<edgü, çağdaş Türk lehçelerinde, kelimenin, *iygi, izgi* ve *yigi* gibi değişik gelişme merhalelerini gösteren örnekleri yaşamaktadır. Yayıma hazırladığımız NL'de yer alan çigi kelimesi, edgünün fonetik gelişimini ve ç->y- değişmesini göstermesi bakımından dikkat çekici örneklerden biridir,

çidam tez, çabuk

cldam "tez demekdir zûd manasına", Abuş. s.237; *çildem* "yildem, çabuk, seri^{c}, ^{c}acele, şitâb, bat, tîz, züd", ŞS s.143, 164; kaynaklarda, *çildem* kelimesinin yildem ve cildem şekilleri de bulunmaktadır. çildem kelimesi, *çil, cil* veya *yil* "yel, rüzgâr" kelimesine +dem/+dam yapım ekinin getirilmesiyle teşkil edilmiştir. +dem/+dam isimden isim yapma ekiyle Türkçenin târihî ve çağdaş lehçelerinde başka örnekleri vardır. Meselâ, Orta Türkçe'de erdam "erdem", KB 3 101, AH; birtam "uzun müddet" gibi. Çağdaş Türk Lehçelerinden Tatar Türkçesinde, birdem kelimesi vardır: "1. üzara kilişip birgelep başkanla turgan, 2. bansı birge, bir ük va kıtta, derrew", TTS. I, s.151; Kelime, ses özelliği bakımında, oy ve ç>y değişmesinin dikkat çekici misâllerindendir. NL'de ve diğer Çağatay sözlüklerinde *çildam* kelimesinin yanı sıra *yildem* şekli de bulunmaktadır.

çit dış, kenar.

çit "kenâr, taraf, hisâr, iğreti duvar, perde, hudûd-ı arâzî, hiddet ve ^{c}azap, cin-i cebîn" ŞS.s.159; çağdaş Türk lehçelerinde: Tat. *çit* '* 1. birer prdmetniñ kınyındagı urını, şul kıny üzi, 2. birer predmet (urman, turak punktı h.b.ş.) kınyındagı cir, unn, 3. nindiy de bulsa meydan, üslik, prostranstvonıñ kınyın çiklevvçi sızık...", TTAS. İH s.433

çora kul.

şom "arkadaş, refik, eş, dost, çift", ŞS. s.141; çağdaş Türk lehçelerinde: Tat. *çura* "1. esirlikke tüşip kul itilgen kişi, 2. Altın Urda çunndagı hatınnamın politik vassalı, ayırım asker başlıgı, 3. XVII-XVIII gasırlarda esirlikke tüşip krepostnoy itilgen kişi", TTAS III s.447

çömçe kaşık, kepçe

çömçe "çömçe, kefçe, susak, çay kerdân", ŞS. s. 158.

çöymek salmak.

çöymek "bertaraf, lagv eylemek", ŞS. s.159.

çummak yıkanmak

çum "er idüb suya tal demekdir", Abuş. s.248; *çummak* "suya dalmak ve batmak, suya dalıp çıkmak, dolanıp batmak, çumumak", ŞS. s. 159.

çup iyi, güzel; doğru.

çub "râst ve lâyık ve gerçek manasına", Abuş. s.241.

çüçük lezîz, lezzetli, tatlı

çüçük "tatlu demekdir", Abuş. s.243; çüçük "lezîz, tatlu, şîrîn", ŞS s.155; krş. süçig "tatlı; içilecek şey, şurup", KB İndeks s.411.

çürümek yürümek.

<yon-

dik gibi

dik "kibi demekdir", Abuş. s.25.8; dik "tik, âdâtdır, gibi, misl, o bu, andak", ŞS. s.174 .

diy kış.

diy "kış, zemistan, şitâ, sermâ, güz, tîremâh", ŞS. s.173.

gınngişmek köpeğin havlayarak kaçması,

gınngışıb "kelb zırlayıp kaçmaga dirler", Abuş. s.301; *gınngışmak* "keskin bir şeyi istişmâm ederek aksırmak ve köpek havlaya havlaya kaçmak", ŞS s.209.

görge kadeh

görge "bir nev^{c}i boru ve sumay ismidir", ŞS s.258.

ırgamak hızlı koşan at.

NL'de *ırgamak* şeklinde harekelenen kelime pek çok kaynakta *argımak, argumak* ve *argamak* biçimlerinde geçmektedir. Bkz. *argımak* "esb-i dunde-i pür-zur", Seng. 37r 13; *argımak* "yürijyü-cü, kuvvetlü, pür-zur at", ŞS s.9; argımak "cheval rapide, plein de vigueur" DTO s.'14; çağdaş Türk lehçelerinde: Kzk. argimaq "atın en iyi cinsi", KzkTS. s.19; Kırg. argımak, argama "cins, asil at" YUDAHİN s.43; Tat. "argamak" TTAS. I s.66; Özb. argumaq at "zatli capqir at", ÖTİL s.56; Uyg, ar-ğumaq "argamak, porodistaya verxovaya loşad", UygRL s.29; Trkm. argamak "1. dağ keyiği,- 2. be-dev at", TrkmDI. s.48.

ızak ayak

<adak bkz. ED s.45

ibermek göndermek, yollamak.

< yiber-< iber- ıdu ber ıd- için bkz. ED s.37; ıd- fiili ve ber- yardımcı fiiliyle teşkil edilmiş, "göndermek, yollamak" anlamındaki bu birleşik fiil, büzüşmeye uğrayarak iber- veya yiber- şeklinde değişmiştir. *ibermek/yibermek* çağdaş Türk. lehçelerinde yaygın olarak işletilmektedir: Kırg. *jiber-* "1. biröönü je bir nerseni jönötüü, biröönü bir jakka jumşoo, 2. koyo berüü. jürgüzüü..", KırgTTS. s.209;

Özb. *yübarmaq* "1, narsa yaki kimsani birar taman-ga yaki cayga yollamaq, jönatmaq, 2. kuymaq, ki-ritmaq..", ÖTİL s.461; Tat. ciberü "bilgili bir unnga birer yumış yaki maksat bilen kimni de bulsa uza-tu, 2. kiterge mecbur itü, kuwu, 3. nerseni de bulsa, yırak unndagı kişige tapşıru ûçin, kişi bilen yaki poçta aşa uzatu..." TTAS III s. 761.

içi kadın, hanım, ece

Krş. işi "kadın", KB İndeks s.20G

ikev ikisi

<ikegü *ikev* "ikisi bile demekdir". Abuş. s.64; *ikev* "ikisi de beraber", ŞS s.55

iley on, huzur.

ileyimde " önümde demekdir", Abuş. s.72; il*e*y "adat-ı ᶜatıfdır ite maᶜnasına, huzur, ᶜind, nezd, piş". ŞS s.58; il*e*y "un, karşı" DDK. 151.

il il, el, memleket

il "halk manasına kelür", Abuş. s.69.

imdi şimdi

imdi "şimdi, el-haletü hazini, elan, eknun", ŞS s.61.

imes değil.

irmes, imes "olmaz demekdir", Abuş. s. 50; *imes* "degil, yok, la, hayır, ni", ŞS s.61.

imgenmek emek çekmek, zahmet çekmek

Bkz. *imgek* "zahmet ve meşakkat manasına kelür", Abuş. s.76; *imgek* " taᶜab, cidd ü cehd, renc, gayret, kûşiş; çocuklar el ile yürimegin", ŞS s.61.

inag sohbet arkadaşı

inag, inak "bi-tekellüf olan musahibe dirler; nayib ve mukarrib demekdir" Abuş. s.80-81; *inak* "refik, nedim, müsahib, mü'temin, müsteşar, müşavir, mukarrib, padişah; Türkistan'da büyük bir rütbe ismidir, hidiv", ŞS s.62; *ınak* "ınak, maiyetteki en inanılır ve güvenilir kimse, bsir maiyet unvanı" DDK indeks 162.

ini küçük erkek kardeş,

ini "küçük karındaşa dirler", Abuş. s.78; *ini* "birader-i kuçek", Seng. 118r. 1 2; *ini* " küçük kandaş, birader-i hurd", ŞS s.64; *ini* "frere cadet", DTO s. 142; ayrıca *ini* için bkz. ED s. 170; TMEN II s-674; Köktürk, Uygur, Hakaniye, Harezm, Kıpçak ve Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde geçen *ini* kelimesi, çağdaş Türk lehçelerinde de yaşamaktadır: Uyg. ağızlarında, *ini* "mladşiy brat", TENİŞEV 1990; s.71; SUyg. eni "mladşiy brat", MALOV s.26; Trkm. ini "1. özünden yaşı kiçi bolan süytdeş erkek dogan ve dogan oglan, 2. özündenyaşı kiçi adama yüz tutulıp aydılyan söz", TrkmDS. s.339; Kırg. ini "küçük erkek kardeş", YUDAHİN s.369; Kzk. ini "aynı anne ve babadan olan kardeş", KzkTS. s.326; Tat. *ini* "kiçi ir tugan"; inikeş "ini, inim", TTAS. III s.575; Alt. iini "sestra", GrAltYa. 1869, s.162; Saha ini, inii "o mujçine mladşiy", PEKARSKİY I s.940.

indiş kapkacak.

Bkz. *idiş* "kadeh, taş, bardak, içki" KB İndeks s. 188

iren eren.

iren, irgen "irişen demekdir", Abuş. s.51

irk takat, güç; ihtiyar.

irk "ihtiyar manasınadır", Abuş. s.48,

ivdaġı kadın, hanım.

Türkçenin değişik tārihī dönem ve lehçelerinde, ev kelimesinden türetilmiş *kadın, hanım* anlamında kelimeler bulunmaktadır. NL'de yer alan ivdagı bunun dikkat çekici bir örneğidir. Ayrıca, KB'te geçen *evçi* ve *evlik* kelimeleri de *kadın* anlamına gelmektedir. Bkz. KB İndeks s. 164; Tatar Türkçe-sindeki eş, *arkadaş* anlamındaki ipteş ile, Hakas Türkçesindeki *ipçi* kelimeleri de yine ev sözüne +taş/+teş ve +çı/+çi eklerinin getirilmesiyle teşkil edilmiştir: Tat. *ipteş* "1.işte, turmışta, dünyaga karaşta h. b. ş. urtak sıyfat buludan yakınaygan, dus-laşkan kişi, 2. revolyutsiyon partiya, işçiler kollekti-vı çlenı, 3.Sovet cemgıyeti çlenı, grajdanı..€.. sem-yada ir yaki hatın", TTAS I s.404.

ivrilmek dolaşmak, dönmek

İzi Tann

<idi; bkz. ED s.41

kalpak deri takye, başlık, kalpak

kalpag "Tatarlaruñ kiçeden takyesine dirler", Abuş. s.314; *kalbag* "kalpak, külâh, börk, kel-le-puş, tilfek", ŞS. s.221; kalpak "coifture de feut-re, coifture de forme tri angulaire, boude de che-veux, DTO s.408;çağdaş Türk lehçelerinde: Özb. *qalpak* "1. yupka namatdan baş kiyimi", ÖTİL II s.545; SUyg. *kalmak* "moxnataya (şapka)", MALOV 1957 s.51; Kırg. *kalpak* "1. sivri tepeli keçe kalpak, külâh", YUDAHİN s.391; Tat. *kalpak* "uçlayıp kitken, tügerek h.b.ş. formalı materiya yaki yun baş; kiyimi, 2. türli formadagı kapkaç, yapkıç", TTAS. il s.32; Karay, *kalpak* "şapka, teri kalpak", KarayRPS. s.360; Saha. *xalpak, xalpax* "külâh, bonnet'ye benzeyen bir kadın başlığı", PEKARSKİY s.319; bkz. *qalpaq* TMEN s. 1506.

ḳarçıgay doğan.

ḳarçıġay "bāz, doġan, kartal, kırgı, çapik,

şehbāz", ŞS s.217.

ḳart yaşlı; eski.

ḳart "ḳocamış, pīr ve iḫtiyār olan; rişte ḫasteligi, zişt, çirkin, kun, yābis, ḫuşk, ḳaḳ-ı ḳadîd", ŞS s.217; *kart* "1. uzak yaşegen, ulu yaştegi 2. Bik küptennen üsip utıra turgan. 3. Küpni kiçirgen; uzak işlegen; tecribeli. 4. Ulı yaştegi ir kişi. 5. ulı yaştegi hatınnarnıñ üz irlerine indeşü hem alamı atav süzi. TTAS. s. 62-63.

ḳaş ön, karşı.

kaşıda "yanında demekdir", Abuş. s.312; ḳaş "nezd, ḳarşu, öñ, huzur, berāber, ḥācib, muḳābil, rûberû", ŞS s.220

ḳay ne, hangi,

ḳay "ḥurūf-ı istifhām, kaysı, hangi, ḳanġı, ḳaydaki, neredeki", ŞS s.225;Tat. *kay " 1.* kaysı, 2. kaybîr".TTAS. s. 22.

ḳayu ne, hangi

ḳayu "kangısı demekdir", Abuş. s.316; ḳayu "ḳanġı, hangisi, ḳaysı", ŞS s.226

ḳaytmaḳ dönmek, geri gelmek.

ḳaytıb "dönüb demekdir", Abuş. s.318; ḳaytmaḳ "rücüc ve ᶜavdet etmek, taḥavvül, dönmek, sözünden rücüc eylemek, inkār olmak, girü gitmek", ŞS s.225; çağdaş Türk lehçelerinde: Tat. *kaytu* "1. çıgıp kitken, başlangan unnga kire kilü. 2. bilgili bir unnga tuvar, eybirler h. b. nerseler kilü. 3. Tuktalıp turgan nersege vanadan tutınu, kabat başlav.4. Elekte bulgan helge, tunşka kilü. 5. Kimü.TTAS. II s. 27.

ḳazganmaḳ kazanmak

ḳazganmaḳ "kesb ve tahsil kerden", Seng. 273r. 3; *ḳazġanmaḳ* " ḳazanmaḳ, iktisāb etmek, intifaᶜ, kār, sûd u menfaᶜat, temettuᶜ ", ŞS s.2219; *ḳazġanmaḳ* "acquerir, gagner", DTO s.405; krş. *kazgan-* "1. (Kom. Kaz. Çağ. Etü.) erwerben, 2. (küaz.) sich abmühen; sorgen", RSI. II s.384; Osm., Krm., AzTü. *kazan-* "kazanmak", VEWT s.243; Trkm. *gazan-* "1. girdeci almak, gazanç etmek, 2. belli bir derece etmek, eye bolmak", TrkmDS. s.130; Saha. *xasan-* "nakopiyat (sobirat') dlya sebya, zapasat'..." PEKARSKİY III s.3385; ayrıca bkz. *kazğan-* ED 683

keniz mal.

kenizek "cariye; kırk hacir tılla berip yanına hem üç yüz altımış kenizek goşup ugratdılar" BD. s 167.

keyn *art,* arka.

keyn "ard demekdir pes manasına", Abuş. s. 344;

ḳılıġ huy, mizāç, karakter.

ḳılıġ "kıyāfet, timşāl, ṭarz, resm, ṣüret, ḫûy, eṭvār, şüret" ŞS s.248

ḳımız at sütünden yapılan bir çeşit içki, kımız.

ḳımız "at ve deve südi", ŞS s.249; ḳımız "şîr-i mādeyān est ki an-rā turuş kerde be ᶜavż-ı meskıtāt nûşend ve anrā be-ᶜarabî lebenül-remeke ḫvānend", Seng. 298v. 26; *ḳımız* "lait de jument aigri at fermente", DTO s.452; çağdaş Türk lehçelerinde: Kırg, töö kımız " deve sütünden kımız", uy kımız "inek sütünden yapılan kımız, kefir", KrgS-YU-DAHİN s.454; Kzk. *qımız* "Kımız. Kısrak sütünden yapılan millî içki", KTS s.186; Tat. kımız "biye, dü-ye yaki yaki kece sütinnen mahsus ısul bilen açıtıp yasalgan içimlik (kaybir awırularnı, meselen, üpke awıruwın devalaw üçin de kullanıla)", TTAS s.222; Türkiye Türkçesinde: kımız "kısrak sütünün' mayalanmasıyla yapılan, az alkollü, ekşi, eski bir Türk içkisi", TüS s.851, AzDİl I 851); Trkm. *gımız* "baytal süydünden edilyen çal" TrkmDS. s.225; Özb *kımız* "at sütiden tayyarlanadigen yengil kayf verüvçi içimlik" ÖTİL II s. 579.

ḳın işkence, azap

kın "cerīme ve işkence manasınadır ve zahmet ü meşakkat manasınadır", Abuş. s.324; *kın* "żarf, ġılâf; şikence, ᶜazāb, meşakkat, ḳısās, düş-vārlıḳ, zaḥmet vermek", ŞS s.249.

ḳıngır eğri.

ḳınġır "muᶜannid, cesûr, şecîᶜ, zuᶜm, dürüst", ŞS. s. 250; çağdaş Türk lehçelerinde: Tat. *kıñgır* "nindiy de bulsa yassılıkka karata puçmak yasap, birkader kınnaytıp", TTAS II s.246; Özb. *ḳingır* "togrı çiziḳ boylab yonalmagan; egri, ḳiyşiḳ." ÖTİL, 580; Kzk. *kıñıray-* "bir tarafına doğru eğilmek, yumuklaşmak; 2. Kendi dediğinden başkasını kabul etmeden aksilik göstermek" KzkTs. s. 186; Kırg. kınġıray- "bir yana iğrilik " YUDAHİN s. 456; Ka-rayT. *kıngıray-, kıñnıray-, kınhıray-* "iskrivlyat'sya; bıt' sgorblennım, sutulım" KarayRPS s. 380; Trkm. *gıñral-* "1. azm urmak, dazarılmak, herrelmek; 2. Gı-ñır bolmak, hırsızlanmak TRkm DS. 226.

ḳırġu atmaca

ḳırġu "atmaca ḳuşu, bāz, ḳarcıġay, şahbāz, çapik, ḳırġı", ŞS s.245.

ḳırakçı harāmī, ḫırsız, haydut, yol kesen

ḳıraḳçı "ḳıṭâᶜü'l-ṭarīḳ, ḫırsız, ḫaydūd, oġrı, rāh-zen", ŞS s.227

kime gemi.

kime "kemi demekdir", Abuş. s.350; kime

"gemi, sefine, fülk, zevrak", ŞS s.268.

kiyiz keçe.

kiz "keçe demekdir", Abuş. s.348; *kiyiz* "kigiz, keçe, çul", ŞS s.265; *ḳıġız, kiyiz* "nemed, keçe, çul, yüñden macmül ḳalın faraş, kiñiz", ŞS s.248,

ḳonak konuk, misafir.

konag "konak, yani menzil manasınadır ve mihmān manasına dahi kelür ki konuk demekdir", Abuş, s.337; *ḳonaġ* "ev, ḫane, muvaḳḳaten mihmān, mesāfe, menzil, merḥale, ḳonacaḳ yer, bîr nev^{c} ufaḳ dan, bir nev^{c} erzen", ŞS s.240

ḳoş çift.

NL'de "dolu "karşılığı verilen kelimenin asıl anlamı *çift* olmalıdır. Bkz. *kuş, koş* "pervaneye dirler ve bir dahi meclisde iki tolu kadehe dirler çift manasına", Abuş. s.331.

ḳoy koyun.

koy "koyuna dirler", Abuş. s.339; *ḳoy* "ḳoyun, ġanem, ḫamel; emr bıraḳın ve mānden; pestī, zīr, taḫt", ŞS s.242

koyı aşağı, alçak.

koyı "aşağa manasınadır", Abuş. s.338.

kozgalmak muztarip olmak; çoğalmak, kabarmak; kovalamak, hareket etmek, ayaklanmak.

ḳozġaldı "bir cema^{c}at bir yerde otururken kalkıp tağılsalar, ol kavm kozgaldı, dirler", Abuş. s.331; *kozgalmak* "harekete gelmek, cünbüşlenmek, kımıldanmak, temevvüc ve hurûş", ŞS s.236; *ḳozġalmak* "berhemhûrden ve berhemzede şuden", Seng. 287r 12; *kozgalmak* "etre melange, mêle, trouble, souleve", DTO s.430; çağdaş Türk lehçelerinde: Kırg. *kozgol-* "1. hareket etmek, kımıldamak", YUDAHİN s.495; Kzk. *qozgal-* "hareket etmek, kıpırdamak, 2. hadisenin tedkiki, meselenin ele alınması", KzkTS. s. 169; Karay, *kozgal-* "1. bıt'prive-dennım v dvijenie; dvigat'sya, kaçat'sya, şatat'sya, kolebat'sya", KarayRPS. s.328; Tat. *kuzgalu* "1. tik turu haletinnen çıgu, silkinü, hereket ite başlaw; kı-mildaw, 2. utırgan yaki yatkan unnnan turu yaki turıp kitü. 3. küreşke küterilü, irik dawlap küreşke çıgu; baş küterü...", TTAS. II s.181; bkz. BaşkTH. I s.690; Özb. *kozga-* "1. yana qayta yüz bermaq, sadit bolmaq.., 2. yüzaga keltirmaq..; harakatga, coşga keltirmaq, 3. yangilamaq, tiklamaq, esga sal-maq..", ÖTİL II s.630; Uyg. *kozgal-* "1. peredbi-gat'sya, sdvigat'sya s mesta, smeşçat'sya, 'trogat'sya; 2. volnovat'sya, prixodit' v vozbujdennoe sostoyanie; vozmuşçat'sya", UygRL s.603; Trkm. *gozgal* - "1. el degrilip yerinden gımıldatmak, ellemek, TrkmDS. s.176

kömreŋ .böğür.

kömrek "bögür demekdir, tehi-gâh manasına", Abuş. s.365,

ḳunan <Mo. üç yaşındaki at

ḳunan " şabi esb se sale ", Seng. 291 r 21; ġunan " cheval de trois ans", DTO s. 387; bkz. RSI. II s. 1542; ḳunan , ġunan " iki üç yaşar at, tay, tatı, dunan daḫi derler, eger ḳoyup rükûb etmege şāyeste olan ḥayvan", ŞS s.240 Çağdaş Türk lehçelerinde: Özb. *gunan* "ikki yaşar ayğır yaki qoç-qar", ÖTİL s.667; Uyg. *gunan* "trexgodovalıy (ob ovtse, jerebenok, bıçke)", UygRL s.566 ; Kzk. *qu* -n□n "iki yaşını bitiren tay", KzkTS. s.181; Kırg. kunan "üçüncü yaşına basmış tay", YUDAHİN s.521.

ḳurġan hisar.

kurgan "hisar ve kal'a manasınadır", Abuş. s.328; *ḳurġan* "ḥasin, ḥisār, ḳal^{c}a", ŞS s.234

ḳuvut kavrulmuş buğday.

ḳavut "leblebi, hamûs, nohud, kavrulmuş olan arpa ve bugday, bakla, mısır", ŞS s.224.

kuyan .tavşan.

kuyan, koyan "pehlu tamarlarına dirler ve tavşana dirler ve kasırgı'ya dirler." Abuş. s.337.

kuyaş güneş.

koyaş "meşhurdur ki güneşe dirler.", Abuş. s.337,

küçemçi zâlim.

küçemçî zalim. KB 816; KB İndeks s.297; ayrıca küçemci, zalim anlamında YÜCE-ME'de " *zu lum kıldı zalim , kücemledi kücemci* " şeklinde geçmektedir. s.71

la vay, pişmanlık ve teessüf ifadesinde kullanılan ünlem.

laa " hayf demektir", Abuş. s.36; • la "âdâtdır, ah, eyvâh, efsûs, tahassür makâmında müsta^{c}meldür", ŞS s.273.

laçın şahin

laçın "beyâzlu şâhin, kadīm bir Türk ^{c}aşiretidir", ŞS. s.273.

maḳtamaḳ övmek, methetmek.

maḳtamaḳ "maḫtamaḳ, medḥ, senā itmek, ta^{c}rif, tavsīf etmek, zikr-i cemīl, sitāyiş etmek, ög-mek", ŞS s.275.

maşab bir cins kalın kumaş.

maşab "aba manasınadır", Abuş .s. 371; mâşâb "bir nev^{c}i kaba ve kalın şaldır", ŞS. s.275

may yağ.

neġu neden<ne+gu

Bkz. "niçün demektedir" Abuş. s.381; naġu, neġu "niçün, ne hīl, ne gūne, ne yaṅglıg, çe ṭarīḳ, ḥarf-i sūāldür, çerā", ŞS s.282.

niçük nasıl, nice < ne+çe+ok

Bkz. "nice ve niçün demektir" Abuş. 384

oḫşamak benzemek.

Bkz. "ohşar: Benzer" Abuş.s. 94.

oḳ vakit; kuvvetlendirme edatı

Bkz. "nakit manasınadır ve neman manasınadır" Abuş.s.104.

okumak okumak.

Bkz. "okup: Okuyup demekdir, kıraat manasına" Abus. s. 104.

olgaş ruzgārın önünde yuvarlanan kogaz?

orun yer, makam

"orun, urun : Bu iki lûgat makam ve caygah manasınadır. Abuş. s.95

oyuk uyanık

NS'nde kelime, ses özellikleri bakımından daha eski merhalesi *oyuk* şeklinde geçmektedir. Bu bakımdan Abuşka gibi Çağatay Türkçesi sözlüklerinde kelime, *ayık* şeklindedir: "ayık: Huşyar manasınadır" Abuş. s.36.

Ökte gazap

Krş. "Tünd olup gazap etmege dirler ve köngül perişan idecek söze dirler" Abuş. s. 106.

ölüg ölü

"ölük : mürde manasınadır Abuş. s.110

örgenmek öğrenmek

"örgendi: öğrendi" Abuş. s.97.

örtemek yanmak, yakmak.

örtenür " yanar dimekdir; şöyle ki bir nesne tamam yanup eseri kalmamaga dirler" Abuş. s.96 Abuşka'da ayrıca kelimenin, *örtengüçi* yanıcı; *örteken* yakan; *örterge* yakmak için; *örtegeli* yakalı, yakmak için; *örtük* yanmış. s.97 gibi türevleri geçmektedir, *örtemek* "yakmak, ihrak itmek; kavurmak", ŞS s.29; örtenmek " prendre feu; s'enf-lammer; être entierement consume", DTO s.54.

Özb. ö*rtamaq* "l.huddi küydirayatgandek açiştirmaq, kuydirmaq (aççiq, şor yaki şirali taam haqida), 2. alam, iztirab bilan qiynamaq, kuydirmaq", ÖTİL II s.515; Uyg. örtan- " 1. goret', za-gorat'siya, 2. perejivat4, stradat", UygRL s.95; Kzk. *örten- "* "yanmak, yangına tutuşmak", KzkTS. S.220; Tat. *ürtew "* 1. yüri yarsıtıp, birersinde açu tudıru; külü, mıskıl itü; kutırtu, 2. dial. ut hükimine tapşırıp, yanarga, küyrerge mecbur itü", TTAS. III s.733; Sib. Tat. *ürtelü* "açınu", TUMAŞİVA 1961 s.215; Başk. *ürtenü* "küñilge awır bukgan beray nemege esiniw; urteliw, köyönöw, BaşkTH. II s.499.

ösrük mest, sarhoş.

esrük: sarhoşça demekdir Abuş. s. 15

ötmek gitmek, geçmek

öt "keç demekdir. Amma Nevayı hazretleri ot lûgatini Muhakemetü'l-lugateyn'de şöyle tashih etmişler ki: Ot ki şey-i mahrukdur ve öt mürur manası biledür ve uy mukammerge berd ciheti emrdür ve üt kelleni otga tutup tükin eritür manasınadır ve ot ki baridın ırak hareketdür" , Abuş. s.83

ötrü .ötürü, dolayı.

ötrü karşu demekdir. Abuş. s.87.

oy ev

öy " ev demekdir, hane manasına?, Abuş. s.117.

özge başka.

kendüye demekdir ve gayri manasına dahi kelür ve medh u zemm manasına dahi kelür ki bir kişinin hakkında özgedir dirler. Abuş.s.100.

puskay kaygı, keder, sıkıntı.

Bu kelimenin, anlam benzerliği de dikkate alınırsa, Muhakemetü'l-lugateyn'de de geçen puhsamak fiilinin göçüşmeye uğramış şekli olabileceğini düşünmek mümkündür. Bkz. *puhsadı* Aşıkın hicr ve firkatde agladıgına derler; amma sair aglamak mahallinde istimal olmaz, mücerred aşık agladıgına derler. Muhakemetü'l-lugateyn'de Nevayı Hazretleri bu lûgati şöyle tashih idüp bu beyti yazmışlardır: "Hicr enduhi da puhsap min bile alman nitey /Mey ilacım-dur kopup deyr-i fenaga azm itey." Abuş. s. 143.

sagınmak sanmak, düşünmek, özlemek.

sagınmak " Muhakemetü'l-lugateyn'de Nevayi Hazretleri bu lûgati üç manaya tashih etmişler, biri anmak manasına ve biri südi sagılur koyun manasına ve bir dahi aşk mesti ve biman haletinde istimkal olundugı manaya ki terkib budur; Sagın lafzı dik ki bir manası yad kılmaga emirdür ve biri sütlük koy atıdur ve aşk mesti ve mecnunı ve biman mukabelesinde sagın dise her birige itlak kılsa bolur." Abuş. s.268; *saġınmaḳ* "sayamaḳ, ölü ve meyitin fezāilini sayup aġlamaḳ, yād ve hâtıra getür-mek, tasavvur ve ta^{c}dat -ı nevha etmek", ŞS s.180; *sağındı* "yâd itdi, arzû ve ḫvāhiş eyledi, görmeği murād etdi", ŞS s.180

salmak salmak

salmak dalmak demekdir ve yürek oynamasına dahi derler ve hareket ve ıztırab manasına dahi kelür. Abuş.s.268

sala çiftlik

san sayı.

san "hesab ve sagış manasınadır", Abuş.s.272; san "yoḳlama, îsāb, tacdat, sak, parça, ḳıṭ°a, şerḥa, i°tibār", ŞS s.182

sanamak saymak

sanap ihtiraz idüp ve tedarik idüpdemekdir Abuş.s.272; aynca bkz., sanaganlar hesab idüp sayanlar demekdir Abuş.s.273.

san taraf

sarı taraf manasınadır Abuş.s.265; sarı "tavāif-i etrākden bir ḳabīle ismidir; postun, kürk; cihet, yan, ṭaraf, semt", ŞS s. 179.

sanr suyun çağlaması

sarkıt yudum, içim

sarkud mücerred şarab keyfiyyetine derler Abus. s.266

savuk kap kaçak, çanak.

Çağatay lügatlerinde rastlayamadığımız bu kelime, *savut* biçiminde çağdaş lehçelerde bulunmaktadır Tat. savıt "tügile-çeçile turgan h.b.ş. nerselemi salıp saklavv-yürtü eybiri", TTAS II s.612

savga armağan.

Kelime, Abus.'da sovgat ve sogat şeklinde iki ayrı yerde geçer, "pişkeş ve armağan ve inama derler; Abus. s. 273 hil°at ve pişkeş ve ihsan itmeğe dirler Abus. s.290; savġat "hediye, pīşkeş, tuḥfe, iḥsan, armaġan", ŞS s.183; Sovgat "°atıyye, ihsan, tuhfe, armağan, peşkeş, yādigār, bergüzār, berk-i sebz, tansûḫ, tartuk", ŞS s.190

saykalmak azalmak.

saygalur sayılur harclanur, demekdir Abuş.s.275.

sakındurmak tenbih etmek, ikaz etmek

selik nâzik, güzel

< silig bkz. ED s.826-827; Etü.'de "temiz, saf, düz; iffetli, namuslu" anlamlarına gelen kelime, Otü.'de ve çağdaş Türk lehçelerinde, "güzel, iyi, temiz" karşılığıyla işlek şekilde kullanılmaktadır, sılıġ "silik, maḥv, düzlenmiş, memsūh, şeffāf, yek-reng. musaffā", ŞS s. 199; Tat. sılu "çiber, mattır", TTAS □ s.700; Kzk. suluv "güzel, yakışıklı", kas suluv "hakiki güzel", KzkTS s.247; Özb. *suluv* "gözel, çıraylı, körkem kız", OTİL, s. 84; Uyg. siliğ "pürüzsüz; kaygan düzlük; nazik; birşeyi yavaş ve kibarca götürmek" UygTİL; Hak. siliğ bkz. HakRS s. 188; aynca bkz. Fatma Özkan "Selcen Adı Hakkında" Türk Dili sayı 524, s. 907-915.

sıpḳarmak içmek, bir dikişte içmek

sıpgardı "sümürdü, içdi demekdir", Abus. s.277; *sıbḳarmaḳ* "zarf-ı āb ve şarāb-rā ber-ser keşiden tamām nuşiden", Seng. 250r 2; *sıpkarmak* "süzerek içmek, sormak, yalayup almak, sömürerek içmek, birden bire hort çekmek", ŞS s.195; bkz. *sıpkarmak*, DTO s.364; çağdaş Türk lehçelerinde: Özb *sipqir-* " bir tartişda içmaq, tagi-tügigaça si-mirmaq", ÖTİL II, s.54.

sıydam temiz yüzlü

saydam "an, temiz, sāf, pākize, göz ṭaşı, şeffāf, cilālı, parlaḳ, musayḳal", ŞS s. 184; sıydam "musayḳal, mücellā, şefāf, musaffa, berrāk", ŞS s.196

soḳır kör

soḳur "harīs manasınadır, aç közlü demekdir ki sokur közlü deyu isti°mal iderler", Abuş.s.290; soḳur "ḳuru, suyu çekilmiş olan yer; kör, a°ma, gözü patlamış", ŞS s.191; çağdaş türk lehçelerinde: tat. sukır "1. kürü tuygısınnan mehrüm, küre almıy turgan, 2. eylene-tiredegi işlemi kurmewci, helni bilmewci, bik igtibarsız, 3.kişi ihtiyarında bulmagan, uçraklıkka nigizlengen, stihiyeli (tabigat küçleri h.b.), 4. tumalap, kadaklap kuyılgan (tereze h. b. tunnda), S.buzık, kurtlı, tüşsiz (çiklevik h. b. cimiş tunnda), 6. küzsiz, vatık (ine h.b.ş. tunnda)", TTAS II s.682

sokmak sokak, dar yol; vurmak

sokmak, sokmag "taglar içinde şol incecik yola dirler ki ulu yoldan çıkar aynlur abadanlıga kttmez", Abuş.s.290; *sokmak, sokmag* " büyük yollarda münşa°at olan tar yol; rah-ı bank, teng", ŞS s.191; sokmag "ehemin etroit qui se detaehe des montagnes ou des grandes routes et mene dans des lieux inhabites", DTO s.357; çağdaş Türk lehçelerinde: Kzk. sokpak "sokak, patika yol), patika", KzkTS. s.243; Kırg. sokmok "patika, keçi yolu", Yudahin s.657; Tat. sukmak " kişiler, hayvannar yü-rüden taptalıp yasalgan tar gına yul", TTAS "II s.681.

sona erkek ördek

suna "ördekin erkeğine dirler ki Nevayı Hazretleri bu lügati Muhakemetü'Hugateyn'de şöyle tashih etmişlerdir ki : Tagı Türk ördekning irkegin suna ve tişisin burçin dir ve Şart munga hem at koymazdur", Abuş.s.294; sona "urdek-i ner", Seng. 247v. 8; *sona* "erkek ördek, turna", ŞS s.194; *sona* "canard male; or trait", DTO s.362; Çağdaş Türk lehçelerinde: Özb. *sona* "yavvayi yaki hanaki erkak ördak", ÖTİL II, s.97; Kırg. sono "yeşilbaş ördek", YUDAHİN s.659; Kzk. *sona* "at sineği", KzkTS. s.243.

ṣoyurġal iyilik etme, nimet verme. < soyurga-l

<soyurga < tsoyurka- bkz, ED

860 soyurgalı "mal virmek için ve pişkeş virmek için ve armagan virmek için ve hoş körmek için demekdir", Abuş. s.295; *soyurgal* "dāyimi iḥsān ve inᶜam, baḫşīş ve ikrām", ŞS s.195; *soyurgal* "iḥsān-ı dāyi-mi-rā nāmend", Seng. 249v. 2; *soyurgal* "don, co-deau", DTO s.363

Muhakemetü'l-lugateyn'de de geçen *soyurgal* kelimesi, soyurgamak fiilinden /-l/ fiilden isim yapma ekiyle teşkil edilmiştir. Yine, Nevayi'nin ML'de zikrettiği, *kabal* "muhasara, abluka, ihata", *kahal* "abluka, muhasara", *tarkal* "kalabalığı dağıtma, ordunun çözülmesi" kelimeleri, bu yolla türetilmiş diğer örneklerdir. Bkz. F.Sema Barutçu Özön-der. *Muhakemetü'l-lugateyn* (TDK'nca basılıyor) s.49-50.

sungal hasta

sökel "humma, ateşli bir hastalık" THADS. s. 3675.

şudurven < F. şadırvan

şudrun "şadırvan demekdir ki Fariside şebneme dirler", Abuş. s.298 .Kelime, Besim atalay'ın yayıma hazırladığı Abuş.'ta *şudrun* şeklinde yanlış okunmuştur.

şunḳar doğan.

sungar "sungur dedükleri müra dirler", Abuş. s.293; *sunġar* "sonḳur, doġan, aḳsunḳur, şunġar, şonġur daḥi dinür", ŞS s.193; *şunḳar* "şunġar, itelgü, ḳırġı, laçın", ŞS s.204.

talġan kavrulmuş buğday.

talġan "yumşak, nerm, mülâyim, meyve" ŞS. 102.

tarkatmak dağıtmak

tavşatmak yorulmak

tavşalur "zebūn olur ve yonlur demekdir", Abuş. s.175; *tavşatmak* "ḫasta ve marîz ve bi-dermān, bî-hiss ve hareket, rencûr ve nātüvān, zaᶜif, kesel, derdli", ŞS s. 105.

tınmagur zayıf, güçsüz.

tinmagur "zaif ve natüvān olur demekdir", Abuş. s.193; tınmagur "bi-kararlık, taḳatsizlik, aramsız", ŞS s. 139

tigrü değin , -e kadar.

tigrü "degin demekdir, gayet manasına", Abuş. s. 186; *tigrü* "kadar, eli, ta, uç, nihayet". ŞS s.135.

tik gibi, berâber

tek "bedel ve gibi manasınadır", Abuş. s.165; *tik ve dik* "adat-ı şebihdir, gibi, misl, manendi aram, ka'im, merfuᶜ zir, taht, tiz-tab' ŞS s. 134.

tilbe ᶜaşık, çılgın, deli.

tilbe "delü demekdir" Abuş. s.190;tilbe "deli, divane, mecnun, budala, meczub, şuride, şey-da", ŞS s.136; bkz. Seng 200a :23.

tiŋ̄ denk. eşit

ting "beraber manasınadır", Abuş. s. 192; *tiŋ̄* "denk, eş, berāber, çift, müsāvī, yeksān, muvāzene, mertebe, rūberū, çora". ŞS s. 138.

toḳtamaḳ durmak.

toḳtadı "istihkām boldı, sākin oldı ve oturuşdı demekdir." Abuş. s. 210; toḫtadı "istihkâm ve berkarar eyleyüb demekdir", Abuş. s. 197; *toḳtamak* "toḫtamaḳ, saḳlamaḳ, bekletmek, ala ḳoymak" ŞS. s. 122; *toḫtamaḳ* "durup dinlenmek, pāyidār olma, ārām, sabr, taḳarrür etdirmek, yolundan ala ḳoymaḳ, hayvanı durdurmaḳ", ŞS s.114; *tuḫtomaḳ* ÖTİL II s.256.

ṭola dolu.

ṭola "tolu demekdir, pür manasına", Abuş. s.21 2; *ṭola* " ṭolu, vāfir, meşhūn, mebzūl,' memlū, pür, bisyār", ŞS s.124; *tola* "mnoga, mnocestvo" UygRL, s.321.

tostuġan kadeh

tostuġan "kāse, kūze, deste, ıbnḳ-ı mey, ayaġ, çanaḳ, sāġār, ḳadeḥ, câm", ŞS s.119.

tutaş yoldaş, eş.

tutaş "mukabil ve muttasıl manasına", Abuş. s. 197; tutaş "peyveste, merbût, vâbeste, bir düzi, bitişik", ŞS s.113. Görüldüğü üzere, tutaş kelimesi, Çağatay sözlüklerinde birbirine paralel anlam taşımakla beraber, NL'de, eş, *yoldaş* şeklinde, farklı karşılık verilmiştir. Ancak çağdaş Türk lehçelerinde kelimenin buradaki anlamına yakın karşılıklar verildiğini söyleyebiliriz.Bkz. Tat, *tutaş* "kiyewge çık-magan citken kız", TTAS. Ill s.177.

tüye deve.

tive "deve demekdir", Abuş. s.194; *tive* "chameau" DTO, s. 270tive "dive, şütür, ebel, camel, tüye" ŞS. s. 139; teva "verblyud" DTS. s.557.

uçramak uğramak, rastlamak, karşılaşmak, buluşmak.

uçradı "köründi ve buluşdı ve hoş kelḍi demekdir", Abuş. s.90; *uçra-* "se rencontrer, se presenter a la vue", DTO, s.48; çağdaş Türk lehçelerinde: Tat. *uçraw* "l.barganda, kaya da bulsa hereket itkende, kimge yaki nersege karşı bulu, tu-rı kilü, 2. nindiy de bulsa helge duçar bulu, nerse de bulsa kiçirü, 3.tabılu, bulu,4. uku, tikşirinü, kü-zetü vakıtında h.b. protsesslarda kürinü, tabılu, ki-lip çıgu". TTAS II s.486.

uyat ayıp, utanç verici.

uyat "şerm manasınadır", Abuş. s.119; çağdaş Türk lehçelerinde: Tat. *uyat* "1. birer naçarlık, gayip iş islewni añlawdan tugan küçli uñay-sızlanu, ükinü hisi, 2.bik uñaysız, çitin", TTAS II s.492.

üçev üçü.

<üçegü üçev "üçi demekdir", Abuş. s.91 Tat *üçev* "cıyu sanı. Ninidi ede bulsa bir tükimde üç pridmit yaki zat buluvın bildire. TTAS. s.71 6.

Yaġlıḳ mendil, havlu, yağlık

yaġlık "bez parçası envā°ı vardır, mendil, destmāl, çevre, rū-yı māl, ḳılaġı", ŞS s. 295; *yaġlık "* mouchoir, foulard; doux, moelleux; douceur", DTO s.529; *yaġlık* "avlu, yağlık", ME s.200; yaġlık "mendil, peşkir" TS s.975; çağdaş Türk lehçelerinde: Uyg. yaġliq "platok, salfetka", UygRL s.775; Türkiye Türkçesinde, *yağlık* "büyük mendil, çevre", TüS s. 1578; Trkm. *yāğlık* "köplenç kelle dañmak ya başa atmak üçin ulanılyan dört burç mata", TrkmDS s.834

yalavaç peygamber.

yo/avuç "peyġamber, reh-nümā, mürşid, rāhber, resûl, ḳılavuz, delil, izçi, yol bilici", ŞS s.307

yan yan, taraf; dön (emir).

yan "taraf manasınadır. Bir yan, bir taraf ve bir yanga demekdir, her yan her tarafa demekdir", Abuş. s.391.

yarlu fakir, yoksul

yarlı "pauvre, miserable" DTO s. 523; *yar -lı* "faḳir, sāil, gedā, miskin", ŞS s.291; *carlı* "fakir, yoḳsul 'carlı bolsan da arlı bol' fakir olsan da ahlaklı ol" KzkTS, s. 94; *cardı* "kedey, carmaç çar-baluu, baydın karama-karşısı KrgTS. s.192; yarlı " yaşev öçün material mümkinlikleri citerlik bulmagan, fekıyr"TTAS III s. 647.

yaş genç; ıslak

yaş "tıfl manasınadır", Abuş. s.387; *yaş* "çocuk, ıslak , taze, ter, körpe, rutūbetlü, nemnāk, yaşıl; eşk, sirişk", ŞS s.294; çağdaş Türk lehçelerinde: Başk. yeş; Kzk. jas; Krg. caş; Özb. yaş; Tat. yeş; Trkm. yāş; Uyg. yaş; bkz. TLeh.S s.264-265.0

DİZİN

-a-

abışġa : er, erkek, koca.
a. : 3b- 7 , 4b-6
abız : hafız.
a. : 5a-3
aġar : ona.
a. : 4b-5
aġna- : yuvarlanmak, debelenmek
a. –maḳ : 3b-3
Aġzıġa : ağzına.
a. : 3b-4
aḫtar- : karıştırmak, aramak.
a. -maḳ : 4b-1
aḳın : sel , akın.
a. : 4a-6
aḳız- : akıtmak.
a. -dıng : 3b-3
alaḫan : yağma, çapul, talan.
a. : 4b-1
alaman : yağma, çapul, talan.
a. : 4b-1
alaşa : at.
a. : 4b-6
alay yaġa : o yana, o tarafa.
: 5a-5
al- : almak.
a. -ġan : 2b-7
a. -ġulıḳdur : 2a-6
allında : karşısında, Önünde.
: 1b-4
alp : bahādır, yiğit.
a. : 4a-4
ālüfte : āşüfte, iffetsiz, na mussuz kadın; alışık.
a. : 5a-7
anĝa : ona.
a. -ça : 1b-5
a. -tigrü kim : 4a-4
andaḳ : böyle, öyle.
a. : 2b-7
anday : o kadar, öyle.
a. : 4b-4
anınĝdik : onun gibi.
: 1b-4
ar- : yorulmak.
a. -ġan : 4b-

ara arasında.
a. :3a-l
araba :?
a. :5a-5
artḳan :art.
a. -ḳarı :5a-5
Asru :ziyade, çok.
a. :2a-1
assıġ :altı, alt tarafı.
a. :3b-6
ast :alt.
a. -ıda :1b-3
aş- :geçmek, aşmak.
a. -ıp barġan :4b-7
a. -ḳannı :5a-1
a. -maḳ :4b-7
āşıyān :yuva.
a. :4b-2
aşlıḳ :tereke?
a. :5a-2
ata :baba.
a. :4b-6
aval :düş.
a. :5a-1
avlu :mahalle.
a, :5a-4
ayt- :söylemek.
a. -ıp :2a-7
a. -anlar :3b-1
a. -ġanda :2b-1
a. -ġannı :2a-7
a. -gelî :2a-3
a. -ıp kelenĝine :5a-6
a. -uw :2a-7
ayaḳ :çanak, kase.
a :4a-1
ayān :eşgûn.
a. :4b-5
ayanı :küçük kardeş.
a. :4b-3
ayıl :kayış.
a. :4b-7
aylan- :dolanmak, dönmek.
a. -ıp :3a-4
Ayuḳ :--
a. :2a-7
az çaġda :kısa zamanda.
:2a-6
a ruḳ :başka.
a. -ı :4a-7

-b-
bağla- : bağlamak.
b. -ġan : 6a-1
bala : yavru.
b. : 6a-1
baravuz : mütevven.
b. : 6b-3
barça : bütün, hep, tama mı, hepsi.
b. : 5b-4
bar : var.
b. -dur : 5b-2
bar- : varmak.
b. -dı : 5b-6
b. ġ-an : 6a-7
b. -ıp iken : 6b-1
basa :yeter, tamam.
b. : 6a-6
başaḳ : temren.
b. : 5b-5
bat bat : çabuk çabuk; çok, kat kat.
b. : 5b-1
bayat : Tanrı.
b. : 5b-1
bayla- : bağlamak.
b. ; 6b-1
baḫye : tokaç.
b. : 6a-6
belā : belā.
b. -lığ : 5b-4
beriġan : harir kumaş.
b. : 6a-6
beşmen : ṭona?
b. : 6a-2
bike : kadın.
b. : 6b-3
bikeç : kadıncık.
b. : 6b-2
bilgür- : bildirmek.
b. -ür : 5b-7
biligsiz : cahil, bilgisiz, akılsız.
: 6a-4
bilig : akıl, bilgi.
b. : 6a-3
bir ḳandan küni : şüphe günü.
: 6b-4
bir- : vermek.
b. -dik : 5b-7

b. -güçi : 5b-2
birev : biri birisi.
b. : 6b-2
bitel : iki yaşındaki at.
b. : 6a-2
bitig : kitap.
b. : 6b-5
biye : kısrak.
b. : 6a-1
biyik : büyük.
b. : 5b-2
biz : biz,
b. -ge : 5b-5
bol- : olmak.
b. -ġan : 5b-3
b. -ġan çaḳ : 6a-7
b. -maġay : 5b-4
b. -sam : 5b-5
b. -up : 5b-6
b. -up idi : 6a-7
b. -ur : 5b-3
bödüne : bıldırcın.
b. : 6b-2
bögü : hakim.
b. : 6a-3
bölük : kiriş.
b. : Ga-6
böre : kurt,
b. : 6a-3
böri : kurt.
b. : 6b-2
börk : deri takye, deri takke.
b. : 6b-1
boz : bez.
b. : 6b-3
bulaġ : pınar.
b. : 6a-5
bu : bu.
b. -lar : 6a-3
b. -lay yaġa : 6b-4
burav : burgu.
b. : 6b-3
burun : evvel, önce.
b. : 5b-6
bükren- : bükülmek.
b. -ip : 6a-4
büt- : bitmek.
b. -er : 5b-2
b. -mek ; 5b-7

carlı -c-
c. : fakir, yoksul.
cip : 9b-5
c. :ip.
covurt : 9b-3
c : yoğurt.
cüz : 10a-1
c : yüz.
çalġan : 9b-6

ç- -ç-
ç. –ı : yalan.
çanç- : 9b-4
ç. -ıḳannı : 9b-5
ç. -maḳ : sançmak, batırmak,
çapan saplamak.
ç- : 9b-2 : 9b-1
çapar : yalabık. :
ç. :9a-2 : ulak. :
çap- :9b-2
ç. -durdı :göndermek. : 9a-1 :
ç. -maḳ: 9a-G : çağırmak. :
çarla- 9a-1 : top. : 9b-7
ç- -p
çatlanḳıç çalkanmak, çalkalanmak.
ç. : 9a-2
çayḳal- : sucu.
ç. -dı : 9b-G
çaḳır : çağırmak.
ç : 9b-6
çaḳır- : çok.
ç. -maḳ : 9a-5
çekmen : kühl.
ç : 10a-2
çemen : çiz.
ç : 9b-2
çeş : fındık.
ç : 9b-6
çetlevik : feryat.
ç : 10a-2
çıġ : yıkılmak.
ç. :9b-7
çıġla- : sıçan.
ç. -mak : 9a-5
çıçġan

çıldam : tez, çabuk.
ç. : 9b-4
çın : sahih, doğru . gerçek.
ç- : 9a-1
ç. -lığı. : 9b-4
çırma- : sıçramak.
ç. -mġaaymin : 9a-3
ç. -nış : 9a-4
ç. -P : 9a-3
ç. -ymış : 9a-3
çı : ya.
ç. : 9b-1
çibin : sinek.
ç. : 9a-4
çigi i iyi.
ç. : 9b-3
ç. ikin : 9b-3
çigit : bakan?
ç. : 12b-1
çit : dış, kenar.
ç. : 9b-7
çitin : gerçek.? çetin, müşkül, zor.
ç. : 10a-2
çit- : yetmek, yetişmek, ulaşmak.
ç. -ip idi : 9b-1
çiyid : yiğit.
ç. ; 9a-5
çor- : seğirtmek.
ç- -maķ ; 9a-6
ç. -up citip : 9a-6
çora ::: kul.
ç. : 9b-7
çorma : çöndürme.
ç- : 9a-2
çoķuraķ : çeşme.
ç. : 10a-1
çömçe : kaşık, kepçe.
ç- : 9a-5
çöp körk : mağrur, büyükçe.
ç- : 10a-2
çöy- : salmak.
ç.
-mek : 9b-2
çum- : yıkanmak.
ç.
-maķ : 10a-2
çup : iyi, güzel.
ç. : 9b-5

çüçük : lezīz, lezzetli.
ç. : 9a-4
çüçün : küçük oğlan, küçük erkek çocuğu.
ç- : 9b-5
çürü- : yürümek.
ç.
-t : 10a-1

-d-

davķ : āsilik, itāatsizlik; isyan, günāh.
d. : 10b-2
di- : demek, söylemek.
d. -geç : 10b-2
d. -p imiş : 10b-1
dik : gibi.
d. : 10b-1
diy : kış.
d. : 10b-2
dīvbād : kasırga.
d. : 10b-2

-e-

egre-e. : bükülmek.
-mak : 4a-5
erk : ulu,
e. : 4a-4
esen aman : iyi ,hoş, sağ sālim.
: 5a-3
ev : kişi.
e. : 3b-6
eyle- : etmek, eylemek.
e, -y : 3a-6

-f-

feş : şemle.
t : 13□-1
fülan : filan, fülan.
f. -lıķ : 13a-1
f. mu ikin : 13a-1

-g-

ġaranbiş : feryāt.
ġ. : 12b-4
geçig- : eğlenmek.
g. -m□k : 13a-1
geçiv : geçit.
g. : 14b-7

gereb : gemi.
g. : 15a-1
g. -cı : 15a-1
gorge : kadeh.
g. : 15a-1
g, turadı : 15a-1
ġınŋġiş- : aksırmak; havlaya havlaya kaçmak (köpek için)
ġ-ip : 12b-4

-h-

ẖaberci : peygamber.
ẖ. : 10a-4
ẖay : kabile.
ẖ. : 10a-3
ẖor : layık.
ẖ. : 10a-4

-ı-

ıldān : yıldırmak.
ı. : 3b-6
ırġamaḳ : at.
ı. : 4a-1
ışrap : esrük, mest,sar hoş.
ı. : 4b-4
lysıġ : issi.
ı. : 2a-2
ızaḳ : ayak
ı. -ı : 4a-6

-i-

iber- : göndermek.
i. -maḳ : 4b-2
içerde : içerken.
i. : 3a-3
içeŋġ : fāsık.
i. : 2a-6
içi : kadın, hanım, ece.
i. : 4a-6
içki : keçi. : 4a-1
i.
ikev : ikisi.
ı. : 1b-5
ı. -gf : 1b-2
ilenḳat : koku.
i. -ı : 4a-7
iley : ön.
i. -inde : 1b-5
ı. -iŋġde : 3a-7
il : el.
i. -ġiŋġdin : 2b-4
il : il, el, memleket.
i.
-ige : 3b-5
ilik- : eğilmek.
i. -dim : 3b-4
ilt- : iletmek, ulaştırmak.
i. -güçi : 3b-4 :
imdi şimdi.
İ. : 2b-2
imes : değil.
i. : lb-2
imgen : emek çekmek.
i. -ür : 3a-3
ināg : sohbet arkadaşı.
i. : 4b-3 :
ināk kethüda.
i. : 4b-5
inancı : inām kişi.
i. : 4a-3
ini : kardeş.
i. : 4bs-6
īndīş : kapkacak.
i. : 4a-5
iren : eren.
i;
-ler : 1b-1
irik : ihtiyar, seçme,
İ.: seçilme. : 2a-2
irk : takat, güç.
i. : 4a-4
irmen : dermān.
i. : 2a-3
ir- : ermek, olmak.
i. -mes : 3a-3
i. -ür : 2b-5, 3a-6
ir(i)n : leb, dudak.
i.-i : 1b-4
imi : lezzeti. :
i. 4b-3
isi : fevti
ı. : 2a-1
ısray : cümle ālem, herkes.
i, : 3b-6
isre : gizli.
i. : 2a-4
i. -tak : 3a-5
iste- : istemek.

i. -ben : 3a-4
i. -gendik : 3b-5
iş küni : savaş günü.
i. : 2b-1
it- : etmek, eylemek.
i. -emin : 2b-2
i. -geç : 3a-7
i. -ip : 2b-2
i. -iñg : 4b-7

iv : ev.
i. : 1b-1
ivdağı : kadın, hanım.
i. :.3b-7

ivril- : dolaşmak, dönmek.
i. -ip : 2a-4
ivür- : evirmek, çevirmek.
i. -sañg : 2a-1
iz : iz, işaret.
i. : 3b-7
İzi : Tanrı.
i. : lb-1

: -k-
ḳal- : kalmak, arta
: kalmak.
ḳ -ġan : 13a-2
ḳ. -maġay : 13a-2
ḳalpaḳ : deri takye, deri takke.
ḳ. : 13b-2
ḳaltaḳ : kedi.
ḳ. : 13b-5
ḳapaḳ : —
ḳ : 14a-2
ḳarañgu oy : zindan.
ḳ. : 14a-1
ḳarçıġay : doğan.
ḳ. : 13b-1
ḳart : yaşlı ; eski.
ḳ. : 13b-1
ḳaş : ön, karşı.
ḳ.
-ıda : 13a-5
ḳatıġ : katı, sert.
ḳ- : 13a-3
ḳatın : kadın, hanım.
ḳ. : 13b-5
ḳav- : kovmak.
ḳ, -maḳ : 13a-4

ḳay : ne, hangi.
ḳ. : 13a-3
ḳ. -an : 13a-6
ḳ. -da : 13a-2
ḳayġulık : kaygılı, endişeli.
ḳ. : 13a-5
ḳayran : şahbāz.
ḳ. : 13b-6
ḳayt- : dönmek, geri
: gelmek.
ḳ. ip irdi : 13b-4
ḳ.
-maḳ : 13b-3
ḳayu : hangi.
ḳ- : 13a-3
ḳaġanç : kazanç.
ḳ. : 13b-2
kel- : gelmek.
k. -ġan çaḳ : 14b-3
k.-e turġanda : 14b-3
k. -gende : 14b-2
k. -gesin : 14b-3
k. -ginni : 14b-4
keniz : mal.
k. : 14b-2
kes- : kesmek.
k. -engen : 14a-6
key(i)n : art, arka, sonra.
k.-i : 14a-G
ḳılġı : huy, mizaç, karakter.
ḳ. : 13b-4
ḳ. -nı : 13b-4
ḳımız : at sütünden yapılan
: bir çeşit içki.
ḳ. : 13b-5
ḳın : işkence, azap.
ḳ. :.13b-2
ḳıñgır : eğri.
ḳ- : 13b-6
ḳırġu : atmaca.
ḳ. : 13b-2
ḳıraḳçı : haramī, hırsız, hay
: dut, yol kesen.
ḳ. : 13a-5
ḳırḳ ayaḳ : kayık.
ḳ- : 13b-7
ḳısḳar- : kısalmak.
ḳ. -mış : 13b-3
kiçek : ördek sorgucu.
k. : 14b-5

kikeş : tanış biliş.
: 14b-7
kil- : gelmek.
k. -mes : 14a-4
k. -mey : 14b-1
k.-meŋ irmiş : 14a-5
kime : gemi.
k. : 15a-2
kimi : gibi.
k. : 14a-5
kişi : kişi.
k. : 14b-6
kitür- : getirmek.
k. : 14a-4
kiyiz : keçe.
k. : 14b-7
ḳonaḳ : konuk.
ḳ. : 14a-1
ḳopa : çalmak.
ḳ : 13b-7
ḳopuş- : saz çalmak.
ḳ. -maḳ ; 13b-7
ḳoş : çift (dolu)
ḳ. : 13b-3
ḳoş ḳulaḳ : eşek, katır(çift kulaklı)
ḳ. : 13b-1
ḳoy : koyun.
ḳ. : 13a-6
ḳoy- : koymak.
ḳ. -ġay : 13a-4
ḳoyı : aşağı , alçak.
ḳ. : 13a-6
ḳozġal- : muztarîp olmak; çoğal mak , kabarmak; kovala mak, hareket etmek
ḳ. -maḳ : 13a-4
kömreŋ : böğür.
k. : 14b-2
köp : çok.
k. : 14a-3
k. : 14b-1
kör- : görmek.
k. -eriken : 14b-6
k. -geç : 14a-3
k. -geli : 14a-5
k. -gen oḳ : 14b-5
k. -giz, k.-set : 15a-2
k. -gülüktür : 14a-6
k. -güzür : 14a-4
körk : süs, güzellik.
k. -i : 14b-4
körnüglü : devletli, muhteşem.
k. : 14b-1
körüŋgüz- : göstermek.
k. -ür : 14a-4
köy- : yanmak.
k. -ermin : 14a-5
közüngü : ayna.
k. : 14a-3
köŋ(ü)l : gönül.
k. -ümge : 14a-6
köŋrek : sine , göğüs, kalp; vücudun yan tarafı.
k. : 14a-4
ḳulapa ; kımız içerken..
ḳ. : 13b-6
ḳunan : üç yaşındaki at.
ḳ. : 6a-2
ḳurġan : hisar.
ḳ. : 13a-6
ḳurt : k
ḳ. : 14a-1
ḳuruġ : kuru.
ḳ. : 13a-3
ḳutul- : kurtulmak.
ḳ. : 13a-4
ḳuvut : kavrulmuş buğday.
ḳ. : 13b-6
ḳuyan : tavşan.
ḳ. : 13b-4
ḳuyaş : güneş.
ḳ. : 13a-5
ḳuyun : kasırga.
ḳ. : 13a-6
kücemci : zālim.
k. : 14b-4
küç : kuvvet, güç.
k. : 14b-5
küç : zulüm.
k. : 14b-5
küşmir : çirkin.
k. : 14b-2
küvenc : güven, güvenç.
k. -i : 14b-4

-l-

la : vay.
l. : 1 5a-3
laçın : şahin.
i. : 15a-3

loġ : yalan.
l. : 15a-3

-m-

mandaşger : benzeyişler.
m. : 15b-1
manıġ ; bulut.
m. : 15b-4
māşāb : ?
m. : 13b-3
may : yağ.
m. : 1$b-4
maḳta- : övmek, methetmek.
m. -m□k : 15b-4
manĝa : bana.
m. : 15a-4
menin̂g : benim.
m. : 15b-1
min : ben.
m. : 15b-1
mirzā : beğ.
m. : 15b1
miyān : orta; meyan, ara,aralık.
m. : 15b-2
munça : bu kadar,
m. : 15b-4
munday : bu kadar, bunun gib.
m. çaḳda : 15b-3
m, - oḳ : 15b-3
mundaḳ : gibi , o kadar.
m. : 15a-4
mundın : bundan.
m. : 15a-4
munĝlıġ : bunun gibi; kederli, sıkıntılı, hasta.
m. : 15a-4
munĝluġ : muhtaç.
m. : 15b-2
munĝrat- : bunguldamak.
m. -ıp : 15b-2
mükellel : murassa, süslü.
m. : 15b-2

-n-

nācūd : büyük kadeh, peymāne.
n. : 16a-1
ne : ne.
n. bolsa : 16a-3
neġu : neden
n. : 16a-1
nevru : savaş, muharebe.
ni inĝin : niye.
n. : 16a-1l
niçük : nice, nasıl.
n. : 15b-5
n. itelinĝ : 16a-2
niçünĝtür : nice, nasıl.
n. : 16a-3
nidin : neden.
n. : 15b-5
nigān : devā.
n. : 16a-2
nime : nesne, şey.
n. : 16a-1
nit - : ne etmek, ne eylemek.
n. -eyin : 15b-5
n. -ip : 15b-5
n. -mege : 16a-3
nitke : neye.
n. : 16a-3

-o-

o : dilber.
o. : 1b-2
ohşa- : benzemek.
o. -maḳ : 4b-5
oḳ : vakit; kuvvetlendirme edatı.
o. : 2b-3
oḳu- : okumak.
o. -gay : 3a-2
olġaş : rüzgârın önünde yuvarlanan kogaz?
o. : 2b-4
ol- : olmak.
o. -ġay : 2b-4
o. -maymin : 2b-6
o : o
o. -lar : 4a-2
o. -larġa : 4a-2
orun : yer, makam.
o. : 4a-1
o. -nıda : 2a-5, 2b-7
0. -nıġa : 3b- 2
ot : od, ateş.
0. -ıda : 2b-5
o. -ıdın : 2b-5

o. -luġ : 3a-7
oyġan- : uyanmak.
o. -maḳ : 3b-1
oyru : karşı.
o. -dın : 5a-7
oyuḳ : uyanık.
o. -lar : 4a-2

-ö-

ögte : gazap.
o. -dür : 4a-7
öl- : ölmek.
ö. -genlerin : 3a-2
ö. -türsün : 3a-2
ö. -türür : 3a-1
ölüg : ölü.
ö. : 3a-5
öpke : öfke.
ö. : 3b-3
ö. -lemek : 5a-1
öpke : öpmek.
ö. : 4b-3
öreñg : taht.
ö. : 4b-2
örgen- : öğrenmek.
ö. -mak : 3b-2
örte- : yakmak.
ö. -mak : 3a-4
ö. -*nür* : 3b-5
ösrük : mest, sarhoş.
ö. : 2a-5
öt- : göyünmek, yanmak.
ö. -miş : 3a-5
ötrü : dolayı, ötürü.
ö. : 2a-4
öt- : gitmek, geçmek.
ö. -ti : 3b-7
ötün : dilek.
ö. : 5a-3
ötüñg : ödüñ
ö. : 3a-1
öy : ev.
ö. : 1b-2
özge : başka.
ö. : 3b-2
ö. -ni : 2b-3

-p-

pergāle : ciğerpare, ciğer parçası.
p. : 6a-1
pest : ecel şarāını içirmek al çak, aşağı; hafif sesle söylenen
P- : 6a-4
peyker : sūret, yüz, çehre.
p. : 5b-3
pir : (dilber); yaşlı.
p- : 5b-3
poç : çörek.
p. : 6a-5
pusḳay : kaygı.
p. : 6a-5

-s-

saġın- : sanmak, düşünmek, özlemek.
s. -urmın : 11a-4
s. -kaç : 11a-4
saġıt : silah.
s. : 11b-1
ṣaḳḳulaḳ : köpek.
ş. : 12a-2
saḳalçe : bıraḳ?
ş. : 12a-4
saḳındur- : tenbih etmek, ikaz etmek.
s.-maḳ : 11b-1
saḳış : düşünme, özleme.
s. : 11a-6
sal- : salmak.
s. -ur : 11a-2
ṣala : çiftlik.
s. : 12a-6
san : sayı.
s. -ka : 11a-6
şana- : saymak.
s. : 12a-3
sañga : sana.
s. : 11a-4
sarı : taraf.
s. : 11a-1
ṣanr : suyun çağlaması.
s. : 12a-2
ṣarḳıt : yudum, içim.
ş. : 12a-5
savuḳ : kap, çanak.
s. : 11a-2
ṣavġa : armağan.

ş. : 12a-4
sayḳal- : azalmak.
s. -ur : 11b-2
sayḳın : hazır (hızır) ?
s. : 11b-3
sefā : testi.
s. : 17b-5
selik : nâzik, güzel.
s : 11b-1
sevdā : alım-satım.
s. : 11a-5
sıpḳar- ; içmek.
s. -dı : 11a-6
sısḳar- : aktarmak.
s. -mış : 11b-2
sıvar- "sulamak, su vermek.
s. : 11b-3
sıydam : temiz yüzlü.
s. : 11b-4
ṣıyır : sığır.
ş. : 12a-6
ṣızağan : balaban, yiğit, kah raman, korkusuz.
ş- : 12a-6
sızlav : cimri.
s. : 12a-3
sin : sen.
s. : 11a-2
siv- : sevmek.
s. : 11a-2
siyüli : güzel.
s. : 11a-5
sez- : bilmek, sezmek, an lamak.
s. : 11a-1
sor- : sormak.
s. -ġali : 11a-5
soraġ : soru.
s. : 11b4
ṣoyurġal : iyilik etme, nimet verme.
s. : 12a-4
ṣoyurġa- : buyurmak, emretmek
ş. -sanĝ : 12a-5
ṣoyḳırġa- : buyurmak.
ş. : 12a-5
ṣoḳır : kör.
Ş. : 12a-3
Ṣoḳaḳ : sokak, dar yol.
ş. : 11a-3, 12a-3
sona : ördek
s. : 11b-5
sök : māem, yas.
s. : 11b-4
şub : söz.
ş. : 12a-6
sunĝal : hasta.
s. ; 11b-2
surun : mutedil, ılıman hava.
s. : 11b-3
süvük i kurutulmuş dan.
s. : 11b-4

-ş-

şenĝ : hırsız.
ş. : 12a-1
şis : küngüre.
ş. : 12a-1
şudurven : şadırvan.
ş. : 11b-6
şunḳar : doğan.
ş. : 12a-1
şuḫ : neşeli, şen. hareketlerinde ser best (kadın).
s- : 11b-6

-t-

taġ : dağ.
t. : 7a-6
taġal ; suyunĝermek?
t. : 8b-1
talġa- : ṭayınmak.
t. -mış : 8a-2
taġlan : kavrulmuş buğday
t. : 8b-4
tal- : abalmak.
t. -dınĝ : 8b-3
taman ; -
t. : 7b-6
tanı- : tanımak, bilmek.
t. -anda : 8a-2
t. -mak : 8a-2
t. *-mas* : 7b-2
tanış : tanış-biliş.
t. : 8b-G
tanĝ yanḳı : sabah aydınlığı.
t. : 8b-4
tap- : bulmak.

t. -ar : 7a-3
t. -ıp : 7b-5
t. -madım ; 7a-2
t. -maḳ : 7b-l
t. -mas : 7b-1
tapuġ ibādet
t. -ıda : 8a-7
tart- : kurmak, çekmek.
t. -ıp : 7b-5
tarḳat- : dağıtmak.
t. -ġan : 8b-1
tastan : tülbent.
t. : 12b-3
taşıḳ : at.
t. : 7b-4
tataġ : ilişiği, ilgisi olmak, ait olmak.
t. : 8a-5
tatuy : dadı.
t. : 8b-6
tavşal- : yorulmak.
t. -dıñ : 8b-3
tayġan : kaymak.
t. : 8a-1
tedu : ada.
t. -si : 8a-6
telegin : şahin.
t. : 7b-6
teleken : araba?
t. : 7b-7
temyiz : bozma.
t. : 8a-1
Teñri birgey : Tanrı'nın verdiği.
T. : 8b-7
terḳurusa : damak.
t. : 8a-7
teygü : melek.
t. : 8a-5
tım : damla.
t. : 8b-2
tınmaġur : zayıf.
t. : 8b- 2
tın : can.
t. -nıġ : 8a-5
tıñla- : dinlemek.
t. -ġanda : 8b-3
tırîg- : dinlemek.
t. -sa : 7a-2
tırnaġ : tırnak.
t. : 7a-6
tigerü : tersine.
t. : 8a-4
tigi : karşı.
t. : 8b-7
t. -nde : 8b-7
tigirmen : değirmen.
t. : 7b-4
tigre : dāire
t. : 7b-3
tigrü : değin, -e kadar.
t. : 7b-3
tigür : erişmek, yetişmek.
t- : 7a-2, 8a-3
tik : gibi, berāber.
t. : 7a-3
til : dil.
t.. : 7a-1
tilbe : āşık, çılgın, deli.
t. : 7a-5
tile- : dilemek, istemek.
t. -P : 7a-1
t. -rmin : 7a-1
tilim : çok.
t. : 8a-3
tilme- : muztarip olmak.
t. -yüp : 8b-2
timür : demir.
t. : 7a-4
tir- : derlemek, devşir mak, toplamak.
t. -mak 8a-4
t. -se 7b-6
tirgür- derletmek, toplatmak.
t. -geli :7a-4
tirig :diri.
t. :7b-1
tiril- :dirilmek.
t. -gendin :7a-3
tirîñ :derin.
t. :8a-4
tiş- :deşmek, oymak, delmek.
t. -gen :7a-4
titre- :titremek.
t. -yende :8a-3
tiy. :erişmek, ulaşmak.
t. -geç :7a-3

tiŋ : denk, eşit.
t. : 7a-5
tofraḳ : toprak.
t. : 7a-5
toḳta- : durmak.
t, -mas : 8b-1
toḳuş- : vuruşmak, çarpışmak.
t. -di : 7b-4
tolġan- : dolanmak.
t -ıp : 7a-6
tola : dolu.
t. : 7b-6
toŋ- : üşümek, donmak.
t. -mış : 8a-7
tonnuŋ : deli, mecnun,
t. : 8b-5
tostuġan : kadeh.
t. : 8a-1
tosuġı : tosun.
t. : 7b-7
töre : şeriat, sözlü hukuk.
t. : 8b-4
tumaḳı : āşık.
t. : 8a-6
tura tuş- : katlandırmak.
t. : 8b-5
tura : dil.
t. -sı : 8a-3
turuḳ : durma, duruş.
t. : 8a-4
tuş tuş- : dört bir taraf, dört bir yan.
t. -ımdın : 7b-2
tutaş : yoldaş, eş.
t, : 7b-5
tutaş- : ulaşmak.
t. –maḳ : 8a-5
tuyuḳ : tavuk.
t. : 7b-7
tuḫte : katlanma.
t. : 8b-6
tüp : dip, esas.
t. -i : 7b-3
türlük : türlü.
t. : 8a-6
tüş- : düşmek.
t. -mek : 8b-5
t. -ti : 7b-3
tüye : deve.
t. : 7b-7, 8b-6

-u-

uçra- : uğramak, rastlamak, karşılaşmak, buluşmak.
u. -dım : 2b-1
udrumı : urundu.
u. -ı : 4a-3
ulus : kabile,
u. : 2b-6
urmaḳ : çay, ırmak.
u. : 5a-2
uşal- : kırılmak.
u. -ıp : 2a-3
uşol oḳ : işte bu, işte budur.
u. : 5a-6
uyal- : utanmak.
u. : 5a-4
u. -maz : 5a-4
u. -ur : 4a-6
uya t : ayıp, utanç verici.
u. : 2a-5
uzat- : uyumak.
u. -ġan : 4a-5
u ḳuḳ : uyku.
u. : 4a-5

-ü-

üçev : üçü.
ü. : 1b-5
ü. -çe : 1b-3
üleş- :üleşmek, paylaşmak.
ü. -di : 2a-2
Ülüş : kısım, parça,bölüm.
ü. ; 4a-3
ün : ses, seda.
ü. : 3a-7
ünde- : çağırmak, seslenmek
ü.
-mek : 5a-2
üst : üst.
ü. -ide : 1b-3
ütün : için.
ü. : 2b-3
üze : üzere.
ü. : 3a-6

-v-

vaya : hat, yazı..
v. : 16b-1

-y-

yaġlık : mendil, havlu.
y- : 17b-3
yalġuz : yalnız.
y. : 17a-3
yalavaç : peygamber.
y- : 17a-6
yalbar- : yalvarmak.
y. -ur : 16b-3
yalḳın- : incinmek, kırılmak.
y. ıp : 17b-6
yaman : yavuz, kötü.
y. : 17a-5
yamġur : yağmur.
y. : 16b-3
yan : yan, taraf; dön (emir).
y. : 17a-2
yan- : dönmek.
y. -ıp : 17a-3
y. -ın̂g : 17b-6
yan̂glıg : gibi.
y. : 17a-5
yarlıġ : berāt, ferman.
y. : 17b-6
yarlıġa- : buyurmak, emretmek
y. -dı : 17b-4
yarlu : hakir, fakir.
y. : 6a-2
yarut- : yakmak, parlatmak, aydınlatmak.
y. -up : 16b-1
yaruḳ : aydın, parlak, ışıklı.
y. : 17a-7
y. ikin ; 17b-
yasa : temel.
y. : 16b-3
yaş : genç.
y. : 17b-2
y. -lar : 16b-2
yaşun- : parçalanmak. ufalanmak.
y. -ġan : 17b-7
yaşurun : gizli.
y. : 16b-1
yavuş- : yetişmek, ulaşmak, yaklaşmak.
y. -dı : 17a-2
yavuḳ- : buluşmak.
y. -mış : 17b-5
yaz- ; yanılmak.
y. -up : 17a-2
yek ; şeytan.
y. : 17a-5
yıġ- : derlemek, toplamak, biraraya getirmek.
y. -ılmaḳ : 17b-5
y. -ıştur : 17a-4
yıġla- : ağlamak.
y. –maḳ : 16b-2
yıpar : ipek.
y. : 17b-2
yiġaç : ağaç.
y. : 16b-4
yiber- : göndermek, iletmek.
y. -di : 17a-4
y. -gende : 17a-6
y. -gen soń̂g : 17a-7
y. -meń̂g : 17a-6
y. -tmende : 17a-5
yiglik : iyilik.
y.özüń̂güzden : 17b-3
yildem : tez, çabuk.
y. : 17b-1
yililiń̂g : iyilik.
y. : 17a-7
yit- : erişmek, ulaşmak.
y. -gey : 17a-1
y. -işgeç : 16b-2
yora- i tabir etmek, yormak.
y. -maḳ : 17a-6
yöre- : gelmek, yürümek.
y. -mes : 16b-4
y. -meń̂g : 17a-3
yörü- : gelmek, yürümek.
y. -r : 16b-4
yuçun : kız.
y. : 17a-4
yunuḳ : abdest.
y. : 17b-4
yurtaḳ : iniş yokuş.
y. ; 17b-5
yuvacıḳı : yabancı, Türk olmayan.
y. : 17b-2
yuvu açа : kavrulmuş dan unuyla hazırlanarak yağda kızartılan çörek.
y- : 17b-1

yüz tümen : yüz bin.
y. : 17a-1
yüz : yüz.
y. -ge : 17a-1
: tarafsız.
: 17b-4

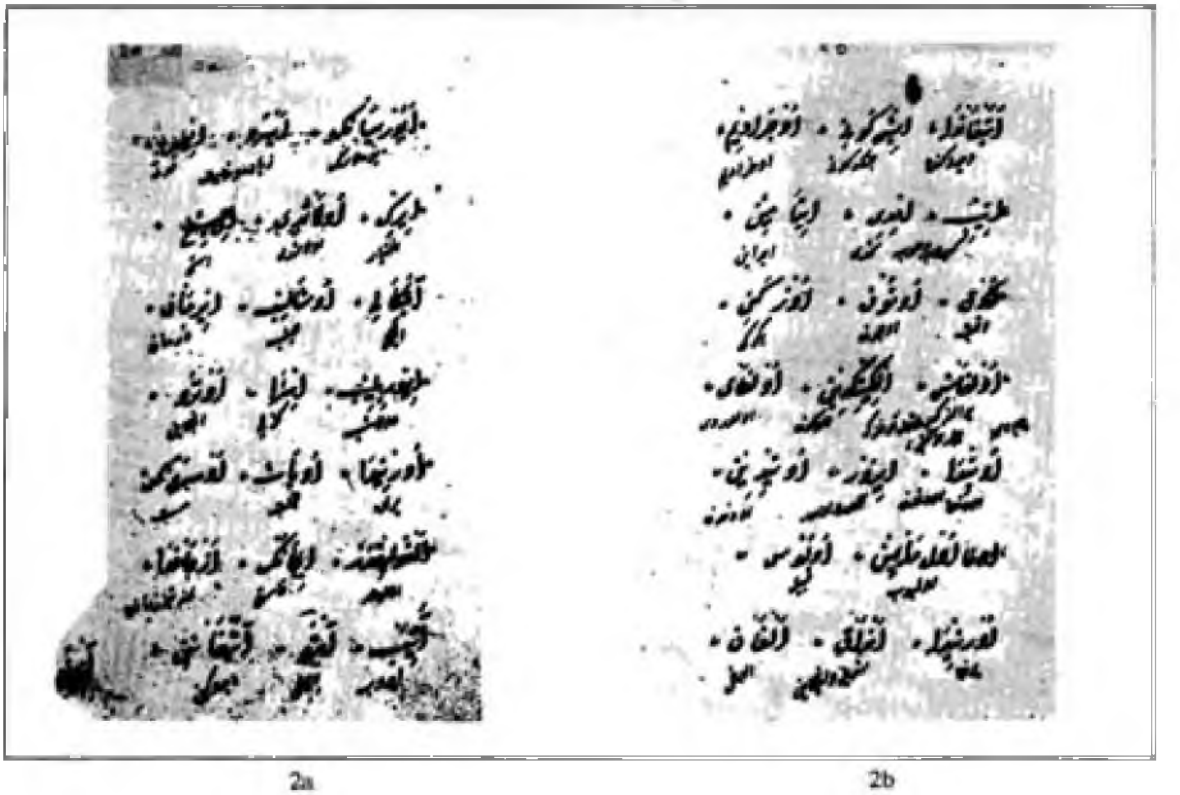
-z-
żayġa : yaşlı kadın.
ż. : 12b-2
iġ : bâtıla inanmak
: 10b-3

DİPNOTLAR

1. H RAZZOKOV- TMİRZAYEV-O.SABİROV-KİMAMOV. **Özbek Halk Agzaki Poetik icadi.** Taş -kent 198Q & 173, 179
2. Agâh Sım LEVEND, **All Şir Nevaî, Hayatı, Sanatı** ve Kişiliği. **I. cilt**., Türk Dil Kurumu Yayını sayı: 239, Ankara 1965, s.259.
3. a.g.c. s. 265.
4. Besim ATALAY. **Mirzâ Mehdi Han, Seng-lâh, Lûgat-i Nevai,** İstanbul, 1950. T.D.K.s.
5. Agâh Sım LEVEND, **Ali Şir Nevaî, Hayatı, Sanatı** ve Kişiliği. **I. cilt,** Ankara 1965, s.264.
6. Janos ECKMANN, "Çağatayca". **Tarihî Türk Şiveleri** (Çeviren:Mehmet Akalın)., Ankara 1979, s.230.
7. A Lumley DAVIDS, A **Grammar of the Turkish Language.,** London 1823.
8. .V.V.VeljammovZERNOV, **Stovar 'djagataysko tureckij. St.** Petersbuig 1868.
9. . Pavet de COURTEILLE **Dictionjiaire ttirc-oriental, destine prinripalement a fadliter la lecture d'Aboul-Gâzi et de Mir -Ali -Chir-Nevâi,** Paris 1870.
10. Şeyh Süleyman Efendi, **Lugat-ı Çagatay ve Türkî-i Osmanî,** İstanbul 1298(1882/83).
11. Ignacz KUNOS. Şejx **Süleyman Efendi's Çagataj**-Osmanisches **Worterbuch,** Budapest 1902.
12. Joszef THURY, A **"Behdsetü'l-lugat" czimü csagataj szotar (Çağatayca lûgat Behcetü'I-Lûgat)** Budapest 1903; Az "Abuska Lûgati" czimü çagataj szotar(Çağatay Abuşka Lügati), **Keleti Szemle** V, 2, Budapest 1904, s. 21.
13. .Joszef THURY, **emlekezete.** Budapest 1934, s. 20-21; Hasan EREN, "Çağatay Lûgatleri Hakkında Notlar". **A.Ü. D.T.C.E Dergisi,** Ankara 1950. s.145-163.
14. A.A. ROMASKEVIÇ **Novıy çagataysko-persidskiy slovar' Sbornik Mir-Ali-Şir.** Leningrad 1928 s.83-99.
15. Parsa ŞAMSIYEV-Sabircan IBRAHIMOV, **Özbek Klassik Edebiyat] Üçün Kişkaça Lûgat**, Taşkent 1953.
16. Parsa ŞAMSI-Sabircan İBRAHIMOV, **Navaiy Asar-lari** Lügati, Taşkent 1972, 786 s.
17. **Ali Şer Navaiy Asartari Tilining İzahli Lügati I, II, III,IV.,** Taşkent 1983-85.
18. V. RAHMANOV, **Özbek Klassik Adabiyati Asariari Uçün Kiskaça Lûgat,** Taşkent 1983, 200 s.; Batırbek HASANOV, **Navaiy Asartari Uçün Kiskaça Lûgat.** Taşkent 1993, 376 s.
19. Tadeusz MAJDA, **Katolog Rekopisow Tureckich i Persklch,** Warszawa 1967, s.69. G. RICHER **Werzeichnis der**
20. **Orientallischen Handschirften Staats und Universitats-bihllothek Breslau,** Leipzig 1933, s.40; Tadeusz MAJDA, **Katolog Rekopisow**
21. **ureckich Perskich.** Warszawa 1967, s. 69.
22. Tadeusz MAJDA. **a.g.e.** s.69. 22. İsa ÖZKAN, "Türkçe-Latince Bir Nasreddin Hoca **Mecmuası", Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Şükrü Elçin'e Armağan.** Yıl:XXIX/I-2. Ankara 1993, s. 272-305

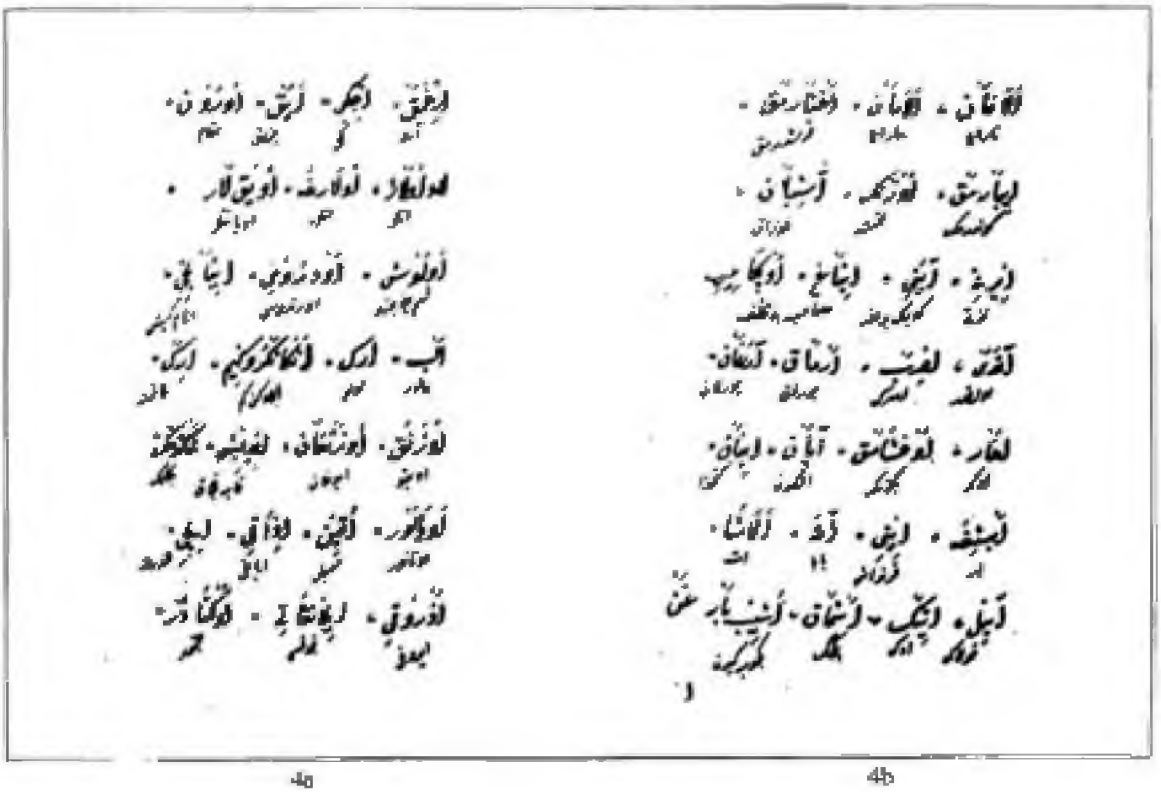
1b

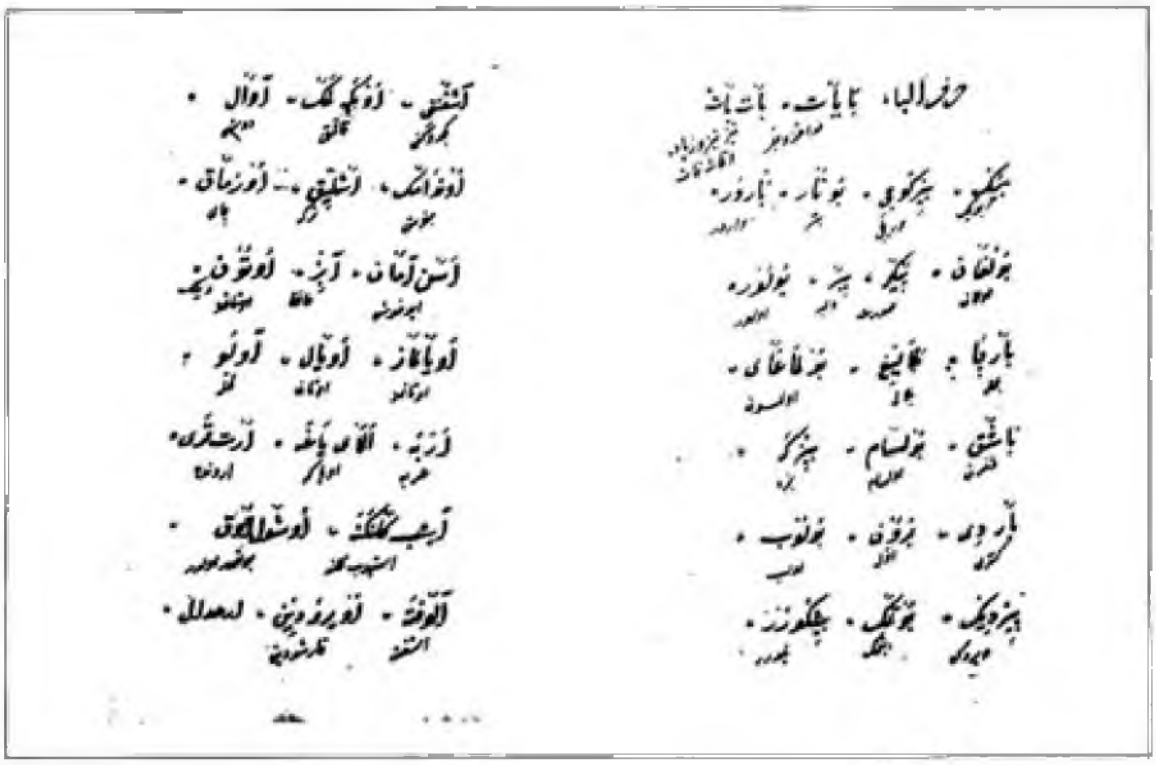
2a 2b

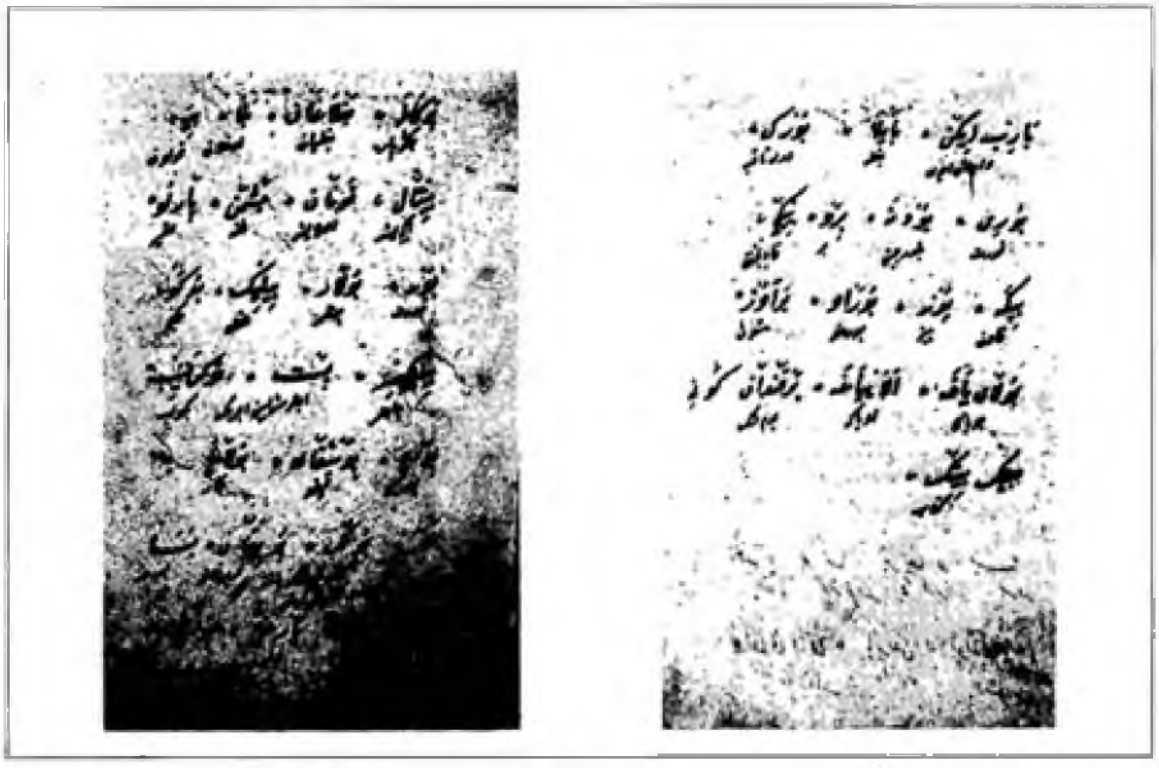
3a 3b

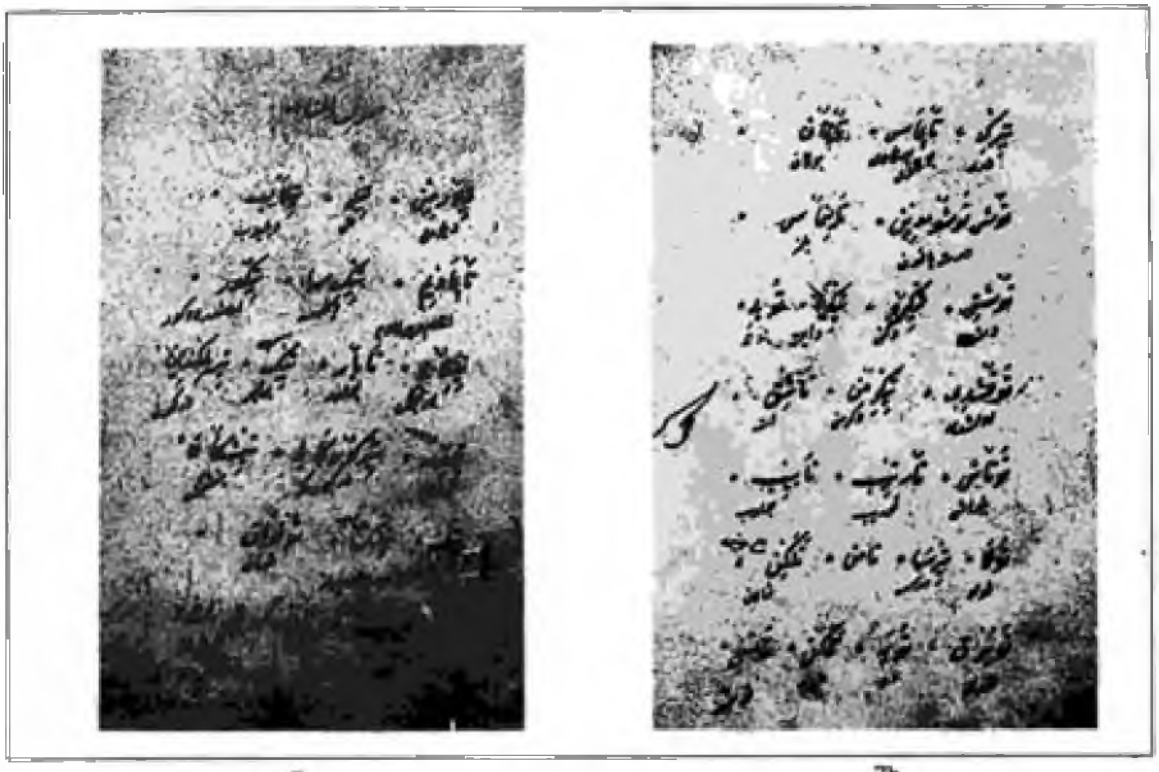
4a 4b

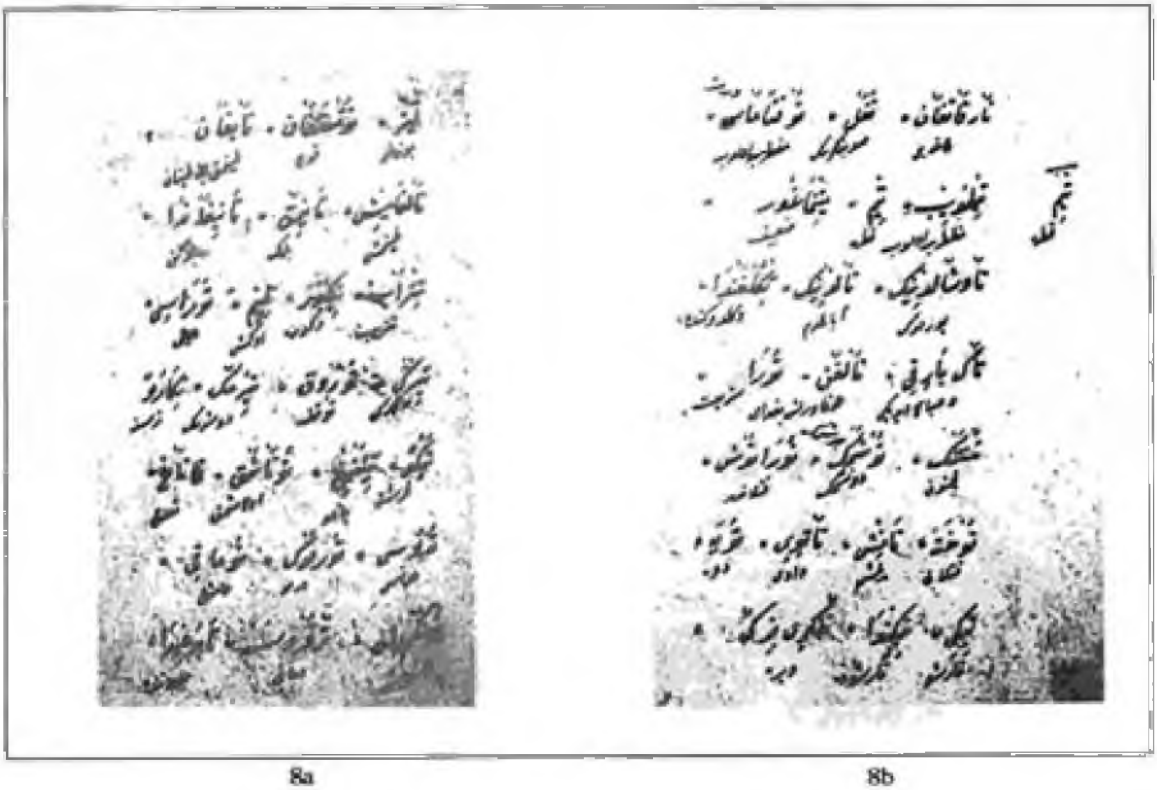
5a 5b

6a 6b

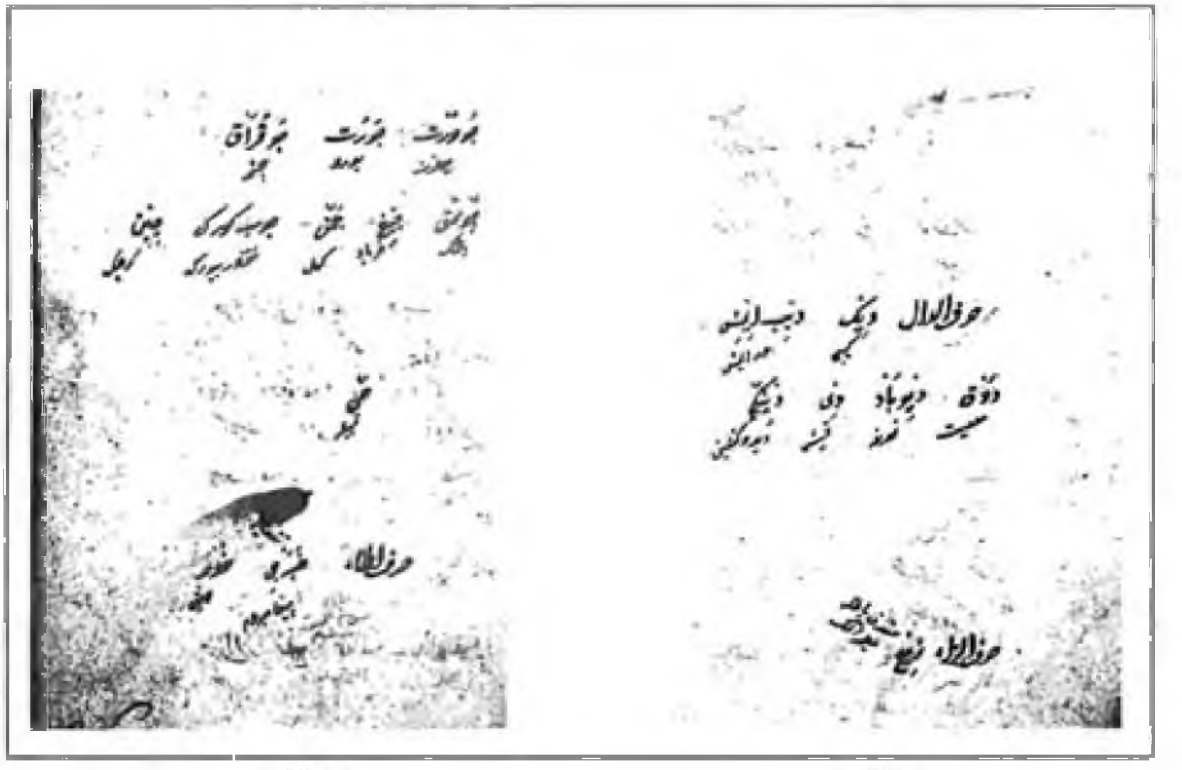
7a 7b

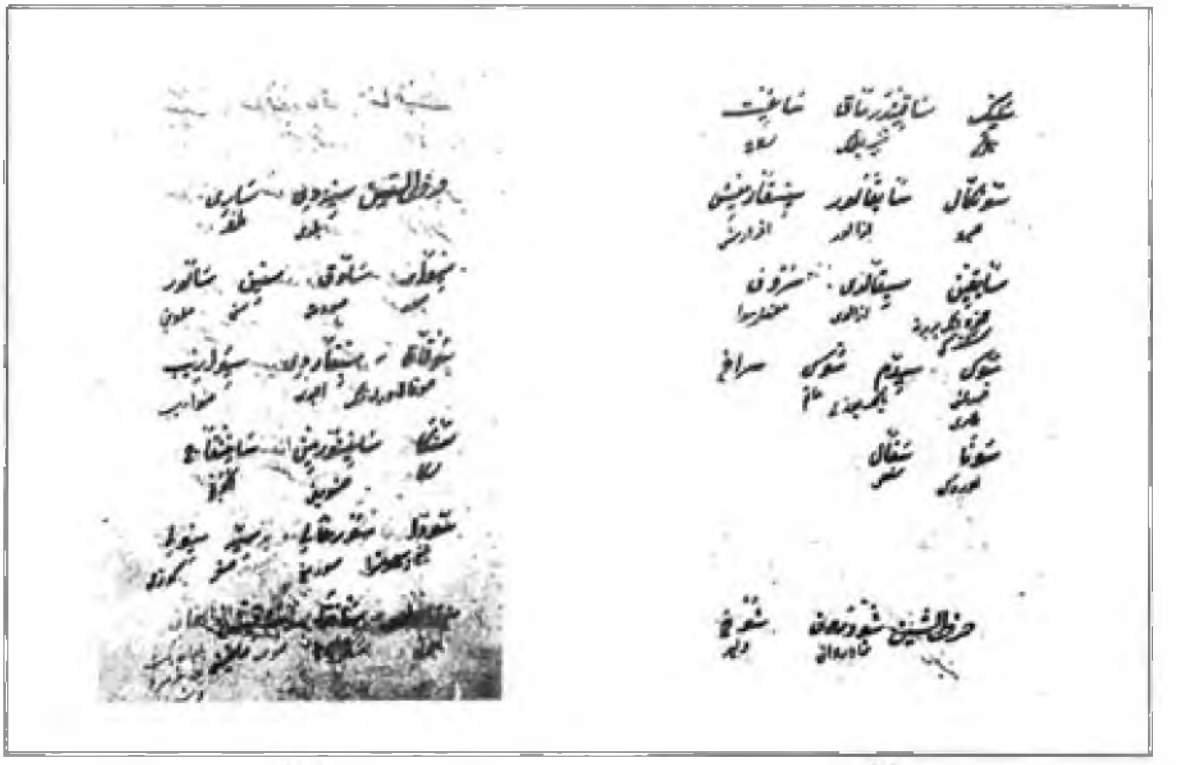
8a 8b

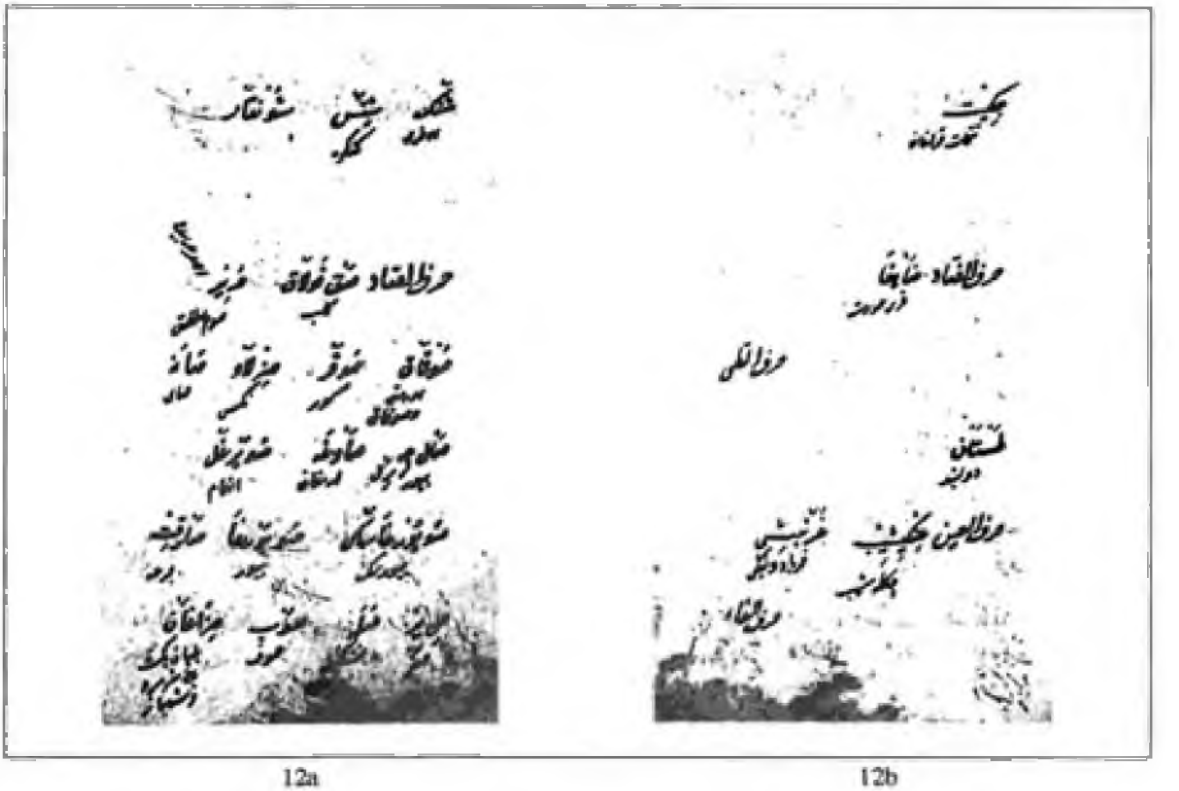
9a 9b

10a 10b

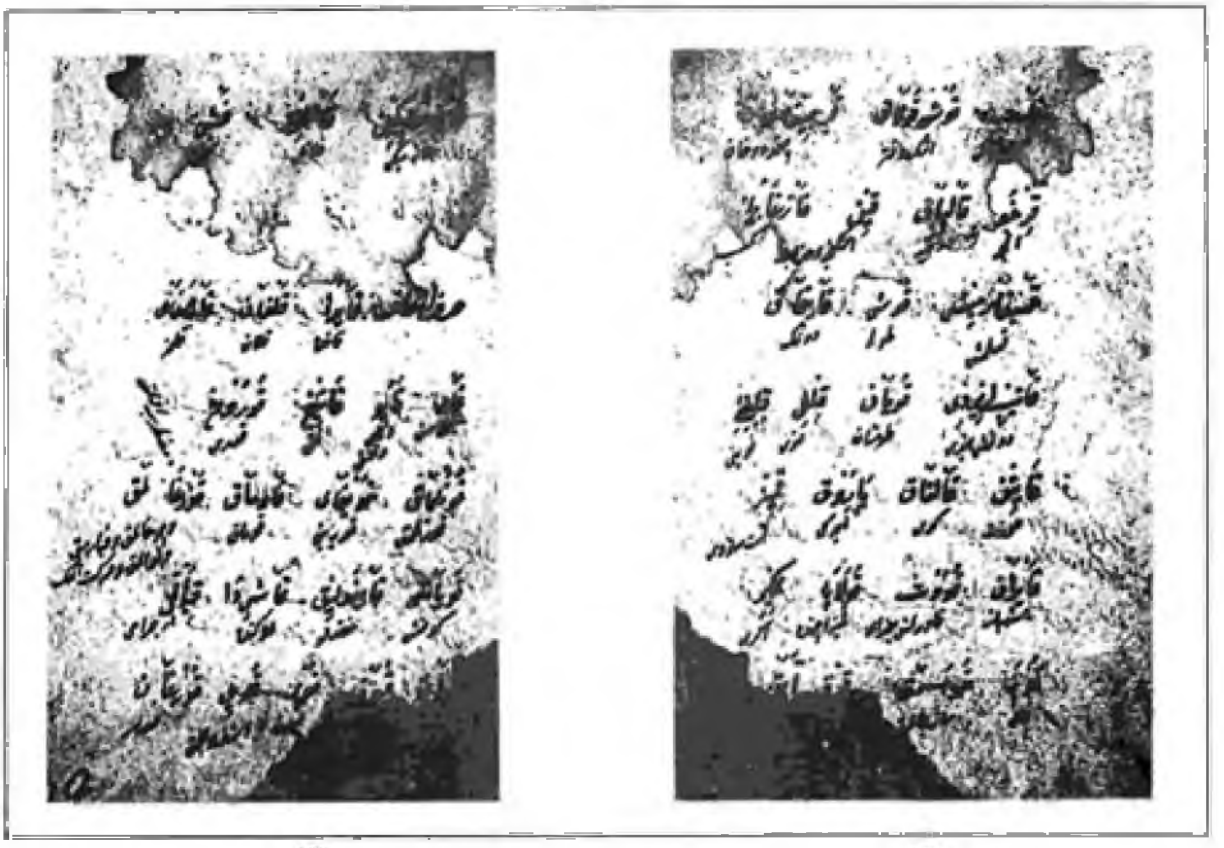

11a

12a

12b

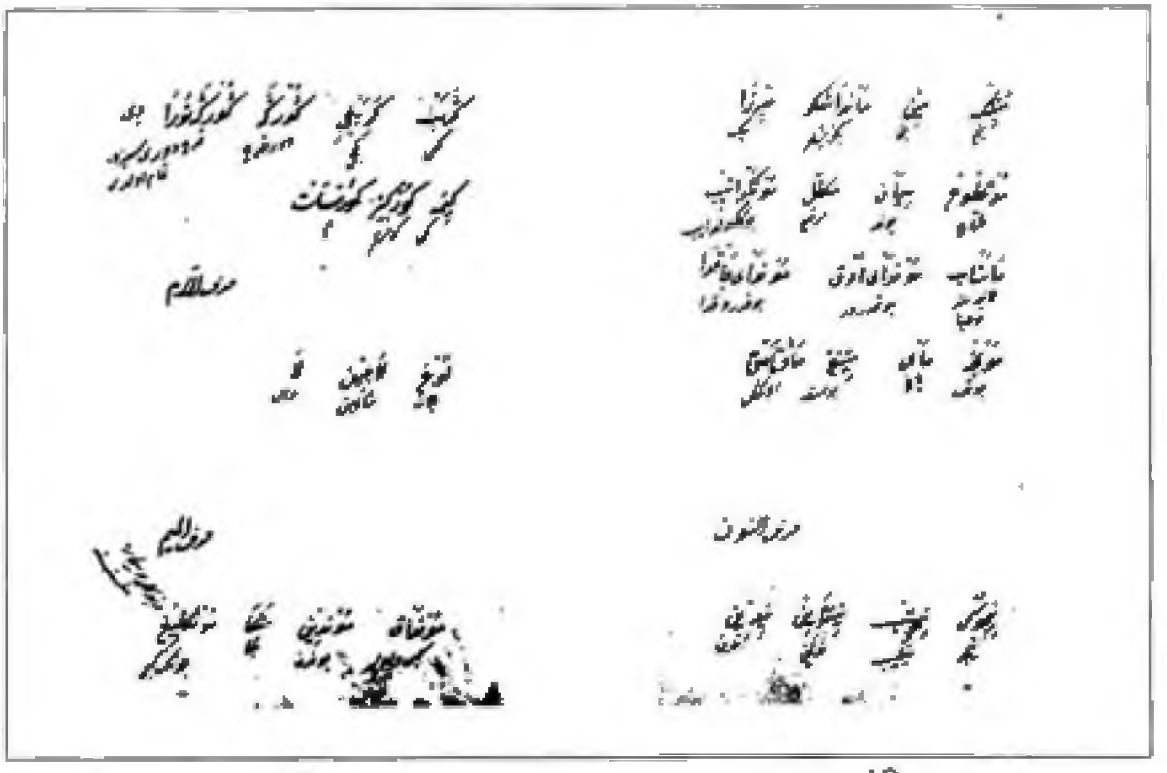
13a

13b

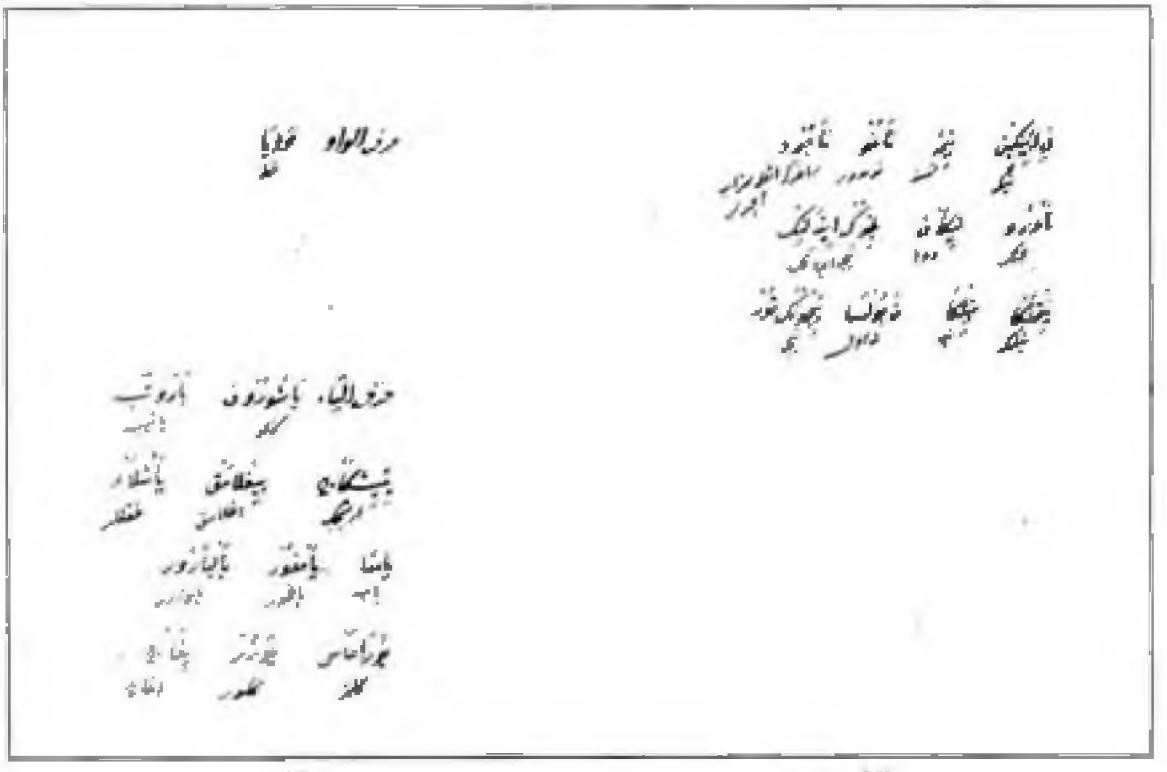

14a

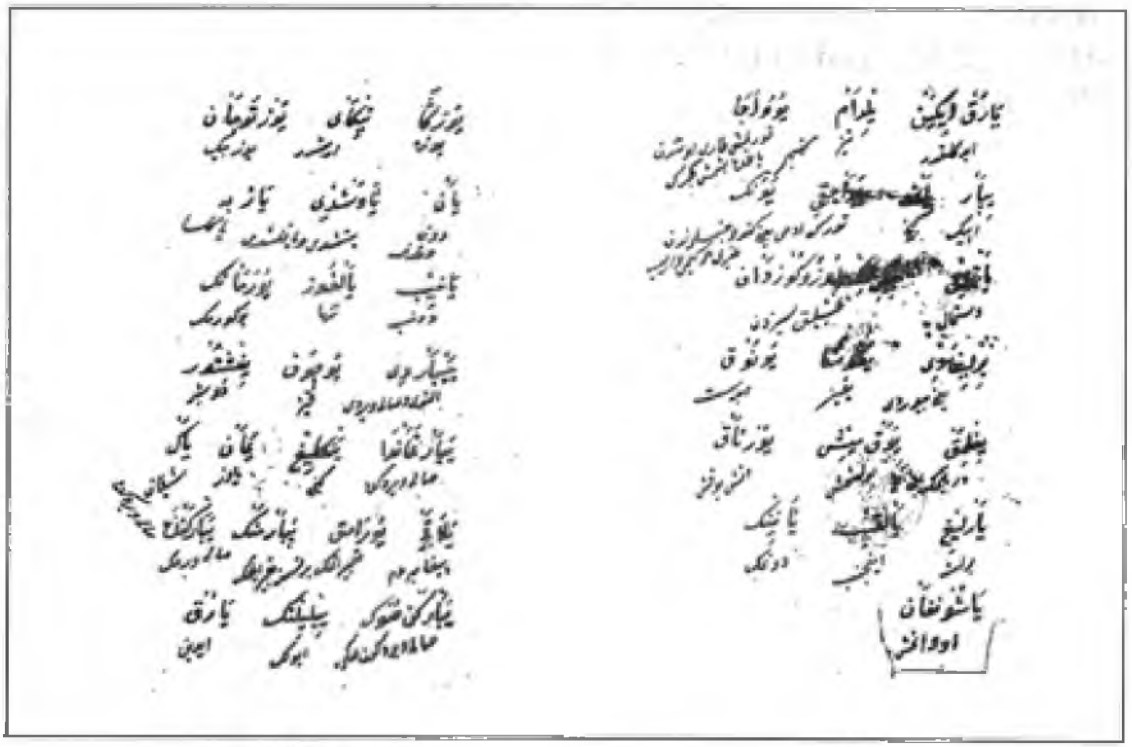
14b

15a 15b

16a 16b

17a

17b

18a

HESSE'NİN MASALLARI: MOTİFLER OTOBİYOGRAFİK UNSURLAR

Yrd.Doç. Dr. Şeref ATEŞ
Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Almanca Bölümü Öğretim Üyesi

1. Masal

1.1. Masal Kavramının Tanımı ve Kısa Tarihçesi

Masalın kısa ve özlü bir tanımı Milliyet Edebiyat Ansiklopedisinde şöyle yapılmaktadır:

"Halkın ortak şuurunda doğmuş, kulaktan kulağa, kuşaktan kuşağa aktarılan, geçtiği yer ye zaman bilinmeyen, normal veya olağanüstü şahıs, peri, cin, deve, ejderha gibi yaratıkların meydana getirdiği gerçek dışı olayların hikâye edildiği anonim halk edebiyatı ürününe denir." [1]

Bununla birlikte kollektif karakter taşıyan anonim halk masallarını, yazarı belli olan sanat masalından ayırt etmek zorundayız. Ebedi bir tür olarak masala benzeyen, onunla akraba diğer edebi türleri hikaye, efsane, menkıbe kıssa, fabl ve desten olarak sıralayabiliriz.

Masallar yazıya aktarılmadan önce, masalcı ya da meddah denilen kişiler vasıtasıyla, nesilden nesile aktarıldıklarından, masal motiflerinde çok eski kültürlerin, dinlerin geleneklerin izlerini bulmak mümkündür.

Masal sınıfına dahil edebileceğimiz ilk hikayelerin tarihi MÖ. 13. yüzyılda Mısır'a, eski Yunan efsanelerine ve Hameros'un destanlarına dayanmaktadır. Masal geleneğinin orta ve yakın çağlarda yaygınlaşmasında ve Avrupa'ya ulaşmasında ise doğu ve uzak doğu ülkeleri büyük rol oynamıştır. "Binbir Gece Masallarının" (1704-17) Arapça'dan Almanca'ya tercümesi ile Almanya ve Fransa'da masallara karşı büyük bir ilgi uyanır ve bilindiği gibi romantizmin baş tacı olur masallar. Masala duyulan ilgi, Grimm kardeşlerin Alman halk masallarını bilimsel bir titizlikle sistematik olarak "Kinder-und Hausmarchen" (1812-15) adı altında derlemeleriyle, doruk noktasına ulaşır ve bu tarihten sonra sayısız masal derlemeleri neşredilir.

1.2. Masal Motifleri

Motif, genel olarak, aynı ya da farklı eserlerde olduğu gibi tekrarlanan ve tipik bir özellik taşıyan olay örgüsü, anlatım tutumu ya da imajlar şeklinde tanımlanabilir. Bütün sanatlarda mevcut olan motif, masal türünde geleneklerde yaşayan ve konuyu belirleyen yapısal özelliklerdir. Olay örgüsü ile imajın anlamsal bağıntısı gerilimi ve dolayısıyla ilgiyi dorukta tutar. [2]

Türk masal motifleri genellikle kaynağını halkın sade ve saf düşünüşünden alırlar. Oysa batılı masal motiflerinde genelde mitolojik düşünce hakimdir ve insan ne kadar mitolojik düşünüşten uzaklaşırsa, mototiflerin anlamını da o kadar yabancılaşır ve böylece imaj ile nesne arasındaki bağıntı koptuğundan, insan masal motiflerini kendi aklı ile yorumlamak durumunda kalır.

2. Hesse'nin Masallarında Motifler

2.1. Yol ve Yolculuk Motifi

Masallarda yol genellikle istikameti belirler, başlangıç ile hedef arasında bir bağıntı kurar ve seçmeyi ya da tercih etmeyi zorunlu kılar. Yola çıkan insan, ya yaşamının ya da kaderinin çizgisini aramaktadır. Yol boyunca kahraman, sınavlardan geçer ve genellikle ıstırap çeker. Yol boyunca gerçek ve hayal iç-içe olduğundan tuhaf yaratıklarla, mucizelerle karşılaşır kahraman ve yol onu hedefine ulaştıran olağanüstü bir güç konumundadır. Yolculuk zor olsa da, geriye dönmek olmaz, çünkü varılmak istenen hedef insanı cezbeder. Uzun ve zorlu yolun kısaltılması için "Wunderbare Nachricht von einem anderen Stern" masalında kralın elçisinin büyük bir kuşun yardımıyla aynı gecede başka bir gezegene götürülüşü gibi [3] kahramanın hizmetine olağanüstü güçler verilir.

Masallarda yolun ne kadar olduğu bilinmez. Kahraman yolda herhangi bir kimse ile karşılaşırsa, karşılaşılan kişinin mutlaka olayın akışı içinde önemli bir vazifesi vardır. Hiç kimse ile öylesine karşılaşılmaz. Masalların bu genel özelliği Hesse'nin "Flötentraum" adlı masalında görüyoruz. Brigitte ile flütçü yolda tesadüfen karşılaşırlar ve bir süre birlikte yol alırlar. Ancak yolları ayrıldıktan sonra flütçü için bu karşılaşmanın ne kadar önemli olduğu onun daha sonra geçmişi hatırlamasıyla ortaya çıkar. [4]

Masalda kahraman yolların ayrıldığı bir noktaya gelirse, her zaman erdem, fazilet, cesaret ve tahammül gerektiren zor yolu seçer.

"Bu yolu yürümek ne fena! Şu sevimsiz taştan kaleyi zorlamak, şu soğuk dereden atlamak, şu sarp ve ince uçuruma karanlıkta tırmanmak ne fena!" [5]

Burada yol imajı, insanın dünyayı kendisi için keşfetmesi olarak anlaşılabilir. "O kendi yeteneklerini tanımak, yaşantılarını artırmak, ya da yaşamında bozulmuş olan dengeyi yeniden tesis etmek ister. Bu isteği, yola ilk adımını atmakla eyleme dönüşür Ve bu yolu sebatla takip ederse, belki de hedefine uluşabilir."[6] Böylece her insanın kendisi için araması gereken bir yolu olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Bulduğu yoldan ilerlerken, karşısına çıkan yol göstericilerden ve yardımcılardan istifade etmesi gerekecektir.

2.2. Büyülü Yerler

"Masalın geçtiği mekan, bizim yaşadığımız dış kutsal dünyanın aksine, büyülü bir hükümranlıktır." [7]

Masallarda genellikle büyülü bir atmosferi olan bu hükümranlığın belli başlı mekanları gökyüzü, dünyanın derinlikleri, orman, deniz, ırmak, ay, dağlar vb.'dir. İnsan ruhunun derinliklerini açığı vuran bu türden mekan motifleri, Hesse'nin masallarında da önemli bir yer tutmaktadır.

Orman

Orman ve yeşillik, masalların değişmez mekanlarındandır. Hatta bazı masallarda, asıl olay ormana adım atılmasıyla başlar ve böylece ormanlar içlerinde gizledikleri sırlarıyla, sadece anlatımda bir malzeme ve mekan olmaktan öte, masalın konusu dahi olabilirler.

"Orman, insanın başına gelebileceklere karşı hazırlıklı olduğu ve kaderinin gerçekleşebilmesi için, macerayı büyük bir fırsat olarak değerlendirdiği bir mekandır."[8] Masallarda orman, günlerce yol alınabilen sonsuz bir mekan görünümdedir.

"[...] ve erkenden yola koyuldu, günlerce derelerden, bayırlardan, kara bataklıklardan, hiç görmediği yosunlu sekilerden, dik uçurumlardan dağlıklara hep o sonsuz ormanda yol aldı ve nihayet sonunda ümitsiz ve üzgün olarak, belki de ormanın yaratıklarına Tanrı vatanlarını terketmelerini yasaklamış olabilir diye düşündü."[9]

Bu masalda orman, koruma ve sığınak temin etmekle birlikte, varılmak istenen gerçek hedefin önünde bir engel teşkil ediyor ve bu yüzden terkedilmesi gerekiyor.

"Titreyen orman adamının önünde, örtüsü kaldırılmış "dışarı" duruyordu.[...] Dünya buradaydı ve en yüce Tanrısı güneş ve orman hayatının uzun utanılacak rüyaları geride kalmış ve şimdiden ruhunda ölü papazın solgun benzi gibi sönüyordu."[10]

Ormandaki asırlık ağaçlar bir sığınak olmakla birlikte, bazen "Piktors Verwandlungen" masalında olduğu gibi, değişime uğramış, konuşabilen bir yaratık da olabilirler.

"Piktor bir ağaç oldu. Köklerini toprağa saldı, dallarını göğe yükseltti."[11]

Orman içinde bir çok sırrı ve bilinmeyeni barındırsa da, imaj olarak iyiyi, sınırsızı ve değişmeyeni canlandırır.

"Fakat orman dağlardan ovalara uzandı, göller ve ırmaklar oluştu ve yok oldular ve orman yine öne çıktı Ve yavaşça bütün ülkeyi kapladı. "[12]

Dağ

Masallarda dağ da duygu ülkesinin bir sembolüdür ve bilinmeyeni ortaya koyar Dağlar tehlike ve esrarı ile insanları kendine çeker. Dıştan heybetli ve azametli görünen dağlar, geçmişin tanığı ve hayatın sembolüdürler. Ancak, "dağlar hayaletlerin yaşadığı bilinçsiz nesneler değil, içinde bireysel yaşamların sürekli yenilendiği, yaratıcı hayat kaynaklarıdır.[13] Hesse de dağ sembolünü masallarında bu anlamda sıkça kullanılır.

"Ve dedelerden torunlara aktarılan ve yaşatılan ne varsa, hepsi dağ hakkında bildikleri ve düşledikleri idi. [...] ve toprağa güneşten ve rüzgardan ne gelse, hepsi dağdan gelirdi. [...] Kuşkusuz dağ herşeyin başlangıcından beri yerinde duruyordu ve

sonsuza kadar da yerinde duracaktır."[14]

Dağ, bilinçaltında ulaşılabilecek hedefi simgeler. Dağa tırmanmak ise, tıpkı yaşamımızdaki hedeflerimize ulaşabilmemiz için, kendimizi yenilememize ve çabalamamıza benzer. Aynı şekilde, Hesse'nin "Der schöne Traum" adlı masalında genç Haberland için, dağa çıkmak dünyayı tanımak ve hayatın amacını bulmak anlamına geliyor.

"Daha idrak dağına erişip, bilge bir kişi olduğunu farkeder etmez, kendisinin bir iş için görevlendirildiğini hissetmişti."[15]

2.3. Baba Motifi

Masal örneklerinde baba tipinin farklı özellikleri ile ortaya çıktığını görmekteyiz. Masallarda baba tipi, büyükbaba, ata, yaşlı bilge kişi, öğretmen, ihtiyar ya da büyücü olarak simgelenmekle birlikte, baba imajının çağrıştırdığı özellikler yaratıcı, ruhani ya da harekete geçirici olarak sıralanabilir.

Hesse"nin masallarında ise baba tipi, kahramanın hayatında önemli bir yer tutur ve onun destekçisi, yol göstericisi ve öğretmeni konumundadır.

"Augustus'un en çok hoşlandığı şey, yan odadaki babası ile birlikte olmaktı; bazı akşamlar onu odasına çağırır, karanlığın sadece şömineden çıkan kırmızı alev ile aydınlandığı odada, adam yerdeki pos tun üzerinde çocuğu yanına alır ve onunla birlikte sessiz alevlere bakarak ona uzun uzun hikayeler anlatırdı."[16]

Bu hikayede baba figürü, kahramanın istediğini gerçekleştiren ve kaderini etkileyen kişi olarak canlandırılıyor. Bir başka masalda ise, baba tarafından verien bir hediye onun iyilik severliğini ve desteğini göstermekte.

" <İş te> babam ve bana kemikten yapılmış, küçük bir flüt verdi " <bunu al ve uzak diyarlarda insanları bu flütle eğlendirdiğinde, yaşlı babanı hatırla>"[17]

Genellikle baba figürü, kahramanın darda kaldığı, çözümsüz olduğu durumlarda ortaya çıkar ve bilgisi ile, tecrübesi ile ona yol gösterir. "Augustus" masalında olduğu gibi "Iris" adlı masalda da, babayı simgeleyen küçük bir adam, kahramana yardım eder. Ancak, baba figürü sadece ihtiyaç duyulduğunda ortaya çıkar ve daha sonra kaybolur.

Hesse'nin masallarında bilim ile özdeşleşen baba figürü de önemli bir yer tutar .

2.4. Anne Motifi

Anne figürünün ilk örneği, masallarda olumlu yansıtıldığı gibi, olumsuz da olabilir. Anne motifinin bu özelliği hakkında Hedwig von Beit şunları yazar:

"Anne korkunç, karanlık ve imha edici olarak ortaya çıkabileceği gibi, şefkatli, koruyucu, taşıyıcı, bağışlayıcı, hibe edici, geçmişi bilge kişiliği ile koruyucu ve geleceği bilici olarak etki edebilir." [18]

Masallarda büyükanne, sütanne, vaftiz annesi, nine, cadı, Tanrıça, dev anası v.b. olarak yansıtılan anne motifi, doğurgan özelliğinden dolayı, genellikle doğanın başlangıcını simgeler . Hesse de "Faldum" adlı masalında köklerini arayan dağ hakkında şunları yazar

"Ona da bir zamanlar, her şeyin başlangıcında olduğu gibi, bir anne ninni söymememiş miydi?" [19]

Hesse'nin masallarında anne motifi genellikle sevimli, gizemli, güzel, seven ve sadece iyilik isteyen bir kimse olarak karşımıza çıkar. "'Der schwere Weg" adlı masalın sonunda gezgin, sonsuzluk yolundan annesinin kucağına düşerek geyesine ulaşır.[20] Yine Iris adlı masalda, annesini hatırlamakta güçlük çeken Anselm, kendisini tanımak için çıktığı yolda annesinin hayalini zihninde canlandırır ve böylece hedefine yaklaştığı ifade edilir.

"Yıllardan beridir ilk defa cismini ve yüzünü bu kadar açık seçik ve yakından hissettiği annesi, rüyalarında ona sesleniyordu."[21]

Görüldüğü gibi "anne" figürü kesin olarak tanındığında kahramanın olumlu bir tecrübe kazan -ması, kendisini ve yaşadığı dünyayı tanıması mümkün oluyor.

2.5. Cüce Motifi

Cüceler, her şeyi bilen, saklanmış eşyalar -dan haberleri olan ve olağanüstü güçleri bulunan yaratıklar olarak bilinir. Küçük oldukları halde güçlü oluşları, onları yaşlı, bilge kişilerle özdeşleştirilir "Kahraman yanlışlıkla cücelerin olduğu bir meclise girerse, fazla göze çarpmayan bu insanların ne denli kuvvetli olduklarının farkına ilk anda varamaz."[22]

Hess'nin "Der Zwerg" adlı masalında, cüce prensesin refakatcisi rolündedir ve Türk masallarında olduğu gibi, görevi ince mizah anlayışı ve kıvrak zekasıyla prensesi eğlendirmektedir. Prens ortaya çıktığında ise, cüce işinden olduğu gibi, ölüm cezasına çarptırılır.[23]

2.6. Konuşan Nesneler ve Hayvanlar

Hesse'nin masallarında konuşan hayvanlar ya da eşyalar daima insanlardan daha kurnaz ya da zekidirler "Ein Mensch mit Namen Ziegler" adlı masalda konuşan hayvanlar hem dünya görüşleri hem de ifadeleri ile insanlardan daha üstün olduklarını gösterir-ler.

"Ve şimdi her şeyi bir hayvan gözünden gördüğü için, soysuzlaşmış, riyakar , yalancı ve bütün hayvan türlerinin soytarıca bir karışımı olan hay -vanımsı yaratıklardan oluşmuş çirkin bir toplumdan başka bir şey görmüyordu."[24]

Yine "Marchen vom Korbstuhl" adlı masalda da sandalye, öğretici rolündedir. Bildiklerini aktarmaya hevesli görünen sandalye, genç ressamdan daha üstündür. "Gesprach mit einem Ofen" adlı masalda ise

anlatıcı itirafta bulunur:

"Franklin size hayranım. Siz hayatımda gördüğün en zeki sobasınız."[25]

Bu masalda insanın karmaşıklığı karşısında bir nesnenin sadeliği vuıgulanırken, Hesse'nin yukarda değindiğimiz üç masalı ile insanın çevresi ve kendisi ile münasebetlerini eleştirdiğini söyleyebiliriz. Bu üç masalın, diğer masallardan temel farkı üslubunda sezilen açık saldırganlık ve eleştiri, kısa olmalarına rağmen, yerinde ve etkili mizah anlayışıdır.

Kuş

Masallarda sıkça karşılaşılan kuş motifi, genellikle bir düşünceyi ya da hedefi simgeler. Bazen bir arzunun ya da özlemin imajı, bazen de bizzat ruhun kendisi olur. Genellikle kuş ya da kanatlı yaratık, değişmez hakikati ortaya koyar ve iyinin yanında olur. Hesse'nin masallarında da kuş iyiliği simgeler, "iris" adlı masalda kuş, kahramanı yeni bir dünyaya götüren önder olarak karşımıza çıkmaktadır

"Kızılağaçlardan oluşmuş çalılıkta bir kuş ötüyordu, ender duyulan tatlı sesiyle, tıpkı ölmüş olan iris gibi Onu takip etti, o ise uçuyor yere konuyor, tekrar hopluyordu, derenin üstünden ormanın derinleklerine doğru."[26]

Hildegrund Woeller'e göre yardımsever hayvan motifi, insanlık tarihinin ilk dönemlerindeki insan-hayvan ilişkilerine dayanmaktadır. "Bu hatıralar, hayvan ile insan ve hayvanın aynı evrende, aynı düzlemde yaşadıkları dönemlerden gelmektedir."[27] Bu anlayışa göre masallar, geri dönmemizin mümkün olmadığı bir geçmişin izlerini günümüze taşımaktadır .

3. Hesse'nin Masallarından Otobiyografik Unsurlar

Hesse, hayatı boyunca masal malzemeleri ile meşgul olmuştur, çünkü hayal, rüya ve gerçeküstü onu her zaman cezp etmiştir. Josef Mileck'e göre Hesse, görünen gerçekleri büyülü bir atmosfere dönüştürmüştür. "Onun masalları gizem ve fantazisiyle büyüleyen, rüyanın ve sembolizmin gerçeküstülüğünü ortaya koymaktadır."[28]

Hesse masallarında iki dünya canlandırır. Biri sıkıcı günlük yaşantımız, diğeri ise görünen maddi dünyanın arkasındaki mükemmel hayat, "Yaşamın geçici ve sönük görüntülerinin arkasındaki bu büyülü hükümranlık, onun için sadece gerçek dünya değil, bunun da ötesinde sanatının ilham kaynağı ve malzemesi idi."[29]

Hesse ilk masalı "Lulu"yu 1900 yılında Bern'e taşınmadan önce yazar. Daha sonra sanat yaşamında dönüm noktası sayılabilecek tarzda, estetizme ve içi boş entellektüelliğe karşı çıktığı dönemlerde masala yöneldiği, 1931 yılında Baden'de bulunan F. Abel'e yazdığı mektubunda açıklar. [30]

Hesse, 1919-21 yılları arasında 11 masal yazar. Daha sonraları da zaman zaman masal yazan Hesse, son masalı olan "Vogel"i 1932'de tamamlar

Hesse'nin genellikle otobiyografik olarak nitelenen edebi eserleri[31] ile masalları mukayese edildiğinde, fantastik anlatım tutumu ile yazılmış olan masalların özel yaşantılarından çok az izler taşıdığı görülmektedir.

3.1. Sanatçı Kişiliğinin Zorluğu

Hesse, "Flötentraum" (1913) ve "Der Dichter" (1919) adli masallarında kendi sanat uğraşının izlerini yansıtır. Bu masallarda arayış içerisinde olan deneyimsiz genç, bir ustanın peşindedir ve bu yolda bir çok acıya ve zorluğa katlanmak zorundadır. Bir yaşam boyu devam eden arayışın sonunda öğrenci, mükemmel sanatın kendi kişiliği ile yoğrulduğu usta olur.

Bu masallarda Hesse, kendi bireysel yaşantılarını değil, genel olarak sanatçıların çabalarını ve yaşam ile sanat arasındaki tercihlerini dile getirir. Hesse'nin bu konudaki görüşleri 1941 yılında bir dostuna yazdığı mektupta açıkça anlaşılmaktadır

"Sanatçı, sanatı için ne kadar çaba sarf eder ve onu ciddiye alırsa, sanattan kastedilen sonu bulma hedefine o kadar yaklaşır. Buna hayatın bir anlamı olduğuna inanç ya da isterseniz bu hayata bir anlam verme cesareti diyebilirsiniz, işte bu aşamaya kadar olan yolun bir çok basamağı vardır ve bu yol çoğu zaman dolaşıktır ve zor gibi görünür, fakat yine de yürümeye değer."[32]

"Augustus" (1913) adlı masalında, ise Hesse, sanatçı problematiğinden uzaklaşır ve genel olarak insanı ele alır. Bu masalında Hesse, insan yaşamını çocukluk, tesadüflere dayalı mutluluk ya da can sıkıcılığı ve ümitsizliğe düşüş ve kurtuluş olarak tasvir eder. İnsan yaşamının son baharı olarak nitelenen bu dönemde, çekilen onca sıkıntının ardından çocuksu mutluluğa yeniden erişilmiştir.[33] Tıpkı Augustus gibi Hesse de hayatında dünyalık olan bütün maddi imkanlara sahipti, ancak edebi eserlerinin çoğunda kaybolan o çocukluk yıllarının cennetine duyulan özlem dile getirilir. Önce bu kaybolan cenneti sanatta ya da estetizmde bulmaya çalışan Hesse, zaman zaman bunun ancak ölümle bulunacağını da ifade etmiştir. Ancak "Augustus" masalında, Augustus tam hayattan ümidini kestiği sırada, daha yaşarken kendi iç huzurunu ve birliğini bulur ve böylece cenneti yaşamında keşfeder .

3.2. Masallarında Sosyal Eleştiri

Hesse'nin 1915 yılında yazdığı "Merkwürdiye Nachricht von einem anderen Stern" ve "Faldum" masalları, sosyal eleştiri yönünden en sert eleştirileri içerir. Birinci masalda Hesse, iki gezegen tasvir eder. Gezegenlerin birinde barış ve sevgi hüküm sürerken, diğerinde savaşlar ve katliamlar vardır.

"Faldum" adlı masalda toplumu oluşturan insanlar ya sahip olmadıkları şeyleri elde etmenin hırsına kapılmışlardır ya da olduklarından farklı görünürler . "Der Europaer" (1918) adlı masalda ise Avrupa'nın teknolojik gelişmelerle imha edilişi ve bu anlamsız savaştan dolayı insanların kaybolması eleştirilir.[34] Hesse'ye göre dünyanın ideal olması ya da ideal olmaması yaşanılan zamana bağlıdır . Hesse bu görüşünü "Die Stadt" ve "Das Reich" adlı masallarında işlemiştir . Dünyanın güzel oluşu da çirkin oluşu da daimi değildir, geçicidir ve değişkendir. Hesse yaşadığı dönemin krizlerinden etkilenerek, teknolojik gelişmelere ve ilerlemeye karşı hep mesafeli durmuştur, hatta eleştirmiştir

O (akıl sahibi bir insan), bugün insanların öncekilerden daha iyi ateş edebildiklerini ve daha hızlı seyahat edebildiklerini görür, fakat bu ilerlemenin binlerce gerilemeye mal olduğunu görmesi ona müsaade edilmez ve o da görmek istemez. Günümüz insanının bazı teknik kaabiliyetleri daha iyi gelişmiş olduğundan, onun Konfiçyus'tan, Sokrates'ten ya da İsa'dan daha gelişmiş ve ileri olduğunu zanneder."[35]

3.3 Psikanaliz ile Uğraşısı

Hesse'nin psikanaliz ile uğraşısının izlerini özellikle şiirlerinde ve masallarında bulmak daha kolaydır. Ruhun ilk olarak psikanalitik yöntemlerle tedavi edilmesi ve psikanalistlerin yazıları Hesse'nin kendini tanıması için, bir yöntem bulmasına neden olmuştur. Hesse'nin ufkunu açan ve bilincini artıran bu yeni yöntem, özellikle insanın ruhsal problemlerinin ve bilinçaltındaki bilinmeyen arzularının çözümlenebildiği masallarda kendini göstermeye başladı. Georg W. Field, Hesse'nin masalları hakkında şu yorumu yapar: "Bu sanat türü, şairin eserlerinde rönesanstan beri Alman edebiyatının tümünde eşine rastlanmayan bir orjinalliğe sahiptur."[36]

Bu bağlamda "Der schwere Weg" adlı masalı, kendi ruh tedavisinin, mitik tarzda ifade edilişi şeklinde yorumlanabilir. Bu masalda, kendi içine dönmenin zorluğu, ve önder olarak tarif edilen kişi ile olan münasebetleri ifade edilir. Masalda kahraman yoluna devam etmek zorunda olduğu gibi, Hesse de hayatında kendini tanımak için araştırmak zorundaydı. Masallarında insanların gizli kalmış arzularını ve korkularını açığa vurmak isteyişi olarak yorumlan abilir.

3.4. Fantezi Dolu Bir Dünya

"Piktors Verwandlungen" (1922) adlı hikayede, Piktor sanatsal bir fantezi dünyasına girer. Bir ağaca dönüşmek isteyen Piktor. sadece kendisinin değişmediğini anlar ve mutlu olamaz. Ancak sevdiği kızın kendinden bir parça olmasıyla bir bütün olur ve böylece sonsuz oluşumun bir çekirdeği olurlar.

Bu masalda yalnızlığı ve kaderine razı olmayı simgeleyen ağaç sembolü, Hesse'ye benzetilebilir.

Hesse, son masalı olan "Vogel" de, eşine rastlanmayan, fakat devamlı olarak gözlerden uzak duran ve böylece sınırlı insanın tanıdığı ve gördüğü bir kuş sembolünü işler. Bilindiği gibi Hesse de, bazen toplumdan uzaklaşır ve yalnız yaşardı. Bu masalında da kuşun, aslında Hesse ile okuyucuları ve eleştirmenleri arasındaki ilişkiyi simgelediğini söyleyebiliriz.

3.5. Hayatım Masal

Son olarak "Die Kindheit des Zauberers" adlı masalı üzerinde durmak istiyorum. Özellikle bu masalda Hesse'nin kendi yaşantılarından büyük izler bulmak mümkün. Hesse'nin kendi ifadelerine göre de bu masal onun hayat hikayesini anlatır: "O zamanlar kendileriyle problemlerim olan arkadaşlarıma, masalımsı havada ve yan alaylı tarzda yaşantılarımdan kesitler sunarak, yaşamım hakkında bir genel kanaatleri olsun istedim."[37]

Kendi gençliğini güzeli eştirerek anlattığı bu masalda, büyülü çocukluk tecrübeleri ile bilinçli olarak öğrenilen gerçekler arasındaki uçurumun aşılması sorununu dile getirir. En büyük çocukluk düşünü Hesse şöyle ifade eder:

"En çok sihirbaz olmak isterdim. Bu benim en içten, en derinden istediğim bir arzumdu, zira gerçek denen ve o zamanlar büyüklerin saçmalıklarıyla özdeş gördüğüm ve zaman zaman korktuğum, bazen alaya aldığım gerçeklerden duyduğum rahatsızlık beni çok erkenden onu değiştirmeye, büyülemeye, fenalaştırmaya yöneltti."[38]

4. Son Sözler

Hermann Hesse'nin masalları, her ne kadar diğer eserleri kadar otobiyografik izler taşımasa da, onun dünya görüşünü ve düşüncelerini yansıtmaktadır Hesse'nin eserlerini tanıyanlar, sadece masal olarak adlandırılan eserlerinde değil. Demian, Klingsor, Siddharta, Steppenwolf, Narziss und Goldmund, Morgenlandfahrt ve Glasperlenspiel gibi bir çok eserinde, Hesse'nin adeta bir sanat masalı yazarı olduğunu müşahade etmişlerdir. Kurt Weibel, Hesse'nin bütün eserlerinin romantik sanatın bir ürünü olan masal motifleri ile süslü olduğunu belirtir.

"Sanatçının fragmanlarındaki masal karanlığı, üzerine yemin ettiği duygu dünyamızı fethediyor ve o karanlıkta insan. Tann'nın sonsuz evrenine erişiyor."[39]

Hesse'nin eserleri bu anlamda değerlendirildiğinde, daha büyük bir anlam kazanacaktır ve her bir eserinin büyülü masal dünyasının bir parçası oldukları anlaşılacaktır. Masallarında belirgin olarak ortaya çıkan mitik, fantastik, ve çocuksu motiflir, aslında Hesse'nin bütün eserlerinde mevcuttur ve onun hayatı boyunca özlemini çektiği kuru gerçeklikten uzaklaşıp, çocukluğunun büyülü atmosferine yaklaşmasını

Dipnotlar

yansıtır.

1. Milliyet Edebiyat Ansiklopedisi, 1991.
2. Bkz. Daemmrich, Horst S. ve Ingrid: Wiederholte Spiegelungen, Themen und Motive in der Literatür. Bern ve Mlinchen : Francke I978,s. 15
3. Hesse, Hermann: Die Mârchen. Frankfurt: Suhrkamp 1975, s.112.
4. a.g.e., s.61
5. a.g.e.. "Der schwere Weg", s. 144
6. Die Welt im Marchen. Hrsg. v. Jürgen Jannig u. Hein Gehrts im Auftrag der Europ. Mârchengesellschaft. Kassel: Roth 1984, Cilt 7, s.37.
7. Beit, Hedwig von: Symbolik des Marchens. Bern: A. Francke Verlag 1952, s.21
8. Die Welt im Mârchen. Hrsg. v. Jürgen Jannig und Heino Gehrts im Auftrag der Europ. Mârchengesellschaft. Kassel: Roth 1984, Cilt 7, s.49.
9. Hesse: Die Mârchen. "Der Waldmensch". s. 104
10. a.g.e., s 105
11. a.g.e., "PiktorsVerwandlungen", s.208.
12. a.g.e.,"DieStadt",s.47
13. Beit, Hedwig von: Symbolik des Marchens. Bern: A Francke Verlag 1952, s.52.
14. Hesse; Die Mârchen, "Faldum", s.139.
15. a.g.e., "DcrschöneTraüm", s.57.
16. a.g.e., "Augustus", s.73.
17. a.g.e. "Flotentraum", s.61
18. Beit. Hedwig von: Symbolik des Marchens Bern: A. Francke Verlag 1952, s.173
19. Hesse: Die Mârchen. "Faldum", s.143
20. Bkz. Der schwere Weg", s. 149
21. Hesse: Die Mârchen. "Iris", s.201
22. Beit, Hedwig von: Symbolik des Marchens. Bern: A Francke Verlag 1952, s.363.
23. Hesse: Die Mârchen. "Der Zwerg", s.7
24. a.g,e., "Ein Mensch mil Namen Ziegler', s.41
25. a.g.e., "Gesprâch miteinem Ofen", s.205.
26. a.g.e., "Iris", s.202.
27. Esteri, Amika u, Solms, Wilhelm u.a.Tiere und Tiergestaltige im Mârchen. Regensburg: Röth 1991, s.151.
28. Mileck, Josef: Hermann Hesse. Dichter, Suclier, Bekenner Biographic München: Suhrkamp 1987, s.136
29. a.g.e., s.118
30. Hesse, Hermann: Ausgewahlte Briefe. Frankfurt am.: Suhrkamp 1974,s.59.
31. Bkz. Aytaç, Gürsel: Çağdaş Alman Edebiyatı, Ankara 1990, s.67
32. Hesse, Hermann: Ausgewahlte Briefe. Frankfurt aM.: Suhrkamp 1974. s. 196.
33. Bkz. Hesse: Mârchen, "Augustus", s.68.
34. a.g.e., "Der Europaer", s. 163.
35. Hesse, Hermann: Lektüre für Minuten. Hrsg. v. Volker Michels. Frankfurt a.M.: Suhrkanp 19781, s. 112.
36. Schneider, Christian Immo: Hermann Hesse. Munchen: C.H. Beck Verlag 1991, s.66.
37. Hesse. Hermann: Der Zauberer. Hrsg.v. Bemhard Zeller. Marbach a. Neckar: Marbacher Schriften 14, 1977, s.86.
38. Hesse. Hermann: Lektüre für Minuten. Hrsg.v. Volker Michels. Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1971, s.141.
39. Weibel, Kurt Dr.: Hermann Hesse und die Deutsche Romantik. Winterthur: P.G Keller 1954,, s.132.

Kaynakça

Aytaç, Gürsel: Çağdaş Alman Edebiyatı. Ankara: Kültür Bak. Yay. 1990

Beit, Hedwig von: Symbolik des Marchens. Bern: A Francke AG Verlag 1952.

Daemmrich. Horst S. u. Ingrid: Wiederholte Spiegelungen. Themen und Motive in der Literatür. Bern u. München: Francke Verlag 1978.

Esteri Arnika u. Solms Wilhelm u.a.: Tiere und Tiergestaltige im Mârchen. Regensburg: Röth 1991.

Hesse, Hermann: Ausgewahlte Briefe, Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1974.

Hesse, Hermann: Der Zauberer. Faksimile derHandschrift. Hrsg.v. Bemhard Zeller. Marbach a. Neckar: Marbacher Schriflen 1977.

Hesse. Hermann: Die Marchen. Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1975.

Hesse, Hermann: Iris. Ausgewahlte Marchen. Berlin: Suhrkamp 1973.

Hesse, Hermann: Lektüre für Minuten. Gedanken zu seinen Büchem und Briefen. Hrsg,v. Volker Michels. Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1971.

Jannig, Jürgen u. Heino Gehrts: Die Welt im Mârchen. Hrsg. im Auftrag der Euro paischen Mârchengisillschaft, Kassel: Röth 1984, Bd. 7.

Mileck, Joseph: Hermann Hesse, Dichter, Sucher, Bekenner. Biographie. München: Suhrkamp 1987.

Schneider, Christian Immo: Hermann Hesse. München. C.H. Beck Verlag 1991.

Weibel, Kurt Dr. Hermann Hesse Und die deutsche Romantik Winterthur: PG.Keller 1954.

İSTANBUL'DA BUHARALI BİR NAKŞİ ŞEYHİ:

SEYYİD EMİR BUHARİ VE TÜRKÇE ŞİİRLERİ

Prof. Dr. Cemal Kurnaz - Yrd. Doç. Dr. Mustafa Tatçı
Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyeleri

Tarihte, Orta Asya ile Anadolu kültür coğrafyaları arasındaki yakın ilişkinin en dikkate değer örneklerini tasavvuf alanında görmekteyiz. Anadolu'nun İslâmlaşmasında önemli yeri bulunan kolonizatör dervişlerden başlayarak[1], sonraki yüzyıllarda da Orta Asya'dan gelerek Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren mutasavvıflara rastlanmaktadır[2]. XV.-XV1. yy.larda Buhara'dan İstanbul'a gelip faaliyet gösteren Emir Buharı isimli üç mutasavvıf da bu örnekler arasındadır.

Bizim yazımızda söz konusu edeceğimiz Emir Buharı (1445-1516)'den başka aynı isimli iki kişi daha bulunmaktadır. Birisi, Lemezât'da Sünbül Efendi'nin bir kerameti dolayısıyla zikredilmektedir "...Dervişleri arasında Emir Buharî adlı bir dervişi vardı. Şeyh'in vefatına yakın o Vefat etti. Şeyh, kendisini çok sevdiğinden, Emir'i bizim mezarımızın ayak ucuna defnediniz diyerek, tayin ettiği kendi mezar yerinin ayak ucuna defnedildi. Nakledildiğine göre, bu zât bugün de Şeyh'in ayak ucunda yatmaktadır"[3]. Sünbül Efendi 936/1529-30 yıllarında vefat ettiğine göre, burada söz konusu edilen Emir Buharî de bu tarihlerde vefat etmiş olmalıdır.

Emir Buharî'den yetmiş sene sonra vefat eden, aynı isimde bir Nakşî şeyhi daha vardır O da Buhara'dan İstanbul'a gelmiş, Unkapanı civarında yerleşmiş, burada 994/1568 yılında vefat etmiştir Sultan III. Murat kabrinin üzerine bir türbe yaptırmıştır. Kendi adıyla anılan bir de tekkesi bulunmaktadır[4].

Yazımıza konu olan Emir Ahmed-i Buharî, tahminen 849/1445 yılında Buhara'da doğmuştur. Doğum yerine nisbetle Buharî, Hz. Peygamber'in soyundan olması sebebiyle de Seyyid, Emir veya Hüseynî nisbeleriyle anılır. Altı oğlu, bir kızı olduğu sanılmaktadır.

Emir Buharî'nin hayatıyla ilgili çeşitli kaynaklarda muhtasar bilgi bulunmakla birlikte[5], bunlar daha çok müridi Lâmiî Çelebi'nin Nefehal Tercemesi[6] ile Abdurrezzak b. Abdu'l-Cüaniyyü'l-Eyyûbînin yazmış olduğu Hâzâ Menkabe-i Emir Buhârî[7] adlı muhtasar menâkıbnâmeye dayanır.

Emir Buharî, Nakşibendiyye silsilesinde önemli bîr yeri olan Şeyh Mahmûd Encîr el-Fağnevî"nin[8] torunudur. Gençliğinde Buhara'da çeşitli ilimler tahsil etti. Bu sırada Şeyh Hâce Ubeydullah-ı Ahrar'a intisap etti. Bir yandan seyyid, diğer yandan büyük bir şeyhin torunu olması, ayrıca seyr ü sulûktaki kabiliyeti gibi özellikleri dolayısıyla Ubeydullah-ı Ahrâr'ın iltifatlarına mazhar oldu. Bu sırada Anadolu'dan Semerkand'a gelip Ubeydullah'a intisap eden Simavlı Abdullah-ı İlâhî ile tanıştı. Abdullah-ı İlâhî seyr u sülûkunu tamamlayıp Anadolu'ya döneceği zaman Emir Buharînin de birlikte gitmesi ve onun sohbet halkasına girmesi emredildi.

Lâmiî Çelebi, bu hadiseyi şöyle nakleder "Hazret-i Hoca (Ubeydullah-ı Ahrar) kendilerine ileri derecede ta'zîm, iclâl, ikram ve teveccühte bulunduğu için devamlı huzursuz olurlardı. Bir gün Hazret-i Hoca özür dileyip şöyle buyurdular. Size nasıl ikram ve teveccühte bulunmayalım ki, sizi her gördüğümde iki ulu şahın yüceliğini müşahede etmekteyiz: Birincisi Hz. Peygamberin nesli oluşunuz, diğeri ise Hoca Mahmud Fağnevî'nin dedeniz oluşu. Ahmed Buharî bu teveccüh ve iltifattan kaçıp Hz. Şeyh İlâhî ile Anadolu'ya yöneldiler"[9] Abdürrezzak Efendi ise, Buharî'nin Ubeydullah-ı Ahrar'dan mezun olduktan sonra bizzat onun emriyle İlâhî'ye tâbi olup Anadolu'ya geldiğini söyler[10].

Evini, malını terk edip evlâdını da Buhara'da bırakan Buharî, aslen Kütahya/Simavlı olan Abdullah-ı İlâhî'yle beraber Simav'a döner[11]. Lâmiî'nin bizzat kendisinden duyduğu bilgilere göre bir sene Simav'da kalan Buharî, şeyhinin izniyle hacca gitmiş, bu münasebetle bir müddet Kudüs'te, bir yıla yakın da Mekke'de ikamet eylemiştir. Lâmiî, onun hacla ilgili hatıralarını şöyle anlatır;

"Hz. Emir müridlerin mücâhedelerinde kusur ve gevşeklik görünce şöyle demişti: Mekke'de bulunduğum sıralarda kendi kendime şöyle söz vermiş ve nezretmiştim: Her gün yedi kere tavaf ve yedi kere sa'y edeceğim. Dolayısıyla kırk dokuz tavaf ve kırk dokuz sa'y etmiş olacağım. Geceleri Harem-i Mekke'ye karşı gâh ayakta durur, gâh otururdum. Bazan da tavaf ederdim. Bir an yatıp uyumazdım."

Halbuki kendilerinin bünyeleri de zayıftı. Yine birgün şöyle buyurdular: Kudüs'te bulunduğum zamanlarda Kudüs'ün imamı bizi sevdiği için Kudüs medreselerinin birinde bize bir oda verdiler, orada kaldım. Medrese görevlisi bize ila ekmek getirdi ve 'bu odanın tayınıdır' dedi. Ben vakıf ekmeği yemeyi kabul etmedim ve:

— İhtiyacım yok, gerekmez, dedim. Kayyim:

— Al da başkasına ver, çünkü "zengindir" diye seni bu odadan atarlar.

— Senin olsun dedim.

Daha sonra hatırıma şöyle bir şey geldi: Yazı yazma gibi bir işimiz olsa da ondan günde bir akçe alıp geçimimi temin etsem.

Hemen arabın biri içeri girdi ve

— Efendimiz, yazı yazmayı bilir misin dedi. Ben:

— Evet dedim. Bir kitap göstererek

— Bu kadar yazabilirsen yaz, bunun her kâğıdına günde bir akçe, dilediğin kadar yaz dedi. Kabul ettim. Kalem, divit ve kâğıt getirdi. Orada olduğum müddetçe günde bir kâğıt yazıp, aldığım bir akçeyi nafaka edinerek kimseden sadaka almaz, hocalar gibi geçinirdim.

Hac yolculuğu için izin aldıkları zaman Hz. Şeyh kendilerine on akçe yol harçlığı vermiştir. Ayrıca ahırlarında bulunan merkeb ve attan hangisini istersen onu da al, demişti. Onlar da merkebi almış, akşam namazını şeyhle edâ edip âşıklar sofrasından bir ekmek alıp koynuna koymuş ve yola çıkmıştı. On akçeden başka harçlıkları yoktu. Yanında bir Mushaf ve bir Mesnevî vardı. Tecrîd ve tevekkül üzerine yolculuğuna devam etmişlerdi. Yolculuk esnasında mushafı çaldırmışlar. Mesnevî'yi ise bir kişinin ısrarı üzerine iki yüz akçeye hediye etmişler, kimseden hediye ve sadaka kabul etmemişlerdi.

Ancak bir kimseden bir eşrefiye alma duru mu olmuş o da Hoca Hazretleri için adanmış şerefiye, idi. Çok ısrar edilince onu almışlardı. "Hiç sıkıntı görmedik" diye de ilâve ederlerdi"[12].

Buharî, hac görevinden soma bir süre daha Mekke'de bulunmuş, daha sonra şeyhi Abdullah-ı İlâhî'nin Simavlı hacı adaylarıyla haber gönderip geri gelmesini istemesi üzerine tekrar Simav'a dönmüş, burada altı yıl daha kalmıştır. Bu yıllara ait hatıralarını Abdürrezzak Efendi'den takip edelim:

"Şeyh İlâhî Hazretleri, Seyyid Ahmed Buharî Hazretlerine gayet ta'zîm iderlerdi. Ve Şeyh İlâhî Hazretleri cânib-i yeminlerini Seyyid Ahmed Buharî Hazretlerine mahsûs idüp ulemâdan ve fuzalâdan kimesneyi ârif-i billah Şeyh Seyyid Ahmed Buharî Hazretlerinin üzerlerine takdîm itmezlerdi. Ve ârif-i billah Şeyh İlâhî Hazretlerinden nakl olunmuştur ki, Seyyid Ahmed Buharîyi bize altı yıl salât-ı fecrîyi yatsı abdesti ile imâmet eyledi. Pes Seyyid Ahme'd Buharî Hazretlerine nevmlerinde suâl eylediklerinde buyurdular ki, ba'de'l-işrâk şeyhin katırın ve merkebin sürüp tağdan odun götürdüm. Zuhûru vaktinde mukaddem tağ içine tavarları otlamağa salıverdiğimde ol saatde bir ağaca tayanup bir lahza hâb eylerdim"[13].

Lâmiî Çelebi, Buharî'nin bu yıllarına ait hatıralarını bizzat kendisinden ve Muslihiddin Halîfe'den dinlemiştir:

"Şöyle anlatıyorlar: Hz. Şeyh ile Simav'da olduğumuz zamanlarda beş vakit namazda bize imamlık görevini vermişlerdi. Hz. Şeyhin bir merkeb ve katırı vardı. Güneş doğduktan sonra her gün onları sürüp öğle vaktine kadar dağdan odun götürürdüm. Öğle namazını kıldıktan sonra sürülecek çift varsa çift sürerdim. Orak vaktinde orak biçerdim. Diğer zamanlarda sırtımda çalı çırpı götürürdüm. Hz. Şeyhin bağı ve bahçesi duvarına bend ederdim. İkindi namazını kıldıktan sonra ise Şeyhin huzuruna varırdım.

Merhum Uzun Muslihiddin Halife anlatıyor: Bizzat Hz. Şeyh'ten duydum, şöyle diyordu: Emir Buharî altı yıl bize Simav'da yatsı abdestiyle sabah namazı kıldırdılar. Muslihiddin Halife diyor: Bunun üzerine Emir Hazretlerine ne zaman uyurdunuz, dedim. Şöyle dediler: Odun kesmek için dağa gittiğim zaman kuşluk vaktinde davarları otlamaları için bir müddet

için salıverdim. O anda bir ağaca yaslanıp uyurdum."[14]

Buharînin şeyhi olan Abdullah-ı İlâhî, özel -likle devlet ricalinin de teveccühlerine mazhar olmuş ve hatta defalarca İstanbul'a davet edilmiştir [15]. Ancak Onun bu davete erken zamanlarda icabet edip etmediğini kesin olarak tesbit edemiyoruz. Bu yıllarda dervişi Buharî'nin kalbine İstanbul'a gitmek ve oradaki meşayıhı ziyaret etmek arzusu düşer. Bu talebini İlâhîye bildirir. Şeyh hazretleri izin verir ve gittiğinde oradaki ahvâle dâir mektup yazmasını ister. Buhari nihayet Simav'dan ayrılır. İstanbul'da ilk olarak devrin ünlü mürşidlerinden Şeyh Vefa Hazretlerinin [16] dergâhına gider ve burada onunla tanışır:

"İstanbul'a gittim, gurbet eli. Ne ben kimseyi tanıyorum ne de kimse beni. Şeyh Vefa hazretlerinin makamını sordum ve camilerine vardım. Bir köşede ikindi namazını kıldım. Şeyh Vefâ hazretleri mihrab içindeki kapıyı açarak geldiler ve imamlık yaptılar. Namazdan sonra dervişlerle meşgul oldular. Ben de bir yere oturup uzaktan şeyhe bakıyordum. Başımı kaldırıp Şeyhin tarafına her baktığımda şeyh de başlarını kaldırıp bana bakardı. Evrad tamam olunca, Şeyh'e varıp musâfaha etmeye niyetlenerek yerimden kalktım. Şeyh de yerlerinden kalkıp bana doğru geldiler. Beni bağırlarına bastılar, Bir müddet hiç konuşmadan sessizce oturdum. Daha sonra dervişlere şöyle dediler. Kendileri misafirlerimizdir, ona bakınız. Daha sonra gittiler.

O gece vâkıada şöyle gördüm: Caminin bir köşesinde bir mum yanmaktadır. Fakat ışığı çok değildir. Benim de elimde bir mum var, bu mumu o çerağdan yakmak istiyorum. Çerağın yanına gittim, mumu yakmak için uzattığım zaman çerağ yok oldu. Yerime oturdum. Çerağını eskisi gibi yandığını gördüm. Hulâsa aynı durum üç defa tekrar edildi. Sonra şeyhle musahabe edip izin aldım ve gittim. Hesab ettim tam üç gün orada kalmışım "[17].

Emir Buharı, İstanbul'a gelişinden kısa bir zaman sonra emr edildiği üzere şeyhi Abdullah-ı İlâhîye bir mektup yazar. Kendinin ve tanıdığı şeyh -lerin hâlini Farsça bir beyitle anlatır.

"Buyurdular ki hâlimi bildirip oradan Hazret-i Şeyh'e mektup yazdım, iç illerin dahi hâline şu beyitle işaret ettim [18]:

Burada gönlü rahat o kimsedir ki,yârin eteğine yapışmış, bir köşeye çekilmiştir [19].

Mektubu alan Abdullah-ı İlâhî, beyti okuyunca Simav'dan ayrılmaktan vazgeçer, Daha uzun seneler burada ikamet eder. Nihayet Şeyh İlâhî de ömrünün sonlarına doğru İstanbul'a gelir. Emir Buharîye hilâfet verir. Evrenoszâde Ahmed Bey'in davetiyle Vardar Yenicesi'ne gider ve burada vefat eder (H.896/M. 1490)[20].

Hiç şüphesiz Nakşibendiyye tarikati, Anadolu'ya Abdullah-ı İlâhî ile girmiş, Bayezıd-ı Velînin davetiyle Emir Buharînin İstanbul'a gönderilmesi neticesinde de İstanbul'da gelişip yayılmıştır. Buharî 1477 yılında hilâfet alarak irşada başladığına göre[21], Nakşîliğin yayılışı İstanbul'da yaklaşık olarak bu tarihlere rastlamaktadır. Hüseyin Vassaf Bey de, "İstanbul'da ilk defa olarak Nakşibendî dergâhını tesis ve inşâ eden Ahmed Buharî hazretlerinin Eğrikapı dahilinde Ayvansarâyî üstünde mescid ve zaviyeyi inşa eylemiştir. Burada irşâd-ı ibâd ile meşgûl olmuştur." diyerek bu hususu doğrular[22].

Emir Buharî, Fatih Câmisi'nin batısındaki bugün kendi adıyla anılan sokakta bulunan evde irşad faaliyetlerini sürdürürken taliplerinin artması üzerine, II. Bayezid tarafından bu binaya ek olarak yeni hücreler yaptırılmış ve bu mekân tekkeye dönüştürülmüştür. Sonraları mensupları çoğalan Buharî, Ayvansaray ve Edirnekapı semtlerinde birer halife tayin edip iki yeni tekke daha açmıştır[23].

Merkez tekkenin ve daha sonra açılan tekkelerin şeyh (post-niş în ve tekke-niş în)'lerinin tarih sırasına göre birer listesi Mecmûa-ı Tekâyâ yazarı Zâkir Şükrü Efendi tarafından verilmiştir

1- Fatih Sultan Mehmed Han Cami-i Şerifi kurbünde Hz. Hoca Emir Ahmed Buharî Tekkesi şeyhleri [24]

2- Edirnekapusu hâricinde Hz. Emir Buharî Tekkesi şeyhleri[25]

3- Emir Buharî Tekkesi şeyhleri der-kurb-i Ayvansarây[26]

Buharî 922 /1516 tarihinde vefat etmiştir. Türbesi halen Fatih Camii'nin batısında kendi adıyla anılan camiin yanında yol üzerindedir[27].

Vefatına, Bursa Kaplıca Medresesi müderrisi iken görevinden ayrılarak Buharî'ye bağlanan Hızır Bey Çelebi (öl. 1517) şu tarih manzumesini söylemiştir:

Müşkil imiş firkati Şeyhin be-gâyet âh Şeyh
Kanda gitdi bilmezin ol mazhar-ı Allah Şeyh

Bu firâk u hasrete bu hecre vü bu hâlete
Gönlüme didüm ki ki di târîh didi vâh Şeyh [28]

Lâmiî Çelebi de bir tarih manzumesi söylemiştir ki, bu manzumenin son beyti aynı zamanda türbenin kitabesi olarak hakkedilmiştir;

Kanı ol şems-i hakîkat sâye-i lutf-ı İlâh
Kutb-ı irşâd-ı tarîkat mürşid-i gerdûn-penâh

Şu'le salmışdı Buhârâ'dan doğup Rûm üstine
Mefhar-ı âl-i abâ idi vü mülk-i dîne şâh

Kodı endim gibi ashâbın dolundı meh-sıfat
Gaym-i gamdan oldı lâbüd çîhre-i âlem siyah

Cân dimâğın çünki bu sevdâ buhârı kapladı
Dil didi târîh ey Seyyid Buharî âh vâh [29]

Lamiî'nin ifadesine göre, ölümünden az önce, dervişlerine "Takva ve birlik halinde olunuz." diye vasiyet etmiştir[30]. Damadı Mahmud Celebi'nin anlattığına göre. ölümünden sonra bazı kerametleri zuhur etmiştin "Efendi Hazretleri vefat edince mübarek cesetlerini bir çadır içinde yıkamıştık. Bir derviş su döküyordu. Bir derviş de mendille devamlı benim terimi siliyordu. Hayadan tere boğulmuştum. O esnada yaşayan bir kişi gibi üç defa gözlerini açıp baktılar. Kabre indirip toprak üzerine koyduğum zaman, hemen kendileri kıbleden yana sağ taraflarına döndüler. Hazır olan hafızlar gayrı ihtiyarî salavat getirmeye başladılar[31]".

Yine Mahmud Çelebi anlatıyor. "Mübarek mezarlarının yanında bir defne ağacı vardı. O ağacın kesilmemesini dört defa vasiyet etmişlerdi. Bu vasiyete bakıp galiba üzeri örtülmesin demek istiyor demiştim. Zamanla dostlar, üzerini örtmek, türbe yapmak istediklerinde ağacın kesilmesi gerekti. Benimle müşâvere ettiler. Zahiren izin vermedim ama, ben gittikten sonra bildiğiniz gibi yapınız dedim. Gittikten sonra o ağacı kesmişler, etrafı duvar yapıp üzerini örtmüşler. Mübarek kabirleri rıhtım üzerinde ve taştan idi. O ağaç yeniden çıkmış büyümüştü. Taptaze ve yemyeşil uzayıp gider. Gayet güzel. Ne güneş dokunur, ne de hava"[32].

Lâmiî, Emir Buharî'nin usul ve terbiye tarzının şu esaslara dayandığını bildiriyor "Azîmete dayanan amel, sûreti terk, hafî zikre devam, sohbet, uzlet, az konuşmak, az yemek, geceleri ihyâ etmek, gündüzleri oruç tutmak, bidatten uzak durmak, sünnete bağlanmak, Hakk'a yönelmek, dünyadan kalbî rabıtayı kesmek"[33].

Emir Buharî'nin şeyhi Abdullah-ı ilâhî, vahdet-i vücuda inanan Melâmî-meşrep bir mutasavvıftır. Şeyh Bedreddin'in Vâridât'ını ilk şerh eden kişi odur. Hacca giderken yanına Mushaf ile birlikte Mevlânâ'nın Mesnevi'sini alması da dikkate değer. Onun bütün eserlerinde, özellikle Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsılin ve Zâdü'l-Müştakîn'inde vahdet-i vücudla ilgili kavramları açıkladığı görülür. O ve onun takipçileri, Mevlânâ ve İbni Arabi'nin eserleriyle yaygınlık kazanan vahdet-i vücud görüşünün Anadolu ve Özellikle Rumeli'de yayılmasında önemli rol oynamışlardır. His ve duyuşa dayalı Horasan tasavvuf mektebinin gereği olarak eserlerinde şiir unsuru da yer almaktadır[34]. Halifelerinden birisi olan Emir Buharı de şeyhinin vahdet-i vücud görüşünü benimsemiş, düşüncelerini aktarmada şiir unsurundan da yararlanmıştır, Onun aşağıda ilk defa yayımlanacak olan şiirleri bu hususu göstermektedir.

Eserleri:

1. Risâle fi't-tasavvuf (Süleymaniye Ktb. Halet Ef. No: 300/2, Lala İsmail Ef. No: 213/2; HAC. No: 40665; İstanbul Ün. Merkez Ktb. TY. 7221).

2. Mevlânâ'nın şiirlerine yazdığı şerhler

Emir Buharî, Mevlânâ'nın bazı şiir ve beyitlerine Farsça şerhler yazmıştır. Bunlar, kütüphanelerde çeşitli isimleraltında kaydedilmiştir. (Süleymaniye Ktb. No: KAR. 66750; Hacı Mahmud Ef. No: 40662, 40663, 40664; Hüsrev Paşa, No. 56445; BEŞ. 12926; Millet Ktb. Ali Emiri, No: 6458; İstanbul Ün. Merkez Ktb. No: 7222, 7223, 7779; Nurıosmaniye Ktb. No. 1737; Bayezid Devlet Ktb. No. 10073.

3. Farsça Divançe: Millet Ktb. Ali Emiri, No. 13061. Vassaf Bey, Emir Buharî'nin "Hakâyık-ı sûfiyeden bâis pek çok manzumeleri vardır." diyerek Farsça iki beytini zikreder. Fakat Farsça divan veya divançeden bahsetmez.

4. Türkçe Divançe; Bu eserden ilk olarak söz eden Hüseyin Vassaf'tır[35]. Ancak, aşağıda görüleceği üzere, Süleymaniye Kütübhanesi (Atıf Ef. No; 1398)'nde kayıtlı olan bu şiirler, bir divançe meydana getirmeyecek kadar azdır.

Emir Buharî'nin Türkçe Şiirleri:

Emir Buharî'nin Türkçe şiirleri, yukarıda belirtildiği gibi, Süleymaniye Ktb.. Atıf Ef. No: 1398 numarada bulunan Halvetî-Sünbülîlere ait bir mecmuatü'r-resâil içindedir. Buharî'ye ait şiirlerin bugüne kadar değerlendirilmemesinin sebebi, bu yazmanın Sünbülîlerle ilgili zannedilmesinden olabilir. Şu hususu da belirtelim ki, Lemezât'ta adı geçen Sünbülî dervişi Emir Buharî'nin şair olup olmadığı belli değildir. Ve bu şiirler Sünbülî dervişinin olamaz. Zîrâ şiirler incelendiğinde görüleceği gibi, Emir Buharî, Nakşî olduğunu birkaç yerde söyler. Kanaatimizce mecmuayı yazan kişi, adı geçen Buharî'yi Sünbülî dervişi sanmış olmalıdır.

Şiirlerin yer aldığı mecmuada şu risaleler mevcuttur

1- Hâzâ Risâle-i Hz. Şeyh Sünbül Ef. (yk. 1b-16a). Bu risale, safîlerin devranı hakkında Türkçe bir eserdir.

2- Hz. Musa (A.S.)'nın münacaatıyla ilgili bir rivayet (yk. 16b).

3- Hâzâ Silsile-nâme-i Manzûme-i Adlî Ef. (yk. 17b-18b). Bu manzum silsile-nâmede Sünbülî meşayıhının listesi verilmektedir.

4- Silsile-nâme-i Halvetiyye (yk. 19b-25a). Mensur Arapça bir risaledir:

4- Min Kelâm-ı Emîr Efendi-Buharî (RA.) (yk. 25b-37b).

Makalemizin konusu teşkil eden Emir

Buharî'ye ait şiirler söz konusu yapraklar arasında bulunmaktadır.

5- Min Kelâm-ı Şeyh Muhammed Efendi (yk. 37b-38b).

Emir Buharî'nin şiirlerinden sonra kaydedilen Şeyh Muhammed Efendi'ye ait üç tane daha şiir bulunmaktadır. Mürşidi mahlaslı bu şiirler, Emir Buharî'nin üslûbuna çok yakın olmakla birlikte, Mürşidî'nin kimliğini tespit edemediğimizden bu zatın ve şiirlerinin Emir Buharî ile ilgisi hakkında birşey söyleyemiyoruz.

6- Şems-i Tebrizî ve Yahya Efendilere ait dokuz beyt (yk. 39a).

Mecmuada Emir Buharî'ye ait 31 gazel, 3 murabba, 14 nazm, 8 müfred ve 1 adet mesnevi (bkz. 57. şiir) bulunmaktadır. Şiirlerini eski Anadolu Türkçesi ile yazan Buharî'nin bu şiveyi ne zaman öğrendiğini tespit etmek mümkün değildir Şeyhi Abdullah-ı İlâhînin Buhara'ya gidip Anadolu'ya Emir Buharî ile birlikte döndüğü dikkate alınırsa, o devirde Buhara ile Anadolu'da yetişen sûfî ve ediplerin birbirleriyle yakın münasebette oldukları söylenebilir. Buna göre Buharî, Anadolu şivesini daha Buhara'da iken öğrenmiş; tesirinde kaldığı Yunus'u ve Yunus tarzında ilâhîler yazan Anadolu sûfîlerini okumuş olmalıdır. Yahut o, bu şiirleri Anadolu'ya geldikten çok sonraları Abdullah-ı İlâhî'den irşad olduktan sonra kaleme almış olabilir.

Emir Buharî, şiirlerinde Buharî mahlasını kullanmaktadır. Bazı şiirleri ise mahlassızdır. Şiirlerinin birkaçında gerek tarikatı Nakşibendîlik'ten ve gerekse mürşidinden övgüyle bahseder (Meselâ bkz. 2,3., 34. şiir). Şu beyitlerde de şeyhinden söz etmekte ve "Yâ İlâhî" hitabını tevriyeli kullanmaktadır.

Eşiğünden özge kanda varayım
Seni koyup yâ kime yalvarayım

Yâ İlâhî sen esirge beni kim
Bir zaîf ü âciz ü bîçâreyim 26/1-2

Şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla dünyadan el etek çekmiş, kendini tamamen uzlete ve Allah aşkına adamış bir mizaca sahip olan şair, kendisi için sıkça kullandığı "dîvâne" sıfatıyla cezbeli kimliğini açıkça belirtir (bkz. 4/1, 5/1, 6/1).

Buharî, şiirlerinde Yunus Emre'den etkilendiği açıkça görülür. Bu etki ifade kalıplarında ve söyleyişlerde olduğu gibi, teşbih ve mecaz sisteminde de belirgindir. İki şairi birkaç örnek vererek karşılaştıralım:

Yunus:
Hemân bu bîçâre Yunus aşkıla âşinâyımış[36]
Emir Buharî:
Gönül hod ol nigâr ile ezelden âşinâyımış (9/1)

Yunus:
İy bizimle yâr olup dosta giden gelsün berü
Yok eyleyüp kendözün cân terkiden gelsün berü [37]
Emir Buharî:
Cur'a-ı tevhîdi nûş iden gelsün berü
Kendözünü mest ü serhoş eyleyen gelsün berü (11/1)
Yunus:
Işkun aldı benden beni
Bana seni gerek seni
Ben yanaram dün ü güni
Bana seni gerek seni [38]
Buharî:
Işkun bana hâdî yeter
Gayrı neme gerek benüm
Ol hem gam-ı şâdî yeter
Gayrı neme gerek benüm (34/1)

Şimdi de Emir Buharî'nin kullandığı bazı teşbih ve mecaz unsurlarından örnekler verelim. Meselâ o, âşık için pervane, dîvâne, merdâne, mestâne, sergerdân, hayran, bülbül, kul ve benzeri teşbih ve sıfatları kullanır[39]. Ona göre âşık, can ve cihanı terk etmiş, dîdâr için can ve baş oynatmış, Hak yolunda bir meydan eri, aşk ile canı dâima zinde olan ölümsüz bir kişi; aşk sarayının serveri olmuş bir şahsiyettir [40].

Şair, aşk için de mey, gülzâr, saray, belâ, eğlence, mürşid, sermaye, şarap, pir gibi benzetmeler kullanır. Mürşidin yanağı vahdetin tecellî ettiği bir şem', mürşid, manevî tasarrufuyla sultan ve yine mürşidin sözleri de. cür'a-i tevhiddir. Diğer taraftan mürşid, aşk meclisinin sâkîsi olarak nitelendirilir Dünya kesrettir, masivadır, har (diken)dır. Orası, gönül verilecek, eğlenilecek yer değildir. Âşık ne dünyaya ne de cinâna heves eder.

Heves itmez ol cinâna
O da bir hevâdur ey dost

Bu cihâna bakmaz ol kim
Sana âşinâdur ey dost 14/4-5

Âşığın amacı, vahdet deryasına dalmaktır "Mânâ" ise bir genc (hazine)tir. Âşıklık bu mânâ hazînesine ulaşmaktır.

Buharî'nin şiirlerini umumî olarak değerlendirdiğimizde, onun, biraz rind ve hatta melâmî meşrepli bir vahdet-i vücutçu olduğunu söyleyebiliriz: Buharî'ye göre sûfînin gayesi "rızâ-yı Hak'tır, dünya muradı değildir" (9/5, 23/1).

Şu beyitlerde onun vahdet ehli bir sûfî olduğunu görüyoruz:

Bezm-i fenaya varsa girmeğe himmetün
Terk it vücûdum bu benlik yiri degül (8/4)

Beden halkıla kesretde gönül Hakkıla vahdetde

Müdâm olmak bu hâletde aceb özge safâyımış
(9/4)

Nihayet şu denebilir ki, Buharî şiirlerinde ortaya koyduğu fikirlerle zühd ve takvaya dayalı günümüz Nakşî anlayışının tersine, tarikat anlayışını muhabbete, daimî zikre, aşka, melâmete ve vahdet-i vücuda dayandırmaktadır.

Tarîk-ı ışk çü tuyduk melâmetlikimiş
Bu yolda nâm gözetmek hatâyımış bildük 19/5

Buharî bu şiirleri muhakkak bir cezbe ile söylemiştir. Asıl gayesi kanaatimizce şiir yazmak olmadığı gibi (bkz. 29/10, 31/4), bir sanat göstermek de değildir:

Ko şi'rî Buharî hamûş ol hamûş
Yol uzakdur uzak yarak gör yarak 31/4
İy **Buharî** beyti ko dâim teveccüh Hakk'a kıl
Şi'r dimekden gelen zevk ü safâdan vâz gel 32/5

Böyle olmakla birlikte Buharî, yazmış olduğu şiirleriyle bilhassa kendi müntesibi olan şair meşrepli dervişlerini etkilemiştir. Bunların başında gelen Lâmiî Çelebi, şeyhi Buharî'nin:

Kıldı bir yâre beni şeydâ gönül
Hânümânum eyledi yağma gönül
Kimse itmedi bana illâ gönül
Hey gönül şeydâ gönül rüsvâ gönül

bendiyle başlayan murabbaına nazire yazmıştır. "Hey gönül şeydâ gönül rüsvâ gönül", "Hey gönül dânâ gönül bînâ gönül" mütekerrir mısralarıyla yazılan murabbalar, çağında Melihî, Fatih Sultan Mehmed (Avnî) ve Ahmet Paşa gibi şairlerin nazireleri ile yaygınlık kazanan "Vay gönül vay bu gönül vay gönül eyvay gönül" mütekerrir mısralı murabbalarını hatırlatmaktadır[41].

EMİR BUHARİ'NİN TÜRKÇE ŞİİRLERİ

yk. 25 b Min Kelâm-ı Emir Efendi Buharî Rahmetu'llahi aleyh

1

Fâilatün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün
Bir ulu dergâh-ı Hak'dan intisâbum var benüm
Hak bilür kim oradan çok feth-i bâbum var benüm

Götürür gözden hicâbı zulmetin tâliblerün
Nûr virür âleme bir âfitâbum var benüm

Âhiretde nesneden gam yimezem dostlar
Dünye'de anun gibi âlî-cenâbum var benüm

Arzu eyler cân u dil hıdmetinde olmağı
Ol sebebdendür ki gâyet ızturâbum var benüm

Cümle evrâkum dirüp dürdüm bu ilmün defterin
Şimdi harfi nakşı yok bir hoş kitâbum var benüm

2

Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Bir azîze istinâdum var benüm
Ana gayet i'timâdum var benüm

Toprağa kılsa nazar altun ider
Çok şu denlü i'tikâdum var benüm

Hak bilür kim göreli bî-ihtiyâr
Cân u dilden inkıyâdum var benüm

Ben cinân u hûr ile aldanmazam
Dahı özge bir murâdum var benüm

Uymazam ışkun yolında zâhide
Başka re'y-i ictihâdum var benüm

3

Mefâilün Mefâilün Mefâilün Mefâilün

yk. 26 a

Tarîk-i Hakk'un a'lâsı tarîk-i Nakşbendîdür Tarîk-i Nakşbendînün reisi Mîr Efendi'dür

Müsellem elimle illerde anun yolı vü hâlidür
Kalan te'sîr-i dillerde anun nush u pendidür

Şu denlü zahir ü bâtın olubdur Hoca'nun nakdi
Görenler bir nazar anı diyeler kim o kendidür

Aceb âhû-yı vahşîdür gönül kimseye sayd olmaz
Şikâr iden hemân anı senlin cezbün kemendidür

Demidür şimdiden gini nazar kılsan Buhârî'ye
Ki ol bî-çâre oğlandan tapunun derdmendidür

4

Mefâilün Mefâilün Mefâilün Mefâilün

Ben ol dîvâneyem ki kodum elden nâm u nâmusı
Anı gördüm gözümden çıkdı anun gayrı kamusı

N'iderem hûr u rıdvânı bana anı gerek anı
Anunla olıcak birdür bana cennetle tamusı

Gerek gamdur gerek şâdî gönül reng almaz anlardan
Bana şâdî vü gam yeter hemân ol dost kaygusı

yk. 26 b

Dirîgâ hâb u gafletde geçürdün nâzenîn ömri
Bir iki gün uyan bârî niçe bir gaflet uyhusı

Gönül virmez Buharî bu cihânun mâl u mülkine
Yiter bir lokma bir hırka anun me'kûl ü melbûsı

5

Fâilâtün Fâilâtlin Failün

Halk içinde gerçi bir dîvâneyüz
Hakk'a biliş halkdan bîgâneyüz

Tuymışuz dîvâneliğün kadrini
Sanmanuz kim bir dahı uslanayuz

Şem'-i ruhsârun görüp cân atmışuz
Dostlar pervâneyüz biryâneyüz

Hamdül'illah genc-i ma'nâ bizde var
Sûretâ gerçi ki vîrâneyüz

Hakk'a virdük biz Buhârî gönlümüz
Hiç ola mı gaynla aldanayuz

6
Mef ûlü Mefâîlü Mefâîlü Feûlün

Hak yoluna dil virene dîvâne mi dirler
yk. 27 a
Dîvâneyimiş tutalum ustana mı dirler

Bu halk benüm hâlümi bilsem neye tanlar
Işk işini tuyan kişi katlana mı dirler

Şol sîne ki ışk ile harâb ola kon olsun
Ma'mûr asıl oldur ana vîrâne mi dirler

Işkunda şu kim başıla cân terkini urmaz
Âşıklar içinde ana merdâne mi dirler

Işkun meyin ol kimse ki geh koya geh içe
Bu bezm-i safâda ana mestâne mi dirler

7
Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Aklum aldun dün ü gün derdünle ser-gerdânınam
N'ola ger hayrânısam yâ Rab senün hayrânınam

Hâr-ı dünyâdan çıkup gülzâr-ı ışka gireli
Giceler tâ subha dek bülbül gibi nâlânınam

Cân ü baş oynayu yolunda dîdâr isterem
Sanma zâhidler gibi ben âşık-ı rıdvânınam

Kimi dünyâ kulı bu halkun kimi cennet kulı
yk. 27 b Bilmiş olun dostlar ben anınam benanınam

İy Buhârî sana ol devlet yiter kim diye dost
Sen benlim kemter kulumsun ben senün sultânınam

8
Mef ülü Fâilâtü Mefâîlü Fâilün
Kangı kimesne cümle cihandan beri değül
Merdân-ı râh içinde öl meydân eri değül

Şunlar ki ışkunla değül cânları zinde
Hakkâ budur ki anlar ölidür diri değül

Tâ'atda sanma kendimi gönül çün yabanda
Âdem didükleri sünü ile deri değül

Bezm-i fenâya varsa girmeğe himmettin
Terk it vücûdum bu benlik yeri değül

Bil iy sarây-ı ışkda serverlik isteyen
Serler fidî gerek ki bu ser serseri değül

9
Mefâîlün Mefâîlün Mefâîlün Mefâîlün

Belâ-yı ışk-ı yâr ile cânum mübtelâyımış
Gönül hod ol nigâr ile ezelden âşinâyımış

Hevâ-yı dostdan özge ne sevdâ varise ey dil
Huda hakkıyiçün anlar hebâyımış hebâyımış

Murâd-ı nefs yolında gönül yel gibi yelerken
Hevâ-yı ıska yeltenmek abes bâd-ı hevâyımış

Beden halkıla kesretde gönül Hakk'ıla vahdetde
Müdâm olmak bu hâletde aceb özge safâyımış

Rızâ-yı Hakk'ıla dünyâ muradın cem' ü kasd itmek
Hatarlu yol imiş gayet sakın iy dil hayâyımış

10
Mefâîlün Mefâîlün Mefâîlün Mefâîlün

Neme gerek benüm bilsem bu halkun kuru gavgâsı
Bana yitmez mi âlemde hemân ol dost sevdası

yk. 28 a Gönül virenler ol şaha yüz uranlar bu dergâha
Ne baksın izzile câha yiter anlara Mevlâsı

Bu yolda sen makâm menzil hiç idinmeyesin iy dil
Ne menzilde olursan bil anun var dahi a'lâsı

Bakanlar rûy-ı dildâra ne meyl itsün bu gülzâra
İki âlemde anlara yiter hüsnün temâşâsı

Visâle irmeğe iy cân tutalum olmaya imkân
Gönülden çıka mı bir ân senün vaslun temâşâsı

11
Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Cür'a-i tevhîdi nûş eyleyen gelsün beril
Kend'özini mest ü serhoş eyleyen gelsün beriü

Hak cemâlinden gönül gözini bir ân ırmayup
Hak'dan ayruğın ferâmûş eyleyen gelsün beril

Zikr bahrine talup müstağrak u hayran olup
Kendüyi bî-akl u bî-hûş eyleyen gelsün berü

Her nefesde sırrile yüz bin mühâcât eyleyüp
Zahirin halk içre hâmûş eyleyen gelsün beril

Böyle bizden dâyimâ mestâne sözler işidüp
Şevkıla deryaya bin cûş eyleyen gelsün beril

12
Feilâtün (Fâilâtün) Mefâilün feilün (Fa'lün)

yk. 28 b Demler olur ki pâdişâh oluram
Seyr-i eflâkde külâh oluram
Nurlar saçmak isterem gûyâ
Gökler üstinde mihr ü mâh oluram

Cümle âlem gözümde çöpce degül
San ki ben bu cihânâ şâh oluram

Gâh olur kim zelîl ü hor u hakîr
Ayak altında hâk-i râh oluram

Bir nefes gâfil olıcak Hak'dan
Başdan ayağa hep günâh oluram
13
Mefâîlün Mefâîlün Feûlün

Ne kaygu ana kim yân sen oldun
Ne gam ana ki gam-hân sen oldun

Zihî varlık ki yoklıkda komışsun
Zihî yoklık k'anun van sen oldun

Kamunun yân var âşıkiarun lîk
İki âlemdeki yân sen oldun

Zihî devlet sa'âdet anlara kim
Cihânda hâsıl-ı kân sen oldun

Buhârî gönlini ışka virelden
Gice vü *gündüz* efkârı sen oldun
14
Mütefâilün Feûlün

Bu cihan fenâdur iy dost Katı bî-bekâdur iy dost
yk. 29 a Ola dil sentinle dâyim
Niçe hoş safâdur iy dost

Şol ömür ki sensüz olur
Kamusı hebâdur iy dost

Heves itmez ol cinâna
O da bir hevâdur iy dost

Bu cihâna bakmaz ol kim
Sana âşinâdur iy dost

Ne ola atâ umarsak Işümüz hatâdur iy dost
Dil ü cânı tek kabûl it Yoluna fidâdur iy dost

Nazar it Buhâri'ye kim
Katı mübtelâdur iy dost
15
Feilâtün Feilâtün Feilün

Pür midür ışkıla humhânelerün

Toptolu şevkıla meyhânelerün

Na'ra urup yakalar çâk iden
Sagışa gelmeye dîvânelerün

Âşinâna ne kadar remz itsen
Zerresin tuymaya bîgânelerün

Gönlümi ışkıla vîrân itdügüm
Toludur gencile vîrânelerün

Şem'-i ruhsârı görüp cân atuban
Bâl u perden geçe pervânelerim

Bahr-i ışkunda garîk olmayanun
Eline gire mi dür-dânelerün
16
Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Dost yolına dil u cânı nisâr itsem gerek

Cümle bu varumı bir gün târ-mâr itsem gerek

yk. 29 b Buncadan sakladuğum cân u gönül esrârını
Kalmayup sabrum cihâna âşikâr itsem gerek

Kesret-i esbâb ile çün ki yol varmazimiş
Cümlesini tağıdup fakr ihtiyâr itsem gerek

Gurbetimiş dostum çün bu yolun sermâyesi
Uzlet idüp ben dahi terk-i diyâr itsem gerek

Gitdi sabrum baş açuk dîvâneyem şimden girü
Niçe ırzum gözleyüp namus u âr itsem gerek
17
Mefülü Mefâîlün Mefülü Mefâîlün

Bu cânı komayınca ol cân ele mi girer
Ya değme belâ ile cânân ele mi girer

Vaslun heves idenler derdüni kabul itsün
Derd olmayıcak dilde derman ele mi girer

Çün ana gönül virdün geç iki cihândan sen
Ol yâri ne sanursın ele mi girer

Işk oldı çü mihmân kıl ana fidâ cânunı
Bir dahi anun gibi mihmân ele mi girer

yk. 30 a Var benliğini terk it kulluk yolını tut kim
Kul olmayıcak iy dil sultân ele mi girer
18
Mefâîlün Mefâîlün Feûlün

Ne efkâr ki bu Hak'dan mâsivâdur
Huda hakkiyçün anlar hep hevâdur

Bu dünyâya nice gönül viresün
Gönül kim anunile âşinâdur

Aceb bilsem nesine aldanurlar

Sular kim bu cihâna mübtelâdur

Cinân u hûri âşıklar yanında
Huda hakkîyçün iy zâhid hevâdur

Safâdur her ne kim eydürse
Hak'dan Eğer derd ise de ayn-ı devâdur

Huda'dan gayrısın sevdi idinme
Hatâdur iy gönül gayet hatâdur

Başun gavgâdadur sultân isen de
Huzur anun kim âlemde gedâdur

Ne gam sana Buhârî çün şefi'ün
İki âlem emîri Mustafâ'dur
19
Mefâilün Feilâtün Mefâilün Feilün (Fa'lün)

Cihan didükleri dâr-ı fenâyumış bildük
Safâ vü zevkı anun bî-bekâyımış bildük

Tapundan özge ne sevda ki ola âlemde
Abes hevâlarımış hep hebâyımış bildük

Bu gönlümüz kamudan uzlet itdügi müdâm
0 hod bir özge ile âşinâyımış bildük
Visâl-i Ka'besi yolında gam buriyyeleri
Kamusı Merve hakıyiçün Safâyımış bildük

Tarîk-ı ışk çü tuyduk melâmetlikimiş

Bu yolda nâm gözetmek hatâyımış bildük
20
Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün
yk. 30 b Ehl-i dünyâ bu fenâ mülkine mağrûr olmasun
Hey den ol bî-çâreler igende mesrur olmasun

Şol gönül bil ki Hak ışkıyıla vîrân olmaya
Ol harâb olası ko hergiz ma'mûr olmasun

Her gören her işiden Mecnûn diyü ta'ne urur
Bu cihanda kimse hiç ışkıla meşhur olmasun

Aks-i ruhsârun görüp hemîşe pertev salalar
Dâyimâ bu hâne-i dil nice pür-nûr olmasun

Her ne cevrün varise râzıyam eyle dostum
Âsitânundan Buhârî tek hemân dûr olmasun
21
Fâilâtün Fâilâtün Fâlâtün Fâilün

Fârig ü âzâde iken bend-i dildâr oldum
Dek dururken ne aceb bend ü giriftâr oldum

Şu nevalar ki yelerdüm kamu yeller ile
Gözlerümden kamusı çıkdı vü bî-zâr oldum

Işk irelden bana bu iki cihan oldı harâm
Bilünüz dostlar ben âşık-ı dîdâr oldum

Neng ü nâmın saklayanlarda çü ışk olmazımış
Irz u nâmûsı kodum elden ü bî-âr oldum
Cümle âlem bana ağyâr ola gam yimezem
Hamdülillah hele ben ışkun ile yâr oldum
22
Mefâilün Mefâilün Mefâilün Mefâilün

yk. 31 a Bu âşıklık mıdur ey dil mahabbet böyle mi olur
Anı cândan sevenlerde ya hâlel böyle mi olur
Hevâyile heves hâlün cihân fikridür eşgâlün
Perîşân cümle ahvâlün ibâdet böyle mi olur

İşün tül-i emel fikri gönülden çıkdı Hak zikri
Hiç utanmaz mısın Hak'dan ferâgat böyle mi olur

Dürişdün zikr-i Mevlâ'ya giril taldun bu dünyâya
Hak'a tâlib olanlarda hakîkat böyle mi olur

Çü gönül Hakk'ı zikr eyler ya anda mâsivâ neyler
Aceb sen nice sâliksin tarîkat böyle mi olur

İşün yâ gaflet uyhusı yahod bu dünye kaygusı
Kam âr u kanı gayret ya himmet böyle mi olur

Bu halk içre adun sûfî çıkardun cubbe-i sûfı
Kanı zühd ü kanı takvâ ya tâ'at böyle mi olur
23
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Hak rızâsıdur bizüm maksûdumuz
Andan artuk yok durur ma'bûdumuz

Biz aceb tâcirlerüz dünyâda kim
Satmışuz ma'dûma hep mevcûdumuz

yk. 31 b Hak bilür ki her neye kılsak nazar
Andan özge yok durur meşhûdumuz

Nâr-ı ışkıla dutuşduk şöyle ki
Tâ ebed yanar gönülde odumuz

İşümüz dâyim Hak'a kulluk durur
Andan artuk yok durur ma'bûdumuz
24
Feilâtün (Fâilâtün) Mefâilün Feilün (Fa'lün)

N'ola artarsa dün ü gün âhum
Ansuzın ıska uğradı râhum

Gitdi nâmûs u nâm u izzet ü câh
Görünüz bana n'itdi ol şâhum

Arş u Kürsî'ye bakımaz aslâ
Dil evidür benüm nazar-gâhum

Terk U yoklık huzûnn anlayalı
Bana câh oldı izzile câhum

Bu firâka Buhârî sabr idemez
Ol garîbi esirge Allâh'um

25
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün
Gâh olup halvet ister gönlümüz
Halkdan hep uzlet ister gönlümüz

Her kimi görsek hemân vahşî gibi
Kaçup andan vahşet ister gönlümüz

Gâh olup hal kıla idüp ihtilal
Kesret içre vahdet ister gönlümüz

Gâh ışk u gâh şevk u gâh zevk
Gâh derd ü mihnet ister gönlümüz

Ber-karâr olmaz imiş ahvâl-i ışk
Dürlü dürlü hâlet ister gönlümüz
26
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Eşiğünden özge kanda varayım
Seni koyup yâ kime yalvarayım

yk. 32 a Yâ ilâhî sen esirge beni kim
Bir zaîf ü âciz U bî-çâreyim

Bir yana nefsüm çeker bir yana ışk
Bu aralıkda katı âvâreyim

İy dirîgâ nefs elinden gönlümi
Bilimez ki nicesi kurtarayım

Sana dutdum yüzümi yâ Rabbenâ
Seni koyup yâ kime yalvarayım
27
Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Tâ ezelden câna ışkun şöyle te'sîr eyledi
Ben za'îfi dahı yiğit olmadın pîr eyledi

Bu yıkuk gönlüm yine bir gence tuş olmış gibi
Kim hayâlün dâyim ol vîrânede yir eyledi

Hükm-i Hak'dur eşiğünden böyle dûr iden beni
Sanma bu bîçâreyi sa'yinde taksîr eyledi

Bir nefes senden cüdâ olmak muhâl idi bana
Çâre ne çün Hak ezelde böyle takdîr eyledi

Hamdülillah bu'd-ı sun yoluna mâni' degül
Koma dâyim elden ol telkini kim pîr eyledi

Nakşibendiyye edâsında bugün bir sikke kor
Nakş-ı yâri her dilün levhinde tasvîr eyledi

Ko Buhârî daimî tedbir kazaya vir rızâ
Var mı bir tedbîr kim takdîri tağyîr eyledi
28
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

yk.32 b Gel beril hey mübtelâ olan gönül
Başdan ayağa belâ olan gönül

Cânuma zikr-i safa olan gönül
Ruhuma fikr-i gıdâ olan gönül

Nâgehânî dolanuban yâdda
Dil-rübâsından cüdâ olan gönül

Söyle bu gurbetde ahvâlün nedür
Hey sözi derde devâ olan gönül

Çöpe saymayup cihânun beğligin
İhtiyâr ile gedâ olan gönül

Işk yolında giden tâliblere
İzi tozı tûtiyâ olan gönül

Yâd olursa cümle âlemden ne gam
Anunıla âşinâ olan gönül
29
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Kıldı bir yâre beni şeydâ gönül
Hânümânam eyledi yağma gönül
Kimse itmedi bana illâ gönül
Hey gönül şeydâ gönül rüsvâ gönül

Gâh zâhidsin gehî mestânesin
Gâh âkil geh katı dîvânesin
Çâre yokdur sana ki uslanasın
Hey gönül şeydâ gönül rüsvâ gönül

Bir nigâra bizi meftûn eyledün
Kanlar ağlatdun ciger hün eyledün
Adumuz halk içre Mecnûn eyleü
Hey gönül şeydâ gönül rüsvâ gönül

Şevkıla âlemlere toldun yine
Dek dururken bilmezem n'oldun yine
Varısa sen ışka tuş oldun yine
Hey gönül şeydâ gönül rüsvâ gönül

Yile virdün bu hevâda varumuz
Yire çaldun namus ile ârumuz
Âleme keşf eyledün esrârumuz
Hey gönül şeydâ gönül rüsvâ gönül

yk. 33 a Eyledin bizi melâmet illere
Hırmen-i nâmûsı saçdun yillere
Oluban dîvâne düşdün dillere
Hey gönül şeydâ gönül rüsvâ gönül

Işk-ı yâre bizi mihmân eyledün
İşümüz efgân u nâlân eyledün
Hâlümüz dillerde destân eyledün
Hey gönül şeydâ gönül rüsvâ gönül

Şîşe-i sabn yire çaldun giril
Işk sazını ele aldım giril
Âleme âvâzlar saldun girü

Hey gönül şeydi gönül rüsvâ gönül

Niçeye dek bu hevâyile heves
Şimdiden girü uşan vakt oldı pes
Bu nigârunı esîrge bir nefes
Hey gönül şeydâ gönül rüsvâ gönül

Şi'iri elfâzı ko kesb eyle hâl
Ehl-i hâl ol nice bir bu kîl u kâl
Kâldeki didi sana böyle kal
Hey gönül şeydâ gönül rüsvâ gönül

Hakk'a meşgûl ol yiter lâf eylegil
Mâsivâdan vâz gel sâf eylegil
Böyle m'olur tâlib insaf eylegil
Hey gönül şeydâ gönül rüsvâ gönül
30
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün
Himmetüni eyleyüp alâ gönül
Hak cemâlin eyledi sevdâ gönül
Bu cihâna bakmadı aslâ gönül
Hey gönül dânâ gönül bînâ gönül
Gaflet içre kalmayup açdun gözün
Mâsivâdan cümle kesdün kendözün
Hak Ta'âlâ'dan yana tutdun yüzün
Hey gönül dânâ gönül bînâ gönül

Çünkü görmedün bekâsın âlemün
Hep kodun zevk u safâsın âlemün

yk.33 b Vay ne hoş tuydun fenâsın âlemün
Hey gönül dânâ gönül bînâ gönül

Nür-ı Hak'dan eyleyüp kuhl-ı basar
Gayr-ı Hakk'a kılmadun kat'â nazar
Girü aslundan yana itdün güzer
Hey gönül dânâ gönül bînâ gönül

Dün U gün Hak yolına sa'y eyledün
Her hevâdan nefsüni nehy eyledün
Akıla uydun ne hoş re'y eyledün
Hey gönül dânâ gönül bînâ gönül
31
Feûlün Feülün Feûlün Feûl

Gözün aç gözün cümle eşyaya bak
Ki yok nesne illâ zuhûrât-ı Hak

Gel içerü gir Hakk'ı isterisen
Yabanda arama değüldür ırak

Şu kim nûr-ı Hak'dan nasîbi ola
Bu sözün yeter ana ders U sebak

Ko şi'ri Buhârî hamûş ol hamûş
Yol uzakdur uzak yarak gör yarak

Eğer sâlikisen kanı ya taleb
Eğer vâsılısan nedür bu kalak
32
Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Cennete itme heves zâhid hevâdan vâz gel
Merd isen ol tâlib-i Hak mâsivâdan vâz gel

Hak'dan artuk gönlüne her ne gelürse nefy kıl
Gayrı fikri ko abes mâlihulyâdan vâz gel

Her amelde Hak rızâsın gözle ancak gayrı ko
yk 34 a İşün ihlâsıla kıl şirk ü riyâdan vâz gel

Hak yolında ihtilât-ı halk ırar çünkim seni
Cümlesinden uzlet it hep âşinâdan vâz gel

İy Buhârî beyti ko dâim tevecüh Hakk'a kıl
Şi'r dimekden gelen zevk ü safâdan vâz gel
33
Müstefilâtün Müstef ilâtün

Gözden götür çün sen ol nikâbı
Neyler ara yirde ten hicâbı

Nefsün zulümâu göt'rülür hep
Çün toğa mahabbet âfitâbı

Fürkat odıdur asıl cehennem
Gösterme bize sen ol azâbı

Bilmez rai ışkı zâhid-i huşk
Sâkî beri sun sen ol şarâbı

Hâşâ ki Buhârî ola mahrûm
Çün sanadur anun intisâbı
34
Müstef ilün Müstef ilün

Işkun bana hâdî yeter
Gayrı neme gerek benlim

Ol hem gam-ı şâdî yeter
Gayrı neme gerek benüm

Sanman kerâmet isterem
Yâ dürlü hâlet isterem
Ben âşıkam zât isterem
Gayrı neme gerek benlim

Işkun olal'dan mâyemüz
Göklere düşdi sâyemüz
Vaslun durur ser-mâyemüz
Gayri neme gerek benüm

yk. 34 b Çıkdı gözümden bu cihân
Birdür bana assı ziyân
Işk oldı eğlencem hemân
Gayrı neme gerek benüm
Işkun bana yol gösterür
Gâh sağ u gâh sol gösterür
Toğn yolı ol gösterür
Gayn neme gerek benüm

Işkun bana mürşid yeter
İşkıla cân sana yiter
Anunıla her baş biter
Gayrı neme gerek benüm

Işkun didüğüm pîr imiş
Şeyhü'ş-şüyüh ol mîr imiş
Çün ikisi de bir imiş
Gayrı neme gerek benlim
35
Mefâîlün Mefâîlün Feûlün

Dil ü cân gözini cânândan ırma
Önüni sonını aslâ kayırma

Nazar kıl sende yoğısa bu hâlet
Nakışbendiyye'nün yolına girme
36
Mefâîlün Mefâîlün Feûlün

Alal'dan berü hocandan sebak
Giriftâr-ı Hak'am giriftâr-ı Hak

Benüm hâlümi bilmek isterisen
Ferâset göziyile yüzüme bak
33
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Bu yolın kim her kişi dadın tuya
Cümle vann terk idüp elden koya

Çıka gözinden anun iki cihân
Her işi koyup hemân ışka uya
38
Mefâîlün Mefâîlün Feûlün

yk. 35 a Gönülden zikr ü fikrün ırma yâ Rab
Bize bir gayrı sevdâ virme yâ Rab

Gerekmez bize ne dünyâ ne ukbâ
Hemân senden bizi ırma yâ Rab
39
Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Yâ Rab ol gün ola meylüm sana yarar kul olam
Dürüşüp dergâhuna kapunda ben makbûl olam

Fikrünile dâyimâm müstağrak u hayrân olup
Her nefesde cân u dilden zikrüne meşgûl olam
40
Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Âşık olan ırmaya cânân cemâlinden gözin
Âşık oldur kim neye baksa göre cânân yüzin

Nûş itilip ışkun meyini şol kadar mest ola kim
Seçmeye esrikliğünden gicesiyle gündüzin
41
Mefâîlün Mefâîlün Feûlün

Gönül virdükçe gör ol mâsivâya
Sakın meyi itme ayruk mâsivâya
Yiter sevdâ i zâhid-i cinânî
Niçe bir yiltenürsin bu hevâya
42
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

yk. 35 b Özge sevdâlarda geçdi ömrümüz
Kun gavgâlarda geçdi ömrümüz

Ârzu-yı mansıb u sevdâ-yı câh
Bu temennâlarda geçdi ömrümüz
43
Mefâîlün Mefâîlün Feûlün

Cihân içinde oldur merd-i kâmil
Ki Hakdan bir nefes olmaya gâfil

Çü aklıla eritmez bu kemâle
Kodı aklı vü ışka uydı âkil
44
Mef'ülü Fâilâtün Mef'ülü Fâilâtün

Say it ki Hak yolına olmaya nesne mâni'
Ser-mâye eldeyiken ömrüm kılma zâyi'

Arz itseler dü kevni bakma yüzine aslâ
Yârümden ayrugıla zinhâr olma kâni'
45
Merâîlün Mefâîlün Feûlün

Tarîk-ı ışk gâyet müşkil ancak
Bu yolda istikâmet müşkil ancak

Velî fi'l-cümle hâlet tuymamışken
Kun zühde kanâat müşkil ancak
46
Feilâtün Mefâilün Feilün (Fa'lün)

Bu gönül katı bî-karâr ancak
İşi her lahza âh u zâr ancak

Yüzüme bir nazar bakan ider
Bunun içinde derdi var ancak
47
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Gâh unudup gâh ana âşık degül
Işk da'vasında ol sâdık degül

Gözün aç k'anun gibi ma'şûkdan
Gâfil olmak bir nefes lâyık degül
48
Mefâîlün Mefâîlün Feûlün

yk. 36 a Bana ansuz olan seyri gerekmez
Dilümde gaynnun zikri gerekmez

Gönülde mâsivâ fikri gerekmez
Bana Tann gerek gayrı gerekmez
49

Feilâtün Feilâtün Feilâtün Feilün

Sen sana yâr olıgör kimse sana yâr olmaz
Senden ayrugı sana yâr-ı vefâdâr olmaz
50
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Derd-i âmdur mâyesi âşıklarun
Işkdur ser-mâyesi âşıklarun
51
Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Sen bilürsin senden özge kimse şâh olmaz bana
Dostum hiç senden artuk kimse pâdişâh olmaz bana
52
Mefâîlün Mefâîlün Feûlün

Acebdür âşıkun hâli acebdür
Ki işi vü güci anca talebdür

53
Feilâtün Feilâtün Fa'lün

Ne aceb derde ulaşdun iy dil
Ne aceb bende tolaşdun iy dil
54
Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Zikr-i Mevlâdur hemîşe pîşesi âşıklarun
Fikr-i Hakdur dâyimâ endîşesi âşıklarım

55
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

yk. 36 b Hamdülillah yok durur sevdâlarum
Eksili başladı hep gavgâlarum

56
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Hak rızâsıdur bizüm maksûdumuz
Andan artuk yok durur ma'bûdumuz
57
Mefâîlün Mefâîlün Feûlün

Cihân bir menzil-i ibretdür iy dost
Makâm-ı hayret ü hasretdür iy dost

Kimün göneldi yüzine zamâne
Ki virmedi bahârını hazâne

Katı gaddâre vü mekkâredür bu
Katı kattâle vü gaddâredür bu

Felek kime yidürse bir kaşuk bal
Kitasıla içürür zehr-i kattâl

Nedenlü lâle kim var tağ içinde
Kamusınun komışdur dâğ içinde

Ne gül kim bitdi gülzâr arasında
Dikilsün her biri bâr arasında

Çemen kim gülşenin zeyn itdi düpdüz
Felek bükdi belin urdı yire yüz

Dükeldür tağda lâle açılmış
Yüreği kanı Ferhâd'un saçılmış

Sakın aldanma çarhun gerdişine
Gönül bağlama *anun* bir işine

Güler gerçi cihân halkun yüzine
Velî toprak saçar âhir gözine

İki gün kime yâr olsa bu âlem
Üçinci gün evin gör tolu mâtem

Eğer şâd olur ise kişi bir gün
Niçe günler olur gâyetde mahzûn

Sana meyl eyledükçe çarh-ı gaddâr
Sen anı sanma gerçek hîlesi var

Ki döker dânesini avlamağa
Halâs it kuşca canım girme ağa

yk. 37 a Sana şekker diyü sundığı semdür
Vefâlar sanduğun cevr ü sitemdür

Geh olur gösterür âb-ı hayâtı
Ki içsen katre bulursın memâtı

Eğer sultân iderse seni tahta
Giril eyler yatağun iki tahta

Hümâdan ki yüceldür kaddün ammâ'
Ecel şehbâzına eydür ki koma

Bu dünyâ dûndur gâyet denîdür
Fakîr oldur ki bunda ol ganîdür

Meğer kim sordılar Nûh Nebî'den
Ki ne gördün bu dünyâ-yı demden

Bu denlü âlem içre ömr sürdün
Nice bildün cihânı nice gördün

Didi bir ev durur iki kapulı
Belâ vü mihnet ile içi tolı

Birinden girdüm ü çıkdum birinden
Anun hazzını almam hiç birinden

Pes imdi iş bu söz gerçekdür iy dost
Nazar eyle nazar gökçekdür iy dost
Bunun balı belâ vü şehdi semdür
Zeri zehr ü simi cevr ü sitemdür

Kamu zevkinde bir gam oldı müdgam
Vücûdında adem şâdîde mâtem

Inâsıdur gınâ dînândur nâr
Sürûndur şürûr u mâlıdur mâr
Devâsıdurdevâ genc renci rahmet
Ki ıyş u nûşıdur lezzâtı zillet

Bakarsan ger fenâ göziyle tahta
Görürsin kim hemân bir kun tahta

Münâsib gerçi kim zahirde fâhir
Velî zilletdür ol dünyâ vü âhir

Ne denlü artuk olursa revâcun
Bile artar yanınca ihtiyâcun

yk- 37 b Şu kim aldandı câh-ı izzet ile
Dürişdi mansıba bin rağbet ile

Sen anı sanma kim hoş âlemi var
Hezâr endîşesi yüz bin gamı var

Ne mansıb kim anunla izzet artar
Hakîkatde belâ vü mihnet artar

Müderrislik kamu derd ü belâdur
Kazâ hod cânib-i Hak'dan kazâdur

DİPNOTLAR

1. Ömer Lütfi Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", Vakıflar Dergisi, C.II, İst 1942, s, 279-384.
2. Orta Asya tasavvuf çevreleriyle Anadolu'nun ilgisini gösteren bir çalışma için bkz. Thierry Zarcone, "Historic et Groyances des derviches Turkestanais et Indiens â istanbul", Anatolia Modema, II, Paris 1991.
3. Mahmud Cemâleddin el-Hulvî, Lemezât-ı Hulviyye ez Lemezât-ı Ulviyye, Haz. M. Serhan Tayşî, 1st. 1993, s. 452.
4. "Emir Buharî Tekkesi", İstanbul Ansiklopedisi, C. IX, s. 5087; "Ahmedu'l-Buharî Efendi ve Ahmedü'l-Buharî Tekkesi", İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi, C.1, 1st. 1982, s. 485-486; M. BahaTanman, "Emir Buharî Tekkesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.III, 1st. 1994, s 167-168; M. BahaTanman, "Emir Buharî Tekkesi", TDV. İslâm Ansiklopedisi, C.VIII, İst. 1995, s. 128-129.
5. Meselâ bkz. Taşköprîzâde İsâmeddin Ahmed, eş-Şakâikü'n-Nu'mâniye fî Ulemâi'd-devleti'l-Osmâniye, Haz. Ahmet Subhi Fırat, 1st. 1985, *s.* 358-361; Mehmed Mecdî, Hadâikü'ş-Şekâik, Haz. Abdülkadir Özcan, 1st. 1989, s. 362, 365; Harîrîzâde Kemâleddin, Tıbyânü Vesâili'l-Hakâik fî Beyânı Selâsili't-Tarâik, C. III, Süleymaniye Ktb. Fatih, No: 432, yk. 195-205; Şemseddin Sâmi, Kamusü'l-A'lâm, C. II, 1st 1306, s. 1041; Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî. C. 1, 1st. 1308, s. 195; Evliyalar Ansiklopedisi, Türkiye Gazetesi Yayını, C. VI, 1st. 1992, s. 16-24; Mustafa Kara, "Ahmet Buhari", Geçmişten Günümüze Allah Dostları, C.VIII, 1st. 1995, s. 26-27.
6. Molla Cami, Nefehatu'1-Üns-Evliyâ Menkıbeleri, Tercüme ve şerh. Lamiî Çelebi, Haz. Süleyman UIudağ-Mustafa Kara, İst.1995, s. 579-585.
7. AbdürrezzakEfendi, Hâzâ Menkabe-i Emir Buhari, Süleymaniye Ktb. , Esad Ef. Bl. No. 3622, vr. 123a vd.
8. Bu zâtın Nakşî silsilesindeki yeri için bkz Silsile-i Tarîkat-i Nakşibendiyye, Ankara Milli Ktb. Yz. A. 2163; Seyyid Ahmed Hüsamüddin, Zübdetü'i-Merâtib, Taşbaskı, 1341, s. 65-69.
9. Nefehat Tercümesi, s. 579.
10. Abdürrezzak Efendi, a.g,e., yk. 123 a.
11. Nefehat Tercümesi, s. 579; Hüseyin Vassaf, Sefine-i Evliyâ-yı Ebrâr, Cilt II, Süleymaniye Ktb., Yazma Bağışlar Bl. No. 2305, s. 31.
12. Nefehat Tercümesi, s. 580-581.
13. Abdürrezzak Efendi, a.g.e., yk. 123 b.
14. Nefehat Tercümesi, s. 580.
15. Bu daveti yapan devlet adamının, Fatih Sultan Mehmed veya II. Bayezıd olduğu tartışmalıdır . Bkz. Mustafa Kara, "Molla İlâhî'ye Dair", Osmanlı Araştırmaları, VII-VIII, İst, 1988, s. 366.; A ynı yazar, Bursa'da Tarikatler ve Tekkeler, (I), Bursa 1990, s. 148
16. Nefehat Tercümesi, s. 582; Hüseyin Vassaf, a.g.e., s. 32; ayrıca Şeyh Vefa hakkında bkz. Abdülkadir Erdoğan, Şeyh Vefa Hayatı ve Eserleri, 1st. 1941, s. 30.
17. Nefehat Tercümesi, s. 582-83.
18. Beytin aslı şudur:
    Z'in miyân hâtır-ı âsûde kesî râst ki o
    Dâmen-i yâr girift est U kinârî dâred
19. Nefehat Tercümesi, s. 583.
20. Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, I, s. 150.
21. bkz. Abdullah-ı İlâhî, Zâdü'l-Müştakîn, Süleymaniye Ktp, İbrahim Ef. Bl. No. 420, vr. 66a.
22. Hüseyin Vassaf, a.g.e., s. 31.
23. Reşat Ekrem Koçu, "Emir Buharî el-Şeyh Ahmed Nakşibendî", İstanbul Ansiklopedisi, C. IX, s. 5085; H. Göktürk, "Emir Buharî Tekkesi ve Mescidi", İstanbul Ansiklopedisi, C. IX, s. 5087-5089; İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi, 1st. 1983, C. III, s. 1627-1628; M. BahaTanman, "Emir Buharî Tekkesi", TDV. İslâm Ansiklopedisi, C. VIII, 1st. 1995, s. 126-128; Mustafa Özdamar, Dersaâdet Dergâhları, 1st. 1994, s. 44, 86, 103, 109; Zâkir Şükrü, Mecmua-i Tekâyâ, Haz. M. Serhan Tayşî-Klaus Kreiser, Berlin 1980, s. 54, 64-68; Turgut Kut, "İstanbul Hânkâhlan Meşâyıhı", Journal of Turkish Studies (Abdülbaki Gölpınarlı Hatıra

Sayısı), Volume: XIX, Harvard University, 1995, s. 53-54, 64-66.

24. Kut, a.g.m., s. 65-70.
25. Kut, a.g.e., s. 53-54.
26. Kut, a.g.e., *s,* 64.
27. Bkz. 21. not,
28. Nefehat Tercümesi, s. 584; Kasım Kufralı, "Molla İlahî ve Kendisinden Sonraki Nakşibendiyye Muhiti", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İst 1949, C.III, a 136.
29. Nefehat Tercümesi, s. 585; Kufralı, a.g.m., s. 136. H. Göktürk, a.g.m., s. 5086. Bu tarih manzumelerinin dışında Emir Buhari hakkında Lâmiî Çelebi'nin gazel şeklinde 28 medhiyesi (H. Bilen Burmaoğlu, Bursalı Lamiî Çelebi Divanı'ndan Seçmeler, Ank. 1989, s. 2) ve Molla Murad'ın da bir medhiyesi bulunmaktadır (Molla Murad Divanı, İst. 1290; Özdamar, a.g.e., s 109),
30. Nefehat Tercümesi, s 584.
31. Nefehat Tercümesi, s. 583-584.
32. Nefehat Tercümesi, s. 584.
33. Nefehat Tercümesi, s. 582.
34. Mustafa Kara, "Molla ilâhîyi Dair", Osmanlı Araştırmaları, C. VII-VIII. İst 1988, s. 381; Yunus Nadi Özçelik, Abdullah İlâhî ve Mesleku't-Talibîn ve'l-Vâsılîn, (Gazi Ün. Sos. Bil. Enst. Yüksek Lisans Tezi), Ank. 1990.
35. Hüseyin Vassaf, a.g.e., s. 33,
36. Mustafa Tatçı, Yunus Emre Divanı, Ankara, 1990, s. 133.
37. Mustafa Tatçı, a.g.e,, s. 293.
38. Mustafa Tatçı, a.g.e., s. 373.
39. Bu benzetmeleri Yunusla karşılaştırmak için bkz. Mustafa Tatçı, Yunus Emre Divanı-İnceleme I, Ank. 1990.
40. Burmaoğlu, a.g.e., s. 78-80.
41. Nihad Sâmi Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C I, 1st. 1971, s. 467.

BİBLİYOGRAFYA

Abdullah-ı İlâhî, Zâdü'l-Müştakîn. Süleymaniye Ktp, İbrahim Ef. Bl. No. 420.

Abdürrezzak Efendi, Hâzâ Menkabe-i Emir Buhari, Süleymaniye Ktb., Esad Ef Bl. No. 3622.

"Ahmedü'l-Buharî Efendi ve Ahmedü'l-Buharî Tekkesi", İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi, C. I, İst. 1982.

Banarlı, Nihad Sâmi, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C. l,İst 1971.

Barkan, Ömer Lütfi, "Kolonizatör Türk Dervişleri", Vakıflar Dergisi, C.II, İst 1942.

Burmaoğlu, H. Bilen, Bursalı Lamiî Çelebi Divanı'ndan Seçmeler, Ank. 1989

"Emir Buharî Tekkesi", İstanbul Ansiklopedisi, C. IX.

Erdoğan, Abdulkadir, Şeyh Vefa Hayatı ve Eserleri, İst 1941,

Evliyalar Ansiklopedisi, Türkiye Gazetesi Yayını, C. VI, İst. 1992.

Göktürk, Hilmi, "Emir Buharî Tekkesi ve Mescidi", İstanbul Ansiklopedisi, C. IX.

Harîrîzâde Kemâleddin, Tıbyânü Vesâili'l-Hakâik fî Beyâni Selâsili't-Tarâik, C. III, Süleymaniye Ktb. Fatih, No: 432.

Hüseyin Vassaf, Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr, Cilt II, Süleymaniye Ktb., Yazma Bağışlar Bl. No. 2305.

İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi, İst 1983, C. III.

Kara, Mustafa, "Ahmet Buhari", Geçmişten Günümüze Allah Dostları, C. VIII, İst. 1995.

Kara, Mustafa, Bursa'da Tarikatler ve Tekkeler, (I), Bursa 1990, s. 148

Kara, Mustafa, "Molla İlâhî'ye Dair", Osmanlı Araştırmaları, C VII-VIII, İst 1988.

Koçu, Reşat Ekrem, "Emir Buharî el-Şeyh Ahmed Nakşibendî". İstanbul Ansiklopedisi, C. IX.

Köstendilli Süleyman Şeyhi, Bahru'l-Velâye, Almanya-Berlin Devlet Ktb., No. 1683, yk. 104a. '

Kufralı, Kasım, "Molla İlâhî ve Kendisinden Sonraki Nakşibendiyye Muhiti", Türk Dili ve. Edebiyatı Dergisi, C.III, İst 1949.

Kut, Turgut, "İstanbul Hânkâhları Meşâyıhı", Joumal of Turkish Studies (Abdülbaki Gölpıraarlı Hatıra Sayısı), Volume: XIX, Harvard University, 1995

Mahmud Cemâleddin el-Hulvî, Lemezât-ı Hulviyye ez Lemezât-ı Ulviyye, Haz. M. Serhan Tayşî, İst. 1993.

Mehmed Mecdî, Hadâikü'ş-Şekâik, Haz. Abdulkadir Özcan, İst. 1989.

Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, C. I, İst. 1308.

Molla Cami. Nefehatü'l-Üns-Evltyâ Menkıbeleri, Tercüme ve şerh, Lamii Çelebi, Haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İst.1995.

Molla Murad Divanı, İst 1290.

Nasrullah Efendi, Veliler Başbuğu Şah-ı Nakşibend, İst. 1976.

Özçelik, Yunus Nadi, Abdullah İlâhî ve Mesleku't-Tâlibîn ve'l-Vâsılîn, (Gazi Ün. Sos. Bil. Enst. Yüksek Lisans Tezi), Ank. 1990.

Özdamar, Mustafa, Dersaâdet Dergâhları, İst. 1994.

Seyyid Ahmed Hüsamüddin, Zübdetü'l-

Merâtib, Taşbaskı, 1341.

Silsile-i Tarîkat-i Nakşibendiyye, Ankara Milli Ktb. Yz. A. 2163.

Şemseddin Sâmi, Kamusü'l-A'lâm, C. II, İst. 1306.

Tanman, M. Baha, "Emir Buharî Tekkesi", TDV. İslâm Ansiklopedisi, C. VIII, İst 1995.

Tanman, M. Baha,"Emir Buhari Tekkesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. III, İst. 1994.

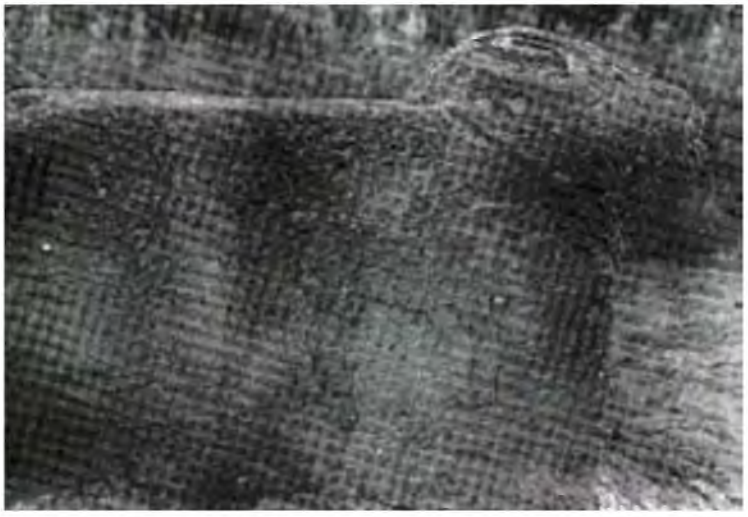
Taşköprîzâde İsâmeddin Ahmed, eş-Şakâikü'n-Nu'mâniye fî Ulemâi'd-devleti'l-Osmâniye, Haz. Ahmet Subhi Fırat, İst. 1985.

Tatc, Mustafa, Yunus Emre Divanı II, Ankara, 1990.

Tatcı, Mustafa,Yunus Emre Divanı-İnceleme 1, Ank. 1990.

Zâkir Şükrü, Mecmua-î Tekâyâ, Haz. M, Serhan Tayşî-Klaus Kreiser, Berlin 1980.

Zareone, Thierry, "Historie et Croyances des derviches Turkestanais et lndiens â İstanbul", Anatolia Moderna, 11, Paris 1991.

RESİM 1: Yer IĞDIR /Ağver Köyü Önünde "At" kabartmalı koç heykeli.

RESİM 2: Yer: IĞDIR/ Karakoyunlu İlçesinde yer alan ve kadınların anısına dikilen koyun heykeli

RESİM 3: Yer : IĞDIR/ Karakoyunlu İlçesinde yer alan ve kadınların anısına dikilen koyun heykeli

RESİM 4: Yer : IĞDIR/ Karakoyunlu (koyun heykeli)

RESİM 5: Yer : IĞDIR/ Karakoyunlu (koyun heykeli)

RESİM 6: Yer : IĞDIR/ Melekli Beldesi. Üzerinde "Ay yıldızlı" kabartma bulunan bu heykel, yöre halkının etnik kimliği hakkında bilgi vermektedir.